

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

DESNIČINI SUSRETI 2009.

Zbornik radova

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA

DESNIČINI SUSRETI 2009.
Zbornik radova

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 4

Nakladnik

Sveučilište u Zagrebu,
Filozofski fakultet,
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
FF-press

Za nakladnika

Damir Boras

Uredili

Drago Roksandić
Magdalena Najbar-Agičić
Ivana Cvijović Javorina

Recenzent

Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomoglo je
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2011., Filozofski fakultet, FF-press, Zagreb

ISBN 978-953-175-400-2

DESNIČINI SUSRETI
2009.
Zbornik radova

Uredili

Drago Roksandić
Magdalena Najbar-Agičić
Ivana Cvijović Javorina

 FF press

Filozofski fakultet u Zagrebu
Zagreb, 2011.

Sadržaj

Riječ unaprijed	7
Dušan Bošković Intelektualci u vlasti: Društveni obrasci u formativnim godinama Druge Jugoslavije	9
Ivo Banac Hrvatski đilasovci	19
Tonko Maroević Ideja socrealizma u kritičkoj praksi Grge Gamulina. Nekoliko primjera iz vrućih, militantnih godina (1945.-1952.)	28
Staniša Tutnjević Poetika socijalističkog realizma (1945-1952): pitanje književnog dis(kontinuiteta)	43
Krištof Jacek Kozak „Mijenjanje kože“ Josipa Vidmara: intelektualac ili političar prije i poslije 1945.	57
Goran Miloradović Od „sovjetskog satelita“ do „američkog klina“. Politički uzroci i okolnosti podele umetnika na realiste i moderniste u Jugoslaviji pedesetih godina	69
Dušan Marinković Tjeskoba stvaranja i polemičko ja Vladana Desnice.	85
Sanja Roić Dva pisca na meti kritike: Desnica i Silone	101
Lidija Vukčević Poetika kao izazov politici – dekonstrukcijsko Desničine diskurzivne proze	111
Stefano Petrunaro Novorođena država u potrazi za poviješću (i povjesničarima)	122
Snježana Koren Politika povijesti i udžbenici: kako se pisala nacionalna povijest 1945.-1955.	139
Magdalena Najbar-Agičić Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine	151
Drago Roksandić Zagrebački Filozofski fakultet u revolucionarnoj tranziciji (1945.-1948.)	163
Momčilo Mitrović Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu	177

Slobodan Selinić / Dragomir Bondžić

„Prećutna rehabilitacija“. Vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika
uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata. 188

Dragomir Bondžić

Komunistička vlast i profesori Beogradskog univerziteta 1945-1954. 199

Tatjana Jukić

Politika i memorija: hladni rat i vrijednost jugoslavenske revolucije 209

Jevgenij Paščenko

Ukrajinsko pitanje u Jugoslavijama. Politički kontekst hrvatske ukrajinistike. 221

Cvjetko Milanja

O statusu intelektualca, ili čemu intelektualci danas? 234

Prilozi. 239

Imensko kazalo 247

Autori članaka 255

Riječ unaprijed

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, odnosno, njegovi Program “Desničini susreti” Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije te Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko društvo pisaca i Srpsko kulturno društvo “Prosvjeta”, Zagreb organizirali su “Desničine susrete 2009.: *Intelektualci i vlast, 1945-1954.*”, održane u Zagrebu, 18. i 19. rujna te Zadru i Islamu Grčkom, 20. rujna 2009. godine (Prilog 1.).

Problem uspostavljanja monopolne vlasti komunističkih partija u zemljama Srednjoistočne i Jugoistočne Europe, te stvaranja sveobuhvatne kontrole nad svim društvenim sferama, predstavlja izuzetno važno i tek sporadično istraženo poglavlje u povijesti velikog dijela europskog kontinenta. U tom su kontekstu posebno važni, s jedne strane, sustavan stav prema intelektualcima te, s druge, odnos intelektualaca prema novom ideologijskom autoritetu. U jugoslavenskom slučaju ovo istraživačko pitanje posebno je neistraženo u razdobljima «koalicijsko-demokratske vlasti» (1944. – studeni 1945.), primjene sovjetskoga doktrinarnog sustava u «izgradnji socijalizma» (prosinac 1945. – 1950.) te u prvim godinama stvaranja jugoslavenskoga alternativnog modela (u sljedećem razdoblju do VI. kongresa KPJ/SKJ 1952.). Tema *Intelektualci i vlast, 1945-1954.* otvorila je i nove mogućnosti pristupa Vladanu Desnici, njegovim iskustvima intelektualca, u rasponu od visokoga državnog činovnika do profesionalnog književnika, jednoga od najsmionijih u svome stvaralaštvu u to doba u nas (Prilog 2.). Izuzetno bogata rasprava, koja je slijedila nakon svakoga pojedinačnog priopćenja, omogućila je, pored ostalog, i autorima članaka da u pripremi svojih članaka za tisak u najvećoj mogućoj mjeri odgovore na istraživački otvorena pitanja.

Pripremni odbor „Desničinih susreta 2009.“ Sačinjavali su prof. dr. sc. Ivo Banac, prof. dr. sc. Krešimir Nemeč, prof. dr. sc. Drago Roksandić, Velimir Visković i Čedomir Višnjić, a supredsjedatelji su bili prof. dr. sc. Ivo Banac i prof. dr. sc. Drago Roksandić, voditelj Programa „Desničini susreti“. Tajnica Pripremnog odbora je bila mr. sc. Magdalena Najbar-Agičić.

Ovaj zbornik sadržava članke koji su nastali na temelju priopćenja sa skupa. Riječ je o pristiglim prihvaćenim radovima, koje su urednici zajedno s nakladnikom, a to je FF press, pripremili za tisak po ujednačenim uredničkim i tehničkim kriterijima. Učinili su to u uvjerenju, kao i u slučaju „Desničinih susreta 2005.-2008.: Zbornik radova“, da trajno, knjižno unošenje novostečenih spoznaja u ovoj seriji iziskuje bar minimum one brige za pripremu rukopisa za tisak te za sam tisak po kojima je Vladan Desnica kao profesionalni književnik također bio poznat.

Urednici se posebno zahvaljuju na odličnoj suradnji kolegi Borisu Bui, voditelju FF pressa Filozofskog fakulteta u Zagrebu i njegovim suradnicima te svima onima koji su vlastitim doprinosom učinili ovu knjigu takvom kakva se pojavljuje pred čitateljicama i čitateljima.

U Zagrebu, 21. kolovoza 2011. godine

Urednici

1.

INTELEKTUALCI U VLASTI: DRUŠTVENI OBRASCI U FORMATIVNIM GODINAMA DRUGE JUGOSLAVIJE

Dušan Bošković

Sažetak: Politička istorija Druge Jugoslavije neprekidno je bila sakralna, a domen sekularizacije obuhvatao je mahom samo umetnost. Informburo i razlaz sa SSSR-om otvorio je put ka većoj slobodi u stvaralaštvu (Kardelj, Đilas, Šegedin), napuštajući ideju o kontroli umetnosti u vidu soerealizma (Zogović). Treće stanovište o književnosti zastupao je Vladan Desnica.

Cljučne reči: Druga Jugoslavija, intelektualci, ideologija, socijalistički realizam, stvaralaštvo, književnost

Postojala su – pojednostavljeno rečeno – dva velika ciklusa u *intelektualnoj* istoriji Druge Jugoslavije: periodi sakralizacije te faze sekularizacije. Prvi traje od kraja 1944. do, otprilike, 1950. godine, a drugi, s manjim ili većim oscilacijama, od tog doba pa do konca 1972, kada je iznova resakralizovan javni diskurs, a uz odgovarajuće institucionalne promene (uvođenje marksizma u škole i na fakultete, između ostalog). Tako je finalizovan proces koji je išao putem smenjivanja čak tri ključna republička politička rukovodstva, i to u relativno kratkom vremenu: slovenačkog (simbol Stane Kavčič), hrvatskog (simbol Savka Dabčević Kučar/Miko Tripalo), srpskog (simbol Marko Nikezić/Latinka Perović). Treba odmah napomenuti da se *politička* istorija nipošto ne povinuje toj podeli, da je ona neprekidno bila sakralna po svom karakteru.¹

Politički obrazac je zadržao bazičnu suprematiju nad njegovim parnjakom u kulturi. Svakako najbolju formulaciju dao je Milovan Đilas početkom pedesetih godina: *Nama političarima politika, vama piscima — estetika (a zna se šta je važnije od toga dvoga)*. Time

¹ Termin sakralizacija upotrebljavam da označim aktivnost pravljenja i čuvanja svetinja: od kritike i osporavanja zaštićene su određene osobe, pojedine ideje i izvesne institucije. Sekularizacija je obuhvatala mahom samo ideje: bilo je, dakle, dopušteno raspravljati o njima od jednog trenutka.

je obeležio duh jedne epohe kao *demokrata*, i to demokrata *sa batinom iza leđa* (dok je bio na vlasti). Kako inače objasniti smešno-tužnu činjenicu da je časopis *Nova misao* osnovan po cenu gašenja najmanje dve publikacije – *Svedočanstava* i *Književnih novina*? Listovi su inače već bili u međusobnom polemičkom odnosu povodom časopisa *Mladost*, koji je ubrzo prestao da izlazi. Kada je Đilas uklonjen sa vlasti početkom 1954, ugašena je i *Nova misao*; međutim, vrlo brzo su obnovljene *Književne novine*, a potom su se pojavili i novi časopisi *Delo* i *Savremenik*, sa već grupisanim saradnicima. Polemike su se, dakle, samo nastavile. To je ono što se moglo videti iz beogradske perspektive, a zagrebački vidokrug je sigurno znatno drugačiji (gašenje časopisa *Pogledi*, dominantna uloga Miroslava Krleže u intelektualnim pitanjima).

Za doba vladavine socrealizma, pod kontrolom Agitpropa, ključna osoba u Komunističkoj partiji bio je Milovan Đilas, kao što je bio i jedna od vodećih ličnosti u sekularizaciji. Političku je sekularizaciju – sva je prilika – shvatio preozbiljno.² Pa je to platio padom s vlasti i robijom; nisu bolje prošli ni njegovi sledbenici.

Pošto je uspostavljena komunistička vlast, sve do početka pedesetih godina nema otvorenih diskusija o smislu umetnosti. Postoje, istina, radovi koji, s promenljivim uspehom, izlažu doktrinu socijalističkog realizma. Međutim, glavni izvor rđavog renomea socrealizma nalazi se u pokušaju uspostavljanja čvrste kontrole nad umetnošću i umetnicima. U takvoj atmosferi su mogućnosti slobodne diskusije bile svedene na minimum; pravo na mišljenje korespondiralo je s položajem u nomenklaturi. Premda je politički smisao doktrine socrealizma bio u nadziranju umetnosti, najistaknutiji partijski funkcioneri, odgovorni za kulturu, dobro su znali da totalna kontrola može voditi obustavljanju bilo kakve značajnije umetničke aktivnosti. Stoga su se, čak i u vremenima najčvršće vladavine socrealizma, mogle čuti reči protiv – kako se govorilo – dirigovane umetnosti.

Pred partijskim rukovodiocima i ideolozima stalno se nalazio problem do kojeg stepena treba kontrolisati umetnički život. To pitanje, u okvirima socrealističke doktrine, nije bilo moguće načelno rešiti. Zašto? Verovatno glavni razlog leži u tome što doktrina koja unapred proklamuje ispravnost svih svojih znanja („tajna istorije je rešena“) nema nikakvih unutarnjih potreba razmatranja problema mere. Jer, ukoliko se umišlja da se sve zna, onda sve treba i kontrolisati, s osnovnim obrazloženjem: kontrolisati zato da bi se ispravile eventualne zablude koje bi se mogle pojaviti. Onaj ko razmatra problem mere implicitno prihvata da postoji i druga strana medalje. Tako i oni ideolozi socrealizma koji upozoravaju na to da u kontroli treba imati meru (tj. ne treba dirigovati umetnošću) implicitno prihvataju da u umetničkom stvaralaštvu postoje stvari koje nije dobro kontrolisati. Štaviše, sa stanovišta državnih institucija, kontrola umetnosti više šteti nego što koristi. Interesi održavanja državnog (političkog) poretka uopšte ne nalažu da se kontroliše, na primer, to kojim će se stilom služiti umetnik, pa stoga ova pitanja mogu bez ostatka biti prepuštena samim umetnicima. Kontroli podleže samo mali krug pitanja, pretežno tematskih, i to u meri u kojoj se umetnost može pojaviti kao medij za iznošenje (neprihvatljivih, neprijateljskih) političkih pogleda.

S prelaskom na tako sužen, više negativan stav kontrole (zna se šta se ne sme, sve drugo je dopušteno), koji u isti mah znači i usvajanje *drugačijeg kulturnog obrasca*, otpali su i unu-

² Celinu, pak, njegove ličnosti ne bi trebalo ocenjivati isključivo po onim činovima dok je bio na položaju. Postoji i vreme njegovog disidentstva sa odgovarajućim knjigama, postoje njegovi književni radovi... U tom je smislu intelektualac *par excellence*, ne samo puki političar.

tarnji razlozi za postojanje jedne doktrine koja treba da, s jedne strane, kontroliše umetnički život i, s druge, da ga uređuje.

Problem mere u kontroli načelno je nerešiv za socijalistički realizam. Stoga, uz nepromenjen sklop doktrinarnih ciljeva, kontrola može dobijati različite dimenzije, tj. neizbežna je proizvoljnost. Kao prirodna posledica, odatle sledi opšte osećanje nesigurnosti među umetnicima. Čak i kad žele da slede neki propis u svom stvaranju, nikada ne mogu biti sigurni da li to adekvatno čine. Štaviše, doktrina socijalističkog realizma dovoljno je fleksibilna da se, u njeno ime, može prigovoriti umetnicima to što uopšte pokušavaju da slede neki propis!

Doktrina socijalističkog realizma bila je moćno sredstvo u rukama partijskih ideologa za ponižavanje umetnika. Nisu mogli biti sigurni da mogu uspostaviti svoje umetničko *ja* čak i ukoliko prihvate socijalistički realizam. To je poseban, psihološki razlog, zašto je tako žestoko, brutalno odbačen socijalistički realizam, koji bi se, pod drugim okolnostima, mogao posmatrati samo kao normativna varijanta marksističke estetike. Moje je mišljenje, međutim, da je socijalistički realizam bio pre svega jedan *društveni sklop*, pa tek onda i određena *estetička doktrina*.

Jedan od najvažnijih, ako ne i najvažniji ideolog u nekoliko decenija Druge Jugoslavije, slovenački komunist Edvard Kardelj održao je govor sredinom decembra 1949. godine u Slovenskoj akademiji nauka i umetnosti, u Ljubljani. To je prva javna, meritorna i eksplicitna kritika sovjetskog modela kulture od vremena komunističkog osvajanja vlasti; u istim mah, u toj se besedi izražavaju osnovni obrisi budućeg, novog društvenog obrasca, a na primeru nauke. I referat Petra Šegedina „O našoj kritici“, izložen na samom kraju te iste godine, na Drugom kongresu književnika Jugoslavije u Zagrebu, ide u istom pravcu. Četvrti plenum CK KPJ (juni 1951) upamćen po tome što je proklamovao slobodnu borbu mišljenja u KPJ, tako da je Šesti kongres KPJ (SKJ) 1952. godine tu formulu do kraja kanonizovao. Ako bismo je formulisali u kontinuitetu sa starom, ona bi mogla glasiti: *Ideološka borba — da, ali bez administrativnih metoda!*

To je i znak da je – sada možemo reći, kada je sve minulo a stupili na scenu povesničari negdanjih zbivanja i ideja – najznačajnije krilo Partije radilo vrlo koordinirano, mada Kardelj nigde ne pominje Šegedina u svojoj besedi, niti Šegedin Kardelja u svom referatu. Jedan od njih je u rangu vrhunskog partijskog kadra, drugi je nesumnjivo na nižoj stepenici; ali su po ondašnjim idejama u velikom saglasju.

Kardelj je u svojoj besedi kritikovao sovjetsku društvenu nauku. Istorijsko-materijalistička znanost se „pod pritiskom prakse u Sovjetskom savezu našla u neke vrste stagnaciji, u kojoj se rađaju sve moguće antidijalektičke i antinaučne tendencije“. Naročito je opasno „pragmatističko shvatanje i primenjivanje iskonstruisanih dogmi za svakidašnje taktičko-političke potrebe“. Pragmatističkom revizijom nauka postaje, kako se izrazio, *besprincipijelni lakej prakticističke birokratije*, a da stvari budu gore, takav položaj nauke tumači se kao *partijnost*. Kardelj dakako odbacuje tako tumačeno shvatanje, i naglašava: „O ‘partijnosti’ nauke možemo da govorimo jedino u smislu njene društvene, odnosno klasne determiniranosti ljudskog saznanja“.³ Precizirajući na ovaj način uslovljenost saznanja, nije li Kardelj odbacio pojam partijnosti? Da li je reč samo o polemici ili o programu, novom shvatanju kulture, pa i novom društvenom obrascu? Neke odgovore će dati Kardelj u svojoj besedi, a neke će ponuditi kasnija zbivanja u kulturi. Odbacio je partijnost nauke koja oglašava istinitim samo ono što koristi „određenoj političkoj taktici i socijalno-ekonomskoj praksi“

³ Oslanjam se na verziju njegovog govora objavljenog u časopisu *Nauka i priroda*, 1950., br. 1, 3.-6.

i istakao da je za nauku bitan kriterijum objektivne istine. Da li je ta proklamacija sama po sebi dovoljna da osigura nauci postizanje takve sazajne vrednosti? Ona je nužan, ali ne i dovoljan uslov, i zato je nastojao da, kritikujući sovjetsko iskustvo, pokaže kakve greške treba izbegavati u razvitku nauke. Zaključak da „naša nauka nesumnjivo služi i mora da služi narodu i njegovom socijalno-ekonomskom napretku“, uzet *cum grano salis*, svakako ne izražava zahtev za ‘partijnošću’ nauke. U narodnoj socijalističkoj državi – kaže Kardelj – istinska nauka je jak oslonac te države koja, s druge strane, stvara materijalnu osnovu i odgovarajuće društvenopolitičke uslove za njen ‘svestrani razvitak’. Ne krije li se, možda, u tim rečima načelo partijnosti, definisano na nov način?

Otklanjajući nedoumice, Kardelj odbacuje gledište o nauci kao ‘nekakvom dodatku državnom aparatu’. Nauka je, dakle, autonomna u odnosu na državni aparat. Osnovni argument u prilog (relativnoj) autonomiji nauke nađen je u uvidu da „istinska nauka kod nas ne može služiti nikome drugome sem istini i napretku“; ali je obnovljen i stari – da „posebno takva uloga nauke jeste korisna našoj, socijalističkoj državi“.

Evo ključnog, polisemičnog stava iz ljubljanske besede: *Mi smatramo da naši naučni radnici moraju da budu slobodni u svome stvaranju*.

Značenje ovog iskaza neposredno zavisi od toga *ko* ga izgovara. Nije bilo dovoljno da bude izgovoren, pa da samim tim postane događaj i datum. To bi trebalo da pokaže jednostavna analiza.

Na šta se odnosi reč *mi* u iskazu? Da li zamenica obuhvata govornika i lica kojima se obraća (*ja + vi*) ili govornika i lica u ime koji se obraća skupu (*ja + oni*). Ima li *mi* inkluzivan ili ekskluzivan oblik? Razlika nije nimalo beznačajna. Ako bi *mi* bilo tumačeno kao inkluzivan oblik, iskaz bi, bez promena u značenju, mogao biti zamenjen drugačijim, na primer *Mi, naučni radnici, smatramo da moramo biti slobodni u svome stvaranju*. I imao bi sasvim drugačiji smisao u kontekstu 1949. godine. Čak i nepreinačen, dobija drugačije značenje ukoliko bi ga izgovorilo lice bez političkog i javnog autoriteta što ga je imao Kardelj. Upravo taj *autoritet* daje iskazu svojstvo *čina*.

Ako protumačimo istorijsko-političko značenje iskaza, uočavamo ovaj smisao: *od sada* je znanost slobodna. Činjenica da ona *do tada* nije to bila, otklanja pomisao da je reč o tautologiji. Iskazom se, dakle, *proklamuje* sloboda nauke u uslovima komunističke države. Pošto proklamaciju vrši govornik sa neospornim političkim autoritetom, što joj daje status *čina* a ne puke prostoproširene rečenice, ispunjeni su uslovi da iskaz smatramo *performativom*.⁴

Oblast činova vlasti jedan je od vidova u kojoj se prave performativni iskazi. Upravo ta okolnost navodi da postavimo pitanje da li su mogući neprotivrečni performativni iskazi o fenomenu *slobode*. Izgleda da se ne javljaju nikakve teškoće u pravljenu performativa sve dok je domen njihovog važenja ograničen na *ja* i *vi* u inkluzivnom obliku. Može li se, na neprotivrečan način, proklamovati sloboda *Drugog* u stvarima duha? Može li ‘subjekt’ uspostaviti slobodu (svog) ‘objekta’, i da li je za to dovoljna proklamacija? A ne proklamuje se bilo šta, nego ni manje, ni više – *sloboda*. Po svom pojmu, sloboda čini proklamaciju (performativ) suvišnom, a neophodnost da sloboda *drugog* bude proklamovana performativom, čini je neizvesnom i dvosmislenom. Jer, *onaj ko ima moć da daje slobodu drugome, mogao bi je i ukinuti*. Zato performativni iskazi kojima se proklamuje sloboda drugog otelotvoruju

⁴ Oslanjam se na uvide francuskog lingviste i mislioca Emila Benvenista. Vid. Emil BENVENIST, *Problemi opšte lingvistike*, Beograd 1975., 210.-212.

paradoks slobode. A on se očituje u socijalnoj komunikaciji između pojedinaca, grupa, pa čak i narodâ, uvek kada jedan 'subjekt' proklamuje slobodu dotadanjeg 'objekta'.

Performativni iskazi u kojima se otelotvoruje paradoks slobode nisu nužno ni istiniti niti lažni. Njihovu istinitosnu vrednost nije moguće utvrditi samo formalnom analizom; iz jezičko-logičke strukture takvih iskaza ne može se naime razabrati u kojoj meri su oni i činovi, tj. ispunjenje onoga što proklamuju.

Kardeljevo izlaganje u Ljubljani značajno je po još jednom svojstvu. Uviđajući da „bez borbe mišljenja i bez naučne diskusije, kritike i proveravanja teoretskih stavova u praksi, nema napretka a ni uspešne borbe protiv reakcionarnih koncepcija i dogmatizma u nauci“, formulisao je dva pola između kojih će se kretati domaći sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva, i ta formula će opstati sve do sredine sedamdesetih godina dvadesetog veka. Tada je naime institucionalno uspostavljena naglašena *sakralizacija* u oblasti ideja, mada su, dakako, postojale i male intelektualne oaze širom negdanje Jugoslavije.

Prvo, definišu se *unutarnji* uslovi napretka nauke: prihvaćena je kao specifična delatnost koja ima svoje zakonitosti, svoja pravila, svoje procedure, svoj pojam istine, svoju samostalnost. Taj aspekt nazivam *kulturnim*, i osnovno mu je svojstvo da priznaje (relativnu) autonomiju duhovnog stvaralaštva. *Drugo*, implicitno je uveden *spoljni* kriterijum za vrednovanje koncepcija i struja u nauci. To je kriterijum 'opšteg pogleda na svet', po kome se mogu ocenjivati idejna zbivanja u nauci, tj. kako se 'upotrebljava' sloboda nauke. Važno je uočiti da se tim kriterijumom, u načelu, može relativizovati autonomija nauke. U nedostatku neke prikladnije reči, taj ću aspekt nazvati *ideološkim*. Prvom odgovara *dijalog* kao dominantan model intelektualne komunikacije, a drugom *borba* kao osnovni oblik razumevanja intelektualnog života.

Partijnost književnosti, koja se u socijalističkom realizmu oslanjala na predstavu o piscu kao 'inženjeru ljudskih duša', nije mogla u Jugoslaviji biti održana u izvornom vidu, bar ne kao jedino književno shvatanje. Posle razlaza sa Sovjetskim Savezom i Informbiroom 1948. godine, uz kratkotrajne nedoumice u vrhu jugoslovenske Partije, odbačen je, između ostalog, sovjetski književni obrazac kao službeno prihvaćeni. To je omogućilo da se pojave, ili – bliže je istini – iznova vrate drugačije književne i umetničke koncepcije, drugačiji pogledi na slobodu duhovnog stvaralaštva. Svagda, pak, treba imati na umu da javnom scenom dominiraju marksisti/komunisti. Jedno je sočrealizam Radovana Zogovića, drugo Grge Gamulina, treće Ervina Šinka u njegovoj prvoj fazi, a sasvim četvrto – svakako manje poznato – shvatanje sočrealizma Miroslava Fellerera.

Referat Petra Šegedina „O našoj kritici“ trebalo je da unese nešto jasnoće u novonastalu književnu situaciju.⁵ S jedne strane, bilo je jasno da je vreme bespogovornog prihvatanja sovjetskog književnog, kulturnog i političkog obrasca nepovratno prošlo. To se svakako može reći za one kulturne krugove koji su naginjali tadašnjem Šegedinovom stanovištu. S druge strane, bilo je nejasno šta treba da zameni 'socijalistički realizam', i da li je uopšte potrebna bilo kakva 'zamena'.

Šegedinov naum da svoje književno shvatanje zasnuje na Marxovim spisima izazvao je priličnu pometnju među književnicima i kritičarima koji su gajili pretenzije da izražavaju službene ideološke stavove. To naročito važi za pokušaj da se u pojam partijnosti unese „bogadstvo ljudskog i prirodnog bića“, izraz koji potiče od Marxa. Načelo partijnosti mora se, prema Šegedinovom mišljenju, oplemeniti „ljudskim smislom“, što je takođe Marxov izraz.

⁵ Vid. *Republika*, 6/1950., br. 1.

Kritičari su sasvim zanemarili činjenicu da u referatu nije izričito odbačena partijnost⁶, kao što to, uostalom, nije učinio ni Kardelj. Sva je prilika da su kritičari jasno uočili da bilo kakva sadržinska inovacija dovodi u pitanje dotadanji stvarni smisao *partijnosti književnosti*. Izraz *ljudski smisao* imao je snagu dinamita. Da ovo nije neodmerena tvrdnja, pokazaće javna debata o Šegedinovom izlaganju.⁷

Umetničko delo donosi „nove kvalitete“ i zato pruža „neko iznenađenje“. Ono je novum u prirodi, u ljudskom svetu, nešto neviđeno, nečuvano, neočekivano. Šegedin nije nepromišljeno upotrebljavao reči da bi opisao stav pojedinca prema umetničkom delu, njegov učinak na receptivnu svest. On je implicitno osporio mimetičko tumačenje odnosa umetnosti i tzv. stvarnosti. Naime, teorija odraza ne dopušta iznenađenja u umetničkom delu ili, uopštenije, u tvorevinama ljudskog duha: prava iznenađenja, ukoliko ih uopšte ima, nalaze se u ‘stvarnosti’. Prema tome, reći da umetničko delo jeste iznenađenje, podrazumeva da je ono samosvojna realnost. Zato se i može tvrditi da umetnost obogaćuje postojeći svet „novim kvalitetima“. Ono što je nekada davalo moć kritici nad književnim životom pokazaće se, prema novom shvatanju, kao izvor njene nemoći, promašenosti i nepozvanosti. Šegedin je jasno nagovestio da je talenat ljudsko svojstvo koje se ne može steći ideološko-političkim izjašnjavanjem i pripadnošću stranci.

Treba odmah odagnati pomisao da je to gledište bilo dominantno ili opšteprihvaćeno na predocenom Kongresu književnika Jugoslavije. Govorio je i Velibor Gligorić kao referent. Nesumnjivo u duhu ‘harkovske linije’, Gligorić je tvrdio da je uloga književnosti od „ogromne važnosti“ za razvitak socijalizma. Njen značaj proističe iz uloge koju ima u „formiranju svesti čoveka“. Na osnovu tog opšteg mesta, govornik je izveo sledeći zaključak: „Slika koju su pokazali državni i partiski rukovodioci na velikom platnu svojih govora o već učinjenom šta se sve poduhvatilo na industrijalizaciji i elektrifikaciji naše zemlje daje izobilje motiva za književni rad, pogotovo za prozu“.⁸ Da bi se poduhvatio pisanja, književniku je neophodno „temeljno proučavanje socijalističke privrede, temeljno upoznavanje sa procesom proizvodnje“.

Razlike su upadljive: Šegedin upućuje na *ljudski smisao*, a Gligorić na *proučavanje socijalističke privrede*; prvi na Marxa, a drugi na *veliko platno* govora partijskih i državnih rukovodilaca; prvi na stvaranje *novih kvaliteta*, drugi na *formiranje svesti čoveka*. Šegedin shvata umetnost kao *kreaciju*, Gligorić kao *sredstvo izgradnje*, sredstvo organizacije. Polemike na Šegedinovo izlaganje bilo je dakako i u Beogradu (R. Nikolić), i – opreznije – u Zagrebu (Grga Gamulin). A Šegedin je precizirao stvari sledećim rečima: „Istraživanju je potrebno pustiti slobodu, koja uključuje i mogućnost zablude. Na naučnom području (kao i na umjetničkom) odmah početi vitlati ‘interesima borbe naših naroda’ taman je i sumnjiv posao. U tome se načinu borbe i očituje jedan od simptoma onih sredstava, kojih se želimo osloboditi.“⁹ *Sloboda u istraživanju istine uključuje i pravo na zabludu* – eto jednostavnog

⁶ *Opšta mesta* ili *topike* svog referata Šegedin je preuzeo, bez naročitih modifikacija, iz dotadašnjeg ‘duha vremena’. Tako se, na primer, kaže da „naša partija preuzima odgovornost za čovjeka u najširem smislu... Ona vodi, organizira sav njegov društveni, ljudski aktivitet, preuzima i čuva svu njegovu baštinu“. Sledeća Šegedinova teza – partijnost se ne može svesti na „isključivo političku praktičnost“ – saglasna je sa porukom Kardeljevog govora u Ljubljani.

⁷ Vid. R. NIKOLIĆ, „Nešto o partijnosti u književnoj kritici“, *Književne novine*, 3/1950., br. 13.

⁸ „Izveštaj sa II kongresa književnika Jugoslavije“, *Republika*, 6/1950., br. 1, 49.

⁹ Petar ŠEGEDIN, „Povodom članka R. Nikolića. Nešto o partijnosti u književnoj kritici“, *Republika*, 6/1950., br. 8-9, 581.

uvida koji se u razvijenim građanskim kulturama ne dokazuje, on se podrazumeva jer je davno osvojen.

Ono što je na Petom kongresu 1948. izgledalo kao neosporna pobjeda jedne struje u komunističkom pokretu, odnosno poraz Miroslava Krleže u jednoj ogorčenoj polemici unutar Levice pred Drugi svetski rat, izbledele je veoma brzo. Možda nijedan partijski kongres jugoslovenskih komunista nije napravio takav i toliki zaokret kao Šesti kongres u odnosu na Peti. Stil polemike sa Sovjetima znatno se promenio: dok Peti kongres nije dovodio u sumnju sovjetski marksizam, Šesti je radikalno osporio 'ideološku čistoću' Staljinovog marksizma; prirodno je, ništa bolja sudbina nije čekala ni socrealističku doktrinu. Što se, pak, njenih protagonista tiče, sudbine su im bile nejednake: neki su iščezli iz javnog života (Zogović), drugi su se prilagođavali promenama (Šinko, Bihalji–Merin), a deo pristalica formirao je tabor tzv. realista u polemikama koje su usledile.

Potpuno je nesporno da je Peti kongres KPJ potvrdio prihvatanje socijalističkog realizma, iako u Đilasovom *Izveštaju* ne postoji izričito priznanje u tom smislu. Međutim, kontekst u kojem govori o „socijalističkoj umjetnosti“, „revolucionarnoj književnosti“, „idejnosti“, „marksističkom shvatanju estetike“ ne ostavlja nikakvih nedoumica: „Partija je tek u periodu pred rat počela sistematski da izgrađuje svoju liniju po pitanjima kulture i da svoju politiku u oblasti kulture postavlja kao nerazdvojni dio borbe za oslobođenje narodnih masa“, govori rukovodilac Agitpropa. Sukob na levisi pred rat tumači kao pobjedu partijske linije: „Ideološki obračun s grupom oko 'Pečata' značio je, ustvari, završni udarac u borbi za idejno–političko jedinstvo Partije i radničkog pokreta. (...) Partija je u toj borbi pobijedila zbog toga što je njeno rukovodeće jezgro bilo naoružano naukom marksizma-lenjinizma i što je toj nauci bilo duboko odano. Partija je imala takve rukovodeće kadrove koji su bili sposobni da po svim pitanjima brane i odbrane marksizam-lenjinizam od njegovih neprijatelja.“¹⁰

Jedan od takvih kadrova koji je branio partijsko shvatanje književnosti i u sukobu na književnoj levisi i nekoliko godina posle Drugog svetskog rata, kao član Agitpropa, bio je Radovan Zogović. On zaslužuje, najpre, priznanje za besprimernu doslednost svojim shvatanjima od kojih nije odstupao ni pod najtežim egzistencijalnim izazovima, ni pre ni posle Drugog svetskog rata. Njegovi zvezdani trenuci kao ideologa umetnosti i književnosti vezani su za godine od oslobođenja do sukoba sa Informbiroom. U isti mah, to su i vremena kad je kod mnogih njegovo ime postalo – i ostalo – sinonim za krutu i represivnu kulturnu politiku, premda je činjenica da je sprovodio samo 'partijsku liniju'.

Treba biti načisto da fenomen *Zogović* ne bi bio moguć bez partijske potpore. Sami po sebi, ne predstavljaju poteškoću njegovi stavovi – o njima se naravno može raspravljati – nego ono što im je davalo snagu službenog, obavezujućeg, neprikosnovenog stava. Za to snosi odgovornost Agitprop, odnosno Politbiro. I pre nego što se našao u ulozi službenog ideologa za umetnička i književna pitanja, javno je naravno izlagao svoja gledišta (u Prvoj Jugoslaviji), kao što ih se, bez sumnje, držao i onda kad je bio uklonjen iz političkog života, u poratnoj, postibeovskoj Jugoslaviji, ali sada bez mogućnosti objavljivanja svojih gledišta za dugi niz godina. Dozvoljeni su mu bili najpre jedino stihovi, svakako zahvaljujući zauzeću Miroslava Krleže. Pod starost, postao je akademik mlade, tek formirane crnogorske institucije – CANU.

¹⁰ V kongres Komunističke partije Jugoslavije. *Izveštaji i referati*, Beograd 1948., 256.

Niz godina se, dakle, tzv. partijska linija poklapala sa Zogovićevim intimnim uverenjima. Otuda je svoje lične stavove mogao interpretirati kao 'partijsku liniju'. Jedino se takvim stapanjem službenog i ličnog uverenja može objasniti njegov izrazito tvrd stav u nizu kulturno–ideoloških pitanja. Polazio je od toga da umetnost i nauka, odnosno umetnici i naučnici, hteli to ili ne, učestvuju u „društvenoj borbi“, podređeni su „društvenim zakonima i mjerilima“; oni ne samo da podležu „presudama, kaznama“ nego isto tako i „političkim kategorijama“. Dosledno stavu koji je formirao pre Drugog svetskog rata, odbija svaku pomisao na autonomiju umetnosti i nauke. Prva i najvažnija ocena naučnika i umetnika jeste *politička, i jedino politička* – to je izvedeni stav Radovana Zogovića. U tom pogledu nije činio nikakve ustupke: nezamisliva je bila kombinacija *veliki književnik plus reakcionar*. Tako su kod njega prošli veoma loše i Tin Ujević, i Momčilo Nastasijević, primerice. Za ovog poslednjeg nije smatrao čak ni da je pesnik u punom smislu.¹¹ Nevolja je bila u tome što je njegovo privatno mišljenje preraslo u službeni stav.

Odeljenje za agitaciju i propagandu, poznatije kao Agitprop, formirano je Odlukom o organizacionim pitanjima, koju je doneo CK KPJ 3. jula 1945. godine, a za rukovodioca je postavljen Milovan Đilas. Trogodišnji bilans rada izložen je u izveštaju o agitaciono–propagandnom radu, koji je Petom kongresu KPJ (1948) podneo njegov rukovodilac Đilas.

Za tako kratko vreme, rezultati su impresivni. Na primer: „U našoj zemlji je likvidirana privatna izdavačka djelatnost“; među 248 listova koji su izlazili 1948. godine u Jugoslaviji, „postoji samo neznatan broj (crkveni i neki drugi) koji nijesu pod rukovodstvom Partije“; na svim frontovima vodi se „borba za zdravu ideološku marksističko–lenjinističku osnovu kulture i umjetnosti“, a sam marksizam–lenjinizam postao je, ističe izveštač, „vladajuća ideologija u našoj zemlji“. Uprkos tome, postoji neprijateljski ideološki i politički uticaj: „Od budnosti i ideološke snage Partije zavisi da li će neprijatelji marksizma uspijevati da stvaraju ideološku zbrku i da – na ovaj ili onaj način – kočje idejni razvitak masa“, upozorava Đilas u svom *Izveštaju*.

Često je isticana uloga Partije kao vaspitača masa, pa u tom kontekstu opredeljenje za socrealizam izgleda sasvim prirodno. Naime, pošto se i država shvata ne kao javno dobro nego kao instrument partijske linije, kulturi je pripala uloga realizatora njene pedagogije. To se, na primer, jasno vidi u formulaciji ciljeva izdavaštva.¹² A vaspitno–represivni karakter ideološke borbe lepo se očituje u sledećim rečima: „Naš je zadatak da onemogućimo svako djelovanje otvorenih i prikrivenih neprijatelja marksizma–lenjinizma, da likvidiramo takozvanu 'srednju' liniju – liniju ideoloških kompromisa, i da pomognemo inteligenciji da nam iskreno prilazi da se ideološki što prije preobraz i što brže uzdigne“.¹³ Posebno mesto su dobili književnici.¹⁴

Marksistička estetika ili marksističko shvatanje umetnosti u tim uslovima igra ulogu *ideološkog kontrolora umetnosti*. Ona nedvosmisleno upućuje na to šta je 'ideološka reakcija' protiv koje se treba boriti. Citiraću ovde poznato, antologijsko mesto iz Đilasovog *Izveštaja*: „Savremena buržoaska estetika i savremena buržoaska književnost i umjetnost zastupaju antihumanizam, individualizam, nacionalizam, pesimizam itd. One se nalaze u potpunom rasulu. Kroz savremenu buržoasku umjetnost orgijaju svakojaki kubisti, nadrealisti, egzistencijalisti, 'umjetnici' i 'književnici' tipa Pikasa i Sartra. (...) Ova duboka ideološka kri-

¹¹ Radovan ZOGOVIĆ, *Na poprištu*, Beograd 1947., 181.

¹² *V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji i referati*, Beograd 1948., 280.–281.

¹³ *Isto*, 287.

¹⁴ *Isto*, 283.

za koju danas preživljava kapitalizam nije samo karakteristika njegove propasti i njegovog raspadanja, nego i njegovih pokušaja da razaranjem ljudske svijesti zaustavi kretanje života naprijed, odgodi svoju propast.¹⁵

Samo koju godinu kasnije, potpuno drugačije shvatanje umetnosti izložio je Vladan Desnica u nizu kraćih priloga, gotovo bez izuzetka u publikacijama 'mladih'. Mada često i žestoko osporavan kao mislilac, ničim nije pokazao da je sklon ideološkom, estetičkom ili kakvom drugom kompromisu koji bi išao na štetu intelektualne doslednosti. Po tome je on – definitivno – jedinstvena pojava u nas. U zagrebačkom časopisu *Krugovi*, duhovito se i principijelno suprotstavio onima koji brane ideju o sintezi umetnosti i politike. „Analogija s likovnim umjetnostima porađa mi spasonosnu ideju: kao što su se tamo odijelili i dobili svoje posebno mjesto i položaj ogranci koji imaju praktične primjene, zašto se to isto ne provede i na području književnosti? Govorim bez šale. Kakvi bi se teoretski razlozi tome protivili? – Prestala bi trvenja i natezanja, sve bi praktične, pragmatističke, utilitarne i slične tendencije našle svoje zadovoljenje, primjenjenoj književnosti mogla bi da se prizna puna važnost, pa čak i prednost nad onom drugom, a ona druga bi dobila svoje skromno ali neosporavano mjestance pod suncem.“¹⁶

Zašto je potrebno odvojiti književnost od *primjenjene* književnosti? Pa zato što „još nije bilo historijske epohe u kojoj je gušena sloboda, a da se ujedno nije gušila i prava, istinska umjetnost i na njeno mjesto dekretirala lažna, dirigirana i službena“. Dublji smisao predloga Vladana Desnice jeste da umetničkom stvaranju treba osigurati slobodu, makar i po cenu što će se prihvatiti potreba za *primjenjenom književnošću*. Ovo zapažanje odmah je pokrenulo tadanje komunističke pravovernike na javnu, gromovitu reakciju (Ivan Dončević, Joža Horvat, Josip Barković).

Jedan od naših retkih književnih historičara — možda i jedini — koji je jasno kao dan uočio o kakvim je tektonskim poremećajima bilo reči u poratnoj književnoj istoriji bio je Ivo Frangeš. On je svoje zapažanje zasnovao na primeru hrvatske književnosti, ali mi se čini da ono važi i za druge južnoslovenske nacionalne književnosti, za srpsku naročito. Evo šta kaže:

„Iz rata [Drugog svetskog rata — D. B.] je hrvatska književnost izišla još jednom ispunjena sviješću o svojoj ulozi u životu nacije i o trajnosti pouka svoje tradicije: povijest se, po tko zna koji put, ali jače nego ikad, pobrinula da život i zbivanja u njemu svede na sukob svjetla i mraka, na 'mi i oni', ukratko na crno–bijelu viziju. Kad je opstanak jedne strane, doslovno, uvjetovan uništenjem druge, nema ni u umjetnosti pretpostavke za nijanse u međuprostorima. Modernističke spoznaje o (relativnoj) autonomiji umjetnosti morale su ustupiti mjesto tradicionalnoj poziciji književnosti kao vrhunskoj svijesti nacije. Razrušenoj, ratom opustošenoj i, doslovno, krvlju natopljenoj zemlji, hrvatska je književnost ponovno ponudila svoje usluge i žrtvovala jedva dosegnutu kritičnost.“¹⁷

Njegov je uvid inspirativan. I može se razmišljati još dalekosežnije: nije li naime ogroman talas što ga je pokrenula boljševička revolucija, uopšte uzev, doneo kulturi i umetnosti temeljitu rearhaizaciju/retradicionalizaciju? Kako objasniti činjenicu da su se mnogi intelektualci, većinom dobrovoljno, i odričući se samostalnoga kritičkog suda, bacali u službu Ideologije/Partije/Vlasti? Iz plemenitih, uzvišenih *namera* proizlazio je – u finalnim konse-

¹⁵ *Isto*, 292.

¹⁶ Vladan DESNICA, „Zapisi o umjetnosti“, *Krugovi*, 1/1952., br. 6, 455.-460.

¹⁷ Ivo FRANGEŠ, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb-Ljubljana 1987., 353.

kvencijama – mahom prozaični, odurni, šejtanski *gulag*. Negde kao doslovna stvarnost, ponegde samo kao metafora. Meni se čini da smo bili negde između, verovatno bliže metafori.

INTELLECTUALS IN POWER: SOCIAL PATTERNS IN THE FORMATIVE YEARS OF THE SECOND YUGOSLAVIA

Abstract: Political history of the Second Yugoslavia was continuously sacral, while secularization mainly took place within the arts' domain. The Cominform (Informbiro) and split with the SSSR opened up a space for greater freedom of creativity (Kardelj, Đilas, Šegedin) and for the abandonment of the socialist realism and its attempt to control the content of art (Zogović). A third position on literature was promoted by Vladan Desnica.

Key words: Second Yugoslavia, intellectuals, ideology, socialist realism, literature

Literatura

Emil BENVENIST, *Problemi opšte lingvistike*, Beograd 1975.

Vladan DESNICA, „Zapisi o umjetnosti“, *Krugovi*, 1/1952., br. 6, 455.–460.

Ivo FRANGEŠ, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb-Ljubljana 1987.

R. NIKOLIĆ, „Nešto o partijnosti u književnoj kritici“, *Književne novine*, 3/1950., br. 13.

Petar ŠEGEDIN, „Povodom članka R. Nikolića. Nešto o partijnosti u književnoj kritici“, *Republika*, 6/1950., br. 8-9, 581.

Radovan ZOGOVIĆ, *Na poprištu*, Beograd 1947., 181.

V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji i referati, Beograd 1948.

2.

HRVATSKI ĐILASOVCI

Ivo Banac

Sažetak: Milovan Đilas je odigrao izuzetno važnu ulogu u procesu odmicanja od sovjetskog modela. Unatoč nekim nedosljednostima u svom stavu, Đilas je prednjačio u vrhu vlasti s tezom da „bez demokratije nema i ne može biti socijalizma“. Nakon što je Tito u lipnju 1953. najavio normalizaciju odnosa sa SSSR-om, dogodio se obrat koji je umanjio i razloge za nastavak demokratizacije, a otvorio mogućnost „okonačavanju pomoći i zavisnosti od Zapada“. Unatoč snažnoj podršci u društvu i dijelovima partijskog vodstva, osamnaest Đilasovih članaka i esej „Anatomija jednog morala“ izazvali su početkom siječnja 1954. godine osudu vrha na Trećem plenumu CK SKJ. „Slučaj Đilas“ može se, dakle, promatrati kao povod za istraživanje učinaka prve poratne bitke za pluralizam unutar vladajuće komunističke stranke u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Milovan Đilas, *Anatomija jednog morala*, pluralizam, Komunistička partija Jugoslavije

Đilas je posljednju fazu svog djelovanja u jugoslavenskom partijskom vrhu nazvao raskidanjem „s lenjinističkim dogmatizmom, odnosno s jugoslovenskom partijskom birokratijom, i moje vraćanje ka beletristici i slobodnom mišljenju“.¹ Bila je to jedna gotovo iznimna posljedica mnogo šireg procesa odmicanja od – a potom i kritike – sovjetskog modela, što je u Jugoslaviji postepeno došao do izražaja nakon rascjepa sa SSSR-om 1948. godine.² U tom je procesu Milovan Đilas odigrao izuzetno važnu ulogu, još od predizbornog govora studentima i profesorima Beogradskog univerziteta u ožujku 1950, kad je postavio pitanje o naravi SSSR-a – je li riječ o novom klasnom društvu ili tek o devijacijama i kontradikcijama unutar socijalizma.³ Unatoč svim nedosljednostima u njegovu stavu, uključujući polemiku sa Zvonimirom Kristlom i Janezom Stanovnikom iz 1952, kad je Đilas još uvijek odbijao radikalno tumačenje mlađih teoretičara da je državni aparat u SSSR-u bio instrument birokratske klase od vremena revolucije nadalje,⁴ što je dakako imalo implikacije i za jugoslavensku nomenklaturu, Đilas je prednjačio u vrhu vlasti s tezom da „bez demokratije nema i ne može biti socijalizma“.⁵ Zato je Šesti kongres KPJ/SKJ (Zagreb, stu-

¹ Milovan ĐILAS, *Vlast*, London 1983., 235.

² Najbolja raščlamba tog procesa još uvijek je: A. Ross JOHNSON, *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1945-1953*, Cambridge, Mass. i London 1972.

³ Milovan ĐILAS, „Na novim putevima socijalizma“, *Borba*, 19. ožujka 1950., 1.

⁴ Diskusija između Stanovnika, Kristla i Đilasa: 'klasa ili kasta', *Komunist*, 6/1952., br. 3-4, 37-89.

⁵ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, Beograd 1952., 181.

denog 1952), na kojemu je rezolucijom prihvaćeno kako „Savez komunista nije i ne može biti u svom radu neposredni operativni rukovodilac i naredbodavac ni u privrednom ni u državnom i društvenom životu“,⁶ doista predstavljao vrhunac Đilasova utjecaja: „Šesti kongres složno glasa, druga Tita i Đilasa!“

Unatoč upozorenjima, pa i sa strane samog Đilasa, kako će nove demokratske „forme“ Šestog kongresa omogućavati i „pretvaranje tih formi u buržoasko-demokratske forme“, a „buržoaski demokratizam je danas kod nas, ustvari, samo početni oblik, maska za vraćanje nazad, na diktaturu buržoazije i monarhije, ka razaranju bratstva i jedinstva naših naroda, ka polufeudalnim privilegijama crkvenih knezova i slično“,⁷ Đilas će nakon Šestog kongresa razviti široku idejnu aktivnost, koja je često bila usmjerena protiv nove i uljepšane partijske ambalaže.

Đilasov glavni projekt u tom razdoblju bio je mjesečnik *Nova misao*, tipičan intelektualni „debeli časopis“ za društvena pitanja, koji je počeo s objavljivanjem u siječnju 1953. Pored Đilasa, članovi redakcijskog odbora bili su Milan Bogdanović, Dobrica Ćosić, Oskar Davičo, Bora Drenovac, Dušan Kostić, Mihailo Lalić i Skender Kulenović. Potonji je djelovao kao glavni i odgovorni urednik. U uredništvo su naknadno ušli Vladimir Dedijer, Miroslav Krleža, Mitra Mitrović, Milentije Popović i Joža Vilfan. Zaključni broj od siječnja 1954, pored Kulenovića, uredio je i Veljko Vlahović. Osim Krleže, koji je u *Novoj misli* predstavio svoje neobjavljene radove iz međuraća („Teze za jednu diskusiju iz godine 1935.“ i „Zapisi iz tisućudevetstotinašesnaeste“), iz Hrvatske su u *Novoj misli* surađivali Petar Šegedin, Predrag Vranicki, Miho Cerineo, Ivan Dončević, Zvonimir Golob, Irena Vrkljan i Sava N. Kosanović. Već u prvom broju Đilas je žigosao filozofa Dušana Nedeljkovića zbog promicanja „prioriteta srpske nacije nad ostalima“, što je „novi ‘marksistički’, danas ustvari državno-kapitalistički i birokratski vid velikosrpskog šovinizma“.⁸ Napadajući birokratske pretenzije onih što su se poput Nedeljkovića „izjašnjavali za Tita i CK“, Đilas je tvrdio kako Jugoslavija mora otkriti nešto novo za socijalizam, jer inače bi jugoslavenska „birokratija kad-tad našla zajednički jezik sa sovjetskom birokratijom, pošto im je i društveni karakter isti.“⁹

Početcem ožujka 1953. umro je Staljin, desetak dana prije nego što je Tito na „Galebu“ uplovio u Temzu na početku svoje prve službene posjete jednoj zapadnoj zemlji. Izolacija Jugoslavije bila je pri kraju. Već u lipnju 1953. Tito je u govoru u Pazinu najavio normalizaciju odnosa sa SSSR-om.¹⁰ Ovaj je obrat umanjio i razloge za nastavak demokratizacije, a otvorio je mogućnost „okončavanju pomoći i zavisnosti od Zapada“.¹¹ Istog je mjeseca s Drugog plenuma CK SKJ na Brijunima ođaslano direktivno pismo „Svim organizacijama SKJ“, u kojemu se, uz osudu starog načina rada i shvaćanje „da je demokratija naša agitaciono-propagandna taktika“, zapravo mnogo više upozorava na „negativnu tendenciju“ što se očituje u shvaćanjima „da se komunisti sada oslobađaju odgovornosti za dalji razvitak socijalizma; da se uloga komunista sada svodi samo na držanje predavanja; da razvijanje demokratizma znači da se više ne treba boriti protiv antisocijalističkih tendencija i pojava; da komuniste više ne obavezuju stavovi organizacija i rukovodstava Saveza komunista u

⁶ *Isto*, 268.

⁷ *Isto*, 179.

⁸ Milovan ĐILAS, „Dvostruka »filozofska« uloga profesora Nedeljkovića“, *Nova misao* (dalje: NM), 1/1953., br. 1, 40.

⁹ *Isto*, f. 1, 51.

¹⁰ Po sjećanju Đilasove supruge Štefice, Tito je bio je „za to da se malo stane i pričekava: da se vidi kako će biti u Sovjetskom Savezu s novim rukovodstvom i novim razvojem situacije.“ Vasilije KALEZIĆ, *Đilas miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa*, Beograd 1988., 169.

¹¹ M. ĐILAS, *Vlast*, 249.

pitanjima političke borbe i socijalističke izgradnje; da ukidanje komandantskih metoda u radu komunista znači da se komunisti odriču borbe za svoja shvatanja i za svoje ciljeve; da ne treba da imaju svojih stavova itd.“¹²

Đilas je Brijunski plenum doživio kao „odlučni zaokret u kočenju demokratizacije, odnosno u vraćanju na lenjinističku ideološkičnost i, diktaturu proletarijata“.¹³ Premda je na plenumu podlegao Titovom „frakcionaškom vrbovanju“, te svoja intimna gledanja mirio s onima koja je zastupao Tito, Kardelju je poslije plenuma povjerio da neće moći poduprijeti novu, brijunsku liniju.¹⁴ Po vlastitom svjedočanstvu, prionuo je na rad u *Novoj misli*,¹⁵ gdje je u kolovozu još uvijek zagovarao potrebu „za odricanjem od vlasti (radi dalje demokratizacije, bez koje nema i ne može biti socijalizma i koja je, ustvari, izraz stvarnog socijalističkog kretanja.“¹⁶

Druga tršćanska kriza, koja je počela 8. listopada 1953. najavom SAD-a i Ujedinjenog Kraljevstva da će svoje snage povući iz Zone A i ovaj teritorij predati Italiji, izazvala je velike nemire u FNRJ, te dodatno komplicirala političku situaciju. Koncem studenoga održat će se savezni i republički skupštinski izbori, prvi i kojima su zborovi birača mogli predložiti više kandidata. Nastala je borba za vlast unutar lokalnih partijskih vodstava i prava kortešacija među biračima. Sve je to dodatno destabiliziralo već uzdrmanu partijsku hegemoniju. U ovim okolnostima Đilas je sredinom listopada krenuo s tjednim – od 22. prosinca još učestalijim – člancima u *Borbi*, u kojima je zastupao ideju demokracije kao nastavljanje revolucije.

Osamnaest Đilasovih članaka (posljednji je zabranjen po nalogu IK CK SKJ), kao i esej „Anatomija jednog morala“,¹⁷ izazvali su buru, snažnu podršku u društvu i dijelovima partijskog vodstva, ali, uz sva kolebanja, i odluku vrha, početkom siječnja 1954, da se na Trećem plenumu CK SKJ, zakazanom za 17. siječnja, osudi „slučaj Đilas“. Premda se Đilas ne plenumu nije dobro držao – dao je „samokritiku“ i izjavio da „odstupa“ – za njega je plenum ipak bio „java suluda i sramotna za sve učesnike“.¹⁸ Bilo je potpuno jasno, riječima Veljka Vlahovića, da je osuda nad Đilasom imala „veoma negativne posledice, jer [je bila] shvaćena u partiji i izvan nje kao zaustavljanje demokratizacije“.¹⁹

Nije nakana ovog izlaganja raščlaniti sve aspekte Đilasove „bernsteinovštine“. Umjesto toga, „slučaj Đilas“ povod je za istraživanje učinaka prve poratne bitke za pluralizam unutar vladajuće komunističke stranke u Hrvatskoj – saveznoj republici u kojoj su Đilasovi istupi uživali izuzetnu podršku, kako u vanpartijskim krugovima tako i u partijskoj eliti. Tako je vodeći hrvatski komunist, Vladimir Bakarić, sekretar CK KPH, po Đilasovoj procjeni, „u kritici lenjinizma i nasljedja koja su opterećivala naš sistem sadržinski [je] bio radikalniji od mene“.²⁰ Možda je zato Bakarić i bio izabran na čelo komisije za zaključke, koja je plenumu

¹² Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Rukopisna ostavština dr. V. Bakarića (dalje: ROVB), k. 22, br. 161: „Svim organizacijama Saveza komunista Jugoslavije“, 3.

¹³ M. ĐILAS, *Vlast*, 251.

¹⁴ *Isto*, 253.

¹⁵ *Isto*, 255.

¹⁶ Milovan ĐILAS, „Početak kraja i početka (ili o događajima u »sovjetskoj« sferi poslije Staljinove smrti)“, NM, 1/1953., br. 8, 163-205.

¹⁷ Milovan ĐILAS, „Anatomija jednog morala“, NM, 2/1954., br. 1, 3.-20.

¹⁸ *Isto*, 276.

¹⁹ *Isto*, 274. O posljedicama „Đilasova slučaja“ za jugoslavensko-sovjetske odnose v.: Jan PELIKÁN, „Djilasův případ a vztahy mezi Jugoslávií a východním blokem na počátku roku 1954“, *Slovanský přehled*, 81/1995., br. 3, 229.-247.

²⁰ *Isto*, 269.

predložila partijske kazne za Đilasa. A Miroslav Krleža, Đilasov stari frakcijski protivnik iz sukoba na književnoj ljevici iz 1930-ih, a nakon 1948. Đilasov mučaljivi suradnik, jedini hrvatski član uredništva *Nove misli*, pred plenum se, „mimo običaja ćutljivo smrknut“, poljupcem oprostio od Đilasa.²¹

Za razliku od Bakarića i Krleže, četiri dana prije Trećeg plenuma, 13. siječnja 1954, Marijan Stilinović, član IK CK SKH, u Zagrebu je na sjednici ovog krovnog foruma branio Đilasa. Upozorio je kako je „slučaj Milovana Đilasa [...] vrlo živo odjeknuo u krugovima intelektualaca među kojima se i [Stilinović] kreće i ostavio vrlo težak utisak. [...] mišljenja sam da obavijest koju je dao Izvršan komitet nije dobra, jer se tamo govori da je Đilas protiv odluka VI. Kongresa, a posle VI. Kongresa mi smo i sami hteli, to je i u odlukama, da svaki donosi svoje mišljenje. Ovakva obavijest Izvršnog komiteta neće biti dobra za našu unutrašnju politiku [...]“. U drugoj diskusiji ponovio je da je „Đilas istaknuti rukovodilac, dosta popularan i ima dosta poklonika“, te da drži kako „ne bi trebalo vršiti likvidaciju Đilasa“.²² Stilinović nije izabran u CK SKH na Trećem kongresu SKH (26.-28. svibnja 1954). Tito i Kardelj očito su ga doživljavali kao najopasnijeg đilasovca. U Kardeljevu pismu Titu od 11. siječnja 1955, u kojemu je zapadna „kampanja oko Djilasa i Dedijera“, skoro godinu dana od Trećeg plenuma, još uvijek glavna tema na vrhu SKJ, Kardelj napominje kako „Ima podataka da se u početku kampanje pokušala nešto više angažirati zagrebačka grupa oko Marijana Stilinovića, ali se brzo demoralizirala. Sada se ništa ne čuje o nekoj njenoj većoj aktivnosti.“²³

Da su Đilasovi istupi u Hrvatskoj bili dobro prihvaćeni, barem u redovima inteligencije, možemo zaključiti iz niza svjedočanstava. U izvješću referade za informbirovce hrvatske UDB-e za 1954. godinu spominje se da „pristalice rezolucije IB-a, koje odobravaju stav Đilasa, uglavnom potječu iz redova inteligencije“. Među njima se spominje i jedan splitski pravnik, koji „‘Anatomiju jednog morala’ smatra značajnom, jer se u njoj Đilas dodirnuo odnosa ljudi i ‘Titove garde’. Psovka i pogrđnim riječima se oborio na naše rukovodioce, koji su učestvovali u diskusiji na III. Plenumu, a naročito na drugove Vicka Krstulovića i Mošu Pijade“.²⁴ Sa jednog savjetovanja sekretara SKH iz niza sjevernohrvatskih kotareva (proljeće 1954) moglo se čuti da je u daruvarskom kotaru „bilo slučajeva da popovi kukaju za Đilasom / član skupštine pop kaže što ste isključili i odbacili Đilasa on je dobar čovjek bio.“²⁵ Na Kordunu su, po izvješću kotarske konferencije SKH Vrginmost, u vrijeme „đilasovske demokratije“ mačekovci „govorili i davali prognoze o padu našeg društvenog sistema“.²⁶ U Slavoniji su „nezdravi elementi“ i „pojedinci koji inače nikada nisu bili aktivni pratioci naše štampe“ počeli izrezivati Đilasove članke i „njima se služiti u političkom djelovanju“, a „neki srpski šovinisti govorili su, da Đilas ima pravo a da je akcija protiv njega povedena samo zato što je srbin [sic]“.²⁷

²¹ *Isto*, 272.

²² Branislava VOJNOVIĆ, *Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske 1952.-1954.*, sv. 3, Zagreb 2008., 135.-136.

²³ Arhiv Jugoslavije, Beograd, Arhiv Predsednika Republike, I-2/4-1, Put J.B. Tita u Indiju 16.XII 1954.-5. i. 1955 i 21.-25.I 1955, „Dragi družo Tito“, 4 [284].

²⁴ HDA, f. 1561: RSUP SRH / SDS; k. 20: Informbiro: Šifra 011, redni br. 24: Istupi i važnije akcije pristalica informbirovaca u toku 1954. godine, 2.

²⁵ HDA, f. 1220: CK SKH; Org-instruktorska uprava; k. 18: Zapisnik sa savjetovanja sekretara iz kotareva: Zagreb, Dugoselo, Samobor, Zelina, Pregrada, Zlatar, Krapina, Klanjec, D. Stubica, Jaska, Vrbovec, Kutina, Daruvar, Pakrac, 10.

²⁶ HDA, ROVB, k. 23, br. 10.: Devet referata sa lokalnih konferencija, 27. travnja 1954.; Referat za izvanrednu kotarsku konferenciju Saveza komunista Vrginmost, 16-17.

²⁷ *Isto*, Referat sa X. Izvanredne Konferencije Saveza komunista kotara Virovitice, 4. travnja 1954., 14.

Ipak, unatoč velikoj kampanji protiv Đilasa i đilasovaca, moramo imati u vidu da je Đilasov utjecaj u Hrvatskoj često bio formalan – povezan s njegovom funkcijom u partijskom vrhu. Neupućeni su pretpostavljali da Đilas ne nastupa sâm, nego da predstavlja stav CK SKJ. Zato u nekim sredinama i nije bilo posebnog odaziva Đilasovim člancima. Tako je Pero Car, na sastanku grupe CK SKH za probleme organizacije SK na selu od 10. veljače 1954, spomenuo „slabo čitanje štampe na selu“, te da je u slučaju Đilasa „to slabo ili nikako u nekim organizacijama čitano“.²⁸ Nije bilo bolje ni u radničkim sredinama. U splitskom VGP „Ivan Lavčević“ „jedan dobar dio komunista nije ni znao uopće u čemu je stvar nit je bio upoznat sa člancima koje je pisao Đilas“. Član SKH u „Lavčeviću“, na upit „subjektivnih snaga“ o tomu što misli o Đilasovim člancima, odgovorio je da je nešto čuo, jer „da se o tome govori na kuglani“.²⁹ Može se reći da je Đilas imao više uspjeha u dijapazonu „neprijatelja“ ili u inteligenciji, uključujući partijskoj, nego u partijskim masama. Tako je Dušan Bilandžić zabilježio da je „oficirima Školskog centra veza JNA sve Đilasove članke prepričavao u obliku predavanja uz pohvalu i odobravanje, misleći da je to nastavak kritike staljinizma i da tako misli i CK SKJ. Nakon osude Đilasa [Bilandžić] nije bio kažnjen, već samo kritiziran.“³⁰ Možda je i to jedan od razloga za relativnu blagost partijskih mjera prema navodnim đilasovcima.

Partijska organizacija u Hrvatskoj brojala je početkom 1954. godine 138.248 članova ili 3,53 posto stanovništva republike.³¹ Od toga je u prvom polugodištu 1954. ukupno isključeno 5.865 članova, ali samo 8 „na liniji Đilasa“.³² Većina razloga što su dovela do isključenja odnosila su se na razne disciplinske prekršaje, ali među idejnim skretanjima bilo je mnogo više primjera informbirovske djelatnosti (33), „ostale neprijateljske djelatnosti“ (67), te ponajviše isključivanja „radi religije“ (596). Kampanja protiv religije, zapravo protiv Katoličke crkve, a što je bilo povezano s Tršćanskom krizom, ipak je izazivala naknadna domišljanja u partijskom vrhu. Tako je Soka Krajačić zaključila kako se „Po pitanju isključivanja na bazi religije desilo [...] to da smo isključivali mlade ljude jer se oni žene u crkvi[,] krste djecu, dok su stariji od toga pošteđeni tako da su nam u organizaciji ostali starci. [...] Ne može se za sve po tim pitanjima uzeti isti kriterij i u gradu i na selu“.³³

Deseti plenum CK SKH (23. siječnja 1954.) stoga nije mogao odvojiti „slučaj Đilas“ od svih drugih teškoća na putu potpune partijske kontrole. Uvodničar Zvonko Brkić, organizacioni sekretar SKH, koji je odranije bio suzdržan prema Đilasu,³⁴ iskoristio je prigodu da đilasovce predstavi koordinatorima cijele opozicije: „U takvoj situaciji putem nastojanja ostataka buržoazije, malogradjansko-anarhističkih elemenata te raznih frakcionaša, grupaša i ljudi nezajažljivih apetita – željnih da udare na Savez komunista kao zapreku za svoje ciljeve – pojavio se Đilas sa svojom političkom platformom, sa ‘novim’ idejama. Svi oni

²⁸ HDA, f. 1220: CK SKH: Org-instruktorska uprava; k. 18: Zapisnik sa sastanka grupe za prodiskutiranje problema organizacije SK na selu i o radu KK održanog 10. februara 1954, 1.

²⁹ HDA, ROVB, k. 23, br. 10.: Devet referata sa lokalnih konferencija, 27. travnja 1954.; Referat o radu organizacije S.K. pri pod „VGP Ivan Lavčević“ za bazen Split za 1953 godinu, 7.

³⁰ Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., f. 9, 355.

³¹ *Isto*, k. 23, br. 60. (5. ožujka 1954.). Valja imati u vidu da je hrvatska partijska organizacija po postocima članova u stanovništvu bila treća u FNRJ (nakon Crne Gore i Slovenije), a znatno ispred Srbije s udjelom od 1,94 posto.

³² HDA, f. 1220: CK SKH: Org-instruktorska uprava; k. 18.: Pregled primljenih i isključenih članova SK u I. polugodištu 1954. god, 4.

³³ *Isto*, k. 18: Zapisnik sa savjetovanja sekretara iz kotareva: Zagreb [itd.], str. 3.

³⁴ Đilas je mišljenja da je Brkić izvijestio Tita o Đilasovim razgovorima s Bakarićem iz studenoga 1953. godine: „Obzirom da je Zvonko Brkić na pomenutoj večeri očito bio suzdržan u iznošenju mišljenja, a kasnije bio zagriženo protiv mene – držim da je Tita ili nekog drugog iz užeg vodjstva upozorio na gledanja Bakarićeva“. M. ĐILAS, *Vlast*, 269.

koji su se i ranije borili protiv Saveza komunista postali su odmah njegove pristaše³⁵. Po Brkiću, zajednički nazivnik svih onih „koji su se javljali sa svojim doprinosom za sahranu Saveza komunista“ jest likvidatorstvo,³⁶ a „ono što je ovdje za nas sada interesantno, jeste da se taj protivnik vrlo dobro snašao u našoj stvarnosti. On se malo pojavljuje otvoreno, lično, ali zato maskirajući se našim parolama borbe za socijalističku demokraciju nastoji da njen razvoj skrene u svoje vode, pa nas čak poneki put nasitno i tuče“.³⁷ Neprijatelj je „sada još opasniji[:] ostaci reakcije, kulaci, popovi, anarhisti, liberalci, reakcionarni obrtnici (koji se bore za svoju kapitalističku dušu) kao i trulež iz naših redova“.³⁸

Brkić je posebno izdvojio skupinu iz uredništva bivšeg partijskog tjednika *Naprijed* (Dušan Diminić, Živko Vnuk, Berto Črnja, Milan Despot, Ivan Žic, Tomo Đurinović) i optužio ih da su nadišli samog Đilasa: „Diminić je međutim od Djilasa otišao i dalje u postavki grupa [s odvojenim stavovima unutar SKJ] dok njegov prijatelj Berto Črnja u 'Vjesniku u srijedu' ide dalje postavljajući pitanje podjele članarine na frakcije. Nije li to u suštini traženje dviju ili više partija?“³⁹ Premda je Diminić tek od konca prosinca 1953. bio glavnim urednikom *Naprijeda* (potpisao je samo tri broja), on je jedini od spomenutih bio članom CK, te se branio u dva nastupa. Ogradio se od Đilasa („pokazalo se [...] da se ti članci [u *Borbi*] kad se podvrgnu jednoj marksističkoj analizi [...] ne mogu da se održe i da se čitava koncepcija koju je Djilas izložio [...] srušila pod težinom marksističke analize“),⁴⁰ ali branio je pravo na zasebno mišljenje što, po njemu, nije isto što i zagovaranje frakcija („Kada ja govorim o grupiranju po pojedinim pitanjima [...] onda može jedan ili više narodnih zastupnika da podnesu interpelaciju o stanovima, a to može biti i u nekim drugim pitanjima“).⁴¹ Spomenuo je da ga od 1948. muče „uzroci izrođavanja Revolucije u SSSR-u“, te da je došao do zaključka „da je metod likvidacije [...] opozicije bio duboko nepravilan [...] jer je [...] uništio [...] svaki osjećaj za izvjesnu kritiku, mislim za pozitivnu kritiku problema, pojava i t.d.“⁴² Aluzija je bila posve jasna.

Diminić je izazvao bijes niza diskutanata (Mika Špiljak, Jovo Ugrčić, Marin Cetinić, Antun Biber, Dina Zlatić, Antun Pavlinić, Jure Bilić, Ante Roje, Franjo Širola, Milan Lovrečić) ne samo radi *Naprijeda* nego i zbog „frakcionaškog“ promicanja kandidature Ljube Drndića u izbornoj jedinici Poreč-Buzet na izborima u studenom 1953. godine, pri čemu je *Naprijed* pisao protiv Drndićeva protukandidata.⁴³ Bio je to dio tinjajućeg sukoba između domaćih istarskih kadrova poput Drndića („narodnjaci“) i doseljenika poput Širole, sekretara Gradskog komiteta SKH Pula, tzv. istarskog Rokossovskog (aluzija na sovjetskog maršala, a ujedno poljskog ministra obrane), kojega je iz Zagreba u Pulu poslao CK SKH. Dina Zlatić je točno identificirala Diminićevu inspiraciju. Navodno joj je, nakon prijedloga da „snage koje su se do sada gušile“ dođu na vlast, na njen prigovor da su to „najobičniji

³⁵ HDA, f. 1220: CK SKH: Org-instruktorska uprava; k. 18: X. plenum CK SKH: Referat Z. Brkića „Neki aktualni politički problemi“, 11.-12.

³⁶ *Isto*, 17.

³⁷ *Isto*, 18.-19.

³⁸ *Isto*, 19.

³⁹ *Isto*, 16.

⁴⁰ *Isto*, Stenografski zapisnik X. Plenuma Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske (23. siječnja 1954.), V/2.

⁴¹ *Isto*, VI/3.

⁴² *Isto*, VI/1.

⁴³ Drndić se prije plenuma branio upravo na stranicama *Naprijeda*. V. Ljubo DRNDIĆ, „O izbornoj borbi i prilikama na kotaru Poreč-Buzet: Objasnenje druga Ljube Drndića“, *Naprijed* (Zagreb), br. 50, 11. XII. 1953., 8-9.

lokalni komunist“, odgovorio pitanjem, „Zar ti ne čitaš Đilasa?“⁴⁴ Diminić je odlukom IK CK SKH od 15. travnja 1954. isključen iz SKH.⁴⁵

Na plenumu je Zvonko Brkić pronašao još jednu kolateralnu žrtvu. Augustin (Gušte) Šprljan, član CK SKH i direktor partijske škole „Rade Končar“ u Zagrebu, stari član KP, frakcijski oponent Petka Miletića iz mitrovačke kaznionice, optužen je da je predložio „da se Savez komunista pošalje u muzej“.⁴⁶ Šprljan se branio na osebujan način: „Smatram da se u muzej stavljaju lijepe i vrijedne stvari. [...] Ja nisam došao u vezi sa Đilasovim člancima na tu misao... [...] Ja sam i ranije bio mišljenja, da pored Socijalističkog saveza [...] koji djeluje na istoj platformi, na istoj, skoro istoj organizacionoj formi, gdje su isti ljudi samo je Socijalistički savez širi, da li je potrebno u našem slučaju da imamo dvije organizacije Savez Komunisti i Socijalistički savez. Ta misao se kod mene daleko prije probudila, nego što su došli Đilasovi članci“.⁴⁷

Premda je prostodušni Šprljan priznao da je pogriješio, premda je na upadicu Karla Mrzovića potvrdio svoju grešku („Rekao sam, da je to u vezi Plenuma CK pogrešno, te sam stajao na stanovištu, da Partija treba da bude likvidirana“)⁴⁸ vrlo uvredljivi napadi na njega nisu prestajali. Jakov Blažević ga je nazvao „starom olupinom“, a niz ga je diskutanata slao u muzej.⁴⁹ Plenum je odlučio da posebna komisija odluči o kazni za Šprljana. O tomu je više od tri desetljeća kasnije pisao Berto Črnja:

Gušte nije čekao komisiju koja bi ga trebala saslušavati, kažnjavati, isključivati. Bilo mu je dosta tog saslušanja. Nakon završenog plenuma, nitko mu se nije obratio, nitko ga nije pozdravio, nitko nije popričao s njim, pruživši mu bilo kakvu utjehu. Nije otišao kući, već je krenuo u Tvrtkovu 5 [adresa partijske škole], došao u svoju sobu, uzeo revolver i ustrijelio se! Prethodno je uzeo pokrivač s kauča na kojem je nekad znao odspavati i prostro ga na pod, da ne upralja tepih svojom krvlju.⁵⁰

Od svih diskutanata na X. plenumu najzanimljiviji i relativno najumjereniji bio je Vladimir Bakarić. Počeo je s retoričkom obranom svog vlastitog položaja: „U mnogim problemima dolazim sasvim izvana i po analizi nekih drugova morao bih biti najizrazitiji dilasovac“.⁵¹ Problem demokracije zaobišao je starom floskulom kako to nije „glavna stvar“, kako je demokracija u prvom redu „jedna forma države“, kako socijalistička demokracija želi ukinuti upravo tu formu i „dati radnom narodu neposrednu upravu u ruke“.⁵² Komunisti koji previše insistiraju na „svojoj demokraciji“ jašili su, po Bakariću, na pozicijama „buržoaske klase, vlasti, kulaka na selu“, ali najgore je to što su partijskim organizacijama „stvorili niz muka [...] da se moraju vraćati na bitku, koju su već dobili, jer je svršena“.⁵³

Premda „povratka na buržoaziju nema“, te bi takvu diskusiju trebalo zabraniti („ja sam prvi da se to zabrani, jer je ta diskusija potpuno besmislena“), Bakarić je bio za borbu mišljenja i tvrdio „da je ta borba veća nego ikada u historiji ove zemlje bila – to je činjenica“.⁵⁴

⁴⁴ *Isto*, XIII/4-5.

⁴⁵ VOJNOVIĆ, *Zapisnici*, sv. 3, 144.-145.

⁴⁶ HDA, X. plenum CK SKH, Referat Zvonka Brkića, 18.

⁴⁷ HDA, Stenografski zapisnik X. plenuma, III/2.

⁴⁸ *Isto*, III/3.

⁴⁹ Berto ČRNJA, *Zbogom drugovi*, Rijeka 1992., 241.-242.

⁵⁰ *Isto*, 244.

⁵¹ HDA, Stenografski zapisnik X. plenuma, XXIII/3.

⁵² *Isto*.

⁵³ *Isto*, XXIV/2.-3.

⁵⁴ *Isto*, str. XXIV/3.-4.

Zapravo, granica Bakarićeve umjerenosti bila je vlast: „I dok je Djilas pisao gluposti, ili dok je izgledalo kao da i on sudjeluje u nekoj općoj liniji, ko mu je mogao da prigovori da je načinio veliku štetu“.⁵⁵ Dok postoji država političke organizacije mora biti. Ako „kažemo da treba dvije organizacije, onda idemo samo za zbrkom, jer je idejni put za socijalizam jasno ocrtan. Takove demagogije i takovih razgovora u socijalizmu ne može biti.“ Premda „nema stvari o kojoj ne možemo diskutirati, ali ima stvari, o kojim je voditi diskusiju smiješno, jer to ne spada u naš život i to ne vodi ničemu“. Bio bi to put u „apstraktnu demokraciju, što znači samo oživljavanje stare klase“. One koji su za to treba progoniti. Oni koriste „izvjesne stare pozicije koje dosada nismo likvidirali i zato su štetne.“⁵⁶

Moglo bi se reći da je đilasovska etiketa iz sredine 1950-ih zapravo pokrivala sve one koji su željeli voditi „smiješne diskusije“, a koje, možda, u to vrijeme, i nisu vodile ničemu. Tako je i Rudi Supek, nakon objavljivanja svog članka „Zašto kod nas nema borbe mišljenja“ u časopisu *Pogledi*,⁵⁷ izazvao mnoštvo komentara, a kod vlasti pozornost na djelovanje uredništva, povezanog s partijskom organizacijom na Filozofskom fakultetu. Supekov članak, koji je doveden „u vezu sa Milovanom Djilasom“, bio je kritičan prema Krleži, pa je i zato pobudio simpatije „neprijateljskih elemenata“, među kojima se u jednom UDB-inom elaboratu spominju Rudolf Bićanić i Vladan Desnica: „Vladan Desnica, četnik, književnik govorio je kako se konačno našao netko tko ima dovoljno hrabrosti da kaže o Krleži i kompaniji istinu, te da mnogo očekuje od akcije Rudi Supeka, koji je po riječima Desnice jedan od rijetkih iskrenih pobornika socijalističke demokracije, a u vezi s tim da su i Djilasovi članci ti iz kojih usprkos nedemokratskog sistema zrači liberalni duh“.⁵⁸ U jednom drugom elaboratu iz prethodne godine (ovaj put Kontrolno-statutarne komisije SKH) tvrdi se i ovo: „Nedavno je Vladan Desnica dobio Saveznu nagradu za književnost. Prijedlog je dao Petar Šegedin, i Jure Kaštelan. Desnica je u toku rata pisao u četničkim listovima popa Djujića. Poslije rata ostao je na takvim pozicijama. Knjiga za koju je nagradjen je negativna“.⁵⁹

Možda je Berto Črnja, iz perspektive bivšeg „naprijedovca“ napisao najbolji epilog na temu borbe za pluralizam iz 1950-ih godina: „Preduvjet za normalno življenje i razvoj jest sloboda mišljenja i izražavanja, eliminacija *monopola svake vrste i bilo koje ideje, misli ili stranke*. / List u kojem sam radio i kojim se ponosim zastupao je upravo takva stajališta i žalim što nam se zbog toga sudilo. Koliko je ljudi i vrijednih misli ušutkano u ovih pet decenija našeg življenja. Nastala je stoga velika praznina koju teško može popuniti generacija koja za nama stasa. Život ide dalje, zacijelit će rane. No, mnoge bi zamke bile mimoidene i mnoge zablude napuštene da je bar bilo malo više slobode na našem obzorju“.⁶⁰

⁵⁵ *Isto*, XXIV/7.

⁵⁶ *Isto*, XXIV/7.-8.

⁵⁷ Rudi SUPEK, „Zašto kod nas nema borbe mišljenja?“, *Pogledi*, 1/1952.-1953., br. 12, 903.-911.

⁵⁸ HDA, ROVB, k. 23, br. 206.: Izvještaj UDB-e o kulturi (11. ožujka 1954.), 8.-9.

⁵⁹ HDA, f. 1220: KPH/SKH: Kontrolno-statutarne komisija: Informacija „O nekim pojavama i nedostacima u političkom radu u Hrvatskoj“ (9. lipnja 1953.), 9.

⁶⁰ B. ČRNJA, *Zbogom drugovi*, 261.

ANHÄNGER VON MILOVAN ĐILAS IN KROATIEN

Zusammenfassung: Milovan Đilas (Djilas) spielte eine sehr wichtige Rolle bei der Auseinandersetzung mit der Sowjetunion. Trotz einiger Diskrepanzen in seiner Haltung vertrat er sehr hartnäckig die These, dass es „ohne Demokratie keinen Sozialismus gibt bzw. geben kann“. Nachdem Tito im Juli 1954 die Normalisierung der Verhältnisse mit der Sowjetunion angekündigt hatte, kam es zum Wendepunkt, der die Argumente für die Weiterentwicklung der Demokratisierungsprozesse entkräftete, und der die Möglichkeit eröffnete, „auf die Hilfe und Abhängigkeit vom Westen zu verzichten“. Trotz starker Unterstützung in der Öffentlichkeit und teilweise in der Parteiführung wurde Đilas wegen achtzehn seiner Artikel sowie wegen seines Essays *Anatomie einer Moral* auf dem 3. Plenum des ZK der Kommunistischen Partei Jugoslawiens im Januar 1954 verurteilt. Die „Đilas-Affäre“ ist damit ein guter Anlass zur Erforschung des ersten Nachkriegskampfs um Pluralismus innerhalb der damals regierenden Kommunistischen Partei in Kroatien.

Schlüsselwörter: Milovan Đilas (Djilas), *Anatomie einer Moral*, Pluralismus, Kommunistische Partei Jugoslawiens

Literatura

Berto ČRNJA, *Zbogom drugovi*, Rijeka 1992.

Ljubo DRNDIĆ, „O izornoj borbi i prilikama na kotaru Poreč-Buzet: Objašnjenje druga Ljube Drndića“, *Naprijed* (Zagreb), br. 50, 11. XII. 1953., 8-9.

Milovan ĐILAS, „Anatomija jednog morala“, *Nova misao*, 2/1954., br. 1, 3.-20.

Milovan ĐILAS, „Dvostruka »filozofska« uloga profesora Nedeljkovića“, *Nova misao*, 1/1953., br. 1, 40.

Milovan ĐILAS, „Na novim putevima socijalizma“, *Borba*, 19. ožujka 1950, 1.

Milovan ĐILAS, „Početak kraja i početka (ili o događajima u »sovjetskoj« sferi poslije Staljinove smrti)“, *Nova misao*, 1/1953., br. 8, 163.-205.

Milovan ĐILAS, *Vlast*, London 1983.

A. Ross JOHNSON, *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1945-1953*, Cambridge, Mass. i London 1972.

Jan PELIKÁN, „Djilasův případ a vztahy mezi Jugoslávií a východním blokem na počátku roku 1954“, *Slovanský přehled*, 81/1995., br. 3, 229.-247.

Rudi SUPEK, „Zašto kod nas nema borbe mišljenja?“, *Pogledi*, 1/1952.-1953., br. 12, 903.-911.

Branislava VOJNOVIĆ, *Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske 1952.-1954.*, sv. 3, Zagreb 2008.

3.

IDEJA SOCREALIZMA U KRITIČKOJ PRAKSI GRGE GAMULINA

NEKOLIKO PRIMJERA IZ VRUĆIH, MILITANTNIH GODINA
(1945.-1952.)

Tonko Maroević

Sažetak: Nakon što su komunisti 1945. u Jugoslaviji preuzeli vlast, na idejnom planu striktno su prihvatili imperativ realističkog izraza s naglašenom socijalnom notom. Od socrealizma se nije odustalo čak ni nakon 1948. i legitimitet mu je oduzet tek nakon glasovitoga Krležina Ljubljanskog referata. Iako je socrealizam odavno pokopan, sva djela nastala u njegovom znaku niti mogu niti trebaju biti odbačena i zaboravljena. Svojom stručnom spremom, idejnom orijentacijom i životnim iskustvom, Grgo Gamulin je 1945. bio zasigurno najpozvaniji da provede socrealističku recepturu. Gamulin je načelno prihvaćao socrealizam, ali nije bio sretan s oficijelnom i kanoniziranom varijantom. 1951. godine jedva je dočekao da se metodički obračuna s njezinim teorijskim postavkama.

Ključne riječi: Grgo Gamulin, socijalistički realizam, likovna kritika, književna kritika

I.

Više od pola stoljeća dijeli nas od posljednjih izdanaka ideološkog voluntarizma i tendencioznog estetičkog programa, što je pod imenom socijalističkog realizma vladao kulturnom scenom južnoslavenskih zemalja u ranom poratnom razdoblju. Nema dvojbe da je ideja socrealizma – a u nešto manjoj mjeri njezina realizacija – u stanovitom razdoblju obilježila društvenu klimu i, također neosporno, kondicionirala stvaralačka nastojanja niza pisaca i umjetnika (kako slikara i – pogotovo – kipara, tako i glazbenika, glumaca, kazališnih i filmskih redatelja) svih naroda i narodnosti u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, mladoj državi koja je izašla iz rata upravo s intencijom i provedbom socijalne revolucije, u kojoj je i umjetnost trebala naći svoje mjesto: svoju ulogu pedagoško-andragošskog usmjeravanja, svoju funkciju slavljenja pobjednika, svoj zadatak poticanja pozitivnih, graditeljskih i društveno afirmativnih raspoloženja.

Kao i na ostalim područjima javnog života i djelovanja, temeljni model estetičkog, umjetničkog promišljanja i planiranja preuzet je, „posuđen” iz iskustva Sovjetskog Saveza, prve zemlje proklamiranog socijalizma, koje je snaga i autoritet znatno uvećan pobjedničkim sudjelovanjem u antifašističkoj koaliciji. Jugoslavenski komunisti, preuzevši vlast, htjeli su u svemu slijediti sovjetske uzore, dakle u stvaralaštvu ići putem „harkovske linije”, dogmatskog diktata formuliranog na kongresu pisaca 1930. godine, na kojemu je pobijedila teza RAPP-a (Ruske asocijacije proleterskih pisaca) o nuždi da se književnost podvrgne aktualnim političkim zadacima. Istina, još je u tridesetim godinama – posebno zaslugom Miroslava Krleže – bilo u Hrvatskoj došlo do osporavanja takve instrumentalizacije pisanja, ali je u tzv sukobu na ljevici prevladalo partijsko pravovjerje – komunističko opredjeljenje za socrealizam.

Kako bilo, kad su 1945. godine komunisti u Jugoslaviji preuzeli vlast, na idejnom planu su striktno prihvatili imperativ realističkog izraza s naglašenom socijalnom notom, dakle program i estetiku socrealizma pretežno sovjetske provenijencije. Neupitnost takvoga stava bila je zapečaćena i zalaganjem samoga Staljina za dirigiranu tendencioznu umjetnost kao oblik poželjnoga društvenog djelovanja, a teorijsku su podlogu nudili također nediskutabilni korifeji poput Ždanova ili Todora Pavlova, autora normativne i preskriptivne „teorije odraza”. Povijesni paradoks primjene socrealizma u Jugoslaviji pa time i u Hrvatskoj, dakako, sastoji se u tomu što je naša zemlja gravitirala „istočnom”, sovjetskom bloku jedino u razdoblju od 1945. do 1948. godine – kada dolazi do glasovite Rezolucije Informbiroa i susljednoga raskida Jugoslavije i Sovjetskog Saveza pa time i do stubokom promijenjenoga političkog kursa. Međutim, dok je jugoslavenska vanjska politika od 1949. godine nadalje tražila priključak i pomoć od zapadnih sila (ili „zapadnoga” kapitalističkog bloka), na unutarnjem planu nastavljena je još radikalnije socijalističko-komunistička doktrina i demagogija (pokušaj izvođenja „diktature proletarijata”), tako da se još neko vrijeme službeno nije odustajalo ni od socrealizma kao – ne samo poželjne, nego i obvezujuće – stvaralačke prakse. Utoliko, razdoblje socrealističke inkubacije i indoktrinacije – ma koliko relativno kratko – u našoj sredini ima zapravo dvije faze: prvu, borbeniju i žešću u slamanju otpora građanskih („larpurlartističkih” ili idejno „reakcionarnih”) tendencija, koja ide od 1945. do 1948. godine, te drugu, samopouzdaniju i etabliraniju, koja se suprotstavlja „dekadentnim” utjecajima sa Zapada, a koja uglavnom traje od 1949. do – uključivo – 1952., praktički do glasovitoga Krležina *Ljubljanskog referata*, koji je – na mig vlasti, ali s punim pokrićem svojih davnih uvjerenja i znanja – oduzeo socrealizmu legitimitet i svaku aktualnost, svrstavajući ga u niz akademsko-eklektičnih, oficijelno „pompijerskih” stilskih usmjerenja iz 19. stoljeća.

Nadmašivanje i odbacivanje socrealističkog diktata, dakle, nije bilo sasvim teško, jer već 1952./53. vlast nije odlučno stajala iza njegove provedbe. Štoviše, tražila je i nalazila načina da potakne makar prividni i djelomični pluralizam, samo pod uvjetom da se ne skrene u drugu krajnost, da se izbjegnu radikalni anarhističko-nihilistički stvaralački izazovi. Ipak, niz slobodarski intoniranih knjiga i izložaba, predstava i filmova zauzeo je posebno povijesno mjesto „odleživanja”, otvaranja prema Europi, nadoknađivanja povijesnih zaostataka, građenja individualno obilježena izraza, uvećavanja imaginativne slobode i tomu slično.

Ironična je teza Steve Lukića kako je socrealizam zamijenjen „socijalističkim esteticizmom”, umjetničkim tendencijama usklađenim s aktualnim zapadnoeuropskim trendovima, koje su mogle poslužiti kao jugoslavenska legitimacija programatske pripadnosti „slobodnom” svijetu, odnosno odmaka od uniformiranosti i dogmatičnosti istočnoeuropskog,

boljševičkog predznaka. Osim toga, prihvaćanje apstraktnoga slikarstva i kiparstva, dodekafonske ili aleatoričke glazbe, nadrealističke ili hermetičke poezije jest značilo uvažavanje autonomije umjetnosti, no ujedno je i oduzimalo određenu širu socijalnu funkciju ili moguću kritičku oštricu stvaralačkih nastojanja, pa utoliko je čak pogodovalo neproblemski komotnoj, makar elitno ograničenoj, recepciji.

Socrealizam je davno i na sveopću radost pokopan, bačen u „ropotarnicu povijesti”, ali sva djela nastala u njegovu znaku i u razdoblju njegove dominacije niti mogu niti trebaju biti odbačena, zaboravljena. Uostalom, i neki od njegovih motiva i ideja također zaslužuju povremeno preispitivanje, pogotovo na velikom vremenskom odmaku, koji mu uklanja svaku mogućnost „vampirskog” oživljavanja. Druga je stvar, što i sasvim suvremene teorije i praksa već dugo ne prihvaćaju „uzvišenu” autonomiju umjetničkog jezika, već odlučno insistiraju na socijalnom kontekstualiziranju i interakciji sa zbiljom, čak s potrebom angažmana.

II.

Svojom stručnom spremom, idejnom orijentacijom i životnim iskustvima, Grga Gamulin je 1945. godine bio jamačno najpozvaniji da u život provede socrealističku recepturu. Barem u hrvatskom prostoru nije mu bilo premca ni po znanju, ni po uvjerenosti u potrebu stvaranja novog sustava, ni po spremnosti na žrtve za opće dobro (kako ga se tada shvaćalo). On je u neposrednom poraću stupio na mjesto načelnika u Ministarstvu kulture, sa zadatkom organiziranja izložbene i muzejske djelatnosti, a prije te funkcije čitavo je razdoblje rata proveo u ustaškim zatvorima i logorima – kao prononsirani predratni komunist – što ga je učinilo posebno motiviranim da se određenom „pravovjernošću” u novim uvjetima dokaže pred većim društveno-političkim autoritetima, makar u sebi sačuvao i određene rezerve.

Iza sebe je Gamulin imao, ne odveć opsežnu ali dovoljno dugačku, više nego desetljetnu, kritičarsku aktivnost, uz jednu godinu specijalizacije u Parizu, koja ga je formirala u dobrog znalca novije likovne umjetnosti. Pregledamo li njegove kritičarske prikaze, što ih je objavljivao već od 1932. godine, ustanovit ćemo kako u njima prevladavaju afiniteti upravo za socijalne tendencije (uostalom, velikom većinom su bili objavljivani u ljevičarskim časopisima, publikacijama vezanim uz partijsku organizaciju i disciplinu). Tako Gamulin odlučno afirmira opus Georga Grosza, a vrlo povoljno sudi o djelatnosti Detonija, Hegeđušića i Andrejevića Kuna te Antuna Zupe – sve slikara orijentiranih na kritički odnos prema društvenim anomalijama, bijedi ili malograđanstvu. U Krležinu *Pečatu* pak objavit će zanimljivu – ni odveć oduševljenu ni resko distanciranu – recenziju Picassove pariške izložbe iz 1938. Saldo Gamulinovih kritičarskih „inkunabula” ukazuje na živu potrebu društvenog interveniranja, zapravo u nemalom suglasju sa „zemljaškim proklamacijama” i ukorijenjenošću u realna prostor.

Svoju prijeratnu kritičarsku djelatnost zaključit će Gamulin tekstem naslovljenim „Povodom izložbe francuskog slikarstva u Domu likovnih umjetnosti”,¹ a poslijeratnu agilnost na likovnom polju otvorit će kritikom nazvanom „Povodom izložbe slikara partizana”.²

¹ Grga GAMULIN, „Povodom izložbe francuskog slikarstva u Domu likovnih umjetnost”, *Izraz*, 3/1941., br. 3.

² Grga GAMULIN, „Povodom izložbe slikara partizana”, *Republika*, 1/1945., br. 1-2, 106.-113.

Sličnost naslova prisilit će nas na uspoređivanje inače sasvim disparatnih realnosti, međusobno nesvodivih povoda na isti zajednički nazivnik. S jedne je strane riječ o slavnoj – u Zagrebu pokazanoj – Šlomovićevoj zbirci, o kolekciji naslijeđenoj od glasovitoga Vollarda, u kojoj je okupljen cvijet pariške škole s radovima naglašeno hedonističkog ukusa i najviše metjerske razine. S druge je pak govor o stvaralaštvu nastalom u krajnje dramatičnim uvjetima, između opasnosti i prijete, ograničenja i nestašica, a pretežno s potrebom svjedočenja i dokazivanja života.

Ipak bi se smjelo ustvrditi kako Gamulinovo pisanje uspijeva povezati tako raznorodne motive, odnosno pokazati koherenciju svojih uvjerenja, s time što je nakon četiri godine – ratne, pritom provedene u nemogućim uvjetima zatvora i logora – njegov izraz postao zreliji, njegova argumentacija razvedenija. Naime, i u poratnom prikazu, premda je usmjeren na konkretne i aktualne domaće prilike, on ne oklijeva donijeti oveći uvodni ekskurz o problematici umjetnosti građanskoga društva (s dominantnim uvidom u francusku situaciju), gdje egzemplificira svoje teze o postupnoj dekadenciji i etičkom srozavanju, s posebnom kritičkom oštrinom usmjerenom na „današnju stilsku anarhiju”.³ Pritom se ne propušta – već u prvoj rečenici – legitimirati kao zagovornik „teorije odraza”,⁴ dakle zastupnik primjene materijalističkog determinizma (odnosno, vulgarnog marksizma) na estetsku građu. Koliko god da znademo da se to tada tražilo, ili čak zahtijevalo, u Gamulinovu slučaju ne možemo poreći ni intimnu motivaciju, odnosno snagu iskrenog uvjerenja u stavove za koje se zalagao.

Naravno, ne želimo braniti simplifikacije o naprednim društvenim snagama i njihovu naličju niti se pak sablažnjavati nad kritikom formalizma (kao „odvajanja stila od umjetničke metode”). U skladu sa svojim stavom o plodnosti „zemljaške” socijalne kritičnosti i veza-nosti uz konkretne uvjete (a ne pukoga slijeđenja kozmopolitskih uzora), Gamulin na liniji razvoja sličnih premisa nalazi i šansu originalnosti, pa – u duhu zahtijevane profilakse i odgovarajuće joj recepture – čak i „ozdravljenja” umjetničkog stvaralaštva. Stoga svoj prikaz partizanskih likovnih dometa započinje s radovima trojice nekadašnjih pripadnika grupe „Zemlja”: Tiljka, Postružnika i Detonija. Iako je svakome od njih našao i poneku manu ili nužnu nedovršenost, zanimljivo je da u valorizaciji pretežu zapravo modernistički kriteriji. Dok bi se možda očekivalo da se apologet socrealizma zalaže za minucioznost deskripcije, sustavnost naracije, posebno detaljiziranje kako bi se dobio dojam cjelovitosti, metodičnosti i uvjerljiva mimezisa, Gamulin posebno hvali zgusnutost, reduciranost i konciznost, dakle lapidaran, sažet i sintetičan izraz.⁵ Stanovita rezerva u govoru o Radauševim crtežima i linorezima vješto je ublažena žaljenjem što se u ratnim uvjetima nije mogao posvetiti svojem mediju i metjeu – skulpturi.⁶ Gamulin također koristi priliku da progovori odmah i o Oskaru Hermanu, s koji će se tijekom života višekratno baviti i zbog kojega će polemizirati i snositi razne negativne posljedice, makar u njegovim skromnim tada izloženim radovima ne nalazi odveć jakih razloga za zagovor.⁷ Zanimljivo je kako se pokazuje svjesnim da su „Edo Murtić i Zlatko Prica bez sumnje dva najjača talenta među mladim umjetnicima”,⁸

³ *Isto*, 106.

⁴ *Isto*.

⁵ *Isto*, 110.-111.

⁶ *Isto*, 111.

⁷ *Isto*.

⁸ *Isto*, 112.

no to ga ne priječi da im nabraja i nedostatke („rastrganost kompozicije”, „subjektivističku ilustraciju”, „forsiranu virtuoznost”), posebno im zamjerajući „usiljeni ekspresionizam”.⁹

Neposredno nakon prezentacije slikara partizana Gamulin se mogao i morao zaokupiti stvaralaštvom što je nastajalo u „pozadini”, u ratnim godinama, ali u građanskim uvjetima, što je u poratnom kontekstu logično bilo shvaćeno kao djelovanje u „neprijateljskom okružju”. Uostalom, tako su se predstavili i na taj način legitimirali na svojoj zajedničkoj izložbi u zagrebačkom Umjetničkom paviljonu 1945. godine slikar Frano Šimunović i kipar Grga Antunac, pokazujući mnoge radove u kojima su nastojali interpretirati idejno poželjne motive (barikade, bitke, strijeljanja, ranjenike, radnike, portret Maksima Gorkog), Gamulinov prikaz njihove izložbe izašao je već u sljedećem broju istog časopisa u kojemu je tiskana i kritika partizanske likovne aktive.¹⁰

Koliko god prikazivač načelno žalio što navedeni umjetnici nisu izravnije doživjeli prizore kojima se bave, odnosno što nisu sudjelovali u stradanjima i borbama, ne možemo kazati da je sasvim nesklon njihovim likovnim dostignućima. Posebno je pozitivno, što je i logično, dočekao Šimunovićeve radove, pogotovo one na papiru i u manjim formatima. Prema Gamulinovim tadašnjim riječima, Šimunović je „ispunio [...] obećanje koje je, poslije svog povratka iz Španjolske, svojedobno dao svojoj prvom izložbom u Zagrebu. On je to svoje obećanje ispunio osobito u grafici, koja je za vrijeme okupacije dobila i svoj odgovarajući ‘goyeski’ sadržaj. Poput kakvih suvremenih ‘Los desastros de la guera’ nižu se prizori pokolja i strijeljanja [...]”¹¹

Zanimljivo je da afinitet prema Goyi, odnosno Šimunovićeva sposobnost autentičnog reagiranja na motive kojima se veliki Španjolac bavio, opravdava kod Gamulina i bavljenje motivom cirkusa, arena, klaunova i pierrota, što je inače dosljedno osuđivao kao zlorabljeni povod, „previše iskorištavan od cijelog građanskog artizma, kao predmet sasvim formalističkih eksperimenata”.¹² Nemali je kompliment, stoga, i znak nedogmatske otvorenosti, s druge strane, formulacija: „Zato je samo snažna Šimunovićeva umjetnost mogla privući našu pažnju na uljene slike iz cirkuskog života.”¹³

Nećemo se, dakako, pozabaviti svim kritičkim tekstovima iz prvih poratnih godina, a bilo bi ih za čitav svezak. Pogotovo se nećemo baviti opsežnim, panoramskim prikazima kolektivnih izložaba, tada učestalih manifestacija sindikalnog usmjerenja i slavljeničke prigodnosti. U nizu kumulativnih pregleda Gamulin pokazuje solidno poznavanje povijesti, zapravo svaki tekst započinje evokacijom prošlosti i potrebom da se ona nadmaši. Indikativnom nam se ipak čini kritika izložbe Otona Postružnika,¹⁴ slikara koji je pripadao grupi „Zemlja” i pritom još sudjelovao u narodnooslobodilačkom pokretu te otprve zaslužio atribut „naprednog umjetnika”. Pišući s poštovanjem o Postružnikovoj spremi i potencijalima, Gamulin ne može odoljeti a da slikaru ne zamjeri što u njegovim radovima nastalima 1941. godine i u onima iz 1945. ne vidi nikakve razlike ni ikakva poticaja da se odmjeri s novonastalim okolnostima – bilo s tragičnom zbiljom rata, bilo s optimističkom vizijom obnove. Ocjena izložbe je stoga polovična, jer ona je „iznenadila kvalitetom svog sublimiranog kolorizma, ali i očitom ekskluzivnošću i ograničenošću izrazito solipsističkog doživ-

⁹ Isto.

¹⁰ Grga GAMULIN, „Izložba Antunovac Šimunović”, *Republika*, 1/1945., br. 3, 223.-225.

¹¹ Isto, 223.

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ Grga GAMULIN, „Izložba Otona Postružnika”, *Republika*, 2/1946., br. 4-5, 409.-411.

ljavanja.”¹⁵ Još strože i normativnije zvuči apodiktički sud: „[...] ovo samoživo uranjanje u lirski raspoloženja ne može se prihvatiti kao savremena umjetnost, koja bi našem narodu govorila razumljivim jezikom.”¹⁶

Ne mogu odoljeti a da ne navedem još jedan ulomak kritike, koji ne govori toliko o kronološko-ideološkom kontekstu pisanja koliko o topološko-afektivnom obzorju pisca, kritičara. Naime, Gamulin koncedira i prihvaća mogućnost „čiste” interpretacije krajolika: „Može i pejsaž biti snažan umjetnički doživljaj i nositi u sebi svu dramatiku zbivanja, može simbolizirati odnos čovjeka prema kraju i vremenu.”¹⁷ Međutim, evidentno ga Postružnikov pristup njegovoj zavičajnoj postojbini ne zadovoljava: „Dalmacija čvrstih oblika i oštih kontura pretvorila se na Postružnikovim slikama u neku nepoznatu i začaranu zemlju mekih boja i nerazgovjetnih linija [...] Postružnik je dao Dalmaciju koja je sve prije nego li onaj naš zdravi, veseli i otporni južni kraj, pun sunca i života.”¹⁸ Prepoznat ćemo u ovim retcima neke gotovo opsesivne preokupacije njihova autora, koji još 1936. godine piše elegično o „Dalmaciji bez umjetnosti”, da bi u svojim zrelim godinama posvetio možda najpristranije stranice Plančiću, Jobu, Tartagliji i Ivančiću te brojnim umjetnicima koje je projektivno vratio na „Itaku”.

U prve dvije-tri poratne godine Gamulin je ispisao i nekoliko rezolutnih književnih kritika, vođenih istim direktivnim tonom socrealističke provenijencije, a – zanimljivo – zakupljenih piscima i temama dalmatinskog ishodišta; dapače, zatvorenoga otočkog kruga. Premda je čitavoga života održao živim zanimanje za književnost (kao pjesnički prevoditelj, kao prozni pisac), literarnim recenzijama predstavio se isključivo 1946. i 1947. godine, osvrćući se na objavljena djela svojih bliskih pozananika, životnih suputnika, idejnih drugova i po mnogo čemu prijatelja, koje međutim – u duhu epohe – uglavnom nije štedio. Možda je najbolje – ili najneutralnije – prošao Hvaranin, najbliži susjed, Marin Franičević, u kratkom, pretežno informativnom, prikazu zbirke „Zvijezda nad planinom”;¹⁹ moglo bi se kazati da je Gamulin tu tek „ugađao” svoj književno kritički instrumentarij. Opusu Zdenka Štambuka pak posvetio je čitavu studiju, „Tragom poezije Zdenka Štambuka”,²⁰ u kojoj je analizirao sve njegove predratne pjesničke zbirke, podrobno pratio amplitude i oscilacije uvjetovane nomadskim životom i političkim angažmanom (Pariz, Španjolski rat, talijanski zatvori), da bi se posebno zadržao na poratnim pjesmama, posebno nadahnutima ratovanjem i ranjavanjem u Istri. Uz očigledne afinitete za opcije i postaje toga Bračanina – inače političkoga radnika koji se u poratnim, revolucionarnim godinama istakao iznimnom ortodoksnosti i represivnom nemilošću prema idejnim neistomišljenicima – Gamulin ipak vidi ograničenja njegovih ranih (dijelom nadrealističkih, dijelom dokumentarističkih) pjesama, a puno zadovoljstvo ne može naći ni u aktualnoj, poratnoj fazi: „Subjektivizam ove poezije, uslovljen književnim odgojem, upotrebljavan često od samoga autora kao krinka za izvjesne misli i zapažanja, nije mogao odjednom iščeznuti niti u novim životnim uslovima. Ista individualistička nota provijava i zbirkom ‘Tragom crvene zvijezde’ (1945.), osobito u njenim ranijim dijelovima.”²¹

¹⁵ *Isto*, 411.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ *Isto*, 410.

¹⁹ Grga GAMULIN, „Marin Franičević: ‚Zvijezda nad planinom’”, *Republika*, 2/1946., br. 1, 120.-122.

²⁰ Grga GAMULIN, „Tragom poezije Zdenka Štambuka”, *Republika*, 2/1946., br. 3, 271.-277.

²¹ *Isto*, 275.

Teško je ne vidjeti posebnu motiviranost, pravu strast s kojom je Gamulin pristupio analizi knjige „Djeca Božja”, ispisujući golem analitički tekst (od preko trideset kartica) naslovljen „Uz prvi roman Petra Šegedina”. Ispisao je pamflet, „njegov obračun s njime”, ali je evidentna rascijepjenost recenzenta između dubine prepoznavanja („Tako je zaista bilo!”), afirmiranja opravdane ambicije („do ove knjige Dalmacija još nije imala svog romana”) i neispunjene potrebe (diktata ili obaveze) da se ostvari sinteza, objektivistička i puna vizura povijesne zbilje.²²

Kao gotovo nikad dotad Gamulin koristi široku erudiciju i gotovo zastrašujuću aparaturu usporedbi i koordinatnih repera. Poziva se autoritarno na Gorkoga i Vergu, na Zolu i Krležu, na Lukača i Dantea, kao što s indignacijom ili s rezervama odbija primjere Huysmansa i Célinea, Prousta i Rilkea, Rollanda i Gidea, Duhamela i Hamsuna pa i Novaka i Vojnovića, Kumičića i Car Emina. Jednostavno, kritičar ostaje zapanjen mrakom, crnim, besperspektivnošću, infernalnošću, naturalizmom slike koju pisac nudi, no iz bogato razgrađene egzemplifikacije likova i situacija osjeća se kako i sam biva uvučen u snagu prizvane ambijentalne realnosti.

Paradoksalno i gotovo groteskno, Gamulin je prisiljen odati počast Šegedinovoj snazi i imaginaciji te čini to na sasvim osoban način, pritom impregniran likovnom kulturom i animiran vlastitim neosporivim literarnim impetusom: „A to je vrzino kolo slikano sočnim i tamnim bojama katoličkog seicenta, bojama Caravaggia, Ribere i Magnasca, prepuno unakaženih ljudi i žena, grubih i sirovih prizora, pakosnih i zlih odnosa, kojih je nakaznost razotkrita prodornošću i oblikovana književnim talentom pisca, koji je i sam vidio (autopsijom), doživio i nosio od najranijeg djetinjstva, a kasnije dugo posmatrao u godinama svoga samotnog učiteljevanja po tim zabačenim selima. Neposrednost doživljavanja, autentičnost primarnog umjetničkog dodira s materijalom jesu najosnovnije kvalitete ovoga književnog djela. Ima u ovoj knjizi stranica koje se ne zaboravljaju, vanrednih umjetničkih slika i opisa, koji sugestivno reproduciraju izvjesna stanja naše prošlosti i, nažalost, naše sadašnjosti.”²³

Uz tako entuzijastičku reakciju javlja se zatim korektiv dušobrižnika, strah „inženjera duša” da pastva ne zabrazdi, obziri ideologa o mogućim reakcijama javnosti i padu u malodušnost, bezizlaze i povijesno-ambijentalni determinizam. Stoga Gamulin ustaje dijeliti packe, ponajprije psihološkoj karakterizaciji protagonista i naglašenoj individualnosti, pa i solipsizmu Učitelja-naratora. Socrealistički receptorij najbolje se vidi u kategoričkom imperativu upućivanja i sagledavanja društvenih uvjetovanosti: „[...] zaglibivši u svom naturalizmu, pisac nije mogao da žrnovljansku svakidašnjicu uzdigne do tih općenitosti u kojima bi se *privatni* odnosi očitovali kao *društveni*, a opisani tipovi (koji su samo rijetko kada ujedno i karakteri) dobili značenja dublje društvene funkcionalnosti.”²⁴ Zapravo, krivnja pisca je u uskraćivanju optimističke perspektive: „[...] ta bezoblična amorfnja gomila užasa nije prevladana nikakvom pozitivnom antitezom.”²⁵

Malo duže smo se zadržali na Gamulinovu prikazu Šegedinova prvog romana, jer je u tome tekstu možda najjasnije došla do izražaja jaka emotivna participacija, duboka empatijska žica, volja za neravnodušnim čitateljskim sudjelovanjem u pronicanju imanentnih tokova teksta, no istodobno je najodređenije eksplicirana socrealistička – nećemo reći: poetika

²² Grga GAMULIN, „Uz prvi roman Petra Šegedina”, *Republika*, 3/1947., br. 12, 930.-944.

²³ *Isto*, 933.

²⁴ *Isto*, 937.

²⁵ *Isto*, 938.

ili estetika, nego dogmatika i prakтика. Nije začuđujuće što je to ujedno i zadnja književna kritika iz Gamulinova pera. Valjda je i sam osjetio kako je bolno biti raspet između afiniteta i diktata, premda je i do kraja svojega radnog vijeka počesto znao žrtvovati ili podvrgavati osobne interese osjećanju duga prema širim potrebama zajednice. Ali to je već druga tema.

Ironija sudbine učinila je da se u istom broju časopisa, nakon opširne recenzije „Djece Božje” nalazi kratka bilješka naslovljena „Izložba četvorice sovjetskih slikara”, potpisana samo slovom g.²⁶ Unatoč opravdano škrtom i suzdržanom signiranju, u tom tekstu također prepoznajemo Gamulinov rukopis, njegovo poznavanje građe i njegovo zalaganje za socrealizam, makar ovaj put ispisano gotovo neutralno, svakako bez zanosa, tek kao konstatacije. Očigledno pisan po zadatku, taj je zapis opteretio Gamulinov povijesni saldo, jer se – bez pravoga pokrića – govorilo o njemu kao apologetu kruto normirane sovjetske prakse. A eto, nakon bliske mu problematike Korčulanina Šegedina palo mu je u dužnost okrenuti se dalekom sjeveru, pa je on to učinio s primjerenom hladnoćom, odgovarajućom distancom, tek toliko da ne uvrijedi goste i zabilježi gostovanje.

Već po običaju, Gamulin je najveći dio teksta posvetio povijesnoj panorami ruske umjetnosti, također sa standardnim napadom na dekadansu „građanske” umjetnosti. Kao kuriozitet možemo zabilježiti kako je prisiljen osuditi i „ljevičare”, avangardiste – poput „linista” (Gončarove i Larionova), „suprematista” (Maljeviča) i „analitičara” (Filonova) – koji su izbili upravo nakon Oktobarske revolucije te, po Gamulinovu tadašnjem mišljenju, samo pridonijeli kaosu, dezintegraciji tradicije i predilekciji formalnih istraživanja. Zalažući se za povratak svladavanja oblika i modelacije te mimetičke orijentacije, naš kritičar hvali post-revolucionarno uspostavljanje realističke norme.

No to ne znači da je ostao slijep u odnosu na domete četvorice slikara, poslanih u sate-litske zemlje da predstave standard sovjetskog modela socrealizma. Premda je riječ o glasovitim izvođačima monumentalnih figuralnih kompozicija, svojevrsnim zakonodavcima ili najlegitimnijim zastupnicima socrealizma, Gamulin ih dočekuje tek kurtoazno, posvećujući svakome od njih – pa i najčuvenijima poput Aleksandra i Sergeja Gerasimova samo po nekoliko informativnih redaka, u kojima uglavnom taksativno nabraja naslove najreprezentativnijih slika (primjerice: „Lenjin na govornici”, „Himna Oktobru”, „Kolhozni praznik”, „Žetva” itd.) te daje elemente njihovih kurikuluma. Gotovo cinično pak izgledaju pohvale, koje ne samo da su vrlo konvencionalne nego se uglavnom odnose na „male” tehnike, izbjegavajući sudove o velikim ideologiziranim „mašinerijama”. Eto, kod prvoga Gerasimova „vještinom akvareliranja i temperamentom ističu se njegove skice za inscenaciju opere ‘Taras Buljba’”, drugoga pak hvali da je „dobar akvarelist i ilustrator”.²⁷ Dvojica preostalih lišeni su bilo kakvoga vrijednosnog atributa, a čitava je izložba zaokružena tvrdnjom kako daje „živ dojam vrlo širokog i neposrednog doživljavanja stvarnosti.”²⁸

Iz navedenog se vidi kako Gamulin načelno prihvaća socrealizam, ali nije baš sretan s oficijelnom, kanoniziranom i hiberniranom varijantom kakvu nudi sovjetska receptura. Ali 1947. nije imao šanse da joj se otvorenije suprotstavi, no 1951. pak jedva je dočekao da se metodički obračuna i s njezinim teorijskim postavkama. Raskid Jugoslavije sa Sovjetskim savezom išao mu je na ruku da slobodnije razvije neke misli i opservacije, da pokuša obraniti svoje viđenje i uvjerenje o mogućnostima komunikativnog, afirmativnog i mobilizirajućega likovnog izraza. Tada piše „Opću teoriju umjetnosti kao teoriju soci-

²⁶ „Izložba četvorice sovjetskih slikara”, *Republika*, 3/1947., br. 12, 944.-946.

²⁷ *Isto*, 946.

jalističkog realizma” i veći odlomak te rasprave (tridesetak tiskanih stranica) objavljuje u prvom Zborniku radova Filozofskoga fakulteta, 1951. godine.²⁹ Riječ je o neosporno ambicioznom pothvatu, o žestokom polemičkom zagrljaju s prvacima sovjetske marksističke misli i umjetničke ideologije, a u argumentaciji o relativnosti njihovih dometa poziva se i na stvaralačka ograničenja evidentna svakomu tko je vidio zagrebačku izložbu četvorice sovjetskih slikara iz 1947. godine.

Rasprava bi zaslužila meritornu analizu specijaliziranih estetičara. Nemajući tih kompetencija, mi ćemo se zadržati samo na nekoliko glavnih postavki i ekstrahirati nekoliko ključnih tvrdnji. Možda najznačajnija distinkcija koju Gamulin uvodi u odnosu na sovjetske dogmatike jest potreba dijalektičkog i povijesnog sagledavanja problematike pa prema tomu „metod socijalističkog realizma [...] postaje doduše najviši i najsavršeniji stvaralački metod u historiji umjetnosti, ali *nije i jedini* u njenom razvojnem toku.”³⁰ S time je u vezi Gamulinovo zalaganje za što ispravnije shvaćanje nekih aspekata prošlosti i nekih kreativnih tokova: „Znači li to da ti nerealistički metodi romaničkih portala i minijatura, kasnije El Greca, na primjer, ne ulaze u pozitivan inventar historije umjetnosti samo zato, što nisu realistički?”³¹ Još odlučnije je zalaganje za primjerenost i prikladnost određenih nerealističkih izraza kao adekvata specifičnih duhovnih kretanja: „‘Apstraktno’ manirističko slikarstvo El Grecovo bilo je, na primjer, i nakon renesanse najadekvatnije izražajno sredstvo za oblikovanje izvjesnih specifičnih kvaliteta društvene psihologije onog doba u Španjolskoj [...] i upravo po toj svojoj visokoj spoznajnoj kvaliteti, koja je identična sa umjetničkom kvalitetom, to je slikarstvo pozitivan doprinos umjetničkoj spoznaji objektivne historijske stvarnosti.”³²

Druga važna distinkcija bila bi odbacivanje determinizma, neprihvatanje stava, iskazanog kod ruskih teoretičara, da se „sadržaj umjetnosti, a isto tako njene forme, potpuno određuju objektivnim uslovima društvenog razvitka.” Nasuprot tome, Gamulin ustaje u obranu „malih razlika” individualnog uloga: „Ali unutar tih metoda, stilova i kolektivnih kvaliteta umjetničkih forma i sadržaja *postoje subjektivne i individualne razlike, koje su uslovljene razlikama posebnih psiholoških struktura i duševne dubine subjekata, koji na objektivnu stvarnost reagiraju [...]*”³³ Apologiju subjektivnost zatim lukavo i naizgled poslušno umata u ortodoksne formulacije, no samo zato kako bi poentirao pravim paralelizmom kontrasta: „Da su ti subjektivni uslovi sa svoje strane opet samo rezultanta mnogih objektivnih društvenih, fizioloških i drugih komponenata, to je osnovna istina materijalističkog pogleda na svijet, koja, međutim, ne isključuje mogućnost i nužnost, da subjektivne uslove posebne umjetničke individualnosti ne tretiramo kao sudjelujući faktor, koji se *ne može bez ostatka svesti na objektivne uslove.*”³⁴

S obzirom da Gamulin citira i replicira, komentira i pobija čitavu seriju članaka, studija i knjiga recentnije sovjetske estetičarske produkcije te se suprotstavlja mišljenjima Rozentala, Mejlaha, Bjelika, Parsadanova i inih, moglo bi se kazati da se poduhvatio Heraklova

²⁸ Isto.

²⁹ Grga GAMULIN, „Opća teorija umjetnosti kao teorija socijalističkog realizma”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb 1951., 155.-185.

³⁰ Isto, 161. Podcrtao T. M.

³¹ Isto, 169.

³² Isto, 170.

³³ Isto, 162.-163.

³⁴ Isto, 163. Podcrtao T. M.

posla čišćenja Augijevih staja. Zapravo je smjela i dalekosežna njegova primjedba kako se, u ruskom slučaju, radi o „napuštanju principa slobodnog i naučnog istraživanja problema umjetničkog stvaranja”,³⁵ premda, naravno, ostaje pitanje koliko je i u našim, tadašnjim domaćim uvjetima takvo slobodno istraživanje bilo moguće, odnosno koliko je uopće bilo korisno ustrajati u okvirima „ograničenoga suvereniteta” socrealizma. Ali čini se da su aporije bile čak neizbježne.

Posebnu pažnju vrijedi posvetiti jednoj Gamulinovoj studiji koja je izazvala nemali odjek i svojevrsnu paniku, kad je bila izložena kao javno predavanje, naročito namijenjena umjetnicima i studentima Akademije likovnih umjetnosti. Prema usmenom svjedočenju Otona Glihe i Marina Tartaglije, oni su to doživjeli kao kao izravnu direktivu i napad na konstitutivne premise autonomnog umjetničkog djelovanja, kao početak idejne ofenzive i definitivno ustoličenje socrealizma. Riječ je o tekstu „Uz idolatriju cézannizma” tiskanom u prvom broju *Republike* 1946. godine,³⁶ dakle valjda čitanom još u prvoj poratnoj godini, kada je mogao izgledati poput svojevrsnoga novog orijentira, lakmusa ili simptoma.

Prva rečenica kanda relativizira primjenjivost na naše prilike, svakako umanjuje mogući dojam pamfletskog obračuna. Kad se čuje: „Utjecaj Paula Cézannea na naše slikarstvo nije nikada bio presudan niti očigledan”,³⁷ trebalo bi zaključiti da se oštrica teksta ne odnosi na sunarodnjake i suvremenike, a upravo su se Gliha i Tartaglia prepoznali kao moguće mete novokritičkog ostracizma (da ne kažemo progona) jer su njihova polazišta bila jamačno sezaniistička. Kad pak danas čitamo taj tekst, što je moguće objektivnije, shvaćamo kako nipošto nije riječ o napadu na Cézannea (kako su to mnogi shvatili), pa čak ni na sezanište, premda jest neosporna kritika pretjeranoga ili isključivoga slijeđenja velikog modela (doslovno kako i piše: idolatrije – pretvaranja u oblik obožavanja).

Čak nas može zadiviti ozbiljna autorova upućenost u problematiku, a rado ćemo primiti upravo poimanje Cézannea kao značajnog „problematičara”. Evidentno, Gamulin studiju nije napisao improvizirajući ni u logoru ni neposredno po oslobođenju (kad je vjerojatno dodao samo ideološke začine), već je ona plod sustavnog proučavanja literature i sustavnog analiziranja predmeta (svakako, važno iskustvo iz pariških dana specijalizacije). Neodgovarajućem trenutku usprkos, Gamulin objavljuje tekst o slikaru kojega je dobro upoznao i na svoj način zavolio, donosi u našu sredinu dotad najrelevantnije informacije i sudove o epohalnom modernom umjetniku. Jedino auftakt i koda upozoravanja na opasnost njegova slijeđenja pripadaju socrealističkoj retorici.

Zar ne naslućujemo duboku afektivnu vezanost uz razmatrano slikarstvo, kad Gamulin ispisuje: „Za ime Paul Cézannea, jednog od najvećih slikara prošlog stoljeća, prijeti opasnost da će postati amblemom, pod kojim će se okupljati umjetnička reakcija. ‘Otac Cézanne’, stari i neshvaćeni slikar iz Aixa, koji se cio svoj život borio protiv slikarske reakcije svog vremena, protiv Akademije, kao i protiv svakog diletantizma, nije zavrijedio tu sudbinu.”³⁸ Koliko god se naš pisac, u to doba, plašio i čak grozio svakog formalizma, koliko god se zalagao za referencijalnost i prepoznatljivost motivike, u slučaju autentične opsesije i maksimalne predanosti istraživanjima, nije mogao odoljeti a da ne ponudi odstupnicu: „Da li su Cézanneove boje doista *viđene* postaje kraj toga sporednim problemom: one su zapravo

³⁵ *Isto*, 157.

³⁶ Grga GAMULIN, „Uz idolatriju cézannizma”, *Republika*, 2/1946., br. 1, 84.-95.

³⁷ *Isto*, 84.

³⁸ *Isto*, 85.

iskalkulirane, proračunate dugim i savjesnim studijem i Cézanne je utrošio cio svoj život, svu snagu svog intelekta i svu osjetljivost svoga oka, da bi postigao relativnu sigurnost u toj čudesnoj slikarskoj matematici, koja se zove slikarstvo Paul Cézannea.³⁹ Konačno, i priželjkivanoj humanističkoj komponenti, ideji umjetnosti koja bi trebala služiti ljudskim potrebama, odgovarati na čovjekova pitanja, Gamulin se u slučaju Cézannea uspijeva približiti makar nekim prečacem, čak sa sasvim suprotne strane: „Pa ako nije u njegovoj umjetnosti opisana veličina čovjeka, a ono svakako ima ljudske veličine u Cézanneovu životu u njegovoj vjeri da vrši pionirsku ulogu, da sam i prezren ostvaruje upravo ono, što je u to doba bilo slikarstvu potrebno i čime su se, unatoč tolikim zastranjivanjima, već dosada, u likovnom ‘metierskom’ smislu, koristila pokoljenja umjetnika.”⁴⁰

Mnogo manje sreće nego li Cézanne imao je Gamulin u susretu sa sasvim suvremenom likovnom umjetnošću. Njegov tekst „Retrospektive sa XXIV. Biennala”, objavljen u 1. broju beogradskoga časopisa *Umetnost* iz 1949. godine, ukazat će na sva ograničenja i predrasude politički kapacitiranog pristupa umjetnosti.⁴¹

„Sudariti se [...] s umjetnošću razdoblja imperijalizma⁴² značilo je doista za socrealističkog kritičara izazov i kušnju, u kojoj nije mogao odoljeti i bombastičnim frazama i niskim udarcima i nemotiviranim uvredama. Prvi poratni izlazak na svježiji zrak kao da je Gamulinu naškodilo, kao da se razbolio od propuha formalističkih, dekadentnih i autotelicinskih tendencija što ga zapuhavahu sa svih strana. Njegov kritički prikaz reprezentativne europske – pa i svjetske – manifestacije pretvorio se u paskvilu i invektivu, s gotovo nekontroliranim atributima pripisivanima velikanima ili značajnim pojavama. Tako je povijest moderne umjetnosti „komična u besadržajnosti kubista i najnovijih ‘astratičkih’ pravaca, odvratna u nečovječnosti skulpture Henri Moora, Henri Laurensa [...]”⁴³ Zbirka Peggy Guggenheim je „monstruozna”, „Chagal u svojim loše slikanim halucinacijama” upada „u ludilo neke bolesne mistike”.⁴⁴ „U temeljima ove umjetnosti, negdje iza nakaznosti Picassa i apstraktnih izmišljotina talijanskih ‘metafizičara’, u ekspresionizmu Kokoschke, Chagala i Rouaulta, fermentiraju sve kriminalne dispozicije nešeg vremena [...]”⁴⁵

Nakon tako žestokog prologa, izazvanoga neposrednom reakcijom na ponuđene ekspanate, slijedi golemi teorijsko-povijesni ekskurz o polarizaciji između formalizma i naturalizma, o slijepoj ulici građanske epohe, o logičnosti propadanja ljudskih vrijednosti u tržišno-kapitalističkoj utakmici itd. Zaključak je dijagnoza stanja, osuda nametnutog fatalizma: „Majstori tjeskobe opet su na djelu. Treba slomiti vjeru u čovjeka i zatvoriti svaku perspektivu, koja bi iz ovog životinjskog stanja mogla izvesti ljudstvo na viši stupanj života.”⁴⁶ Socrealistički duh, međutim, ne predaje se ni pred evidencijom: „Nama, naprotiv, u našoj domovini, u zemlji pobjedonosne izgradnje socijalizma, treba umjetnost koja će tu perspektivu, tako čvrsto ukotvljenu u našoj stvarnosti, rastvoriti još šire i sagledati je u svojoj njezinoj ljepoti.”⁴⁷

³⁹ *Isto*, 90.

⁴⁰ *Isto*, 94.

⁴¹ Grga GAMULIN, „Retrospektive sa XXIV. Bienala”, *Umetnost*, 1/1949., br. 1, 10.-25.

⁴² *Isto*, 10.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ *Isto*, 10.-11.

⁴⁵ *Isto*, 11.

⁴⁶ *Isto*, 23.

⁴⁷ *Isto*.

Ne bi trebalo preskočiti ni karakterističnu epizodu odnosa prema Picassu, odnosno prema europskoj „lijevoj kritici”, koja je upravo kroz Picassovu morfologiju nastojala nadmašiti ograničenja puke realističke formulacije. Gamulin je, dakako, svjestan određene važnosti tog primjera, no ne pristaje na ustupke, ne miri se s popuštanjem modernizmu: „Slučaj Picassa u Francuskoj i ‘pikasovštine’ u ostalim zemljama, te način na koji tamošnji ‘napredni’ kritičari pokušavaju da specifičnost Picassova umjetničkog metoda protumače kao *obraćanje čovjeku*, kao unošenje pozitivne i savremene sadržajnosti u formalistički metod, koji je bio razrastao nakon Cézanna – govore o opasnosti nedovoljne analize formalizma. U Italiji je kritika, koja pretendira da stoji na pozicijama marksizma-lenjinizma, upravo ‘pikasovštinu’ i astratizam mobilizirala kao ‘napredni front’ protiv akademizma iz dvaju crnih decenija, a slikarstvo Renata Gutusa trebalo bi poslužiti kao dokaz i primjer, kako se neokubistička morfologija može upotrebiti za izgradnju realističkog slikarstva.”⁴⁸

Dvije godine potom, na sljedećem venecijanskom biennalu Gamulin je i nadalje kritičan prema ‘astratistima’ i ‘formalistima’, ali njegov izraz postaje mnogo manje polemičan, uravnoteženiji u traženju specifičnih razloga. Autoironično, već na prvoj stranici, nakon prizivanja nelagode naspram mnogih aspekata suvremene umjetnosti, kao da mu neki glas u sebi govori: „Priviknuti ćeš se već, priviknuti.” Vrlo dugačak tekst, „Zapisi sa Biennala”, objavljen u dva nastavka u časopisu *Pogledi*⁴⁹ ima elemente intimnog putopisa i problematskih razmatranja, „samogovora”, a stanovitom kritičkom „pripitomljavanju” pridonijela je i činjenica da je na izložbi bilo i nekoliko povijesnih retrospektiva (od Goye i Corota do mnogih ranih ekspresionista), koji su svakako prebacili mostove i prema Gamulinu inače manje prihvatljivim pojavama poput Sutherlanda i Campiglija ili Lipschitza i Palencie. Ali ovaj put pisac otkriva već izrazite afinitete prema Germaine Richier, Permekeu, Maxu Gubleru, Carràu, Fabbriju, Mariniju, dakako Orozcu, Riveri, Posadi i mnogim drugima. Ali pravu pouku primio je i želio je prenijeti od Rouaulta: „Kao primjer, ti Rouaultovi monotypi (i mnoga djela ekspresionističkih retrospektiva) mogu poslužiti i našim umjetnicima: kako velika stvar može biti umjetnost, kako ne mora uvijek samo lirika pejzaža ili atmosfera mrtvih stvari, i kako deformacija, koja zgušnjava ekspresiju doživljaja, ne mora služiti ispraznom efektu iznenađenja ili unakaženju ljudskog u nama: *kako slobodna ekspresija ne znači proizvoljno izobličavanje niti je isključivo svojstvo formalističkog postupka, nego slobodna ekspresija predstavlja veliku mogućnost realističke umjetnosti.*”⁵⁰

Ne možemo propustiti ni pogledati kako tom zgodom Gamulin vidi problem umjetnika iza kojih stoji zapadnoeuropska „lijeva kritika”, te je li u međuvremenu promijenio mišljenje o mogućnostima adaptacije realizma: „Trebalo bi, možda, više pisati o njima [...] i, možda, najviše o primitivnosti ‘realizma’ *Renata Gutusa*. Ne znam je li to stvar talenta ili čega drugog, je li možda ovaj zakašnjeli prijelaz na naturalizam trebao uslijediti mnogo ranije (makar samo kao tehnička osnova evolucije prema većoj izražajnoj slobodi, ali shvatiti ga kao rezultat razvoja od preko trideset godina, i to u smislu ovako prozaične deskripcije (Krumpir, Ponte dell’ Ammiraglio), čini mi se da znači kretati se u zatvorenom krugu. K naturalizmu došao je Gutuso preko neke varijante postkubizma, a imam dojam da mu sada prenošenje materije i realnih kvaliteta apsorbira sve snage.”⁵¹

⁴⁸ *Isto*, 13.

⁴⁹ Grga GAMULIN, „Zapisi sa Biennala. I. dio”, *Pogledi*, 1/1952., br. 1, 34.-41. i ISTI, „Zapisi sa Biennala. II. dio”, *Pogledi*, 1/1952., br. 2, 102.-114.

⁵⁰ *Isto*, 40.

⁵¹ *Isto*, 110.

Doista, nepriznavajući odustajanje, s neophodnim elasticitetom, Gamulin je u nekoliko godina intenzivnog bavljenja problematikom realizma prošao iznimno zanimljivu amplitudu od krute manifestativnosti preko dinamično-dramatične interpretacije sve do uvažavanja ekspresivnih sloboda sustavne deformacije.

III.

Iz velikog teorijskog i likovnokritičkog korpusa Grge Gamulina što se odnosi na socrealističko razdoblje nastojali smo izvući samo dominantne ideje i karakteristične primjere, postaviti njegovo djelovanje u domaći i europski kontekst. Druga stvar bi bila ocjenjivati sve njegove kritičke sudove iz tih vremena, analizirati primjerenost ili ishitrenost nekih konkretnih ocjena. Kao iznimku ipak moramo spomenuti njegovo, usputno iskazano, mišljenje o Hegedušićevoj slici „Bitka kod Stubice” koje je izazvalo značajnu polemičku reakciju, čak svojevrstne tektonske procese i pomake u sferi utjecaja.

Mogućnost polemiziranja otvarala je, samo po sebi, veće slobode i svjedočila kako ne idejnom polju ne postoji potpuna jednodušnost i monolitna diktatura vlasti jer su 1949. godine nomenklaturi podjednako pripadali i Gamulin i Hegedušić. Čini nam se kako je Gamulin načelno bio u pravu kada je za navedenu sliku ustvrdio: „To je bez sumnje dosad najveći pokušaj da se, bez izravne negacije, umjetnički metoda ‘Zemlje’ uzdigne, u realističkom smislu, na viši stupanj. Bez obzira na više ili manje uspješnu asimilaciju i sintezu raznorodnih stilskih elemenata i na kulturno-historijski zanimljiv pokušaj da se umjetnička spoznaja jedne historijske teme pokuša postići kroz prizmu nekih historijskih stilova, očito je da razvitak umjetnosti socijalističkog realizma ne će ići pravcem nekog historicizma.”⁵²

Razumije se, lakše je riječima odbacivati eklekticizam nego li stvaralački realizirati novi ishod s uvažavanjem pozitivnih tekovina prethodnika. Ali Hegedušićev militantni odgovor, zatim Šinkovo stajanje na njegovu stranu te konačno podrška još većih autoriteta Hegedušićevoj poziciji stavili su Gamulina u teži položaj te isprovocirali dalekosežne podjele na likovnom području u Hrvatskoj. Njihovo razmatranje značilo bi pak otvaranje sasvim novoga kulturno-povijesnog poglavlja. Međutim, sve to također nije ostalo bez posljedica i po procjeni Gamulinove uloge u implantiranju socrealizma u našoj sredini.

Nema dvojbe da je Grgo Gamulin bio uvjereni zagovornik i relativno vješt tumač potrebe da se umjetnost približi narodu te da u tu svrhu slikari i kipari „obrađuju” teme prikladne recepciji, a na način komunikativan i zanatski suveren. Isto tako je nedvojbeno da je raspolagao sredstvima da se za svoje ideje zalaže, da su mu bile otvorene sve dostupne tribine, da je mogao utjecati na otkup radova i selekcioniranje izložaba. Vidljivo je, dakle, kako mu nije bilo ispod časti služiti prevladavajućoj idejnoj tendenciji, no pod uvjetom da u toj službi ima odgovarajuće mjesto, odgovorni položaj.

Ipak, njegov položaj u hijerarhiji vlasti i dogmatska zadrtnost u socrealističkom pravovjerju nipošto nije usporediva, recimo, s ulogom Radovana Zogovića (koji je, istina, za to potom platio punu cijenu). Gamulinovo socrealističko insistiranje nije pak usporedivo ni sa socrealističkim angažmanom Marina Franičevića ili Ervina Šinka – ne samo stoga što se nije toliko zbivalo na književnoj njivi i što svoje stavove on nije, poput njih, ukoricao u

⁵² Grga GAMULIN, „Za slobodu kritike”, *Republika*, 6/1950., br. 5, 302.

sustavan svezak, koji bi ponudio gotov prontuarij – nego i stoga što su žrtve njegova kritičkog osvrtanja znatno bolje, bezbolnije prošle te što se Gamulin uspješnije teorijski snalazio i gipkije postupno mijenjao.

To ne znači da se ne čudimo žestini nekih njegovih sudova, lakoći prijekih riječi o više no zanimljivim fenomenima, pravoj zaslijepljenosti pred neospornim vrijednostima drugačijega predznaka. To ne znači da se slažemo s apodiktičnošću i autoritarnošću nekih stavova (makar izazvanih sličnim psihičkim ustrojem s druge strane). To ne znači da zaboravljamo negativne posljedice njegova idejnog fanatizma, plodove „dobrih namjera” kojima se stizalo u kotao umjetničke uravnilovke ili u ponor kreativne sterilnosti ili u tjesnac građanske poslušnosti.

Ali ne bismo smjeli zaboraviti ni Gamulinovo sve snažnije insistiranje na subjektivnom, individualnom prinosu kao korektivu i nužnom obogaćenju kolektivne disciplinarnosti i objektivne zakonitosti. Ne bismo smjeli zaboraviti ni njegovo grčevito hrvanje sa sovjetskom teorijom i praksom (istina, u trenutku kad je već to bilo moguće pa i poželjno), njegovo nepristajanje na lakirovku i gerasimovštinu. Već je 1950. u članku „Za slobodu kritike”⁵³ Gamulin mogao sa zadovoljstvom istaknuti: „Naša likovna kritika može biti ponosna, što je prema sovjetskoj likovnoj kritici uvijek imala i zadržala kritičan i rezerviran stav. To se očitovalo i prilikom izložbe četvorice sovjetskih slikara u Beogradu i Zagrebu, godine 1947., koju je izložbu ona dočekala s bojkotom i sa do smiješnosti siromašnim recenzijama.”⁵⁴

Stoga je više nego nepravredno osvrtanje Miroslava Krleže na Gamulinov slučaj, njegovo debelo *post festum* rezimiranje socrealističkog angažmana nekadašnjega idejnog suputnika i potom konfrontiranog intelektualca: „Grga Gamulin slavi Oktobar kao neodijalektički obraćenik. Od pikasista postao je gerasimovac, od gerasimovca neopikasist, a sad je stigao u Moskvu kao aktjabrist. Ima tamo zgodnu priliku da se pohvali svojom gerasimovsko-ždanovljevsom paletom, sa koje se cijedi prilično mnogo impresionističke krvi.”⁵⁵

Upravo nemilosrdna reskost i odlučnost Krležina pravorijeka sili nas na cjelovitije i potpunije razmatranje problematike, obvezuje na sagledavanje složenog procesa Gamulinova ulaska i izlaska iz socrealističkog svjetonazora i pogona. Pokušali smo naznačiti neke etape, uvidjeti zanose i skepse, uspone i padove dogmatskog i liberalnijeg pristupa, iz čega se, nadamo se, reflektira ozbiljan misaoni napor i pokušaj snalaženja u nimalo lakim i povoljnim okolnostima. Mislim da ne treba tražiti milost za socrealističku fazu Grge Gamulina, nego je – kako je i on sam to učinio – nadmašiti razumijevanjem.

⁵³ *Isto*, 300.-308.

⁵⁴ *Isto*, 307., bilješka 2.

⁵⁵ Miroslav KRLEŽA, „Fragmenti dnevnika iz godine 1967. ”, *Forum*, 11/1972., knj. 23, br. 6.

SOZREALISTISCHE IDEE IN KRITISCHER PRAXIS VON GRGO GAMULIN. EINIGE BEISPIELE AUS HEIKLEN, KÄMPFERISCHEN JAHREN (1945–1952)

Zusammenfassung: Nachdem die Kommunisten 1945 in Jugoslawien die Macht ergriffen hatten, akzeptierten sie auf der Kulturebene die realistische Ausdrucksweise mit einer starken sozialen Prägung. Auf Sozialismus wurde selbst nach 1948 nicht verzichtet und er verlor an Legitimität erst nach dem berühmten Vortrag von Miroslav Krleža in Ljubljana (Laibach). Obwohl der sozialistische Realismus schon lange tot ist, können beziehungsweise sollen alle im Zeichen des Sozialismus entstandenen Werke nicht vergessen werden. Dank seiner Ausbildung, seiner ideologischen Orientierung und seiner Lebenserfahrung war Grgo Gamulin 1945 sicherlich eine der kompetentesten Personen zur Durchführung der Prinzipien des sozialistischen Realismus, mit denen er im Großen und Ganzen einverstanden war. Er war aber unzufrieden mit der offiziellen und kanonisierten Version des Sozialismus. 1951 konnte er sich endlich mit ihren theoretischen Grundlagen methodisch auseinandersetzen.

Schlüsselwörter: Grgo Gamulin, sozialistischer Realismus, Kunstkritik, Literaturkritik

Literatura

- Grga⁵⁶ GAMULIN, „Izložba Antunovac Šimunović“, *Republika*, 1/1945., br. 3, 223.-225.
- G[rga GAMULIN], „Izložba četvorice sovjetskih slikara“, *Republika*, 3/1947., br. 12, 944.-946.
- Grga GAMULIN, „Izložba Otona Postružnika“, *Republika*, 2/1946., br. 4-5, 409.-411.
- Grga GAMULIN, „Marin Franičević: ‚Zvijezda nad planinom‘“, *Republika*, 2/1946., br. 1, 120.-122.
- Grga GAMULIN, „Opća teorija umjetnosti kao teorija socijalističkog realizma“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb 1951., 155.-185.
- Grga GAMULIN, „Povodom izložbe francuskog slikarstva u Domu likovnih umjetnost“, *Izraz*, 3/1941., br. 3.
- Grga GAMULIN, „Povodom izložbe slikara partizana“, *Republika*, 1/1945., br. 1-2, 106.-113.
- Grga GAMULIN, „Retrospektive sa XXIV. Bienala“, *Umetnost*, 1/1949., br. 1, 10.-25.
- Grga GAMULIN, „Tragom poezije Zdenka Štambuka“, *Republika*, 2/1946., br. 3, 271.-277.
- Grga GAMULIN, „Uz idolatriju cézannizma“, *Republika*, 2/1946., br. 1, 84.-95.
- Grga GAMULIN, „Uz prvi roman Petra Šegedina“, *Republika*, 3/1947., br. 12, 930.-944.
- Grga GAMULIN, „Zapisi sa Biennala. I. dio“, *Pogledi*, 1/1952., br. 1, 34.-41.
- Grga GAMULIN, „Zapisi sa Biennala. II. dio“, *Pogledi*, 1/1952., br. 2, 102.-114.
- Grga GAMULIN, „Za slobodu kritike“, *Republika*, 6/1950., br. 5, 302.

⁵⁶ U svim citiranim člancima autor je potpisan kao *Grga*, a ne *Grgo Gamulin* [nap. ur.]

4.

POETIKA SOCIJALISTIČKOG REALIZMA (1945-1952): PITANJE KNJIŽEVNOG DIS(KONTINUITETA)

Staniša Tutnjević

Sažetak: U radu se razmatra pojam poetike socijalističkog realizma i ukazuje na njegovo mjesto u književnosti na jugoslovenskom prostoru između dva rata i poslije 1945. godine. Zaključuje se da se radi o usputnoj, prolaznoj književnoj pojavi koja više funkcionira na osnovu stereotipa koji je stvoren o njoj, nego na osnovu njenog stvarnog učinka i značaja za razvoj i kontinuitet književnosti jugoslovenskog prostora u XX vijeku.

Ključne riječi: poetika, ideologija, socijalistički realizam

I.

Uvriježeno je mišljenje da je socijalistički realizam utemeljen prvenstveno na ideološkim pretpostavkama, te da je u stvari i zamišljen s ciljem da se putem umjetničkog djela mogu saopštavati određene ideološke poruke. Te poruke prvenstveno podrazumijevaju shvatanja o klasnom ustrojstvu ljudskog društva, posebno onog njegovog aspekta koji se tiče socijalne pravde. Otud i institucionalizovanje tog poetičkog obrasca pod imenom *socijalistički realizam*, izvršeno na kongresu sovjetskih pisaca 1934. godine. Ovo književno opredjeljenje, kao što je poznato, u našim literarnim prilikama bilo je imenovano i kao *napredna*, tj. *socijalna literatura*, odnosno kao *pokret socijalne literature* ili *književna ljevica*. Svi ovi nazivi, nije teško uočiti, umnogome ne izlaze iz teorijski iole snošljive definicije nekog *poetičkog* fenomena i dozvoljavaju da se pod njihovo okrilje podvedu i znatno šire i raznolikije književne pojave i situacije, koje se više tiču spoljnih, u ovom slučaju pretežno tematskih i ideoloških, a manje unutrašnjih, strukturnih, poetičkih karakteristika književnog djela. Ali kako se književna praksa i djela koja, iz ovih ili onih razloga, podvodimo pod pojam socijalističkog realizma i tako ih tumačimo, ipak ne odnose *samo* na socijalnu tematiku i socijalne odnose, razumljivo je što se ova poetika kasnije imenuje i opštijim pojmom *novi realizam* kojemu će, kako znamo, Lukač dati relativno prihvatljive teorijske okvire.

Iz ovoga se, nadam se, nagovještava stanovište da se osnovno pitanje poetike ne može uslovljavati pitanjem ideologije, i da se pojedini poetički obrasci ne konstituišu, a samim

time međusobno i ne razlikuju na toj osnovi. To znači da se i socijalistički realizam poetički samo prividno identifikuje u području i uz pomoć ideologije. Smatram da je pitanje poetike u stvari pitanje unutrašnjeg strukturnog ustrojstva djela i međusobnog odnosa i poretka njegovih pojedinih strukturnih sastojaka odnosno slojeva, među kojima ideologija kao nužni sastavni dio bilo koje i bilo čije slike svijeta, također ima određeno, manje ili više uočljivo mjesto. To ne govorim bez povoda i razloga. Jer, opšta je pojava da se ideologija ne javlja samo kao prva pomisao pri pominjanju socijalističkog realizma, nego se legitimno tretira i uzima i kao najbitnija odrednica na kojoj je on utemeljen. Osim toga, što je u ovom slučaju još važnije, ideologija se javlja i kao glavno sredstvo pomoću koga se ta poetika tumači, i pri tome najčešće osporava: malo je koja pojava u istoriji književnosti, pogotovo ona koja se tiče poetike, doživjela tolike i takve diskvalifikacije i one su u najvećem broju slučajeva inspirisane ideološki motivima i razlozima. Uobičajeno je, dakle, da se poetika socijalističkog realizma objašnjava i vrednuje prvenstveno ideološkim, a ne književnim, poetičkim razlozima i mjerilima.

To nije teško objasniti jer, ipak, uz sve relativizacije, pojam socijalističkog realizma, koliko god njegovo ime bilo neadekvatno, ima svoje mjesto u istoriji svjetske, pa i naše književnosti, mnogo značajnije u Sovjetskoj Rusiji i drugim socijalističkim zemljama, posebno poslije Drugog svjetskog rata, a manje i po mome mišljenju, uglavnom epizodno u Jugoslaviji.¹ Ostvarena je značajna književna praksa koja se manje ili više opravdano podvodi pod ovaj poetički obrazac, i ona u osnovnom podrazumijeva dvije stvari: prva je određena slika svijeta, zasnovana na socijalističkoj ideologiji i (umnogome degenerisanoj) praksi kakvu je ta ideologija doživjela u svim segmentima života socijalističkih zemalja, naravno s izvjesnim izuzetkom Jugoslavije, a druga je način kako ta slika učestvuje i mjesto, često *prioritetno*, koje zauzima u strukturnom ustrojstvu djela. Obično se takva slika svijeta i mjesto koje joj se daje u strukturnoj ustrojenosti djela najčešće posmatraju u međusobno uslovljenoj i nerazdvojivoj povezanosti, što se nekako čini očekivanim i logičnim. Ali meni se čini da upravo zbog takvog shatanja dolazi do ključnih nesporazuma čiji je ishod ideologizacija ovog poetičkog obrasca i njegova diskvalifikacija ideološkim, a ne poetičkim sredstvima. Jer, ta slika svijeta sama po sebi teško da se može vrednovati, bilo pozitivno ili negativno, kao i bilo kakva druga slika svijeta u književnosti od kada ona postoji do današnjeg dana. „Kvaka“ je očito u onom drugom: u mjestu, *povlaštenom*, koje se toj slici daje u strukturi djela, čime se remeti i dovodi u pitanje njegova unutrašnja, poetička ustrojenost. To povlašteno mjesto ove slike svijeta, po mome mišljenju, jedino može i treba da bude osnov za diskvalifikaciju ovog poetičkog obrasca, kao i svakog drugog kod koga se to sreće, jer kada se daje prednost jednom njegovom strukturnom sloju nužno se narušava njegova unutrašnja, prirodna ravnoteža i tako se pogubno utiče i na njegovu estetsku informativnost.

Ali to nije, kao što smo već nagovijestili, slučaj jedino sa ovim poetičkim obrascem. Nećemo pominjati cjelokupnu istoriju literature, sa mnoštvom primjera takve pozicioniranosti slike svijeta u strukturi djela, bilo da je to rezultat aktivnog i svjesnog autorskog

¹ Pojam socijalističkog realizma, kao što se zna, odnosi se isključivo na period postojanja zajedničke jugoslovenske države i imao je određena značenja i ulogu i u prvoj, kapitalističkoj (1918-1941) i u drugoj, socijalističkoj (1945-1991) „verziji“ te države. Stoga se u ovom radu tretira kao zajedničko jugoslovensko književno pitanje, pa je tome prilagođena i terminologija koja se pretežno upotrebljavala u to vrijeme („jugoslovenska književnost“, „naša književnost“, i sl.) Lokalne, a posebno nacionalne karakteristike ove književne pojave nisu posebno dolazile do izražaja, što ne znači da se ne može posebno govoriti o karakteru i kontinuitetu ovog književnog projekta u svakoj od književnosti sa bivšeg jugoslovenskog prostora.

čina ili recepcije djela na koju autor ne može uticati. To je uostalom opšte mjesto realizacije mimetičkog načela u umjetnosti koje se najpotpunije iskazuje upravo u realizmu. Najšire shvaćen, „bez obala“, kako slikovito kaže Rože Garodi, pojam realizma se u određenim, priručnim situacijama parcijalizuje i daju mu se uža, specifična značenja. Pojmu socijalističkog realizma, na primjer, prethodio je pojam kritičkog realizma primjeren književnoj praksi 19. vijeka, o kome ovdje, valjda, nije potrebno davati bliža obavještenja. Međutim, čini se da kritika remećenja strukturne ravnoteže djela na osnovu povlaštenosti koja se daje sopstvenoj slici svijeta, zasnovana na ideološkim razlozima i instrumentima, u slučaju socijalističkog realizma dolazi mnogo više do izražaja nego u drugim slučajevima.

Razlog tome su očito razmjere književne prakse izravno ili posredno izrasle pod okriljem ovog poetičkog obrasca, ali i ukupna sudbina društva i država utemeljenih i organizovanih na ideologiji koja je bila okosnica slike svijeta književnih djela koja se smatraju dijelom te književne prakse. Ta ukupna sudbina socijalističkog odnosno komunističkog projekta u 20. vijeku, kojim su, naravno, bila obuhvaćena sva područja, pa i umjetnost, kritičarima socijalističkog realizma na neki način i daje legitimitet i kakvu takvu ispriku kada ovu književnu pojavu prvenstveno vrednuju ideološki, a ne poetički.

Kad se govori o ovom obrascu obično se pominju rigidna teorijska obrazloženja Todora Pavlova i Ždanova i izreke o tipičnim likovima u tipičnim okolnostima, a pisci se tretiraju kao inženjeri ljudskih duša, itd. Prema takvim teorijskim elaboracijama čini se da se radi o veoma čistom i dosljednom poetičkom obrascu. Međutim, kako je ranije nagoviješteno, već i iz imenâ pod kojima se on javlja, uočljiva je izvjesna difuznost ovog pojma i nesaglasnost sa sadržajem koji se pod taj pojam podvodi. Prelijevanje toga sadržaja preko granica njegovog iole prihvatljivog teorijskog određenja, posebno dolazi do izražaja u našem, jugoslovenskom slučaju. Na osnovu te naše specifične situacije meni se i nametnula spoznaja da je teorija i praksa socijalističkog realizma kod nas imala umnogome usputni i epizodni značaj, te da nije imala bitnijeg uticaja na dis/kontinuitet, odnosno na kontinuitet i diskontinuitet književnosti na jugoslovenskom prostoru, što je moja tema na ovom skupu.

Pri tome, mislim da ne treba miješati poetiku soc-realizma, kao način i mjeru unutrašnje organizacije umjetničkog teksta, sa ukupnom situacijom, položajem i ulogom pisca u komunističkom društvu koja je, neki se s tim možda neće složiti, imala i dobrih i loših strana. Njegovo aktivno učešće u vlasti ili stradanje od nje u najčešćem broju slučajeva nije zavisilo od unutrašnje poetičke strukturiranosti njegovog djela. Ukoliko je takvih slučajeva i bilo ta situacija se vremenom radikalno mijenjala, tako da su neke političke, državne i sudske osude i presude i diskvalifikacije pojedinih pisaca iz ranijeg perioda vremenom gubile svoj prvobitni značaj, postale izlišne u kasnijim fazama razvoja toga društva, a neke su kao takve i formalno ukinute. U dosta dugom periodu, još od pedesetih godina prošlog vijeka, kada je došlo do raskida sa poetikom socijalističkog realizma, pa sve do osamdesetih godina, dešavalo se da su „pojedina umetnička dela istovremeno institucionalno podržana i institucionalno zabranjivana“.²

U vezi s tim, da uzmemo primjere iz srpske književnosti, prisjećamo se slučajeva sa romanima *Kad su cvetale tikve* Dragoslava Mihajlovića i *Nož Vuka Draškovića*, sa dramom *Golubnjača* Jovana Radulovića i zbirkom pjesama *Vunena vremena* Gojka Đoga, itd. U tom pogledu posebno je indikativan slučaj pjesnika Gojka Đoga, posljednji kulturno-književni

² Anđelka CVEJIĆ, „Umetnost u doba kulture“, intervju sa Miškom Šuvakovićem, *Politika*, (Beograd), br. 34539, 3. I. 2010., 11.

skandal te vrste u historiji jugoslovenskog socijalizma, koji je 1981. godine osuđen i zatvoren zbog navodnih negativnih asocijacija na Tita u pomenutoj zbirci poezije. Iako se u ovom slučaju može reći da je represija nad pjesnikom izvršena iz poetičkih razloga, tj. zbog toga što je u unutrašnjoj strukturi njegovog djela pronađena negativna ideološka poruka, očito je da mjera kojom je ova zbirka mjerena nema nikakve veza sa poetikom socijalističkog realizma i da bi svaki političar koji je o njemu loše govorio, novinar koji je o njemu negativno pisao ili sudija koji ga je osudio, bili iskreno uvrijeđeni ako bi im se prigovorilo da su u tim slučajevima nastupili sa stanovišta te poetike.

Svi su se oni dobro čuvali da ne ispadne da su se bavili umjetničkim, tj. poetičkim aspektom pomenute zbirke, jer bi njihov negativan odnos prema njoj time izgubio legitimitet i držali su se svoje struke: politike i prava, ne objašnjavajući i teorijski ne obrazlažući, doduše, na čemu je utemeljen njihov politički, odnosno pravni odnos prema ovom ili bilo kom drugom umjetničkom tekstu. Koliko je pomenuta presuda u toj fazi razvoja društva već bila potpuno izlišna svjedoči i podatak da je G. Đogo na kraju pušten iz zatvora zbog bolesti, s obzirom da se nije mogao aktivirati akt pomilovanja, jer ga pjesnik iz protesta formalno nije htio da zatraži. Koliko ja znam prosto je nemoguće naići na bilo koju i bilo kakvu moralnu, političku ili sudsku presudu nekom piscu koja bi se, i u najgorim, poratnim vremenima, pozivala na autoritet poetike socijalističkog realizma: sve su to zapravo bile najčešće priručne, proizvoljne amaterske ideološke i političke dis/kvalifikacije, inspirisane ili namijenjene određenom dnevnopolitičkom trenutku, koje nisu mogle naći uporište ni u jednom poetičkom obrascu, niti su se na bilo koji od njih i pozivale, uključujući i socijalistički realizam. Tim prije što je socijalistički realizam, već od najranijih pedesetih godina bio postao omraženi simbol jednog vremena i jednog modela socijalizma koji se smatrao prevaziđenim i na čijem dezavuisanju su podjednako radili i književnici i političari.

II.

Ima više okolnosti i činjenica koje su doprinijele da se poetika socijalističkog realizma, prvo u periodu između dva rata, a potom i poslije oslobođenja 1945. godine, relativizuje, ublaži i obesnaži u tolikoj mjeri da se može govoriti uglavnom o njegovoj epizodnoj ulozi i značaju za književnost 20. vijeka na čitavom jugoslovenskom prostoru, odnosno u svim zemljama bivše Jugoslavije.

U vezi s tim, kada je u pitanju period između dva rata, nema nikakvih dilema. Tada je ovaj poetički obrazac, pod kojim god imenom se javljao (socijalna literatura, pokret socijalne literature, novi realizam, književna ljevica), u čistom, izvornom, sovjetskom obliku ili u vidu raznih surogata, u svakom pogledu bio po strani i na periferiji glavnih književnih tokova i zbivanja, bez većeg uticaja na dalje pravce razvoja književnosti. Istina, na osnovu zastupljenosti socijalne tematike i pojačanog interesovanja savremene književnosti za pitanja svakodnevnog života ljudi u tom periodu, može se govoriti o značajnom i uočljivom odjeku i uticaju socijalnog angažmana i u književnosti na jugoslovenskom prostoru, preuzetog iz većih evropskih književnih centara, a posebno iz sovjetske Rusije. Pri tome, međutim, treba imati na umu da su motivi takvog književnog angažmana bili veoma raznoliki. Najčešće se radilo o vječitoj, trajnoj, u svim vremenima prisutnoj, zainteresovanosti književnosti za socijalni život, posebno za onaj njegov aspekt koji se tiče socijalne pravde i ljudi sa društvene

marginu, koji se u ovom periodu pojačavao pod uticajem opšteg duhovnog klonuća epohe, razočarenja poslije do tada najveće svjetske ratne kataklizme i uticaja Oktobarske revolucije. Međutim, samo je jedan manji dio toga socijalnog književnog angažmana imao neke veze sa izvornim porijeklom i značenjem poetike socijalističkog realizma. Često se radilo o književnim djelima koja se po osnovnim poetičkim karakteristikama, tj. po unutrašnjoj organizaciji teksta koji je sadržavao socijalnu tendenciju, gotovo ni po čemu nisu razlikovali, ali objektivno ne samo da nisu pripadali istoj vrsti književnog aktivizma koji podrazumijeva socijalistički realizam, nego su predstavljali i međusobno sasvim suprotstavljene, antagonizirane oblike književnog angažmana. Uzmimo kao primjer neke izrazite, bizarne socijalne priče o prostitutkama iz zagrebačkog parka Tuškanac sarajevskog pisca Novaka Simića, koji je živio i stvarao u Zagrebu, na jednoj, i smjerno, hrišćanski intonirane, priče o bijedi patrijarhalnih hercegovačkih ljudi Ilije Jakovljevića, koji je poput Simića također porijeklom iz Bosne, izvjesnu književnu afirmaciju stekao u Zagrebu – na drugoj strani. U jednom slučaju radi se o revolucionarnom, klasnom pogledu na socijalnu bijedu i nepravdu, a u drugom o blagoj hrišćanskoj samilosti prema siromašnima i preziru prema bogatim i za ljudsku nevolju neosjetljivim ljudima. I u jednom, i u drugom slučaju radi se o pristrasnom, tendencioznom, ideološkom i humanističkom angažmanu u korist siromašnih koji je, kao što je rečeno, u pogledu unutrašnje poetičke strukturne organizovanosti teksta ostvaren gotovo na istovetan način. Na jednoj strani je, dakle, N. Simić koji je u svojoj književnoj aktivnosti iz toga perioda bio izraziti sljedbenik revolucionarnih sovjetskih književnih tendencija koje su 1934. godine objedinjene i poetički institucionalizovane pojmom socijalistički realizam, a na drugoj je I. Jakovljević koji je bio protagonist tzv. „katoličke književnosti“ čiji su sljedbenici u hrvatskoj književnosti i u programskom pogledu, a i u književnoj praksi, artikulisali jedan sasvim jasan, ideološko-moralistički koncept literature, zasnovan na hrišćanskom katoličkom moralu i ukupnom pogledu na svijet³. U pitanju je, dakle, istovetan poetički način oblikovanja i unutrašnje organizacije teksta sa socijalnom tematikom i ideološko-humanističkom porukom, ali sa sasvim drugačijim smislom i funkcijom. Bilo bi, naravno, sasvim pogrešno oba ova obrasca nazvati poetikom socijalističkog realizma.

Između ove dvije krajnosti nalazi se širok spektar motiva koji su uslovljavali prisustvo socijalne tematike u književnim djelima i mnoštvo različitih načina kako je ona pozicionirana u unutrašnjoj organizaciji teksta.⁴

Međutim, u ukupnom književnom stvaralaštvu između dva rata samo se jedan, manje uočljiv i značajan aspekt ovog pitanja odnosi na izvorno, autentično porijeklo socijalnog književnog angažmana, pupčanom vrpcom vezano za poetiku socijalističkog realizma. Radi se o onim književnim stremljenjima koja su u našu književnost došla pod uticajem Oktobarske revolucije, najčešće iz Sovjetske Rusije, iz kojih je u domaćim prilikama stajala Komunistička partija. Ta književna orijentacija snažnije se uočava 1929. godine i legitimise u časopisima *Kritika* i *Nova literatura*, i u almanahu jugoslovenske socijalne poezije pod naslovom *Knjiga drugova* (Sarajevo, 1929), a posebno značajan podsticaj za njen nastanak i razvoj dao je snažni, sugestivni i furiozni književni i intelektualni angažman Miroslava Krleže. Nešto intenzivnije ovaj pokret trajao je do 1933-1934. godine, a onda se opet nešto

³ Zalaganje za ovu vrstu književnosti Jakovljević, na primjer, izričito artikuliše u predgovoru romanu *Spiritus procellarum* Narcisa Jenka (izdanje i naklada Prve hrvatske dioničarske tiskare, Osijek 1922). O fenomenu katoličke književnosti u Hrvatskoj vidjeti: Vladimir LONČAREVIĆ, *Književnost i hrvatski katolički pokret (1900.-1945.)*. Teorijske i programske odrednice, književna politika i organizacijska struktura, Zagreb 2005.

⁴ To pitanje iscrpno sam analizirao u svojoj knjizi *Socijalna proza u Bosni i Hercegovini između dva rata*, Sarajevo 1982.

jače intenzivirao od 1937. godine, kada se pred sam rat, u njemu značajnije osjetilo prisustvo Komunističke partije (časopisi *Mlada kultura* i *Književne sveske*).

U ovom relativno kratkom vremenskom periodu ovaj pokret, koji je, kao što smo vidjeli, djelovao pod različitim imenima, nije dao neka značajna književna imena i djela. Osim toga i u samom pokretu došlo je do razmimoilaženja koja su u nauci o književnosti imenovana kao sukob na književnoj ljevici.⁵ Na jednoj strani su bili autori koji su rigidnije shvatili socijalni angažman književnosti kao sredstva klasne borbe, koje je uočljivije podržavala Komunistička partija, dok su na drugoj strani bili intelektualci i književnici na čelu sa Krležom, koji su književni angažman uslovljavali zahtjevom da se unutrašnja organizacija literarnog teksta mora zasnivati prvenstveno na književnim zakonitostima.

Uz sve to treba imati na umu i činjenicu da i kod onih pisaca koji su na ovaj ili na onaj način u određenim prilikama isticali potrebu književnog angažmana koji bi se institucionalno mogao vezivati za poetiku socijalističkog realizma, ni približno ne postoji stalna i trajna dosljednost u tome, niti kompatibilnost između njihovih književnoteorijskih tekstova i stvarne književne prakse. To je zavisilo od mnoštva razloga književne, političke, kulturne ili lične prirode, uključujući i one najprozaičnije koji se tiču sopstvene književne afirmacije, slučajnih književnih veza, simpatija ili animoziteta, itd. Slučaj pomenutog Novaka Simića, na primjer, u tom pogledu veoma je poučan: dok je na jednoj strani pisao programske i kritičke članke o potrebi takvog književnog angažmana, objavljivao priče na samoj granici socijalnog kiča i uređivao i izdavao almanah jugoslovenskih socijalnih pisaca pod naslovom *Knjiga drugova*, zbog koga je čitava ta grupa zatvorena i optužena za komunističku djelatnost, na drugoj strani njegova ključna zbirka pripovjedaka *Nepoznata Bosna*, ali i neke druge pripovijetke i prozni tekstovi, ne samo da su potpuna negacija toga književnog koncepta, nego u punoj mjeri slijede trag najmodernijih, džojsovskih i prustovskih književnih stremljenja u evropskoj literaturi toga doba.

Posebno treba istaći da je, za razliku od situacije u Sovjetskoj Rusiji, gdje je poetika socijalističkog realizma bila zvanična državna i partijska poetika, takvo shvatanje književnosti bilo u utakmici sa svim drugim poetičkim koncepcijama, koja u nekom smislu nije čak bila ni ravnopravna. Jer, Komunistička partija kao jedan od ključnih „sponzora“ književne aktivnosti ove vrste, bila je, kao što je poznato, zvanično zabranjena, a u nekim slučajevima (pomenuta *Knjiga drugova*) takva književna djelatnost je tretirana kao vid komunističke aktivnosti i kao takva bila izložena represiji.

Sve ovo što je naprijed rečeno svjedoči da je poetika socijalističkog realizma, čak ako se uzmu u obzir i sve druge književne pojave i manifestacije između dva rata koje se na ovaj ili na onaj način mogu vezivati za tu poetiku, u našim okolnostima imalo u osnovi sasvim ograničen domet i skroman značaj, te da ni na koji način nije moglo izazvati poremećaje u njenom prirodnom razvoju i kontinuitetu niti predstavljati neki čvrst kontinuitetski oslonac za nastavljanje takvog književnog angažmana poslije Drugog svjetskog rata.

III.

Poslije oslobođenja 1945. godine situacija se mijenja. Za razliku od međuratnog perioda sada i u novim socijalističkim zemljama, socijalistički realizam postaje zvanična državno-partijska poetika kao što je do tada bio u Sovjetskoj Rusiji i u tom pogledu svuda se radi

⁵ Vidjeti: Stanko LASIĆ, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Zagreb 1970.

na njenom teorijskom legitimiziranju, pri čemu se uglavnom sve zadržava na ekstremnim sovjetskim teorijskim iskustvima. U svim zemljama počinje da se odvija i domaća književna praksa koja odgovara novim zadacima književnosti i kulture. Iskustva i posljedice Drugog svjetskog rata i novi poredak do koga je došlo u tim zemljama, od kojih je svaka imala neke specifičnosti i sopstvena istorijska, pa i književna iskustva i obilježja, umnogome je upotpunilo sliku svijeta, karakterističnu za ovaj poetički obrazac. Ta slika svijeta nužno se proširila sa primarnog, socijalnog ustrojstva ljudske zajednice zasnovane na antagoniziranim, klasnim osnovama i počela da obuhvata jedan dosta cjelovit i koherentan ideološki pogled na sva pitanja savremenog svijeta, od političkih, ekonomskih, spoljopolitičkih, istorijskih, itd. u skladu sa državno-partijskom politikom i interesima zemalja socijalističkog društvenog sistema toga doba. Razumljivo je da se slika svijeta unekoliko razlikovala u književnostima različitih socijalističkih zemalja, zavisno od okolnosti u kojima se svaka od njih našla u Drugom svjetskom ratu i pod kojima je konačno bila oslobođena od fašističke okupacije, pri čemu su određenu ulogu svakako imale i istorijske, kulturne i druge specifičnosti svake zemlje pojedinačno. U našem slučaju slika svijeta tzv. socijalne književnosti iz međuratnog perioda, dopunjuje se novim sadržajima, koji posebno dolaze do izražaja u prvih pet-šest godina nakon oslobođenja i odnose se na NOB, socijalističku revoluciju, obnovu i izgradnju, itd. U prvom planu, kao što se zna, nalaze se teme herojske odbrane zemlje, bratoubilačkog rata, entuzijazma u obnovi porušene zemlje, a posebno izgradnja novog, socijalističkog društva i novog čovjeka podobnog tome društvu, itd.

Iako se radi o kakvom takvom kontinuitetu iste poetičke teorije i književne prakse koju srećemo između dva rata i neposredno poslije oslobođenja, nije teško uočiti bitnu razliku između njih. Ta razlika se ne odnosi samo na nešto drugačiji sadržaj slike svijeta, nego prvenstveno na drugačiju poziciju koju je poetika socijalističkog realizma imala u ova dva perioda: u prvom slučaju takva književna orijentacija bila je u ravnopravnom, konkurentskom odnosu sa svim ostalim književnim opredjeljenjima, a ponekad i u lošijem položaju od njih, dok je poslije 1945. godine ona postala zvanična, dominantna državno-politička poetika.

Kao takva ona je u početnom periodu ostavila izvjesne posljedice na razvoj književnosti, ali u cjelini gledano ni tada nije uspjela bitnije uticati na ukupnu književnu svijest niti osjetnije preusmjeriti dalji razvoj i kontinuitet književnosti.

Tome su doprinijeli mnogobrojni razlozi. Prvi među njima odnosi se na dosta kratak vremenski period u kome je socijalistički realizam mogao imati i imao takav, povlašteni partijsko-državni status. Pri tome treba imati na umu sljedeće činjenice. Rezolucija Informbiroa donesena je 1948. godine i već tada su počela sudbonosna, temeljna i dugoročna razgraničenja sa iskustvima socijalizma sovjetskog tipa na svim planovima. Iako se tada desio sveobuhvatni raskid sa Sovjetskim Savezom i drugim zemljama socijalističkog lagersa, Jugoslavija je i dalje ostala komunistička zemlja, neovisno o tome što je već početkom pedesetih godina počela da gradi socijalističko društvo u skladu sa sopstvenim shvatanjima i iskustvima. Taj proces izgradnje jugoslovenskog alternativnog modela socijalizma institucionalno je ozvaničen na VI kongresu KPJ/SKJ 1952. godine, što je odmah potom naišlo na adekvatan odziv i u književnosti: iste godine održan je i III kongres jugoslovenskih pisaca u Ljubljani na kome je u uvodnom referatu Miroslava Krležje definisana pozicija književnosti u novonastalim okolnostima kojom prilikom „se obračunao sa doktrinom socijalističkog realizma i ždanovizma“.⁶ Taj referat se, dakle, tretira kao čin konačnog i zvaničnog raskida sa socijalističkim realizmom.

⁶ Ratko PEKOVIĆ, Okrugli sto „Delo (1955-1992)“, *Književna istorija*, 40/2008., br. 136, 703.

Time je zapravo definitivno okončan i poznati sukob na književnoj ljevici započet u međuratnom periodu između Krleže i njegovog kruga istomišljenika s jedne i radikalnijih socijalnih pisaca čija su shvatanja uloge književnosti u klasnoj borbi u većoj mjeri bila podržavana od strane Komunističke partije, s druge strane. Krležin „Predgovor *Podravske motivima Krste Hegedušića*“ iz 1933. godine i njegova ubojita polemička studija sa vrhom komunističke književne i intelektualne elite, objavljena pod naslovom *Dijalektički antibarbarus* u časopisu *Pečat* 1939. godine, skupa sa referatom na ljubljanskom kongresu pisaca 1952. godine, tako su počeli da predstavljaju kontinuiranu, čvrstu partijsku platformu shvatanja književnosti i njenih zadataka u društvu od tada pa nadalje. Krleža je tako postao ideološka paradigma, uzor, obrazac i neprikosnoveni autoritet u pitanjima književnog angažmana koji je gotovo obavezno prizivan u svim prilikama kada je trebalo razotkriti bilo koji aspekt književnog dogmatizma, među kojima je najistaknutije mjesto imala poetika socijalističkog realizma.

Iako se Krležin referat na ljubljanskom kongresu pisaca 1952. godine obično uzima kao granični tekst raskida sa socijalističkim realizmom, to ne znači da taj proces nije bio počeo još i ranije, kao što, isto tako, ne znači da se relikti te poetike nisu javljali i kasnije. U vezi s tim uputno je napomenuti da je već 1951. godine izašao čuveni roman *Daleko je sunce* Dobrice Ćosića, a 1952. godine romani *Pesma* Oskara Daviča i *Prolom* Branka Ćopića. Dva međusobno suprotstavljena književna lika, doktrinarni lik komesara Pavla s jedne, i ljudski lik komandira Uče u Ćosićevom romanu *Daleko je sunce*, s druge strane, postaju uočljiva paradigma raskida sa dotadašnjim jednostranim i jednodimenzionalnim shvatanjem rata i revolucije,⁷ karakterističnim za poetiku socijalističkog realizma, u kojoj je sadržan novi koncept literature orijentisan na potragu za „ljudskim licem revolucije i socijalizma“. Da se stvarno radilo o *raskidu* svjedoči činjenica da je i sam Ćosić u svojim prvim književnim radovima, objavljivanim u omladinskim glasilima neposredno poslije oslobođenja, platio danak jednodimenzionalnom, socrealističkom konceptu književnosti toga doba.⁸ Istovremeno, intimni lomovi i iskušenja Davičovog Miće iz *Pesme* i ukupna moderna faktura toga romana, ubjedljivo svjedoče o tome da su i najugledniji, poznati pisci rata i revolucije, već uveliko pravili otklon od socrealističkog književnog metoda i ambijenta u kome je on bio moguć. Čak se ni Ćopićev roman, uprkos činjenici da je ovaj pisac mnoštvom svojih primijenjenih literarnih proizvoda ažurno opsluživao aktuelnu, partizansku sliku o ratu i revoluciji, ne može smatrati primjerom socrealističkog romana, na što bi možda nekoga upućivali „klasični“, realistički metod pripovijedanja ili slika narodnog ustanka na Kozari i uloge partizana u njemu. Ukoliko bi ti kriterijumi bili presudni za takvu klasifikaciju ovog romana, onda bi na isti način socrealističkim romanom mogao biti proglašen i Ćopićev kasniji roman *Gluvi barut* (1957) koji je također pisan prepoznatljivim realističkom po-

⁷ Rat i revolucija su ustaljeni pojmovi kojima se izražavalo ono što se na jugoslovenskom prostoru dešavalo za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ta dva pojma, istovremeno, u sinkretičkom obliku sadrže se i u najčešće upotrebljavanom pojmu Narodnoslobodilačka borba, najčešće upotrebljavanom u skraćenom obliku NOB. Taj pojam pokriva je prvenstveno oslobodilački rat od fašizma, ali je podrazumijevao i tzv. bratoubulački rat koji je, s jedne strane, u mjeri u kojoj su određene domaće vojne i političke snage kolaborirale sa stranim zavojevačima, bio u funkciji borbe protiv fašizma, ali je, s druge strane, imao ulogu i građanskog rata koji je podrazumijevao borbu za novi, komunistički tip vlasti i društvenog uređenja poslije oslobođenja. Nešto rjeđe upotrebljavan je pojam Narodnooslobodilački rat (skraćeno NOR) koji, uglavnom, označava isto što i NOB, mada je nekako neutralniji i u manjoj mjeri angažuje ukupan ideološki i emotivni kompleks tadašnje ratne stvarnosti. Danas ti pojmovi izgledaju anahroni i u političkom rječniku su sve više potisnuti ili im se napadno mijenja ideološki predznak, ali za naučne svrhe još uvijek nema pogodnijih.

⁸ Vidjeti: Ana ĆOSIĆ VUKIĆ, „Književni počeci Dobrice Ćosića“, *Stare i nove književne teme*, Beograd 2007., 175.-189.

stupkom, ali sa donekle izmijenjenom, "revidiranom" slikom o akterima kozarske epopeje. Ovakva pretpostavka očito podrazumijeva identifikaciju poetike socijalističkog realizma na osnovu ideološkog kriterijuma, sadržanog u predznaku koji se daje određenoj slici svijeta, a ne na osnovu unutrašnjeg, poetičkog strukturnog ustrojstva književnog teksta. U našoj književnoj svijesti, naprosto, ugnijezdio se stereotip da se praktično svako djelo u kome se u pozitivnom svjetlu prikazuju partizani, a u negativnom ustaše i četnici, nastalo u neposrednoj poratnoj ideološkoj i političkoj klimi, ali i kasnije, unaprijed smatra socrealističkim. Na drugoj strani, djelo iz istog perioda, ali nastalo u inostranstvu u emigranskim krugovima toga doba ili objavljeno devedesetih godina prošlog vijeka kod nas, poslije propasti Jugoslavije i komunizma, u kome su četnici i ustaše prikazani na afirmativan, a partizani na negativan način, nikome ne bi palo na pamet proglasiti socrealističkim.

IV.

Na prvi pogled čini se da relativno kratki period od pet-šest godina neposredno poslije Drugog svjetskog rata, predstavlja konzistentan isječak naše književnosti koji je čvrsto određen poetikom socijalističkog realizma i na teorijskom i na praktičnom planu. Međutim, izvjesno je da to nije baš tako, jer je bilo mnoštvo elemenata i činjenica koje nisu pogodovale brzom zvaničnoj inauguraciji, dubljem ukorjenjivanju, konsolidaciji i ukupnoj konzistentnosti i postojanosti tog književnog modela.

Imajući na umu da ovaj književni koncept, kao što smo vidjeli, zbog skromnog dometa i značaja tzv. pokreta socijalne literature, nije imao neki baš čvrst oslonac u shvatanjima književnog angažmana na toj osnovi iz prethodnog, međuratnog perioda, prirodno je da odmah poslije 1945. godine, uz svu partijsko-političku podršku, u literaturi nije bilo baš tako lako sprovesti korjenite promjene. Treba uzeti u obzir da se neke nove i revolucionarne ideje o razvoju društva u umjetnost i književnost involviraju mnogo teže, kompleksnije i slojevitije nego u politici, ekonomiji i drugim oblastima života, s obzirom na to da je književnost prvenstveno zasnovana na sopstvenim, autonomnim književnim zakonima, i da je kao takva daleko više otporna na dnevne ideološke i političke zahtjeve.

Očito je da novo shvatanje književnosti i teorijski i praktično nije u moglo imati neki poseban prioritet u odnosu na mnogo značajnije dnevno-političke potrebe i zahtjeve obnove i izgradnje zemlje, pa samim tim ni pratiti svakodnevne preokupacije nove vlasti. Tim prije, što u tom periodu zbog opšteg siromaštva i prećih potreba u razvoju države i društva nije zapravo bilo ni moguće razviti neku veću književnu aktivnost, što potvrđuje mali broj novopokrenutih listova i časopisa i relativno skromna ukupna izdavačka djelatnost.

Akcentat je, istina, stavljan i prioritet davan novom konceptu književnosti, ali to ne znači da su ostali vidovi književnosti automatski presahli. Najveći broj preživjelih pisaca, jer je bilo dosta i onih koji su nestali u vihoru rata i revolucije, zavisno od situacije nastojao je da nastavi svoju literarnu aktivnost, neki osjetnije, a neki usputno i marginalno prihvatajući nove književne zahtjeve, ali primarno nastavljajući da stvaraju na način i u duhu kao što su i ranije stvarali. Andrić je možda najbolji primjer za to. Činjenica da je nova vlast već odmah 1945. godine omogućila da se objave njegova tri čuvena romana *Na Drini ćuprija*, *Travnička hronika* i *Gospođica*, te priznanja i status koja su ta djela imala od samog početka pa nadalje, u kasnijim fazama razvoja jugoslovenskog društva i književnosti, najbolji su

dokaz da zvanična poetička i tematska aktuelnost knjižvnih djela nisu obavezno prerastali u primarni zahtjev. Andrić, koji je kao što se zna, u nekim svojim proznim tekstovima dobrohotno pokušao da izađe u susret novim preokupacijama i zadacima literature, nije bio usamljen primjer: slično su postupali i drugi već formirani pisci, više manje pokušavajući da odgovore zahtjevima aktuelnog književnog trenutka, ali je teško naći nekog ko bi sav svoj telenat i svoje ukupne književne mogućnosti uložio u taj jednodimenzionalni dnevno-politički književni projekat. U novom vremenu većina njih se angažuje ne iznevjeravajući svoja početna i osnovna poetička ubjeđenja, u pravilu se zaustavljajući na granici provalije ukoliko bi ona vodila u ambis vulgarnog i rigidnog ideološkog književnog angažmana.

Posebno treba imati na umu razliku između načelnog, programskog, odnosno manifestnog opredjeljivanja za novu poetiku novog vremena, koje se iskazivalo u teorijskim i književno-kritičkim tekstovima, od onog ostvarenog u samoj književnoj praksi, gdje je to bilo dosta teže, složenije i komplikovanije izvesti. Stoga se nerijetko dešavalo da se neki pisac izričitiije zalaže za književnost koja bi odgovarala zahtjevima poetike socijalističkog realizma na programskom planu, nego što je u svojoj praktičnoj beletrističkoj aktivnosti uspijevaio da dosljedno slijedi takva svoja programska načela. To je također relativiziralo značaj ovog poetičkog obrasca.

Njegov domet i značaj lako se uočava i u situaciji kada se pažljivo analizira cjelokupan književni opus većine pisaca iz druge polovine 20. vijeka, koji obuhvata i ono što su stvorili između dva rata, i ono što su pisali u kratkom periodu od pet-šest godina kada je poetika socijalističkog realizma imala zvanični karakter, a posebno ono što su objavili nakon toga. U svim slučajevima lako se uočava da isječak njihove književne djelatnosti na bilo koji način vezan za poetiku socijalističkog realizma iz toga kratkog perioda, u njihovom cjelokupnom literarnom opusu zauzima usputno i sporedno mjesto i da u skladu s tim ima efemerni, prolazni karakter. Stoga je razumljivo da poetički obrazac koji se zasniva na književnoj produkciji takvog značaja i karaktera nije objektivno mogao imati nekog bitnog značaja za ukupnu vrijednost njihovog djela niti je destruktivno i pogubno uticao na kontinuitet njihovog književnog razvoja i rada, pa samim time ni na ukupnu književnost u okviru koje su djelovali.

Nova književna svijest, istina, mladim generacijama nametana je kroz školu, čitanke i na druge populističke načine, ali to nije u potpunosti moglo poništiti cjelokupno dotadašnje iskustvo, čitalačke navike, tradicionalni književni ukus i sve ono što literatura predstavlja u duhovnom formiranju ljudi koji su i dalje u knjižarama, svojim kućnim ili javnim narodnim i školskim bibliotekama i na druge uobičajene načine mogli da dođu do značajnijih djela naše i svjetske književnosti.

Postojao je izvjestan redukcionizam kojim je na planu književnosti izdvajano i nametano sve ono što više odgovara zahtjevima vremena, što se ne odnosi samo na savremena djela nego i na djela iz književne prošlosti, na pisce stranih književnosti, na odбир djela za knjižare i biblioteke, i sl. Međutim, u cjelini gledano književna ponuda u tom kritičnom, ipak sasvim kratkom periodu nije mogla bitnije uticati na promjenu i revidiranje književnog ukusa i ukupno poetičko preusmjerenje književnosti u smislu njenog odsudnog vezivanja i svodenja na poetiku socijalističkog realizma kao jedinog književnog koncepta.

Poznato je da je afirmaciji književne paradigme koja se na ovaj ili na onaj način dovodi u vezu sa ideološkim i moralnim zaleđem poetike socijalističkog realizma doprinio izvjestan broj pojedinačnih književnih ostvarenja, najviših umjetničkih dometa. Za razliku od međuratnog perioda, kada u okviru pokreta socijalne literature zaista nije bilo velikih i značaj-

nih djela, što tu književnu orijentaciju u neku ruku osuđuje na neuspjeh i diskvalifikaciju, u NOB i neposredno poslije toga javljaju se pisci i djela najvišeg umjetničkog, moralnog i humanističkog značaja i vrijednosti. Dovoljno je samo pomenuti poeme *Jama* Ivana Gorana Kovačića, *Stojanka majka Knežopoljka* Skendera Kulenovića, *Krvava bajka* Desanke Maksimović, itd. Međutim, ono što je u ovom slučaju važno istaći jeste činjenica da ta djela nikad nisu smatrana uzorom stvaralaštva po modelu poetike socijalističkog realizma, što je također jedan od razloga da taj poetički model u našim književnim prilikama nije pokazao veću djelotvornost i samim time nije mogao dublje da se ukorijeni. Ovi primjeri, naprosto, svjedoče da je ono što se željelo ostvariti strogim pravilima poetike socijalističkog realizma, bilo moguće ostvariti i na drugačiji, prihvatljiviji način.

Sve naprijed navedene „prepreke“ koje su se našle na putu učvršćivanja i konsolidacije ovog poetičkog obrasca u prvih nekoliko godina poslije oslobođenja 1945. godine, uticale su na to da se on u stvari još nije u dovoljnoj mjeri uspio ni oblikovati, a da je već bilo došlo vrijeme da se od njega odustaje, a potom, čak, razvije i trajan i agresivan, neprijateljski odnos prema njemu.

Naravno, ukoliko fenomen socijalističkog realizma posmatramo na takav način da se na jednom mjestu kontinuirano predoče i povežu svi događaji, akteri, književni listovi i časopisi, književni tekstovi, manifestacije i događaji koji se s tim mogu dovesti u vezu, onda se o socijalističkom realizmu opravdano može govoriti kao o jasno uočljivoj pojavi u jednom periodu razvoja naše književnosti. U takvom kontekstu toj pojavi se i može dati izvjestan značaj u pogledu praktičnog učinka i značaja za njen razvoj i kontinuitet u jednom vremenu. Međutim, u cjelini gledano, ipak se radi o usputnoj, prolaznoj pojavi skromnog značaja koja više funkcionise na osnovu stereotipa koji je stvoren o njoj, nego o njenom stvarnom učinku i značaju za razvoj i kontinuitet književnosti jugoslovenskog prostora u 20. vijeku.

V.

Poetika socijalističkog realizma u stvari je samo uži aspekt jedne književne paradigme sa širim značenjima koja, najslobodnije rečeno, u sebi sadrži poželjna obilježja i zahtjeve koji se postavljaju pred književnost socijalističkog društva. Taj koncept književnosti, dakle, podrazumijeva i aspekte koji nemaju samo uski poetički karakter, izražen unutrašnjim strukturnim ustrojstvom književnog teksta, nego se tiču ukupne slike svijeta koja je neraskidivo vezana sa konceptom društva u kome se književno djelo rađa i uloge koja se književnosti daje u tome društvu. Prva odrednica pojma *socijalistički realizam* upućuje na ideologiju jednog (socijalističkog) društva, imajući na umu njegovu univerzalnu teorijsku osnovu, ali možda još i više praktičnu razradu i primjenu te ideologije u svim segmentima toga društva. Druga odrednica je ideološki neutralna i tiče se načina kako slika svijeta zasnovana na toj ideologiji treba da se transponuje u umjetničkom djelu.

U skladu sa alternativnim jugoslovenskim konceptom socijalizma raskid sa socijalističkim realizmom podrazumijeva, prvo, izvjesnu promjenu sadržaja pomenute slike svijeta, a potom i načina njenog oblikovanja. Sve veća demokratizacija jugoslovenskog socijalističkog društva prirodno se odražavala i na sliku svijeta u književnosti koja je nastajala u tom društvu, što znači da su postepeno sve više nestajali oni tradicionalni atributi koji su tu sliku karakterisali u prvim godinama poslije rata. Paralelno s tim dolazi i do sve većih pro-

mjena u načinu oblikovanja takve slike koje podrazumijeva sve češću upotrebu modernih književnih postupaka na račun tradicionalnog realističkog metoda.

Proces raskida sa zvaničnom poetikom socijalističkog realizma u jugoslovenskim prilikama početkom pedesetih godina pa nadalje u nekim prilikama dovodi se u vezu sa jednim periodom razvoja naše književnosti koji se imenuje kao sukob modernista i realista, institucionalno iskazan opozicionim odnosom beogradskih časopisa *Savremenik* i *Delo*. Čini se da se taj sukob u nauci o književnosti bez valjanog razloga previše izoštrava i tako njegov značaj precjenjuje i preuveličava, jer postoji primisao da se tu radi o konačnom i odsudnom obračunu sa socijalističkim realizmom. U toj situaciji na časopis *Delo* se, nasuprot *Savremeniku*, ponekad ukazuje kao na „pojam otpora socijalističkom realizmu u srpskoj i tadašnjoj jugoslovenskoj književnosti“.⁹ Iako taj sukob modernista i realista u književnosti očito nije imao značaj koji mu se ponekad pripisuje, atmosfera i događaji iz toga perioda nisu bili bez određenog značaja i uticaja na opšte stanje u kulturi i umjetnosti. Tada se konačno izvode na čistac i posljednji relikti ideološkog i poetičkog nasljeđa iz poratnih godina kada je socijalistički realizam bio zvanična državno-partijska poetika. Jedan aspekt te ideološko-poetičke zaostavštine odnosi se na tzv. apstraktnu umjetnost, a drugi na dekadenciju. Naime, odnos prema apstrakciji, nasuprot figuraciji, što se prvenstveno odnosilo na likovnu umjetnost, nešto duže se zadržao kao poželjan zvanični poetički model iza koga su bili najveći književni i najveći politički autoriteti toga doba – Krleža i Tito. Apstrakcija u likovnoj umjetnosti bila je ekvivalent modernizmu u književnosti, pa je s obzirom na to da se pitanje modernih književnih postupaka od najranijih pedesetih godina nije postavljalo, uskoro sa dnevnog reda skinuto i pitanje apstraktne umjetnosti. Modernističke tendencije i inovacije u književnosti izravno su se oslanjale na ranije periode domaće književnosti, posebno na avangardističke književne projekte između dva rata, ali i na inostrane, zapadnoevropske književnosti. Za ilustraciju, Popina *Kora* (1953), kao prva lasta naše poratne „modernističke“ poezije, očito izrasta iz međuratnog Nastasijevićeg pjesničkog projekta i vinaverovskog shvatanja jezika koje se preko međuratnog perioda prenosi i u prvu deceniju poslije rata. Na drugoj strani, osjeća se uticaj i nekih značajnih modernih zapadnoevropskih pisaca poput Džojlsa i Prusta.

Pitanje dekadencije, međutim, koje se također vezivalo za uticaje zapadnih književnosti, nije se odnosilo na inovativnost i modernost književnog postupka, nego na negativističku, destruktivnu sliku svijeta u kojoj dominiraju dekadencija, otuđenost, pasivnost, bezvoljnost, pesimizam, sumor, zloća, niski instinkti i nedostatak perspektive, što se nije smatralo karakteristikom humanitičkog koncepta socijalističkog društva viđenog u stalnom i optimističkom razvoju i napretku. Takva vrsta kontrole i usmjeravanja slike svijeta, bilo da se pojavljivala u vidu autorske, piščeve autocenzure, bilo da se uočavala na planu književne kritike ili društvene promocije i (de)stimulacije, bila je ipak usamljena i marginalna i ostajala je izvan poetičke, tj. unutrašnje strukturne ustrojenosti umjetničkog teksta. Zadugo su ostale, ipak, izvjesne ambicije da se pod kontrolom drže neki aspekti slike svijeta u kojima se krila glavna opasnost za postojeći društveni sistem. Te ambicije, već i u početnoj zamisli dosta neodređene, anemične i jalove, vremenom su sve više slabile, ali je i u novom Programu Saveza komunista iz 1958. godine, u kome se u oblasti umjetnosti i kulture proklamuje estetski pluralizam, još uvijek ostao na snazi jedan instrument moguće kontrole pod imenom idejno jedinstvo Sveza komunista koji bi se s vremena na vrijeme aktivirao i

⁹ Ana ĆOSIĆ VUKIĆ, Okrugli sto „Delo (1955-1992)“, *Književna istorija*, 40/2008., br. 136, 724.

primjenjivao. Meta toga instrumenta bili su prvenstveno nacionalizam i antikomunizam. Naprijed pomenuti književni slučajevi u vezi sa romanima *Kad su cvetale tikve* Dragoslava Mihajlovića i *Nož V. Draškovića*, te sa dramom *Golubnjača* J. Radulovića i zbirkom pjesama *Vunena vremena* Gojka Đoga upravo su i nastali zbog kontroverzi u vezi sa njihovim mogućim nacionalističkim i antikomunističkim porukama. Međutim, i ovdje, možda, još jednom treba napomenuti da ti i neki drugi napadi na pisce i knjige uopšte nisu izvedeni pod izgovorom primjene poetike socijalističkog realizma o kojoj su podjednako loše mislili i oni koji su bili predmet tih napada i oni koji su te napade vršili.

Tzv. sukob modernista i realista u osnovi nije ni počivao na poetičkoj nego više na ideološkoj i statusnoj osnovi, jer se zapravo kroz borbu mišljenja o ulozi književnosti u socijalističkom društvu umnogome vodila i borba za sopstveno mjesto u kulturno-književnom životu: „Više je nego jasno da se oni nisu sporili samo oko estetičkih pitanja, književnih stilova, pravaca i poetičkih modela, već, dobrim delom oko prevlasti u književnom životu. Reč je o borbi za razne privilegije – članstva u žirijima, dodelama nagrada, studijskim putovanjima u inostranstvo, članstvu u delegacijama jugoslovenskih pisaca, članstvo u redakcijama i drugim pogodnostima.“¹⁰ Radi se u stvari o jednom veoma živom periodu u razvoju naše poslijeratne književnosti koja se ubrzano oslobađa ideoloških opterećenja, čvršće uspostavlja kontinuitet sa nacionalnom tradicijom i ranijim književnim epohama i hvata priključak sa najnovijim zbivanjima u evropskoj i svjetskoj književnosti. Posebno postaje uočljivo iz Evrope preuzeto pretežno negativističko odnosno pesimističko shvatanje čovjeka i svijeta, proizašlo iz Kamijeve filozofije apsurdna, Sartrovog egzistencijalizma i drugih duhovnih tendencija karakterističnih za zapadnoevropske književnosti. Pri tome još jednom treba podvući da ta nova, alijenirana vizija čovjeka, nije prisutna samo u djelima pisaca modernijeg književnog izraza. Naprotiv, možda još i ubjedljivije srećemo je u djelima pisanim bez većih pretenzija na inovaciju književne forme, kao što je, na primjer, bio roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića, kao što su djela tzv. „stvarnosne proze“, itd.

Postepena izmjena slike svijeta koja je sada u svakom pogledu univerzalna i bez ikakvog predznaka, onakva kakva je bila i u drugim razvijenim, prije svega zapadnoevropskim književnostima, praćenje svih oblika inovacije u izrazu i književnom postupku, već od kraja šezdesetih, a posebno u sedamdesetim godinama, dovodi do stabilne i zrele književne situacije na svim planovima, što ne znači da se i dalje u svemu tome ne pokušava naći neki naš, alternativni jugoslovenski socijalistički književni model. Posljednji pokušaj te vrste bilo je, na primjer, lansiranje pojma *socijalistički estetizam* Svete Lukića, ali on očito nije preživio i opravdao očekivanja.

U međuvremenu u književnosti i u drugim oblastima umjetnosti nastala su mnoga velika djela. Sve ono što i danas smatramo najboljim u kulturi i umjetnosti druge polovine 20. vijeka, nastalo je zapravo u tom, socijalističkom periodu našeg razvoja. Zato se u našoj književnosti padom komunizma zapravo nije ništa promijenilo: ona je spremno dočekala taj čin. Nažalost, došlo je do regresije u drugom smislu: raspad zemlje doveo je do parcijalizacije dotadašnje univerzalne slike svijeta, ona je vulgarno lokalizovana i nacionalizovana, pri čemu su na scenu stupili metodi kojima se slika o sebi i slika o drugome stavljaju u funkciju krivice ili opravdanja nepojmljive regresije, destrukcije i zločina koje je donio građanski rat. Što je još gore, ta slika se često stvara kao po receptu najrigidnije shvaćene poetike socijalističkog realizma, naravno sa promijenjenim, suprotnim ideološkim predznakom.

¹⁰ R. PEKOVIĆ, *n. dj.*, 706.

Rezime

Na prvi pogled čini se da relativno kratki period od pet-šest godina neposredno poslije Drugog svjetskog rata predstavlja konzistentan isječak književnosti na bivšem jugoslovenskom prostoru koji je čvrsto određen poetikom socijalističkog realizma i na teorijskom i na praktičnom planu. Međutim, skromna književna aktivnost iz toga perioda ipak nije mogla bitnije uticati na promjenu i revidiranje književnog ukusa i ukupno poetičko preusmjerenje književnosti u smislu njenog odsudnog svođenja na poetiku socijalističkog realizma kao jedinog književnog koncepta. U stvari radi se o usputnoj, prolaznoj književnoj pojavi koja više funkcionira na osnovu stereotipa koji je stvoren o njoj, nego na osnovu njenog stvarnog učinka i značaja za razvoj i kontinuitet književnosti jugoslovenskog prostora u XX vijeku.

POETIK DES SOZIALISTISCHEN REALISMUS (1945–1952): FRAGE DER LITERARISCHEN (DIS)KONTINUITÄT

Zusammenfassung: In dieser Arbeit bespricht der Autor den Begriff des sozialistischen Realismus und weist auf seine Stellung in der Literatur des jugoslawischen Raums in der Zwischenkriegszeit und nach 1945 hin. Sozialismus sei eine vorübergehende Erscheinung in der Literatur, die mehr auf nachträglichen Vorurteilen basiere als auf ihrer wahren Wirkung und Bedeutung für die Entwicklung und Kontinuität der jugoslawischen Literatur des 20. Jahrhunderts.

Schlüsselwörter: Poetik, Ideologie, sozialistischer Realismus

Literatura

Anđelka CVEJIĆ, „Umetnost u doba kulture“, intervju sa Miškom Šuvakovićem, *Politika*, (Beograd), br. 34539, 3. I. 2010., 11.

Ana ĆOSIĆ VUKIĆ, „Književni počeci Dobrice Ćosića“, *Stare i nove književne teme*, Beograd 2007., 175.-189.

Stanko LASIĆ, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Zagreb 1970.

Vladimir LONČAREVIĆ, *Književnost i hrvatski katolički pokret (1900. – 1945.). Teorijske i programske odrednice, književna politika i organizacijska struktura*, Zagreb 2005.

Ratko PEKOVIĆ, Okrugli sto „Delo (1955-1992)“, *Književna istorija*, 40/2008., br. 136.

Staniša TUTNJEVIĆ, *Socijalna proza u Bosni i Hercegovini između dva rata*, Sarajevo 1982.

„MIJENJANJE KOŽE“ JOSIPA VIDMARA: INTELEKTUALAC ILI POLITIČAR PRIJE I POSLIJE 1945.

Krištof Jacek Kozak

Sažetak: U članku se postavljaju dva osnovna pitanja u vezi Vidmara kao (jugo)slovenskog intelektualaca: pitanje njegove uloge kao političara i funkcije kao čovjeka kulture. Metodološki komparativno članak najprije analizira Vidmarovu političku djelatnost, da bi kasnije prikazao i njegovo zauzimanje na području kulture i umjetnosti. Rezultati istraživanja ukazuju da je Vidmar političke teme, među koje se ubrajalo i slovensko nacionalno pitanje, savjesno “preveo” na kulturnu razinu jer je bila to razina na kojoj se mogao boriti za svoje ideale, a to je uglavnom bio romantički humanizam. Njega je Vidmar izjednačio s komunizmom te na taj način utjecao i na nacionalno pitanje Slovenaca. S obje ruke je prihvatio komunizam baš na temelju njegovog prividnog humanizma. Budući da su se njegovi ideali tako spojili, bavio se kulturom tijekom svoje političke djelatnosti i obrnuto. Zbog toga je moguće zaključiti, da su bile ustvari obje razine za Vidmara jedno te isto.

Ključne riječi: Josip Vidmar, jugoslavenska intelektualna elita, politika, humanizam, idealizam

Vjerojatno nema nikakve nedoumice kako možemo Josipa Vidmara (1895.-1992.), slovenskog literarnog i kazališnog kritičara, esejista i dramaturga, a od početka Drugoga svjetskog rata isto tako, ili čak prvenstveno, političara, uvrstiti u prve redove jugoslavenskih intelektualaca. Svejedno je u vezi njegovog položaja kao kulturnog djelatnika odnosno političara još danas otvoreno više pitanja: da li je kao intelektualac bio više slovenski ili jugoslavenski, ili je možda bio oboje, spadao li više u kulturnu ili političku sferu, kakav je bio njegov svjetonazor i drugo? Kod Vidmara se može opaziti ispreplitanje svih spomenutih registara, osobito upada u oči to što su i same Vidmarove pozicije često potpuno kontradiktorne. Tako je s jedne strane o sebi stalno tvrdio da je bio čovjek kulture a nikad politike i da se je s politikom počeo baviti zapravo slučajno, ali učlanjenjem u Komunističku partiju vješto je koristio sve povlastice politički (i drukčije) privilegiranog društvenog sloja. S druge strane je bio prisutan i utjecajan u jugoslavenskom javnom životu pri čemu je cijelo vrijeme bio – kako prije tako i poslije rata – velik zagovornik slovenstva i što veće slovenske samostalnosti. Upravo ovdje možemo opaziti jedan od najznačajnijih obrata: prije rata je odbacivao neuspješnu demokraciju kraljevine u imenu nacionalnih/nacionalističkih

težnji, poslije rata je upravo na podlozi pitanja samobitnosti stupio u politički *establišment* i potpuno podupro jednopartijski sustav. Sve navedene dvosmislenosti objedinjava u sebi ideja Vidmarove “konverzije”, odnosno njene polazne točke. Posebice je stvar zagonetna budući da su Vidmarovi nazori bili cijelo vrijeme manje više isti, što ukazuje na to da su svi izlazili iz jedinstvene osnove. Možemo vidjeti da se spomenuta pitanja postavljaju kao neka kontradikcija kod koje se prije svega ključno čini pitanje Vidmarove osnovne uloge u kulturi, njegovog prijelaza u politiku i daljnjeg bavljenja kulturnim pitanjima, te što znači samo pitanje Vidmarovih „promjena“.

Politika kao kultura

Vidmar je često tvrdio da je prije Drugoga svjetskog rata bio prilično apolitičan: “Po svojem ukusu i savjesti bio sam već vrlo rano tipičan apolitički intelektualac svog vremena. Mogli bi čak reći apolitički intelektualac. Usprkos pritisku stvarnosti sam dokle god je bilo moguće otklanjao svaku političku aktivnost”¹. Čini se da je ovu tvrdnju ipak potrebno uzeti s rezervom. Već iz potpuno teoretskoga gledišta, teško je naime biti intelektualac, zauzimati se za toliko temeljne političke stavove kao što je na primjer nacionalna samobitnost i pri tome biti politički neopredijeljen. Naravno ovdje se ne radi o stvarnim principima moći, jer nisu niti potrebni, već o javnom izražavanju političkog mnijenja. Već zbog same njegove uloge Vidmara kao prijeratnog utjecajnog literarnog i kazališnog kritičara i zbog toga »javnog intelektualca« nije moguće sasvim izuzeti iz politike.

Bez obzira na to, povezanost Vidmara s politikom pokazala se i u praksi. Suprotno njegovim tvrdnjama o apolitičnosti, u njegovim kasnijim ispovijedima jasno se pokazalo da je ubrzo spoznao političku moć i kao intelektualac joj je postao vjeran. Već i sami politički zapisi su imali »političku namjenu«,² kao što je zapisao 1932. godine u *Kulturnom problemu slovenstva*, tekstu koji se čini ključnim za razumijevanje Vidmarova dijaloga s politikom.³ To je bila oštra ocjena tadašnjeg društvenog položaja Slovenaca. Već u uvodu Vidmar zapravo sam sebe demantira:

Probleme o kojima govori ova knjižica obično pretresa ili znanost ili politika. [...] Dobrih deset godina uznemiren pratim debate, rasprave, članke, napomene i nelijepo prikrivene aluzije koje se u našem tisku pojavljuju o pitanju slovenstva i u sebi moram krotiti zla osjećanja koja me ispunjavaju pri pogledu na narodnu mlakost, da ne kažem mržnju do slovenstva koju gaji i pažljivo prikriva naša takozvana napredna javnost.⁴

¹ Josip VIDMAR, *Srećanje z zgodovino*, Maribor 1963., 6.

² *Isto*, 7.

³ Zapis *Kulturni problem slovenstva* je izišao kod Tiskovne zadruge u zbirci *Slovenski putovi [Slovenske poti]*, koju je uređivao Juš Kozak.

⁴ *Isto*, 5. Sadržaj rasprave je bio tako eksplozivan da se izdavač ogradio od njezina sadržaja. Na letku koji je kao neku vrstu *erratu* uložilo u knjižicu je između ostalog pisalo: “Knjiga ‘Kulturni problem slovenstva’, koju je napisao g. Josip Vidmar je zalutala u političko polje i ima posebnu tendenciju koja se odražava posebice u njenom predgovoru. Pisac napada slovensku naprednu javnost polazeći od potpuno krivih, neutemeljenih tvrdnji, da ta gaji mržnju do slovenstva te da stremi tomu da bi se Slovenci odrekli vlastitog jezika i vlastite kulturne samobitnosti itd.”

Ova tvrdnja pruža dovoljan razlog za sumnju u prethodnu izjavi o apolitičnosti. Odlomak ukazuje na drugačiji ulazak u političku arenu. Vjerojatno možemo reći da Vidmara već prije Drugog svjetskog rata ne možemo razumjeti neovisno o politici jer joj je kao „apolitični intelektualac“⁵ svjesno držao ogledalo. Štoviše, možemo tvrditi da se usprkos svim njegovim tvrdnjama, s politikom je cijelo vrijeme više nego samo koketirao. Bez sumnje se je Vidmar u stvarnu politiku ušao na početku 1940. godine kad je pristao na suradnju s Partijom k čemu su ga pozvali B. Kidrič i B. Ziherl. Prva posljedica te suradnje bilo je osnivanje Društva prijatelja Sovjetskog saveza. Ubrzo nakon toga je Vidmar „poslušao [...] poziv sudbine“⁶ i u politiku se uključio kao aktivni sudionik: 27. travnja 1941, samo nekoliko tjedana poslije njemačkog napada na Jugoslaviju, je zajedno s drugim liberalnim intelektualcima (F. Kozak, F. Šturm), kršćanskim socijalistima (T. Fajfar), predstavnicima Sokola (J. Rus), predstavnicima KPS (B. Kidrič, A. Bebler, B. Ziherl) i drugim suradnicima iz spomenutog Društva osnovao Antifašistički savez radnog naroda Slovenije (koji se je uskoro preimenovao u Oslobodilnu frontu Slovenije), prvu organizaciju otpora protiv okupatora na području tadašnje Jugoslavije. Sam je to komentirao riječima: “To je bila obaveza u ime koje je moralo nestati sve osobno, sve što nije bilo u vezi s tim se je moralo umaknuti u pozadinu. Čak i literarni interesi su počeli blijedjeti zbog tog usijanoga žarišta cijelog našeg života”.⁷ Ubrzo nakon toga, 1942. godine otišao je u ilegalu u Kočevski rog u vodstvo NOB-a. U siječnju 1943. godine je postao predsjednik IO OF, u studenom iste godine kao član slovenske delegacije je sudjelovao na 2. zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, gdje se je već značajno istaknuo kad je u ime slovenske delegacije predložio da se Titu dodijeli titula maršala. Još je u veljači 1944. godine postao predsjednik SNOS-a.⁸

Možemo se zamisliti nad pitanjem da li je moguće na osnovu do sada izrečenog zaključiti da je Vidmar zaista “ušao” u politiku. Politiku je jako ozbiljno uzimao još u doba kad nije bio njen službeni predstavnik a cijelo vrijeme je bio u njejoj blizini, bavio se njezinim pitanjima. Istina je ipak nešto drugo: njegova je pozicija dobila drugu težinu u trenutku kad je Vidmar dobio stvarnu moć, dakle kad se konačno upleo u *Realpolitik*, za što je konačni korak bio njegov relativno kasni ulazak u Komunističku partiju godine 1948., kad je demonstrativno podupro Tita prilikom razlaza sa Staljinom i sukoba s Informbiroom. Zato se njegova oscilacija između dva pola, kulturnog i političkog zapravo čini prividnom jer je smjer Vidmarovog djelovanja bio samo jedan: pridobivanje i povećavanje stvarnog utjecaja.

Na ovom se je mjestu potrebno posvetiti i drugom paradoksu, zapravo fenomenu Vidmara kao jugoslavenskog kulturnog djelatnika. Čini se da se radi o paradoksu zbog toga što se ni kao *homo politicus* nije prestao baviti temama koje je otvarao već prije Drugog svjetskog rata, to jest pitanjima slovenskog narodnog pitanja i samostalnosti slovenskog naroda i nacije u odnosu na druge narode Jugoslavije a posebno u odnosu na Srbe. To je bila zlatna nit njegove političke misli već prije rata koja se nije uklapala ni u službena politička stajališta u poslijeratnoj SFRJ. Pitanje je dakle na temelju čega ga je poslijeratna Jugoslavija tolerirala u njegovom nacionalnom/nacionalističkom a ujedno i federalnom držanju.

⁵ Josip VIDMAR, *Srećanje z zgodovino*, Maribor 1963., 6.

⁶ Josip VIDMAR, *Odgovori*, Ljubljana 1970., 65.

⁷ Darinka KLADNIK, *Sto usod znanih Slovencev*, Ljubljana 2006., 199.

⁸ Njegove poslijeratne funkcije, spomenut ću samo one najuočljivije, zvuče još impresivnije: predsjednik Prezidija Narodne skupštine NRS (1946-51), predsjednik Savjeta naroda Narodne skupštine FNRJ (1946-53), član Savjeta federacije SFRJ (1967-74), predsjednik Narodnog doma u Beogradu, član Predsjedništva SRS (1974-82) itd. U usporedbi sa navedenim, Vidmarove funkcije u kulturi, iako relativno jednako važne, značajno blijede: predsjednik SANU (1952-76), predsjednik Akademijskog savjeta SFRJ (1966-69), predsjednik Savjeta Sterijinog pozorišta (1956-81) itd.

Vidmar je zapravo cijelo vrijeme bio glasni zagovornik: “slovenske stvari,” autonomne slovenske kulture, čak se je prije rata izrazito postavio na stranu liberala, odnosno kao što je zapisao: “slobodoumne inteligencije, koja je sol ovog naroda i pravi izraz njegove najdublje kulturne volje. Ovu porodicu u svojoj neskromnosti proglašavam za svoju jedinu javnu rodbinu...”⁹ Tim tekstom je Vidmar uistinu prešao Rubikon čisto kulturnih pitanja i proglasio se programskim nasljednikom Levstikovog preporodnog djela (Levstikove izabrane misli pod naslovom *Riječi Slovincima [Besede Slovincem]* izašle su kod Akademске založbe za Duhove, 12. svibnja 1940.) isto kao i Cankarove socijalističke težnje, koje su se 1913. godine iskristalizirale u predavanju *Slovinci i Jugoslaveni*. Ako je Cankar bio uhićen zbog zagovaranja političke povezanosti južnoslavenskih naroda izvan Austrougarske Monarhije, Vidmar je u Kraljevini Jugoslaviji jasno branio već samostalno slovenstvo, tj. slovensku narodnost, pred jugoslavenarstvom “naprednih” Slovenaca, pred njihovom “novoilirskim ili ilirskim idejama” i “srpskim centralizmom”.¹⁰ Kao malo koga dotad, Vidmara je brinulo oduševljenje domaćih “naprednih krugova” počecima kraljevine Jugoslavije, isto kao i potencijalne posljedice takvog oduševljenja koje se je Vidmaru činilo polaganim proklizavanje prema ilirizmu.¹¹

Vidmar nije bio spreman sklapati nikakve kompromise kad je u pitanju slovensko nacionalno pitanje. Slovensku samobitnost je kao mnogi pred njim dokazivao na temelju jezika: “Nedvosmisleno je da je svaki narod posebno ljudstvo koje govori svoj jezik”.¹² Pomoću prvih pisaca slovenskog jezika od Trubara i Bohoriča do Kopitara i Levstika je dokazivao da je slovenski jezik autohton zbog kojeg se narod koji taj jezik govori također predstavlja kao autonomni narodni subjekt. Za Vidmara nije bilo nikakve nedoumice da smo Slovenci već bili i jesmo narod, to je činjenica koju po njegovim riječima niječu “naši takozvani jugoslaveni”.¹³ Oni se naime zalažu za “stapanje i spajanje” južnoslavenskih naroda u jedno narodno tijelo *sa jednom* narodnom psihom, s jednim jezikom i jednom literaturom i kulturom”.¹⁴ To bi za Slovence prema Vidmaru značilo smrt jer “je jasno da taj njihov ideal znači za nas Slovence odreći se svog jezika, vlastite kulture i izgubiti se u jugoslavenskom odnosno srpskohrvatskom moru”.¹⁵

Još se u zanosu panslavizma Levstik pozivao na međusobno razumijevanje između južnih Slavena: “Prva stvar je, dakle, da Sloveni sada razumijemo što piše Hrvat i da razumije Hrvat što piše Slovenac”.¹⁶ Vidmara nakon prvog iskustva iz vremena kraljevine to više nije zanimalo i oštro se je zauzimao isključivo za slovenstvo. Na pitanje “ili slovenstvo ili srbohrvatstvo”¹⁷ e po njegovom mišljenju prvi jasno odgovorio već P. Trubar, nastavio V. Vodnik, onda je tu odluku pokolebao ilirski pokret koji je posebice jasno zagovarao S. Vraz već u razdoblju romantizma. Tako je pisao Vidmar 1932. godine.

⁹ Josip VIDMAR, *Kulturni problem slovenstva*, Ljubljana 1932., 6.

¹⁰ *Isto*, 50.

¹¹ Spomenuti zapis *Kulturni problem slovenstva* je bio toliko odazivan da ga je još 1975. godine spominjao B. Zihlerl: “Vidmarov otpor je tu važio prije svega reakcionarnom sljepomišljenju o nacionalnom pitanju, političkom i kulturnom ujedinjenju koje je bilo tipično za odnose slovenske liberalne buržoazije do velikosrpskog hegemonizma i do njegovog ideološkog izraza, jugoslavenskoga unitarizma” Boris ZIHERL, “Josip Vidmar in naš trenutek”, *Josip Vidmar*, Ljubljana 1975., 46.

¹² J. VIDMAR, *Kulturni problem slovenstva*, 50.

¹³ *Isto*, 53.

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ Fran LEVSTIK, *Besede Slovincem*, Ljubljana 1940., 14. Citat je naveo i Vidmar. Vidi J. VIDMAR, *Kulturni problem slovenstva*, 62.

¹⁷ J. VIDMAR, *Kulturni problem slovenstva*, 54.

Kulturni problem lovenstva je previše jasno ukazivao na udaljavanje od samih kulturnih pitanja u pravcu asertivnog nacionalizma što politički u širem okviru nije bilo prihvatljivo. Zbog toga se je Vidmar odlučio zaniijekati politički sadržaj svojih teza i bar deklarativno ih sakriti kao “nevažne” svaštarije, zapravo umaknuti iz političke u (sigurniju) sferu kulture. Taj korak je izrazito spretno izveo u 10. poglavlju *Kulturnog problema slovenstva*, koji je posvetio Trubaru, Vodniku, Prešernu i u kojem je zapisao:

Pristupajući k procjeni naše jugoslavenske ideje mi se čini prije svega potrebno ponovno naglasiti da raspravljam *samo o kulturnom* jugoslavenstvu. Buduće političko udruženje svih južnih Slavena, to znači Slovenca, Hrvata, Srba i Bugara čini mi se pri sadašnjem socijalnom i političkom uređenju Europe povjesna nužda, isto kao što mi se čini povjesna i prirodna nužda današnja Jugoslavija. *Političko jugoslavenstvo je tada izvan diskusije*.¹⁸

Navedena tvrdnja se očigledno potpuno distancira od (real)političkog razumijevanja problema. Ali ipak činjenica da se je radilo samo o triku pokazuje značenje koje je Vidmar stalno pridavao nacionalnom pitanju. Otkriveno nije dvoumio u opstanak zajedničke države južnih Slavena ali je zbog toga za Slovence zahtijevao jednaka prava kao što su ih imali brojniji narodi. Tim taktičkim povlačenjem dobio je još jednu prednost, a to je da se je preko suprotstavljanja jugoslavenstvu usredotočio na obračunavanje sa slovenskom “naprednom elitom.” Pošto su se odnosi za Slovence u vrijeme jačanja fašizma i uspona nacizma sve samo ne poboljšavali, on je 1937. godine u zapisu *Siromašna bilanca* [*Klavrna bilanca*] ponovno oštro kritizirao tadašnju političku situaciju i tako je mogao ponovno kritizirati “naprednu inteligenciju” koja “izražava svoje simpatije za demokratski blok i svoju nesklonost svim fašizmima osim dakako jugoslavenskom”.¹⁹

Da je povlačenje iz politike bio samo izmak, posredno je priznao kasnije kad je osjetio potrebu za dodatnim temeljem svoje nacionalističke usmjerenosti, posebno u svjetlu nove jugoslavenske socijalističke stvarnosti koja mu je i u ovom slučaju došla kao spasilačka pomoć. Nacionalni osjećaj kod Slovenaca je, kao što je objašnjavao 1970. godine u *Odgovoru*, zagovarao na osnovi uvjerenja da nacionalizam malobrojnog naroda, zbog kojeg još nikome nije pala dlaka s glave, ne može biti štetan. Spomenuta tvrdnja podsjeća na službenu vojnu doktrinu SFRJ o obrambenom ratu. Tako naime “postoje duboke objektivne razlike između nacionalizama velikih imperijalističkih naroda [...] i obrambenih nacionalizama potlačenih naroda”.²⁰ Slovenski nacionalizam, koji je, *nota bene*, tada još sadržavao plemenitiji značaj od na primjer šovinizma, je bio prema Vidmaru nedužan jer „naš osjećaj nije nikad nikome prijetio i [...] nikad nas nije zaveo na nasilje ili nepravdu prema drugim narodima.”²¹ Napor oko nacionalne samostalne Slovenije je dakle retrogradno utemeljivao na odsutnosti nasilnog djelovanja protiv drugih naroda što svakako ne rješava temeljno ideološko pitanje. Odsutnost nasilja zbog nemoći a ne zbog uvjerenja nije dovoljan dokaz. Vidmarov argument ne sprječava pitanje što bi sve Slovenci bili spremni uraditi kad bi nas bilo više... Ali to Vidmara nije brinulo jer je zaključio “sigurno je naš patriotizam takav zbog naše malenosti, zbog naše nemoći; usprkos tome je ipak bez grijeha protiv bilo kome”.²²

¹⁸ *Isto*, 54. Istaknuo J. Vidmar.

¹⁹ Josip VIDMAR, *Meditacije*, Ljubljana 1954., 92.

²⁰ J. VIDMAR, *Odgovori*, 80.

²¹ *Isto*, 81.

²² *Isto*. U suglasnosti s Vidmarom Slovenci nismo si mogli počinuti grijeha naspram drugih (iako se danas na primjer u Italiji mnogo govori o fojbama). Ali svejedno bili smo dovoljno veliki da smo se – sa strašnim posljedicama – okrenuli protiv samih sebe. U Vidmarovo vrijeme se o bratoubilačkoj rascijepjenosti Slovenaca svakako još nije smjelo govoriti.

Usprkos svome politički eksplozivnom naboju, borbene patriotske ideje Vidmaru nisu štetile niti u trenutku njegovog »mijenjanja kože« u političara. Čak nasuprot, prihvatljiva su bila upravo na osnovi nacionalnih težnji. Kad se je zbližio s političkim krugovima odlučivanja i moći, se je potpuno oslobodio bojazni za opstanak slovenskoga naroda.²³ Za (kulturnu) nezavisnost Slovenije se inače i dalje borio, najprije u trenutku oblikovanja nove Jugoslavije. Kad je krajem studenog 1943. godine u Jajcu u imenu Oslobođilne fronte pozdravljao delegate na zasjedanju AVNOJ-a, posredno se vratio na to pitanje i najvjerojatnije također na osobno iskustvo: "U bivšoj Jugoslaviji smo bili Slovenci više puta osuđivani kao separatisti. Ali jedinstvo i bratstvo jugoslavenskih naroda smo razumjeli samo kao jedinstvo i bratstvo suverenih jednakopravnih jugoslavenskih naroda".²⁴ Taj trud je urodio plodom jer je slovenska delegacija dobila potvrdu o prihvaćanju slovenske samostalnosti od samog Tita. Naime, on je na sastanku 1. prosinca 1943. Slovincima potvrdio "da ne smije i ne može imati slovenski narod nikakve bojazni glede jednakopravnosti i samostalnosti slovenskog naroda u našoj budućoj zajednici".²⁵

Vidmaru se je tako otvorio put na kojem je mogao zadržati svoje ideale, iako pod jednim uvjetom: podrediti ih je morao socijalističkom društvenom uređenju i vladajućoj Partiji. S druge strane više se nije morao brinuti za njih jer je novo uređenje osiguralo izjednačenje narodnih mogućnosti. Vidmar je pokleknuo pred Partijom. Ali je zahvaljujući tomu unutar tog partijskog okvira mogao govoriti čak o "samostalnosti Slovenije poslije rata" koja je značila samo "misao da Slovenci u sklopu jugoslavenskog socijalističkog savjeta u stvarnosti upravljamo sami; naša, s našim radom ostvarena sredstva neka po odbitku doprinosa za federaciju ostanu nama".²⁶

Bez obzira na spomenutu Vidmarovu pragmatičnost ostaje otvoreno pitanje kako ga zapravo razumjeti i uskladiti kao jugoslavenskog intelektualca i branitelja nacionalnoga. Da li je možda kao javni intelektualac dobio ekskluzivni položaj "čovjeka izvana" na objema razinama, jer je vrijedio za jednoga od najvažnijih kulturnih djelatnika (pored na primjer M. Krležu, M. Ristića i dr.) među političarima i jednako važnog političara među kulturnim djelatnicima? Bismo li dakle u dvostrukoj egzistenciji mogli naći objašnjenje činjenice, da je sve vrijeme glasno i bez posljedica govorio o slovenskom nacionalizmu, koji ga je zapravo, kao što je već spomenuto, nepromijenjen pratio sve od prijeratnog vremena? Čini se da se ovdje radi o još jednoj stvari. Takva ustrajna odlučnost bi bila naime skoro nemoguća kad ne bi bila poduprta dubljim principom, čak poslanstvom koje je Vidmar osjećao i u koje je zapravo vjerovao. Za nepromjenjivost njegovih nazora je vjerojatno zaslužna sretna okolnost da su se njegovi ideali doista slagali s novim političkim usmjerenjem. Novu je socijalističku kulturu i politiku bez poteškoća spojio sa svojom "filozofijom," ta mu je pak služila za oblikovanje njegovih idejnih nazora.

²³ Značajna je činjenica da je Vidmar bio 14. siječnja 1943. izabran za predsjednika Izvršnoga odbora OF (to je ostao sve do 27. travnja 1953., kad se je OF preimenovala u Socijalistički savez radnog naroda Slovenije). Odmah nakon toga je Komunistička partija Slovenije 1. ožujka sastavila tzv. *Dolomitsku izjavu* u kojoj je s namjenom veće učinkovitosti, sebi podredila preostale političke skupine unutar OF, prije svega Sokole i kršćanske demokrate (Kocbek). Vidmar je dakle bio na čelu OF u trenutku kad se u Sloveniji dogodila revolucija.

²⁴ Marijan BRECELJ, "Josip Vidmar in AVNOJ", *Josip Vidmar*, Ljubljana 1975., 38.

²⁵ *Isto*, 40.

²⁶ J. VIDMAR, *Odgovori*, 81. Bez obzira na to Vidmar si je svejedno dozvolio kritiku ograničavanja slovenske samostalnosti. Za krivca je proglasio jugoslavenski "centralizam," nepreglednost "državnog knjigovodstva" (*Odgovori* 82), što ukazuje također na duh doba, koja je sve do 1972. godine, kad je počeo puhati restriktivni vjetar (afera S. Kavčič), bila ekonomsko i politički prilično liberalna.

Kultura kao politika

Za bolje razumijevanje Vidmara, a isto tako bolji pregled njegovog odnosa prema politici, umjetnosti i svijetu uopće, moramo pregledati njegov svjetonazor. Svoj pogled na svijet on je konačno oblikovao već između dva rata, to jest u vremenu u kojem si je izborio svoj prostor i nametnuo se kao kritični intelektualac. “Kao što znate, za sadašnju slovensku svijest vrijedim približno kao neki literarni Jago. Ne znam, mislim, da to ime nisam baš zaslužio...”, komentirao je poslije rata svoju ulogu.²⁷ I to ne bez razloga. Usprkos tome što je 1922. godine sa A. Podbevškom i M. Kogojem kao esejista osnovao literarnu reviju *Tri labuda* (*Trije labodje*), najznačajniji dio njegove djelatnosti je ipak postala literarna i kazališna kritika. Kao kritičar se je istaknuo ocjenom drame O. Župančiča *Veronika Deseniška* (1924.), u kojoj je pjesnika potpuno uništio tako da je u slovenskoj literarnoj povijesti uvriježilo da je Župančič zbog toga prestao sa pisanjem drama. Po takvoj uvertiri je Vidmar pokrenuo svoju reviju pod nazivom *Kritika* (pisao ju je uglavnom sam), koja je izlazila dobrih godinu i pol dana (1925./1926.), a u kojoj je oblikovao temelje svojeg pogleda na svijet. Početke teoretske refleksije možemo kod Vidmara pronaći već 1922. godine u članku *Pomen umetnosti in država* (usp. *Trije labodje*). Od posebnog je značaja, da je već u tom tekstu uspostavio (politički) stav prema državi, ali i da je ostao vjeran upravo ovim prvim teoretskim akordima.²⁸

Polaznu je pretpostavku, kako je tvrdio, oblikovao tako da je iz umjetnosti isključio svaku ideologiju, očistio je od zemaljskog (pokvarljivog) ideološkog balasta, tako očišćenu dignuo na pijedestal, apsolutizirao, i sve to s određenom namjenom: naime tek tad postane umjetnost proizvodnja lijepog, što katarzičnim djelovanjem vodi k upotpunjavanju čovjeka. Samo ta čista i apsolutna umjetnost može dovesti do cilja koji si je bio postavio, a to je “pravi” Život. Apsolutno mjerilo umjetnosti je po Vidmaru živost, koja se samo u djelima razumije po “unutrašnjoj skladnosti,” po jedinstvenosti s kojom je izražen glavni princip života. Drugačije rečeno: čim više je živosti u djelima, tim bolje prikazuju život. Moć, istina i ljepota prikazanog života za Vidmara označavaju nepromjenljivu i apsolutnim kvalitetu umjetnosti kao što je živost i sloboda.

Tako je u Vidmarov svjetonazor stupila umjetnost i etika. Umjetnost mora svakako biti etični uzor jer bez ideoloških primjesa može biti “najdragocjenija između svih ljudskih djelatnosti”.²⁹ Već na početku je odbio moral u kršćanskom smislu. Čak suprotno: umjetnost mora biti očišćena od sveg moralnoga balasta, jer život duhovnog čovjeka “ne poznaje niti potrebe niti koristi, nego je slobodan... I cijelo je njegovo stvarstvo (stvaralaštvo) – umjetnost – nastalo iz ljubavi i radosne slobode”.³⁰ Svi spomenuti teoretski napori su doživjeli svoj vrhunac 1930. godine, kad Vidmar oblikuje posljednju definiciju umjetnosti: “umjetnost je kristalizacija života”.³¹

Bez obzira na činjenicu da navedene ideje podsjećaju na neka, izdaleka recimo idealistička, filozofska razmišljanja, potrebno je naglasiti da je Vidmar izbjegavao “standardizirane” filozofske pojmove. Njegova “živa filozofija” naime nije špekulativna filozofija u klasičnom

²⁷ D. KLADNIK, *Sto usod znanih Slovencev*, 198.

²⁸ Više o tome u KOZAK 1998.

²⁹ Josip VIDMAR, *Trije labodje*, Ljubljana 1922., 1.

³⁰ *Isto*.

³¹ Josip VIDMAR, “L. Kraigher: Na fronti sestre Žive”, *Literarne kritike*, Ljubljana 1951., 194.-201.

smislu nego rezultat života: “Nikad se nisam predao nijednoj teoriji ili filozofiji koja bi mi diktirala ovakve ili onakve termine, ovakve ili onakve pojmove; uvijek sam operirao jednostavnim ljudskim i literarnim pojmovima koji su u općoj upotrebi već dugo vremena”.³² Sve to još uvijek ne znači da nije moguće pronaći filozofskih utjecaja. Vrlo rano, vjerojatno već u doba ruskog zarobljeništva u Prvom svjetskom ratu je Vidmar preko D. S. Merežkovskog upoznao F. Nietzschea, tako da se je već jako rano upoznao s djelima kao što su *Rođenje tragedije iz duha glazbe* i *Tako je govorio Zaratustra*. Svejedno, Nietzsche nije nadmašio utjecaj koji je na Vidmara imao J. W. Goethe, vjerojatno već od zatočeništva nadalje. Još 1970. godine je Vidmar u svojim *Odgovorima* zapisao: “Goethe je bio u stvari nekakav estetski temelj mojem cjelokupnom djelovanju”.³³

S obzirom na tako doslovce idealistički pogled na život i umjetnost onda lakše je razumljiva društvena funkcija koju si je izabrao. Samo takva čista umjetnost mogla bi izmijeniti čovjeka, zato je i jedina prava za društvenu praksu. Vidmar je naime sebe vidio kao *arbitrarius elegantiarum*, koji treba apsolutnu umjetnost, uzvišenu ljepotu i pravi život pronaći i objasniti ondje gdje ona je, a tamo gdje je nema, pokušati je probuditi (poticati). Tako se je predodredio kao kritičar, koji upozorava na sve stranputice koje ubire suvremena umjetnost i društvo. U toj svojoj odluci je bio beskrupulozan, bio je više nego nemilosrdni kritičar svojih suvremenika, te se u 1930-tim godinama borio kao lav protiv svih “-izama” u ime (doslovce goetheovskih) ideala Čovjeka, Umjetnosti i Života. Već tad su ga nazvali “kritik vsezbou” (“kritičar razbijač”), i to se svakako nije promijenilo niti poslije Drugoga svjetskog rata. Dapače postalo je još naglašenije i još se ga danas u Sloveniji sjećaju po njegovom tako čestom nonšalantnom uskliku: “Ah, nije to ništa!”

Upravo opisan svjetonazor se kod Vidmara nije ni za trunku promijenio niti nakon Drugog svjetskog rata, dok su svi drugi (e.g. Th. W. Adorno) govorili o nemogućnosti umjetnosti poslije Auschwitza.³⁴ Vidmar je zadržao svoje apsolutni, za to vrijeme zapravo paradoksalni stav prema umjetnosti, odnosno – čak štoviše – još ga je ojačao i to pomoću ideologija. Prije rata zagovornik (goetheovskog) humanizma, tokom rata se je promijenio u komunista. Oba pojma je negdje čak izjednačio u tvrdnji da je humanizam zapravo jednak komunizmu, što točno ukazuje na Vidmarovo razumijevanje svijeta u kategoriji pojednostavljenog romantičnog idealizma. Kulturu, svakako romantičnu, kakvu je sam cijenio i utemeljio u politici je našao u socijalizmu i tako joj automatski dodao još jednu empiričku dimenziju. Jednako je napravio i s pozitivnim slovenskim nacionalizmom. S tim što ga je nominalno izuzeo iz političke diskusije i podredio samo pitanju kulturne egzistencije, posredno ga je podredio zajedničkoj jugoslavenskoj politici s čim je ubio više muha odjednom. Novi Vidmarov “preokret” je kasnije potvrdio i F. Zadavec: “Bivši slobodni mislilac i nestranački čovjek se sada odlučno zauzima za komunističku partiju i za socijalizam jer je u obima vidio garanciju za obistinjenje pravog humanizma”.³⁵ Naravno, upravo je ljudsko blagostanje bila prva stvar koju je deklarativno na savjesti imala nova vlast.³⁶

³² J. VIDMAR, *Odgovori*, 10.

³³ *Isto*.

³⁴ Bez obzira na često sasvim političko čitanje Adornove rečenice: “Nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch”, pojavljuju se suprotni glasovi, među njima na primjer E. Martin u članku *Re-reading Adorno: The ‘after-Auschwitz’ Aporia*, koji dokazuju aporetični položaj u kojem bi se našao pisac u vremenu po holokaustu.

³⁵ Franc ZADRAVEC, “Josip Vidmar”, *Slavistična revija*, Ljubljana 1975., 325.

³⁶ Sličnu povezanost je dokazivao i M. P. Bullock 1987. godine u svojoj knjizi *Romanticism and Marxism: The Philosophical Development of Literary Theory and Literary History in Walter Benjamin and Friedrich Schlegel*.

Tako ne začuđuje, da se Vidmarov romantičarski stav prema umjetnosti, života u njegovom veličanju čovjeka i njegovog duha spretno podudario s novom stvarnošću. Već ubrzo poslije rata je zapisao: “Sadašnja vlast ima u programu baš ono što je literatura uvijek zahtijevala i literatura mora zato nužno biti uz nju”³⁷ i “Doći će nova, sasvim nova literatura... Nastat će literatura slobode i ponosnog samoodređivanja”.³⁸ Ali bez obzira na to, svejedno teško vjerujemo da Vidmar nije vidio sve veće i očitije razilaženje između stvarnosti i ideala.

Sve to ne mijenja činjenicu koju je opazio i Zadravec: “Kad je [Vidmar] govorio o suglasnosti etosa umjetnosti i socijalističkog programa, time je ispovjedio nešto što je značilo veliku načelnu novost u njegovom razmišljanju o odnosu između ideologije i umjetnosti. Priznavao je da ipak postoji ideologija koja umjetnost ne može ometati, ako ostane pri svom čistom humanističkom načelu”.³⁹ Vidmar je dakle odlučio vidjeti jugoslavenski socijalistički sistem kao polugu koja mu može konačno efikasno pomagati kod uspostavljanja ideala umjetnosti: “nadosobnu viziju o pravom, novom, nevjerojatnom čovjeku”.⁴⁰

Zanimljivo je da se Vidmar – vjerojatno na osnovi vjerovanja u svoje nadvremensko pravo – nije bojao ulaziti i u polemike s takvim velikanima tog vremena kao što su na primjer bili B. Zihlerl, i ključni kulturni ideolog KP, sovjetski esteta M. Lifšic. Odbijao je estetska načela koja je preporučao M. Gorki 1934. godine na kongresu sovjetskih pisaca itd.

Ali njegova loša volja se nije smanjivala nego se je s vremenom čak i nasuprot tome samo povećavala. Tako je u 1950-im kad su nastala dva eseja *O čistoj umjetnosti*⁴¹ te *O nadahnuću*,⁴² ustrajno grmio protiv modernizma, dvoumio u uspjeh atonalne glazbe, tog “izliva ‘kričećih tonova’”,⁴³ odbijao “necjelovitu, razdrobljenu ličnost”,⁴⁴ “‘absurd’ i ‘egzistenciju’ Camusovog, Sartrovog i Heideggerovog tipa”,⁴⁵ odbacivao je novi roman, antidramu i antipoeziju...⁴⁶ Njegovo nezadovoljstvo javnom politikom i Partijom išlo je čak tako daleko, da je 1973. godine je u knjizi *K našem trenutku* napao i samu Partiju za njenu nedovoljnu ortodoksiju. Doslovce je pozvao SK da prestane sa bezbrižnošću prema anarhiji pod čiji utjecaj ja zapao najviši sloj kulture, Partiju je proglasio za sukrivca “antikritike,” koja literatura samo kvvari i zbunjuje, uveličava pak apsurd, seksualnost i “slične izrode malograđanskog duha”.⁴⁷ To svakako nije bilo u skladu s njegovim nazorima o umjetnosti, koji njeguju višu sliku čovjeka kao razumnog i stvaralačkog bića. Teško si možemo predstavljati jači amalgam intelektualnog stava i politike.

Ako na kraju preispitujemo J. Vidmara kao značajnog intelektualca i oštrog kritičara prije i poslije drugog svjetskog rata te njegov odnos prema KP – *nota bene*, od djelovanja

³⁷ Herbert GRÜN, “Pomenek s predsednikom Jožetom Vidmarjem, Za novo slovensko književnost”, *Tovariš*, Ljubljana 1947., cit. po F. ZADRAVEC, *n. dj.*, 327.

³⁸ F. ZADRAVEC, *n. dj.*, 326.

³⁹ *Isto*, 327.

⁴⁰ *Isto*, 331.

⁴¹ Josip VIDMAR, “O čisti umjetnosti”, *Naša sodobnost*, Ljubljana 1955.

⁴² Josip VIDMAR, “O navdihu”, *Naša sodobnost*, Ljubljana 1957.

⁴³ F. ZADRAVEC, *n. dj.*, 338.

⁴⁴ *Isto*.

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ Pritom ga je podupirao čak E. Kardelj, “kad je travnja 1954. godine na kongresu SK Srbije rekao da nije pravilno ustrajati u borbi za jedan stil, jer nije moguće otkloniti niti objektivnih niti subjektivnih izvora umjetničkih škola i načina oblikovanja. Pored toga pa o humanističkoj vrijednosti književne umjetnine ne odlučuje stil, nego njen sadržaj” (F. Zadravec, *n. dj.*, 332).

⁴⁷ F. ZADRAVEC, *n. dj.*, 340.

KP se nikada nije ogradio – moguće je oblikovati više odgovora, ali najvjerojatnijom se čini slijedeća hipoteza.

Vidmara poslije rata nije zanimala materijalna stabilnost koju prije rata sve do zapošljavanja u Drami nije imao. Zasiurno je nemoguće označiti nevažnim sve pogodnosti koje je uživao: prisjetimo se samo korištenja vile u Tržiču, Strunjanu gdje je primao najveće kulturne djelatnike tog vremena između ostalog i M. Krležu o kojem je nekoć rekao: “Pokojni Krleža, koji je puno drugovao sa mnom, je nekoć više puta ponavljao: sa Vidmarom se u ničem ne slažem, samo u tome da je literatura važna stvar”.⁴⁸

Ipak čini se jednako važnom, ako ne i još važnijom, pretpostavka da je povezivanje Vidmarove vlastite ideologije sa politikom bilo “sretna” slučajnost, u okviru koje se je Vidmarov svjetonazor suspregao sa socijalističkom ideologijom što je samo po sebi vodilo oblikovanju izvrsne simbioze: sistem je Vidmaru davao svu odgovarajuću moralno-političku i ideološku potporu, a u zamjenu dobio je kultiviranog, obrazovanog i prosvijećenog čovjeka kojeg se nije trebao sramiti. Upravo suprotno, Vidmar je postao maskota jugoslavenske države, slali su ga na različite mirovne konferencije već krajem 40-ih i na početku 50-ih.⁴⁹

Vidmar je negdje izjavio da ga je na Čovjeka upozorio M. Gorki koji mu je pokazao put u humanizam.⁵⁰ Romantički humanizam je zaista ostao u središtu njegovog zanimanja cijeli život, iako je cijena koju je morao platiti za potporu svom zapravo anakronističkom sakrosanctskom razumijevanju umjetnosti do danas ostala upitna.

Možemo se naime pitati da li se je Vidmar kao intelektualac uopće osjećao ograničenim ili ugroženim. Odreći se morao (drugačije nego F. Kozak, koji nije stupio u partiju) svog svoga prijašnjeg liberalizma i nezavisnosti, a dobio je potporu za onu jednu stvar u koju je vjerovao. Zanimljivo je, da su se njegovi romantičarski ideali – na kraju krajeva – iznenadujuće iskristalizirali u zaista suprotnu misao a to je da “je djelomično realistička sva literatura i sva umjetnost”.⁵¹ Bez obzira na to možemo reći da je svojim idealima ostao vjeran do kraja zbog čega je odnos između Partije i Vidmara moguće vidjeti manje kao zloupotreba pojedinca i više kao upotreba Partije za postizanje svojih ciljeva. A još najvjerojatnije bila je to zaista sretna simbioza, koincidencija, skladnost – naravno samo teoretski – dviju ideologija.

Rezime

U vezi Josipa Vidmara i njegove kontradiktorne uloge kao kulturnog djelatnika odnosno političara postavlja se mnogo pitanja: je li pripadao više u kulturnu ili političku sferu, je li bio više slovenski ili jugoslavenski intelektualac? Vidmar je o sebi uvijek tvrdio da je čovjek kulture, a nikad politike, ali s druge strane vješto je koristio sve povlastice politički (i drukčije) privilegiranog društvenog sloja.

Članak ukazuje na činjenicu, da Vidmar u politiko nije “ušao”, nego se političkim pitanjima oduvijek bavio. Tako je njegov ulazak u Partiju 1948. bio samo završni akt dužeg simpatiziranja s njom. Time je postao igrač u jugoslavenskoj (kulturnoj) politici, što nikako ne znači da je napustio teme kojima se bavio i prije, posebno temu slovenskog narodnog

⁴⁸ D. KLADNIK, *Sto usod znanih Slovencev*, 199.

⁴⁹ Usp. Jože JAVORŠEK, “Osnovni podatki za življenjepis Josipa Vidmarja”, *Josip Vidmar*, Ljubljana 1975., 243.-257.

⁵⁰ J. VIDMAR, *Odgovori*, 123.

⁵¹ F. ZADRAVEC, *n. dj.*, 332.

pitanja. To je bila njegova glavna politička tema, koju je sakrio kao kulturnu, a da bi je mogao i dalje voditi, pristao je na socijalističko uređenje države.

Njegov stav o politici lakše je razumjeti, ako se ga usporedi s odnosom prema kulturi, točnije s poimanjem umjetnosti. Tu je Vidmar predstavljao idealističku ideologiju. Za njega je komunizam bio novi oblik humanizma, zato se u njegovom shvaćanju politika i kultura udružuju u romantičkom humanizmu, koji je bio Vidmarov jedini pravi ideal.

Prev. Danica Trailović

JOSIP VIDMAR: INTELLEKTUELLER ODER POLITIKER VOR UND NACH 1945

Zusammenfassung: In dieser Arbeit werden zwei Grundfragen über Josip Vidmar, einen Intellektuellen aus Jugoslawien, gestellt: die Frage nach seiner Rolle als Politiker und nach seiner Tätigkeit im Kulturbereich. Durch eine komparative Analyse schildert der Autor zuerst Vidmars politische Tätigkeit und später auch seine Aktivitäten im Kunst- und Kulturbereich. Die Forschungen zeigen, dass Vidmar politische Themen, darunter auch die slowenische Nationalfrage, absichtlich auf die Kulturebene versetzte. Auf diesem Feld konnte er frei um seine Ideale kämpfen, vor allem um romantischen Humanismus, den Vidmar mit Kommunismus gleichsetzte und damit die Nationalfrage beeinflusste. Mit voller Begeisterung billigte er den Kommunismus, gerade wegen des scheinbaren Humanismus. Nachdem sich seine Ideale miteinander verknüpft hatten, beschäftigte er sich mit Kulturfragen in seiner politischen Tätigkeit und umgekehrt. Deshalb kann man sagen, dass Vidmar die beiden Ebenen, d. h. Kultur und Politik, als eine Einheit betrachtete.

Schlüsselwörter: Josip Vidmar, jugoslawische intellektuelle Elite, Politik, Humanismus, Idealismus

Literatura

Marijan BRECELJ, "Josip Vidmar in AVNOJ", *Josip Vidmar*, Ljubljana 1975., 31.-41.

Marcus Paul BULLOCK, *Romanticism and Marxism: The Philosophical Development of Literary Theory and Literary History in Walter Benjamin and Friedrich Schlegel*, New York 1987.

Ivan CANKAR, "Slovenci in Jugoslovani", *Zbrani spisi*, sv. 19., Ljubljana 1936., 12.-23.

Jože JAVORŠEK, "Osnovni podatki za življenjepis Josipa Vidmarja", *Josip Vidmar*, Ljubljana 1975., 243.-257.

Darinka KLADNIK, *Sto usod znanih Slovencev*, Ljubljana 2006., 198.-199.

Krištof Jacek KOZAK, *Estetski in idejni vplivi na predvojno dramsko in gledališko kritiko Josipa Vidmarja*, Ljubljana 1998.

Fran LEVSTIK, *Besede Slovincem*, Ljubljana 1940.

Elaine MARTIN, "Re-reading Adorno: The "after Auschwitz" Aporia" (<http://forum.llc.ed.ac.uk/issue2/martin.pdf>), 31. avgust 2009.

Josip VIDMAR, "Klavrna bilanca", *Meditacije*, Ljubljana 1954., 90.-94.

Josip VIDMAR, *Kulturni problem slovenstva*, Ljubljana 1932.

- Josip VIDMAR, "L. Kraigher: Na fronti sestre Žive", *Literarne kritike*, Ljubljana 1951., 194.-201.
- Josip VIDMAR, *Meditacije*, Ljubljana 1954.
- Josip VIDMAR, *Odgovori*, Ljubljana 1970.
- Josip VIDMAR, "O čisti umetnosti", *Naša sodobnost*, Ljubljana 1955.
- Josip VIDMAR, "O navdihu", *Naša sodobnost*, Ljubljana 1957.
- Josip VIDMAR, *Srečanje z zgodovino*, Maribor 1963.
- Josip VIDMAR, *Trije labodje*, Ljubljana 1922.
- Josip VIDMAR, "Veronika Deseniška", *Dom in svet*, Ljubljana 1924., 216.-220.
- Franc ZADRAVEC, "Josip Vidmar", *Slavistična revija*, Ljubljana 1975., 321.-353.
- Boris ZIHERL, "Josip Vidmar in naš trenutek", *Josip Vidmar*, Ljubljana 1975., 45.-58.

6. OD „SOVJETSKOG SATELITA“ DO „AMERIČKOG KLINA“

POLITIČKI UZROCI I OKOLNOSTI PODELE UMETNIKA NA REALISTE I MODERNISTE U JUGOSLAVIJI PEDESETIH GODINA

Goran Miloradović

Sažetak: Članak je posvećen tumačenju fenomena polarizacije kulturne scene u Jugoslaviji 1950-ih godina na „realiste“ i „moderniste“. Zaključuje se da su kontrolisana liberalizacija i pojava idejne „dvojnosti“ u kulturi bili posledice podele Evrope na dva bloka i približavanja Jugoslavije Zapadu. To je dovelo i do promene odnosa Partije prema akterima „sukoba na književnoj levici“: zahvaljujući zbivanjima u visokoj politici dotadašnji izopštenici promovisani su u lidere kulturne scene.

Ključne riječi: staljinizam, Hladni rat, kultura, socijalistička Jugoslavija, *ždanovizam*

Prva decenija socijalističke Jugoslavije bila je izuzetno dinamičan period njene istorije. Taj, u mnogim aspektima formativni period, uticao je, pored ostalog, i na osnovne karakteristike njene kulture. Naročito snažne impulse promenama u Jugoslaviji i njenom okruženju dali su kraj Drugog svetskog rata i proces formiranja bipolarnog sveta. Jugoslavija je za kratko vreme, od sovjetskog „satelita br. 1“¹ prerasla u konkurenta Sovjetskog Saveza i pretendenta na lidersku ulogu među socijalističkim državama. To je dovelo do sukoba sa SSSR-om 1948. godine i približavanja Jugoslavije Zapadu.² Proces promene patrona

¹ Милован ЂИЛАС, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*, Београд 1994., 67.

² Literatura o prvoj posleratnoj deceniji u Jugoslaviji se od kraja 1980-ih godina značajno umnožila (pojedinačni članci ovde neće biti navedeni jer bi to iziskivalo previše prostora): Darko BEKIĆ, „*Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949.–1955.*“, Zagreb 1988.; Đoko TRIPKOVIĆ, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945.–1948.*, Beograd 1990.; Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990.; Franša FIRE, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1996.; Dragan BOGETIĆ, *Jugoslavija i Zapad 1952.–1955.*, Beograd 2000.; Т. В. ВОЛОКИТИНА, Г. П. МУРАШКО, А. Ф. НОСКОВА, Т. А. ПОКИВАЛЛОВА, *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949.–1953.): Очерки истории*, Москва 2002.; Анатолий АНИКЕЕВ, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период „холодной войны“ (1945.–1957.)*, Москва 2002.; Lis LOREJN, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003.; Tvrtko JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.–1955.*

okončan je avgusta 1954. godine sklapanjem Balkanskog pakta između Jugoslavije, Grčke i Turske, od kojih su dve poslednje bile članice NATO saveza.³ Jugoslavija je time postala jedina socijalistička država u bezbednosnom lancu Zapada. Odatle je proistekla potreba da se velike razlike dvaju političkih sistema ublaže ili barem prikriju, pa je u okviru jugoslovenskog staljinističkog poretka sprovedena liberalizacija na polju kulture, a u manjoj meri i u sferi ekonomije.⁴

Iako je izbijanje sukoba Jugoslavije i SSSR-a 1948. godine mnogima delovalo kao grom iz vedra neba, treba imati u vidu da je, pored ostalih geostrateških pitanja koja su se rešavala u to vreme, i pitanje gde spada Jugoslavija tinjalo još od kraja rata. Titov govor u Ljubljani maja 1945. godine, u kome je kritikovao politiku interesnih sfera, može se smatrati prvim javnim znakom neslaganja sa SSSR-om.⁵ Međutim, iza Titovog pristupa rešavanju nacionalnog pitanja na Balkanu kroz formu „Balkanske federacije“ krile su se njegove pretenzije na hegemoniju u regionu, a što se direktno ticalo geopolitičkih odnosa u Evropi i istočnom Mediteranu. Tito je, nezavisno od Moskve, pokušavao da gradi svoju socijalističku imperiju na jugoistoku Evrope.⁶

To potvrđuju i podaci po kojima su Milovan Đilas, ali i „neki drugi“, pre izbijanja sukoba sa Sovjetima usmeno iznosili tezu o „[...] ‘dvije struje u komunističkom pokretu’, [...] s tendencijama tretiranja Jugoslavije kao nekog drugog svjetskog revolucionarnog centra [...]“.⁷ Oni koji nisu pristajali uz taj koncept završili su u jugoslovenskom GULAG-u, na

Zagreb 2003.; Mateja REŽEK, *Med resničnostju in iluzijo. Slovenska in jugoslovenska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948.–1958.)*, Ljubljana 2005.; Jera VODUŠEK STARIĆ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.–1946.*, Zagreb 2006.; Zdenko RADELIC, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.; *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd 1996.; *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948.* (zbornik radova sa naučnog skupa u Institutu za savremenu istoriju), Beograd 1999.; *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945.–1955. Slučaj Jugoslavije* (zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije. Beograd, 3.-4. XI. 2003.), Beograd 2005.; *Међународни научни скуп „Балкански пакт 1953.–1954.“* Београд 9. и 10. XI. 2005., Београд 2008.

³ Vidi: Protokol uz sporazum o pristupanju Grčke i Turske NATO-u 1951.; Sporazum između vlade Jugoslavije i SAD o vojnoj pomoći 1951.; Ankarski sporazum i Tajnu konvenciju između Grčke, Turske i Jugoslavije iz 1953.; vojne sporazume SAD sa Grčkom i Turskom iz 1953. i 1954. i Balkanski pakt između Grčke, Turske i Jugoslavije iz 1954. *Balkanski ugovorni odnosi 1876.–1996.*, III, (1946.–1996.), Beograd 1999., 224.-228, 235.-262.

⁴ Istoriografska literatura o kulturi socijalističke Jugoslavije još uvek je nedovoljna: Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945.–1952.*, Beograd 1988.; Aleš GABRIĆ, *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945.–1952.*, Ljubljana 1991.; ISTI, *Socijalistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953.–1962.*, Ljubljana 1995.; Предраг МАРКОВИЋ, *Београд између истока и запада 1948.–1965.*, Београд 1996.; Katarina SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Zagreb 2002.; Мирослав ПЕРИШИЋ, *Од Стаљина ка Сартру. Фирмирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945.–1958.*, Београд 2008; Миомир ГАТАЉОВИЋ, *Партија и култура у Србију 1952.–1958.*, (rukopis magistarskog rada odbranjenog 2008. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Mentor prof. dr Ljubodrag Dimić); Горан МИЛОРАДОВИЋ, *Совјетски културни утицаји у Југославију 1945.–1955. године* (rukopis doktorske teze odbranjene 2009. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Mentor prof. dr Miroslav Jovanović).

⁵ Vidi: *Писма ЦК КПЈ и писма ЦК СКП(б)*, Београд 1948., 40. U pitanju je pismo koje je СК SKP(b) poslao СК KPJ 4. V. 1948.

⁶ O strateškom značaju Jugoslavije vidi: Burton J. BERNSTEIN, „American Foreign Policy and the Origins of the Cold War“, *Politics and Policies of the Truman Administration*, (ur. Burton J. Bernstein), Chicago 1970., 56.-58.; Athan THEOHARIS, „The Rhetoric of Politics, Foreign Policy, Internal Security, and Domestic Politics in the Truman Era, 1945–1950“, *isto*, 218.; Radoslav STOJANOVIĆ, „Savremena geopolitička obeležja Balkana“, *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd 1996., 196.; Милчо ЛАЉКОВ, *Југославија (1918.–1992.). Драматичният път на една државна идеја*, Софија 1999., 180.-195.; Милан РИСТОВИЋ, „Између ‘категоричког императива’ и ‘равнотеже сила’. Грчка криза у сенци односа Тито–Стаљин 1946.–1949.“, *Тито–Стаљин. Зборник радова са међународног округлог стола 25. X. 2006.*, Београд 2007., 69.-70.

⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (dalje: СК SKJ) 597, VII, K. VIII/17, 2.-6. Pismo Radovana Zogovića predsedniku Kadrovske komisije СК KPJ Osmanu Karabegoviću od 1. III. 1949. Zogović se u pismu izjašnjava o razlozima svog neslaganja sa politikom KPJ u vreme sukoba oko Kominforma.

Golom otoku i drugde,⁸ kao što su oni koji su podržali Titovu politiku, a nalazili su se u Bugarskoj, završavali u nekom od logora za političke protivnike, kao „titoisti“ i „jugoslovenski špijuni.“⁹ Zamenik predsednika vlade Georgi Dimitrova, Trajčo Kostov, pod tim optužbama je 1949. godine bio osuđen na smrt i smaknut,¹⁰ dok je mađarski komunista Laslo Rajk bio optužen za pokušaj stvaranja „vojnog bloka“ država oko Jugoslavije, koji bi podržavale Sjedinjene Države i koji bi bio uperen protiv Sovjetskog Saveza.¹¹ Ali, od tih procesa daleko veći problem bilo je to što se Titova zamisao nije uklapala u koncept interesnih sfera koje su se postepeno formirale još od oktobra 1944. godine, kada je Čerčil ponudio Staljinu podelu uticaja na jugoistoku Evrope.¹²

Staljin nije mogao dugo da trpi nedisciplinu Jugoslovena, i to iz sasvim racionalnih razloga: Tito ne samo da je ugrizao ruku koja ga je othranila, nego je svojim delovanjem relativizovao i ugrozio dogovore koje su Sovjeti sklopili sa Britancima i Amerikancima na Jalti i u Potsdamu.¹³ Neutralisati Tita kao samostalan faktor u međunarodnoj politici, konsolidovati sovjetske pozicije u Istočnoj Evropi i disciplinovati ostale komuniste postalo je stvar kredibiliteta SSSR-a kao sile i Staljina kao državnika, jer on je bio garant da će se dogovori najvišeg ranga poštovati.¹⁴ Raskid 1948. godine bio je, stoga, „[...] sukob oko moći, a proistekao je iz Titovih ambicija van Jugoslavije. [...]“¹⁵ dok su ideologija, ekonomija, kultura i lični motivi bili tek elementi velikih geostrateških promena.¹⁶

Sa druge strane, Amerikanci su se ponašali vrlo slično Sovjetima. Hari Truman je 10. januara 1946. godine na konferenciji za štampu otvoreno rekao da je Amerika, i „[...] pored svih izveštaja o neslobodnim izborima i pomanjkanju ostalih sloboda [...]“ priznala Titovu Jugoslaviju, jer se na to obavezala u Jalti.¹⁷ Nekoliko godina kasnije, 1950, nastojeći da u Kongresu i Senatu obezbedi podršku za pomoć Jugoslaviji, Truman je tvrdio da je Jugoslavija „[...] država čiji strateški položaj ima neposredni značaj za odbranu Severnog Atlantika [...]“.¹⁸

⁸ Pominju se i logori na Svetom Grguru, Ugljanu, Visu, Korčuli, u Sisku, Jasenovcu, Lonjskom polju, Lepoglavi, Staroj Gradiški, Zenici, Varešu, Bileći, Sremskoj Mitrovici, Banjici, beogradskoj Glavnjači, Petrovaradinskoj tvrđavi. Prema: I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 232.-233.

⁹ Vidi: *Свидетели. Българският ГУЛАГ*, (zbornik iskaza o logorima u Bugarskoj), Софија 1991.

¹⁰ Искра БАЕВА, Евгения КАЛИНОВА, *Следивоенното десетилетие на българската политика (1944.–1955.)*, Софија 2003., 151, 190, 217.-218.

¹¹ Giuseppe BOFFA, *Povijest Sovjetskog Saveza II*, Оpatija 1985., 283.; Волтер ЛАКЕР, *Историја Европе 1945.–1992.*, Београд 1999., 103.

¹² Tada je u procentima bio predložen stepen uticaja SSSR-a i Zapada na Rumuniju, Grčku, Jugoslaviju, Mađarsku i Bugarsku. Vidi faksimil: *Balkanski ugovorni odnosi...*, XII.

¹³ *Тегеран, Јалта, Потсдам. Сборник документов*, Москва 1971. Slično i: Милчо ЛАЛКОВ, *От надежда към разочарование. Идеята за федерация в балканския югоизток (1944.–1948.)*, Софија 1993., 281.

¹⁴ Odluku o formiranju sistema kolektivne bezbednosti u Istočnoj Evropi putem zaključivanja niza ugovora o uzajamnoj pomoći između SSSR-a i tih zemalja doneo je CK VKP(b) 14. X. 1947. Dok je sovjetska diplomatija nastojala da tipskim ugovorima uredi taj prostor, po partijskoj liniji je pokrenuto „zaoštavanje klasne borbe“. Vidi: T. B. ВОЛОКИТИНА (i drugi), *Москва и Восточная Европа*, 43.-47.

¹⁵ Стеван ПАВЛОВИЋ, *Србија: историја иза имена*, Београд 2004., 201. Pavlović se poziva na knjigu: Adam ULAM, *Titoism and Cominform*, Cambridge 1952. Slično tumačenje i: Nebojsa BJELAKOVIC, „Comrades and adversaries: yugoslav-soviet conflict in 1948 – a reappraisal“, *East European Quarterly*, 33/1999., br. 1, 112.; Džon LEMPI, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Београд 2004., 218.

¹⁶ Vladimir Velebit je smatrao da je pitanje balkanske federacije bilo glavni uzrok sukoba Tita i Staljina 1948. godine. Vidi: Mira ŠUVAR, *Vladimir Velebit: svjedok historije* (intervjui), Zagreb 2001., 389.

¹⁷ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova, Politička arhiva, 1946., F.3, Pov. Br. 4274. Отправник послова амбасадe Југославије у Вашингтону Сергije Макiedo SMIP-у, 11. I. 1946.

¹⁸ A. THEOHARIS, „The Rhetoric of Politics“, 219. Navod iz Trumanovog pisma članovima komiteta Senata i Kongresa SAD za spoljne poslove i bezbednost, od kojih je Truman tražio i dobio sredstava za podršku Jugoslaviji 1950. godine.

Paralelno sa zaoštavanjem odnosa Beograda i Moskve i popravljanjem odnosa Beograda i Vašingtona, i slika Jugoslavije u američkoj javnosti naglo se popravljala.¹⁹

Raskid Tita i Staljina bio je, dakle, posledica sprovođenja u delo ranijih sporazuma među pobjedničkim silama, a što je za ishod imalo pojavu Jugoslavije kao „[...] anomalije hladnog rata: komunistička zemlja koja se otrgla iz sovjetskog bloka, a pritom bila u stanju da održi kvazi-neutralnost [...]“.²⁰ Titov staljinistički načina vladanja, bio je, u datom kontekstu, sasvim u skladu sa zapadnim interesima. Naime, totalitarni metodi su obezbeđivali neuporedivu efikasnost, bez čega Jugoslaviju teško da bi bilo moguće održati kao celinu, za čim je potrebu imao pre svega Zapad. Da je došlo do njene fizičke podele, SSSR bi dobio priliku da učestvuje u deobi teritorija i proširi svoj uticaj i na taj deo Balkana.

U novonastalom bipolarnom poretku Jugoslavija je dobila ulogu „katalizatora nezadovoljstva“²¹ i „američkog klina“²² koji narušava homogenost ideologije i disciplinu socijalističkog dela sveta. Da bi taj problem eliminisao, Nikita Hruščov je 1955. godine pokušao „vraćanje“ Jugoslavije u lager, ali se ta operaciji okončala bez uspeha.²³ Od usvajanja novog programa na VII kongresu SKJ 1958. godine i Hruščov je Jugoslaviju počeo otvoreno da naziva „trojanskim konjem imperijalizma“, a njenu politiku da opisuje rečima „revizionizam“, „oportunizam“ i „izdaja socijalizma“.²⁴ Tokom periodičnih kriza sovjetsko-jugoslovenskih odnosa 1948–1955, 1957–1961. i 1968–1970. godine taj refren je stalno ponavljan, čime se, u stvari, podvlačila nepromenjena pozicija Jugoslavije u Hladnom ratu.

„Užitak u služenju“ ili „ždanovizam“ u Jugoslaviji

Proces normiranja umetnosti i njenog prilagođavanja potrebama Partije, koji je tridesetih godina pokrenut u Sovjetskom Savezu, raširio se svuda gde je prihvatatan Staljinov autoritet, pa tako i među jugoslovenskim komunistima. Onim intelektualcima na levlci, a

¹⁹ Prema istraživanju instituta Galup (*Gallup*), 1949. godine 70% Amerikanaca nije znalo ko je Tito, dok je 1951. godine 75% Amerikanaca znalo ko je on. Protiv pomoći Jugoslaviji 1949. godine bilo je 80% Amerikanaca, a 1951. se čak 72% izjasnilo za što veću pomoć toj zemlji. Jože SMOLE, „Kako prosječni Američanin gleda na FNR Jugoslaviju“, *NFH*, 12/1952., br. 2112, 4.

²⁰ A. THEOHARIS, „The Rhetoric of Politics“, 218. Vidi takođe i: B. BERNSTEIN, „American Foreign Policy“, 23.; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*.

²¹ Ta funkcija Jugoslavije vidi se i iz toga što su posle posete sovjetske delegacije Beogradu 1955. članovi poljske Partije počeli da dovode u pitanje dotadašnju politiku: „[...] Nama su Tita predstavljali kao fašistu, a sada se drug Hruščov njemu obraća kao drugu. [...] Kakav je sada sistem u Jugoslaviji? [...] Da li je Tito bio u pravu do 1948? Jesu li Jugosloveni prestali da budu fašisti? [...] Ne znači li saglasnost sa Jugoslavijom ideološki ustupak sa naše strane? [...] znači li da je politička linija Gomulke bila ispravna? [...]“ itd. Ambasador SSSR u Poljskoj P. Ponomarenko Prezidijumu SK KPSS, drugu Hruščovu, 18. VI. 1955, Br. 322, Российский государственный архив новейшей истории, Аппарат ЦК КПСС 1953–1991, (dalje: РГНИ), Ф.5, Оп.30, Д.121, лл. 86.-87.

²² Izraz „klin“ često su koristile američke diplomate govoreći o funkciji Jugoslavije. Vidi: L. LOREJN, *Održavanje Tita na površini*, 12, 27, 86.-87, 93, itd.

²³ РГНИ, Ф.5, Оп. 30, р. 4584, Д. 170, 1.-25. *О некоторых итогах нормализации советско-югославских отношений*, В ЦК КПСС, М. Suslov, B. Ponomarev i A. Gromiko, 7. I. 1956. Opširan elaborat o saniranju posledica jugoslovenske „jeresi“. U istom duhu je i vrlo kvalifikovan izveštaj dopisnika *Правде* iz Beograda S. Krušinskog glavnom uredniku D. T. Šepilovu *В Югославию после переговоров*, od 8.VII. 1955, označen kao „совершенно секретно“ i prosleđen u SK KPSS. Vidi: РГНИ, Ф.5, Оп.30, Д.121, лл. 48.-61. (posebno strana 52.); kao i: AJ, SK SKJ, 507, IX, 119/I–56, *Fragmenti iz zapisnika o sastanku plenuma CK KPSS jula 1955. o politici SSSR-a prema Jugoslaviji* (strogo poverljivo), 18.

²⁴ Dragan BOGETIĆ, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956.–1961*, Beograd 2006., 17.

posebno autorima koji su se oglašavali u *Pečatu*, 1940. godine je poručivano da „[...] Ima samo jedna istina za koju se bori radnički pokret. Na liniji te istine radnički pokret vrši i svoje teorijske napore. Istinska ‘sloboda stvaranja’ može označavati samo onu slobodu koja dozvoljava umjetniku ili književniku da služi toj jedinoj istini. [...] Ako neko traži ‘slobodu stvaranja’ van te istine, onda to znači, da traži slobodu unošenja tuđih ideologija u radnički pokret. [...]“²⁵ U tim stavovima se ne može primetiti neko bitno odstupanje u odnosu na stavove „osnivača i glavnog predstavnika“ socijalističkog realizma, Maksima Gorkog, koje je on izneo 1932. godine: „[...] nama, umjetnicima riječi, vrijeme je da riješimo osnovno i veoma jednostavno pitanje: ‘Da li nam se podudara služenje umjetnosti s poštenim služenjem revoluciji?’ [...] da, potrebno je preodgojiti se tako da služenje socijalnoj revoluciji bude stvar svakog poštenog pojedinca, da to služenje pruža pojedincu užitak. [...]“²⁶ Problemi na književnoj levisi u međuratnoj Jugoslaviji upravo su i proizašli iz toga što nisu svi nalazili „užitak u služenju“: suviše samopoštovanja, individualizma i težnje za slobodom, kod nekih i talenta (uz koji često ide i taština), tek – nisu se svi dali „prevaspitati“. Nisu hteli da se sasvim predaju Partiji, a ona ih, u tom trenutku, nije mogla naterati – još uvek nije imala vlast.

Međutim, prve posleratne godine u Jugoslaviji obeležila je puna dominacija „partijnosti umetnosti“, odnosno afirmacija koncepta „socijalističkog realizma“, a što se svodilo, praktično, na položaj umetnosti kakav je tražio Gorki: na puko „služenje“.²⁷ Ideologija kojoj je imalo da se služi pojavila se iz rata kao monolitni ideološki blok, jer je sama činjenica pobjede suzbijala svaki unutrašnji glas neslaganja i sumnje, dok su oni preživeli pojedinci, koji su bili nosioci disonantnih stavova, bili kompromitovani bremenom „trockizma“ i apstiniranja od borbe: morali su da ćute. Neosporni pokazatelj novog stanja, za koje se u prvi mah nije znalo koliko će trajati, bio je odnos moći u književnim krugovima. Glavnu reč tada su vodili funkcioneri Agitpropa, koji su stizali da šalju direktive i da drže govore, da pišu za novine i da, imitirajući sovjetsku postrevolucionarnu praksu, učestvuju i u literarnim priredbama.²⁸ Jedan savremenik je kasnije konstatovao: „[...] društvo se nalazi u fazi manifestacionog i spektakularnog samopotvrđivanja [...]“²⁹ za šta su im bili potrebni masovni mitinzi, dočeci i ispraćaji, predstave i demonstracije, te svakojaki svečani govori. Taj posleratni period dominacije sovjetskog kulturnog modela danas se obično naziva vremenom „ždanovizma“, iako taj izraz nikada nije bio u zvaničnoj upotrebi i javio se kasnije.³⁰

Pošto je tokom predratnih rasprava „razjašnjena“ svrha umetnosti, sa osvajanjem vlasti i formiranjem institucija moglo se pristupiti sprovođenju zaključaka: vaspitavanju „novog

²⁵ Iz uvoda teksta Stefana Mitrovića i Edvarda Kardelja (koristili su pseudonim Josip Šestak) *Nekoliko općih primjedaba povodom pečatovskih revizionističkih pokušaja*, koji je objavljen u prvom i jedinom broju *Književnih svezaka*, partijskog izdanja na preko trista stranica posvećenog borbi protiv „pečatovštine“. Navedeno prema: Velimir VISKOVIĆ, *Sukob na ljevici*, Beograd 2001., 93.

²⁶ Maksim GORKI, „O književnosti i ostalom“, *Sovjetska književnost 1917.–1932. Manifesti i programi. Književna kritika. Nauka o književnosti*, (ur. Aleksandar Flaker), Zagreb 1967., 253.-254.

²⁷ O utilitarnom odnosu KPJ prema umetnosti vidi i: Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945.–1952.*, Beograd 1988., 34, 56..

²⁸ O Agitprop aparatu i njegovom funkcionisanju vidi: Isto, 36.-46. Da je jugoslovenski Agitprop „kopija sovjetskog birokratskog šablona“ bila je svesna i sam KPJ. Vidi: Миомир ГАТАЛОВИЋ, *Партија и култура у Србију 1952–1958*, Beograd 2010., 47.

²⁹ Света ЛУКИЋ, *Српско-руски резерват*, Beograd 1992., 58.

³⁰ Na ruskom: „ždanovščina“. U aparatu SK KP(b) Ždanov se bavio ideološkim radom, posebno na polju književnosti i umetnosti. Константин ЗАЛЕСКИЙ, *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000., 165.-166.

čoveka“. Prilikom posete delegacije Prvog kongresa književnika Jugoslavije Titu, 19. novembra 1946. godine, maršal ih je podsetio da „[...] pisci svojim djelima treba da rade na formiranju karaktera novih ljudi [...]“³¹ U tom poduhvatu postepeno je izgrađen hijerarhizovani model, u odnosu na koji je vrednovano stvaralaštvo i uz pomoć koga su „vaspitava- ni“ umetnici. Prema tumačenju Stanka Lasića, od zamišljene, središnje, nulte tačke, skala se kretala ka dva ekstrema: potpuno uspešno i potpuno neuspešno. Prvi korak u toj „di- daktičkoj lestvici“ bilo je blago podučavanje mladih pisaca „sorealističkom metodu“, nešto poput „dečjeg vrtića“ za odrasle. Drugi korak je bio nešto stroži, uključivao je određeno vrednovanje, blago hvaljenje ili kuđenje. Treći stepen je središnji, kuđenje nije eksplicitno, ali je svaka pohvala sa rezervom, stalno se očekuje još više od pisca. Četvrti nivo uključuje već strogo korenje ili glorifikacije, zavisno od ideološkog rezultata stvaralačkog napora. Po- slednji, peti korak, znači punu dihotomiju: bespogovorna osuda ili proglašavanje za uzor. Taj idealni nivo pozitivnog vrednovanja niko nije dosegao, osim jedan od očeva socrealizma – Maksim Gorki (a i on samo delimično).³²

Tokom prvih poratnih godina u Jugoslaviji revoluciju je u sferi kulture predstavljala dosledna primena teorije o „stvaralačkom metodu“ socrealizma. Najubedjeniji staljinisti davali su ton javnoj sceni, kudili i usmeravali, objašnjavali i dokazivali, diskutovali i odlu- čivali, ali uvek u onom uskom okviru koji je formiran tokom tridesetih i četrdesetih go- dina. Staljinističke stavove o umetnosti možda je najsazetije izrazio Jovan Popović 1948. godine, prvi urednik novopokrenutih *Književnih novina*:³³ „[...] Peti kongres naše Partije oplodiće našu književnost proveravanjem dosadašnjih iskustava i davanjem daljih smerni- ca i podsticaja, da naša kritika postane idejnija, naučnija, budnija i aktivnija, da odlučnije vodi borbu protiv ideoloških pojava imperijalizma, da naša književnost manje zaostaje za našom preobražajnom stvarnošću, da bolje izvršava svoju visoku funkciju u našem novom društvu, da više izrazi njenu heroiku i lik naših novih ljudi, da vaspitava i nadahnjuje lju- de za herojske podvige, da u njima razvija svest o njihovoj potencijalnoj i stvarnoj veličini, da književnici postanu u većoj meri ‘inženjeri ljudskih duša’, da se književnost digne na viši stupanj idejnosti i partijnosti, da naša književnost postane što dostojnija našeg naroda, naše Partije, našeg druga Tita, da što bolje vrši svoju dužnost na kulturnom frontu antiim- perijalističkog tabora, u borbi za čvrsti mir, istinsku demokratiju i čovečansku kulturu.“³⁴ U jednom dahu, u jednoj rečenici, Popović je, zaneto i pobedonosno, izneo suštinu socre- alizma. Nažalost, na tu temu se nije imalo mnogo toga dodati. Time je i u Jugoslaviji bio formiran bezbedni prostor za ideološki korektne i umetnički beznačajne pokušaje lojalnih mediokriteta i, povremeno, ambiciozne izlete činovnika Agitpropa. Ako je neko od njih i imao neki stvaralački potencijal, gvozdeni kalup, u koji su dobrovoljno ili iz nužde legali, neizbežno ga je zdrobio.

Poseban aspekt totalitarnog pristupa umetnosti bila je uloga kritike. S obzirom da je u Šegedinovom referatu, izloženom na Drugom kongresu književnika krajem decembra 1949. godine, umetnička kritika bila posebno označena kao instrument nametanja ideo-

³¹ Јосип БРОЗ Тито, „О задацима књижевника и књижевности. Из разговора с делегацијом Првог конгреса књижевника“, *Изградња нове Југославије*, т. II, књ. II, Београд 1948., 236.

³² Prema: Stanko LASIĆ, *Sukob na književnoj lestvici 1928.–1952.*, Zagreb 1970., 248.-252.

³³ U zaglavlju, ispod naziva lista (koji je bio prevod naziva sovjetskog časopisa *Литературная газета*), stajalo je: „Organ saveza književnika Jugoslavije“. Popovićev kourednik bio je nekadašnji nadrealista i „pečatovac“ Milan De- dinac, kao da se time želela pokazati novouspostavljena idejna monolitnost Partije.

³⁴ Jovan POPOVIĆ, „Partija i književnost“, *Književne novine*, 1/1948., br. 20, 1.

loških normi, ubrzo su iz krugova kritičara stigle zabrinute reakcije. Kritičar Velibor Gligorić je ukazivao kako „[...] Postoji tendencija da se našoj savremenoj kritici podmetne kao da je ona primila i mehanički prenela iz sovjetske literature shvatanja idejnosti i shvatanja partijnosti. [...]“, međutim, „[...] ta njena shvatanja su bila već izgrađena borbom za idejnost koja se izrazito vodila kroz predratnu naprednu literarnu kritiku. Borba protiv formalističkih shvatanja u umetnosti bila je izrazito oštra u suzbijanju dekadentnih uticaja koji su se maskirali tobožnjom naprednošću. [...] Pojedini pisci gledaju na novu situaciju u našem kulturnom životu slično kako gledanju na ‘nove kurseve’ u sovjetskoj kulturi. Na ‘novom kursu’ nastaje nov zaokret, a na tom zaokretu treba pobiti sve kritičare koji su se istakli u prethodnom ‘kursu’, i u njegovim granicama obrađivali motive svog stvaralaštva. Dakle, u ime ‘novog kursa’ izvršiti radikalnu čistku. [...]“³⁵ Autor tih redova je pominjanjem „formalističkih shvatanja“ i „dekadencije“ aludirao na polemiku obustavljenu pred rat, podsećajući, na „stare grehe“ pečatovaca i njihovog predvodnika Miroslava Krleže, koji su u promenjenim političkim okolnostima postali glavni promotori „novog kursa“ Partije na polju kulture. U klimi duboke idologizovanosti mnogi su Šegedinov referat shvatili kao nastavak frakcijske borbe i pretnju ne samo svom položaju, nego i sistemu u celini. Tekst Velibora Gligorića otkriva strah da bi on i drugi koji su do tada bili najeksponiraniji u sprovođenju partijske politike u kulturi mogli postati žrtvama naglog ideološkog zaokreta. Ispoljena uverenost da promene „kursa“ obavezno prate čistke otkriva da je on jugoslovenski sistem smatrao identičnim sovjetskom.

S druge strane, moć koju je do početka pedesetih godina kritika imala nad umetnošću daleko je prevazilazila granice odnosa saradnje i tumačenja i svodila se na kontrolu i ideološko podučavanje, ponekad prerastajući u početak procesa kažnjavanja. Takvo stanje proizvodile su institucije partijske države, uprkos deklarativnom zalaganju za „slobodu borbe mišljenja“. Kakvi mehanizmi su delovali na polju kulture dobro ilustruje diskusija vođena na plenarnoj konferenciji Komiteta za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ, 3. i 4. jula 1946. godine: „[...] Stupica postavlja pitanje da li će Komitet vršiti kontrolu, odnosno organizirati komisiju za pisanje kritike. Đilas odgovara da Komitet neće i ne može vršiti ideološki estetsku kritiku, nego samo pomagati razvitak kritike. Idejni pravac kritike može dati Narodna fronta i Komunistička partija, a nikako Komitet, jer treba ljudima ostaviti slobodu borbe mišljenja, službena kritika ne smije postojati. Zogović: Kritika samo svojim vlastitim autoritetom treba da dobije autoritet. Kulenović predlaže da Udruženja umjetnika stvore u određenim situacijama žiri za javnu kritiku. Đilas smatra da bi to bilo posve krivo, jedino da se unutar pojedinih udruženja stvori odbor za izbor pojedinih djela. [...]“³⁶, itd. Na toj sednici je zaključeno da će, praktično, glavna „transmisija“ volje Partije na polju kulture biti Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ, dok su „[...] ministarstva prosvete narodnih republika dužna da izvršavaju i da se drže zaključaka i smernica Komiteta, iako sami ti zaključci i smernice nisu i ne treba da budu za njih i nekakva formalna naređenja, nego uputstva, za koje obaveza za njihovo izvršavanje i sprovođenje proizlazi iz suštine i značaja

³⁵ Velibor GLIGORIĆ, „Kritika i kritikantstvo“, *Književne novine*, 3/1950., br. 13, 3.

³⁶ AJ, Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 317, F1. Stenografske beleške prve plenarne sednice Komiteta za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ održane u Beogradu 3.-4. VII. 1946. Prisutni: predsednik Vladislav Ribnikar, sekretar Vlado Mađarić i članovi: Marin Franičević, Milovan Đilas, Radovan Zogović, Skender Kulenović, Bojan Stupica, Dore Klemenčić, Blažo Koneski, Jovan Marinović, Aleksandar Vučo, Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Čedomir Minderović, Đurađ Bošković, Oskar Danon, Josip Horvat, Antun Augustinčić, Boro Jerković i Mehmed Selimović.

same stvari. [...]“³⁷ Partija je time, na svoj komplikovani i dvosmisleni način, saopštila da je polje kulture kontrolisano, a dešavanja na njemu dirigovana, ali da to ne bi trebalo eksplicitno iznositi u javnost.

„Dvojnost“ u kulturi socijalističke Jugoslavije

Prve pukotine na „ždanovističkoj“ brani, izazvane sukobom sa Sovjetima, ukazale su se krajem 1949. godine govorom Edvarda Kardelja u Slovenačkoj akademiji nauka. Novi kurs na polju kulture dobio je Partijsku verifikaciju na Savetovanju o propagandi na naučno-umetničkom polju u inostranstvu, održanom u Beogradu januara 1950. godine.³⁸ Potom je sloboda misli osvajana sve brže i sve više. U članku Dušana Matića iz 1951. godine već se otvoreno zahtevala emancipacija umetnika: „[...] Vreme je da se kod nas prekine s onom nesvesnom i nesrećnom praksom koja čini da se stvaralac oseća pred kritičarem kao đak pred profesorom, optuženi pred sudijom, grešnik pred Strašnim sudom gospoda boga i njegovih doglavnika [...]“.³⁹ Tražena je kritika bez kanona, koja polazi od dela i vraća se delu. Iako se moglo pretpostaviti da će se javiti nove granice i graničari, uzbudljivo i novo bilo je već i samo njihovo traženje, nakon pune decenije prinudne suzdržanosti.

Istaknuta uloga nekadašnjih nadrealista, Matića, Vuča, Daviča, Ristića i drugih, izazivala je reakcije iz redova partijskih ideologa – njihovih predratnih protivnika. Posebnu težinu imali su istupi Milovana Đilasa, koji se nije libio da javno povuče jasnu političku granicu u odnosu na nadrealiste, ukazujući na njih kao na glavno žarište uticaja „suprotnih marksizmu“.⁴⁰ U napadu na omladinske časopise za kulturu (*Mladost*, *Literatura*, *Galerija*, *Krugovi*), koji su 1952. godine dobili na zamahu i po svojoj brojnosti i po otvorenosti stavova, drugi partijski funkcioner, Bora Drenovac, koristio je još teže izraze: „neprijatelji i truli liberali“, „buržoaska ideologija i dekadencija“ i slično.⁴¹ Ali, u tom trenutku karte su bile podeljene drugačije nego pre rata. Deo nekadašnje unutarpartijske intelektualne opozicije, tzv. „pečatovci“, sada se nalazio unutar ili u blizini centara moći, tako da su, na određeni način, oba „pogleda“ na umetnost bila – partijska, tj. oficijelna. Takvu „razrokost“ službenog pogleda na kulturu, uzrokovanu promenom međunarodnog položaja Jugoslavije, početkom 50-ih nije bilo moguće opaziti u Sovjetskom Savezu, niti igde u istočnoj Evro-

³⁷ AJ, Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 317, F1. Zaključci prve plenarne sednice Komiteta za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ održane u Beogradu 3-4. VII. 1946.

³⁸ O značaju 1950. godine za kulturni razvoj Jugoslavije vidi opširnije: Мирослав ПЕРИШИЋ, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике“, *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика*, Београд 2007., 237.-282.

³⁹ Dušan MATIĆ, „Dogma i stvaralaštvo“, *Književne novine*, 4/1951., br. 17, 1.

⁴⁰ Dušan BOŠKOVIĆ, *Stanovišta u sporu. Stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950.-1960.*, Beograd 1981., 54.-58. Tokom prvih posleratnih godina Đilas je bio rigidni kontrolor zbivanja u sferi kulture. Njegov zaokret ka liberalnijem, prozapadnom kursu u politici doveo ga je do pada s vlasti 1954. godine. Tada, po nekim mišljenjima, počinje njegova karijera „najvećeg jugoslovenskog disidenta“. (Vidi: Momčilo ĐORGOVIĆ, „Ljubav kao kritika“; Slobodan INIĆ, „Povratak Milovana Đilasa“, oba u: Milovan ĐILAS, *Druženje s Titom*, Beograd 1990.). Ima mišljenja da je Đilas postao disident već 1953! (Vidi: Desimir TOŠIĆ, *Ko je Milovan Đilas? Disidentstvo 1953.-1995.*, Beograd 2003.). Međutim, na osnovu Đilasovih političkih funkcija i načina delovanja (kroz partijska glasila i institucije), brojnost njegovih pristalica, kao i s obzirom na istorijski kontekst u kome se to dešavalo, on je stradao kao neuspešni pretendent na mesto Josipa Broza Tita u državnoj i partijskoj hijerarhiji. Ali, to je tema za opširniju raspravu. Uporedi sa razvojem fenomena disidentstva u SSSR: Людмила АЛЕКСЕЕВА, „История инакомыслия в СССР“, 1983, *Мемориал*, <http://www.memo.ru/history/DISS/books/ALEXEEWA/index.htm>, (19.01.2010.).

pi. Ona se tamo pojavila kasnije, tokom Hriščovljeve ere, ali samo kao tolerisana margina kulturne scene.

Upravo u navedenoj podeljenosti jugoslovenske umetničke scene leži uzrok većine sporova koji su se javili u kulturi posle rata. Sovjetska „monokultura“⁴² odgovarala je ideološkoj monolitnosti i partijskom monizmu sovjetske države. Jugoslovenska „monokultura“ je usled spoljašnjih uticaja (raskida sa Sovjetima 1948. i njegovih konsekvenci) počela da se para po starim šavovima: najpre na dve polovine, „realističku“ i „modernističku“, a kasnije ka sve raznovrsnijem pluralizmu formi. Uvek je neki časopis predstavljao „zastavu“ pod kojom su se okupljali jednomišljenici. Glavni orijentir za one koji su preferirali uticaje sa Istoka bile su *Književne novine*, koje su izlazile do 1952. godine, a čije ideje i saradnike je 1955. nasledio časopis *Savremenik*. Vodeći rezonator uticaja sa Zapada bilo je časopis *Svedočanstva*,⁴³ pokrenut, ali i zabranjen 1952. godine, čije ideje i saradnike je od 1955. godine nasledio časopis *Delo*. Jedan od najistrajnijih „realista“, Dobrica Ćosić, prokomentarisao je to u svom dnevniku: „[...] Svi bivši nadrealisti su za savremenu književnost. Svi odreda su za moderno i savremeno; ali još niko ništa nije napisao i pokazao šta je to moderno i savremeno. [...]“⁴⁴ Ponekad je politička potreba išla ispred stvaralačke inspiracije.

Podela među stvaraocima na „realiste“ i „moderniste“, od kojih su svi imali i svoje političke zaštitnike, bila je aktuelni odraz raspolućenosti društva usled tradicionalnog graničnog položaja između velikih kulturnih krugova i geopolitičkih celina, a što je bilo dodatno naglašeno zahtevnom ulogom koja je zapala Jugoslaviji u hladnom ratu. Ta ideološka nedoslednost u odnosu na vladajući politički model je u raspravama koje su usledile ponekad nazivana „deždanovizacijom kulture“ u Jugoslaviji.⁴⁵ Ona, naravno, nije mogla imati neposredan učinak na političku scenu, ali jeste imala odložen i posredan. Političke krize koje su se javljale 1968, 1971, 1981. i 1989. bile su, pored ostalog, inspirisane i idejnim strujanjima u sferi kulture, koja je postala zamena za nepostojanje pluralizma na političkoj sceni. Kada je ponovo bio dopušten višepartijski politički sistem, kultura je postala manje izazovna i zanimljiva, a mnogi njeni poslenici okrenuli su se politici.

Iz sovjetske perspektive gledano, „modernisti“ i „realisti“ su doživljavani kao ispoljavanje „dvojnih tendencija“ jugoslovenske politike u sferi kulture. Smatralo se da su „realisti“ i „sorealisti“ idejno i politički bliži Sovjetskom Savezu, dok su „modernisti“ po svom društvenom poreklu i političkoj orijentaciji naklonjeniji Zapadu. Stručna analiza aktuelnih društvenih, idejnih i političkih strujanja u književnim krugovima u Jugoslaviji, koja je urađena za potrebe informisanja članova sovjetske državne i partijske delegacije pred posetu Beogradu maja 1955. godine, počiva na shvatanju da je književnost najtešnje povezana sa ideološkim pitanjima i da je uvek produkt vladajuće politike.⁴⁶ Detaljnom analizom jugo-

⁴¹ D. BOŠKOVIĆ, *Stanovišta u sporu*, 54.

⁴² Terminom „monokultura“ u ruskoj nauci se označava socrealizam, a specijalno period 1934.–1956. godine, kada nisu tolerisane nikakve alternative. Potonje Hruščovljevo „otopljanje“ smatra se periodom „šarenila“, a Brežnjevljevo „zahlađenje“ vremenom „neostaljinizma“ u kulturi. Vidi: Татьяна ГЕОРГИЕВА, *Русская культура: история и современность*, Москва 2000., 457.-491.

⁴³ U Beogradu je 1924.–1925. godine izlazila književno-umetnička nadrealistička revija istog naslova.

⁴⁴ Добрица ЋОСИЋ, *Пишчеви запису (1951.–1968.)*, Београд 2001., 17. (Beleška je iz aprila 1951.).

⁴⁵ D. BOŠKOVIĆ, *Stanovišta u sporu*, 59.

⁴⁶ РГАНИ, Ф. 5, оп. 30, д. 134, лл. 13.-46. Докладная записка „Современные Югославские писатели“ председателю иностранной комиссии Союза писателей (dalje: СП) СССР Б. Н. Полевому, консультант Иностранной комиссии СП по литературе Югославии И. Литвакова. 16. V. 1955. Dokument je objavljen: Горан МИЛОРАДОВИЋ, „Југословенска књижевна сцена четрдесетих и педесетих година XX века (Совјетска специјалистичка анализа)“, *Годишњак за друштвену историју*, 10/2003., св. 1–3, 229.-262. (dalje: Г. МИЛОРАДОВИЋ, „Југословенска књижевна сцена.“).

slovenske književne scene identifikovne su, s obzirom na ponašanje pisaca tokom rata i okupacije, tri osnovne grupe. U jednu su svrstavani oni koji su učestvovali u ratu u redovima partizana, bilo kao članovi partije, bilo iz demokratskih i patriotskih ili nacionalističkih ubeđenja. Poimence se pominju Radovan Zogović, Ivan Goran Kovačić, Vladimir Nazor, Čedomir Minderović, Branko Ćopić, Mihajlo Lalić, Jovan Popović, Tanasije Mladenović, Eli Finci, Mirko Božić i Marin Franičević. Posebna pažnja skreće se na tri ideološki sumnjive osobe među njima: „[...] tu je bio i sin bosanskog bega, član KPJ, ali i žestoki nacionalist Skender Kulenović, sin milionera nadrealista Koča Popović i autor antisovjetske ‘Titove biografije’ – sin krupnog kapitaliste, ljubitelj američkog načina života Vlada Dedijer. [...]“⁴⁷ Oni su, očito, smatrani „tuđim“ elementom u SKJ.

Drugu grupu „[...] iščekujućih i ćutljivih tokom okupacije [...]“ činila su najznačajnija imena: Miroslav Krleža, Ivo Andrić, Isidora Sekulić, Desanka Maksimović, Milan Bogdanović, Aleksandar Vučo i drugi, dok su „u inostranstvu“, smatralo se, rat proveli Oskar Davičo, Oto Bihalji Merin, Ervin Šinko, Teodor Balk, i dr.⁴⁸ U treću grupu svrstani su saradnici okupatora, od kojih su najugledniji pisci bili Sima Pandurović i Gustav Krklec. Sovjetska analiza je pokazala da je literarna scena Jugoslavije početkom pedesetih bila prekomponovana i da su pozicije izgubili pobornici realizma i socrealizma, kao i političke bliskosti i saradnje sa SSSR-om, dok je porastao uticaj apstinenata tokom ratnih i poratnih događanja, pa čak i nekih kolaboranata, kao što je bio Krklec, koji su prve poratne godine proveli tiho i podalje od očiju javnosti.⁴⁹

Proces odbacivanja socrealističke matrice i okretanje drugom konceptu kulture u Jugoslaviji bio je izazvan političkim preokretom 1948. godine (što su u Moskvi jasno identifikovali), i trajao je, uz kolebanja, godinama. Prvi dah promene u likovnoj umetnosti osetio se u proleće 1950. godine na izložbi francuskog slikarstva XIX i XX veka iz zbirke Umetničkog muzeja u Beogradu, ali je ubrzo sledila izložba domaćih umetnika na temu prošlog rata i poratne izgradnje u galeriji JAZU u Zagrebu 1951. godine.⁵⁰ Slične oscilacije, veće i manje, pratile su i ubuduće razvoj umetničke scene. Traganje za adekvatnom zamenom socrealizmu značilo je, delom, i okretanje tradiciji, koja je prethodno bila grubo potiskivana od strane nove vlasti, ali koja je, ujedno, bila vrednost razumljiva i prihvatljiva inostranstvu. Najupadljiviji primer bilo je organizovanje izložbe srednjevekovne umetnosti Jugoslavije u Parizu 1950. godine, a potom i u nizu drugih evropskih centara, koja je izazvala veliko interesovanje i Zapadu predstavila zemlju u novom svetlu.⁵¹ Međutim, to ujedno pokazuje da nije postojala savremena likovna umetnost kojom bi se država mogla predstaviti Zapadu. Postepeni i mukotrpan proces njenog nastajanja i afirmacije tek je bio otpočeo.

Prema novijim istraživanjima, o socijalističkom realizmu u likovnim umetnostima u Jugoslaviji može se govoriti u celom periodu 1945–1954. godine, iako se „[...] tih stavova državno-partijski establišment zapravo nikada nije u potpunosti odrekao. [...]“⁵² U tom

⁴⁷ РГАНИ, Ф. 5, оп. 30, д. 134, лл. 13.-46. Докладна записка. Aludira se na knjige: Vladimir DEDIJER, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, Beograd 1953.; Владимир ДЕДИЈЕР, *Белешке из Америке*, Beograd 1945.

⁴⁸ РГАНИ, Ф. 5, оп. 30, д. 134, лл. 13.-46. Докладна записка. Litvakova je ili loše obavestena o boravku „u inostranstvu“ ili tendenciozna: Davičo je bio u italijanskom logoru do 1943, kada se priključio partizanima, Bihalji Merin je bio u nemačkom logoru, a Šinko u partizanima od 1941. godine.

⁴⁹ Vidi opširnije: Г. МИЛЮРАДОВИЋ, „Југословенска књижевна сцена.“, 237.-238.

⁵⁰ S. P, „Izložba francuskog slikarstva u Beogradu“, *Vjesnik NFH*, br. 1570, god. X, 21. V. 1950, 3.; Anonim, „Izložba u zgradi Jugoslavenske akademije“, *Vjesnik NFH*, br. 1937, god. XI, 27. VII. 1951, 8.

⁵¹ М. ПЕРИШИЋ, *Од Стаљина ка Сартру*, 371.

⁵² Lidija MERENIK, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945.–1968.*, Beograd 2001., 24.

kontekstu je zanimljivo primetiti da se smatra kako je u Poljskoj, na primer, socrealizam bio „samo epizoda“ u periodu 1945–1955. godine, dok je u Sovjetskom Savezu u vreme Hruščova i Brežnjeva postojao paralelizam kulturnih produkcija: oficijelna, socrealistička, trajala je do osamdesetih godina, dok se neoficijelna, uprkos pretnje radnim logorom ili ludnicom, javila već krajem pedesetih.⁵³ Slično se i u Mađarskoj otklon od socrealizma javio već pred kraj 50-ih godina.⁵⁴ Uprkos razlikama, u nečem je situacija u Jugoslaviji, izgleda, bila slična drugim evropskim socijalističkim zemljama, uključujući i SSSR: „monokultura“ staljinskog perioda svuda se postepeno raspadala na „dvojne tendencije“, bez obzira na oficijelne stavove.⁵⁵ U tom procesu Jugoslavija je prednjačila i, bar delimično, odigrala ulogu prenosioca zapadnih uticaja prema Istoku.

Moglo bi se reći da je situacija u Jugoslaviji prethodila razvoju u drugim evropskim socijalističkim zemljama, uključujući i SSSR: „monokultura“ staljinskog perioda svuda se počela postepeno raspadati na „dvojne tendencije“, pri čemu se otklon od „oficijelne umetnosti“ može razumeti pre svega kao silom okolnosti iznuđena i tolerisana zona intelektualne slobode. To je bio jedan od efekata delovanja Jugoslavije kao „katalizatora“ latentnog nezadovoljstva u socijalističkim državama i „klina“ kojim je slabljena monolitnost istočnog bloka. Glavna posebnost Jugoslavije u odnosu na druge evropske socijalističke države bilo je partijsko instrumentalizovanje pomenute „dvojnosti“, koja je u SSSR-u tek nevoljko tolerisana i službeno bila nepoželjna do kraja osamdesetih godina.

Proces menjanja odnosa prema kulturi naročito je bio izražen u odnosu na film – u to vreme još uvek „najvažniju od svih umetnosti“, kako je svojevremeno definisao Lenjin.⁵⁶ Za jugoslovenske komuniste okončanje rata značilo je „nulti čas“, trenutak na vremenskoj skali u kome je počela da se odvija „istinska istorija ljudskog roda“ u njihovoj zoni odgovornosti – stvoreni su uslovi za revolucionarne promene celog društva, pa i umetnosti. Ogromno poverenje koje su jugoslovenski komunisti apriori gajili prema svemu što dolazi iz Sovjetskog Saveza posle ratne pobede preraslo je u manihejski kult, što je posebno bilo izraženo kroz poglede na knematografiju: „[...] Ako se postupi pravilno i uzme, pri ocenjivanju jednog filmskog dela, za kriterij njegova sadržina, njegovo ideološko bogatstvo i umetnička lepota, onda se dela svetske filmske proizvodnje [...] neminovno moraju klasirati u dve vrlo jasno odeljene kategorije. Na jednoj strani će se neizbežno naći filmovi sovjetske proizvodnje, a na drugoj američki i zapadnoevropski filmovi. Sovjetska filmska umetnost stekla je priznanje u širokim masama čitavog sveta, zahvaljujući tome što je, kroz svoja mnogobrojna remek-dela, na najadekvatniji umetnički način uspeła da nam prikaže stav sovjetskog

⁵³ Петр НОВИЦКИ, „Введение“, НЕТ! – и конформисты. Образы советского искусства 50–х до 80–х годов, Русский музей, Санкт-Петербург, VII.–VIII. 1994. (katalog izložbe), Варшава 1994, 14.–15. Međutim, činjenica da su se u drugoj polovini 50-ih godina u Poljskoj javile alternativne forme umenosti ipak ne znači nestanak socrealizma, već jedino prestanak njegove ekskluzivnosti. Oficijelne umetnosti su trajale koliko i totalitarni sistemi kojima su služile.

⁵⁴ Vidi: *A Cultural History of Hungary in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (ed. László Kósa), Budapest 2000., 319.

⁵⁵ Alternativna neoficijelna umetnost ilegalno se bila javila i u nacističkoj Nemačkoj i u fašističkoj Italiji. Vidi: Golomshtok, Igor, „The paradoxes of the Grenoble Exhibition on unofficial soviet art“, *Kontinent 1. The alternative voice of Russia & Eastern Europe*, London 1976., 64.

⁵⁶ Navod je izuzetno često citiran. Vidi: Жорж САДУЛЬ, *История киноискусства*, Москва 1957., 171.; Мойсей КАГАН, *Коммунизм и искусство*, Москва 1963., 43.; Mira LIM i Antonjin LIM, *Najvažnija umetnost. Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Beograd 2006., 44.; Petar LJUBOJEV, *Evropski film i društveno nasilje (svet minolog kolektivizma)*, Novi Sad 1994., 89.; Žan Pol FARŽIJE, „Zagrada i zaokret: pokušaj teorijske definicije odnosa film-politika“, *Teorija levice*, Beograd 1987., 27.–28.; итд. Razlog tako čestog citiranja baš te rečenice delom leži u velikoj oskudici Lenjinovih izjava o filmu i umetnosti uopšte, a delom u neprikosновенosti njegovog autoriteta.

čoveka prema stvarnosti u njenom progresivnom razvoju. U sovjetskom Savezu stvorena je filmska umetnost za mase, visoko ideološka, pristupačna i privlačna u isti mah. [...] zato će svi naši naponi biti upućeni u pravcu da našu zemlju u što većem broju snabdevamo dobrim sovjetskim filmovima [...]“.⁵⁷ Takve ambicije bile su, međutim, kratkog daha. Dešavanja na međunarodnoj sceni, a posebno sukob sa SSSR-om 1948. godine, uslovala su da krivulja uvoza i izvoza igranog filma i razmena uticaja od početka pedesetih godina izgleda upravo suprotno od ranijih očekivanja i najave Komiteta za kinematografiju.

S druge strane, istorijske okolnosti su uticale i na samo političko vođstvo Jugoslavije, tako da se dospelo u apsurdnu situaciji: uprkos tome što je odluka o kulturnom zaokretu u pravcu Zapada bila doneta u najužem vrhu Partije, istovremeno su iz tog vrha stizali zahtevi koji su produžavali život sovjetskom modelu u kinematografiji. Potreba očuvanja građanskim ratom stečene vlasti Partije produkovala je paralelizam u stvaralaštvu: „[...] Na jednoj strani filmska slika je ukazivala na nasilje kao nezaobilazni hod ka brzom domašaju cilja (prevashodno u filmovima koje je podsticala politika), a na drugoj strani filmska slika (autora koji su nudili otrežnjenje od ideološki zasnovane naivne utopije) otkrivala je ljude sklone nasilju u ime revolucionarnog ishodišta promena. [...]“⁵⁸ To znači da su ideologija i politika bile glavno izvorište podele jugoslovenske filmske produkcije na oficijelne „partizanske vesterne“ i kritički „crni film“. Kolikogod da je u tome bilo stranih uticaja, oni su uvek, na neki način, bili prelomljeni kroz domaće partijske filtre i političke potrebe. Uostalom, koliko se – realno – s obzirom na postojeće snage i ideološke okvire, moglo odmaći od sovjetskog uzora? O tome govori opažanje da je u Jugoslaviji, pre svega, „[...] mit o vođi jugoslovenski film naglašeno približio staljinskom konceptu filmskih tumačenja ličnosti [...]“.⁵⁹

Odustajanje od koncepta jedne jedine „državne umetnosti“ (socrealizma) bilo je iznuđeno političkim okretanjem Jugoslavije Zapadu i neminovno je vodilo prihvatanju zapadnih uzora, na koje se u mislilo kada se govorilo o „modernizmu“. Ali, to još nije značilo da je režim odustao od upotrebe umetnosti kao neposrednog ideološkog oruđa. Posebnost Jugoslavije bila je u tome što se, za razliku od Staljina koji je do kraja svoje vladavine favorizovao najkonzervativniji pravac umetnosti, Tito početkom pedesetih godina opredelio za liberalniju i moderniju opciju. Krajnje pragmatično, on i njegova Partija dopustili su „modernizam“. Ali to, intimno, nije bio Titov izbor, jer je on i dalje negovao konzervativan ukus, baš kao i drugi totalitarni lideri. Na zidovima njegove rezidencije nije bilo ni jedne „modernističke“ slike. U trenutku kada je pokušano odvajanje od sovjetskog modela u kulturi, pokazalo se da taj model i dalje funkcioniše u svesti dela ljudi koji se bave ideologijom i politikom na polju kulture. Razultat novog kursa bila je, s jedne strane, polarizacija unutar KPJ na „liberalnije“ i „konzervativnije“ kadrove, dok je u kulturi počela „koegzistencija“ najmanje dva različita uticaja i dva modela stvaralaštva: istočnog i zapadnog.⁶⁰

To je razlog zbog koga se u novijim konceptima istorije srpske i jugoslovenske likovne umetnosti „[...] uočava potreba da se prvolinijska hronološka struktura problematizuje i da joj se suprotstavi struktura mreže ili spirale, kao mogući putokaz kroz umetničke ideje i jezike. Argumenti ovako predloženom kretanju vidljivi su u danas paralelno postojećim

⁵⁷ AJ, Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ 180, K1, *Kratak referat o stanju kinematografije u FNRJ*, 15. XI. 1946. Anonimni autor dokumenta bio je neko iz Komiteta za kinematografiju Vlade FNRJ.

⁵⁸ *Isto*.

⁵⁹ P. LJUBOJEV, *Evropski film i društveno nasilje*, 254. (kurziv: P. Ljubojev).

⁶⁰ Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918.–1988. Socijalistička Jugoslavija 1945.–1988.*, III, Beograd 1988., 322.-332.

recidivima svih modela, pre svega ideoloških, stvorenih u periodu od socijalističkog realizma do nove figuracije. [...]“⁶¹ Nasuprot modela koji su nuđeni ranije i gde se izložba Miće Popovića 1950. ili Petra Lubarde 1951. godine smatraju „prelomom“, novija istraživanja likovne scene pokazuju da preloma u pravom smislu nije ni bilo, već da je dolazilo do promena političkih potreba i metoda partijske intervencije u umetnosti, što vodi zaključku da raskid sa socrealizmom nije vremenski uhvatljiv događaj, već proces koji je otpočeo još 1947. godine, stvaranjem Zadarske grupe likovnih umetnika, a koji je od strane KPJ bio ozvaničen (i politički instrumentalizovan) tokom 1951. i 1952. godine.⁶²

To je daljim razvojem dovelo do specifične „dvojnosti“ oficijelne kulture: na planu umetničke produkcije i estetike preuzimani su sve više i sve češće zapadni modeli, čiji rezultati su retko kad prevazilazili nivo imitacije i pokušaja, ali pritom ni istočni model nije odbačen jednom za svagda. Istovremeno je, sve do sloma socijalizma u Evropi, na planu ideologije, organizacije i metoda upravljanja kulturom i dalje funkcionisao sovjetski model, intervenišući i kanališući stvaralaštvo u kriznim periodima. Odatle povremeni skandali koji su se dešavali u vezi zabrana ili tihih uklanjanja pojedinih dela i autora iz javnosti. Okretanje „modernizmu“ bilo je prihvaćeno uprkos karakteru režima, a ne zahvaljujući tome što je bio suštinski drugačiji od sovjetskog. On je u svom jezgru ostao netolerantan i krut, ali na osoben način, zbog čega je ponekad nazivan „anomalijom“ hladnog rata. Time je sovjetski uticaj ubuduće bio manje vidljiv, u skladu sa novim međunarodnim imidžom zemlje, ali, istovremeno, – i prisutan. To je bio specifičan jugoslovenski doprinos staljinističkoj praksi u njenoj lokalnoj varijanti, a ujedno i jedan od realnih efekata davnog sporazuma Staljina i Čerčila o podeli uticaja u Jugoslaviji: „fifti – fifti“.

Rezime

Članak je posvećen fenomenu koji se u Jugoslaviji pojavio ranije nego u drugim socijalističkim državama Istočne Evrope. Radi se o polarizaciji kulturne scene na „realiste“ i „moderniste“, odnosno o pojavi dvojnosti u kulturi jedne totalitarne države. Pojava je utoliko zanimljivija jer se u takvom tipu država obično javlja i specifični tip totalitarne kulture, tzv. monokultura, koja je svojevrsni odgovor na ideološki zahtev za potpunom idejnom monolitnošću društva. Prema rezultatima istraživanja, može se zaključiti da je do pojave „dvojnosti“ u kulturi, odnosno njenog cepanja na dva pola, došlo usled određenih političkih procesa na međunarodnoj sceni. Naime, postepeno diferenciranje interesnih sfera u Evropi tokom prve posleratne decenije, koje je okončano podelom na dva suprotstavljena hladnoratovska tabora, dovelo je do promene u međunarodnoj poziciji Jugoslavije. Ta država je u tom periodu prešla put od sovjetskog „satelita br. 1“, kako su je nazivali na Zapadu do 1948. godine, do saveznika NATO pakta (preko članstva u Balkanskom paktu od 1954. godine). Promenu strateškog savezništva KPJ/SKJ je morala na neki način da ideološki sankcioniše, što je imalo za posledicu, s jedne strane promovisanje koncepta samoupravnog socijalizma u privredi, a s druge kontrolisanu liberalizaciju kulturne scene. U tim okolnostima svoju ulogu su dobili i pojedini jugoslovenski intelektualci. Oni su, uz blagoslov Partije,

⁶¹ L. MERENIK, *Ideološki modeli*, 12.

⁶² *Isto*, 13.-15, 136.-139.

promovisali novi imidž jugoslovenskog režima, tako što su se na različite načine uklopili u staru podjelu koja je još od pre rata postojala na intelektualnoj (posebno književnoj) levljici. Stvaraoci, poput Krleža, Ristića i Daviča, koji su bili proskribovani tokom tridesetih i četrdesetih godina, postali su, najednom, potrebni Partiji. Promena odnosa KPJ/SKJ prema akterima tog starog sukoba i njihova promocija od izopštenika u lidere kulturne scene imala je svoje uzroke u sporazumima iz sfere visoke politike i udaljenim događajima na koje oni nisu mogli da utiču, a koji su, ponekad vrlo snažno, određivali njihove sudbine. Prvi korak u tom pravcu bila je Čerčilova ponuda Staljinu iz oktobra 1944. godine da se njihov uticaj u obnovljenoj Jugoslaviji deli popola, a poslednji formiranje hladnoratovske konstelacije.

VOM „SOWJETISCHEN SATELLITEN“ ZUM „AMERIKANISCHEN KEIL“. POLITISCHE UMSTÄNDE UND URSACHEN FÜR DIE EINTEILUNG DER KÜNSTLER IN REALISTEN UND MODERNISTEN IN JUGOSLAWIEN UM 1950

Zusammenfassung: Der Artikel erklärt das Phänomen der Aufspaltung der jugoslawischen Kulturszene um 1950 in „Realisten“ und „Modernisten“. Der Autor geht davon aus, dass die kontrollierte Liberalisierung und die Entstehung der ideologischen „Dualität“ in der Kultur die Folgen der Teilung Europas in zwei Blöcke und der Annäherung Jugoslawiens an den Westen waren. Deshalb sei es auch zu einer Veränderung im Verhältnis zwischen der Kommunistischen Partei und den Akteuren des „Konfliktes innerhalb der literarischen Linken“ gekommen: Dank der Entwicklungen in der hohen Politik seien die damaligen Verbannten zur führenden Kraft der Kulturszene geworden.

Schlüsselwörter: Stalinismus, Kalter Krieg, Kultur, Sozialismus, Jugoslawien, *Schdanowismus*

Literatura

- Людмила АЛЕКСЕЕВА, „История инакомыслия в СССР“, 1983, *Мемориал*, <http://www.memo.ru/history/DISS/books/ALEXEEWA/index.htm>, (19.01.2010.).
- Искра БАЕВА, Евгения КАЛИНОВА, *Следивоеенното десетилетие на българската политика (1944.–1955.)*, София 2003.
- Balkanski ugovorni odnosi 1876.–1996.*, III, (1946.–1996.), Beograd 1999.
- Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.
- Burton J. BERNSTEIN, „American Foreign Policy and the Origins of the Cold War“, *Politics and Policies of the Truman Administration*, (ur. Burton J. Bernstein), Chicago 1970.
- Nebojsa BJELAKOVIĆ, „Comrades and adversaries: yugoslav-soviet conflict in 1948 – a reappraisal“, *East European Quarterly*, 33/1999., br. 1.
- Giuseppe BOFFA, *Povijest Sovjetskog Saveza II*, Opatija 1985.
- Dragan BOGETIĆ, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956.–1961*, Beograd 2006.
- Dušan BOŠKOVIĆ, *Stanovišta u sporu. Stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950.–1960.*, Beograd 1981.

- Јосип БРОЗ Тито, „О задацима књижевника и књижевности. Из разговора с делегацијом Првог конгреса књижевника“, *Изградња нове Југославије*, т. II, књ. II, Београд 1948.
- Добрица ЋОСИЋ, *Пишчеви записи (1951.–1968.)*, Београд 2001.
- Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945.–1952.*, Београд 1988.
- Milovan ĐILAS, *Druženje s Titom*, Београд 1990.
- Милован ЂИЛАС, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*, Београд 1994.
- Žan Pol FARŽIJE, „Zagrada i zaokret: pokušaj teorijske definicije odnosa film-politika“, *Teorija levice*, Београд 1987.
- Миомир ГАТАЛОВИЋ, *Партија и култура у Србији 1952–1958*, Београд 2010.
- Татјана ГЕОРГИЈЕВА, *Русская культура: история и современность*, Москва 2000.
- Velibor GLIGORIĆ, „Kritika i kritikantstvo“, *Književne novine*, 3/1950., br. 13.
- Maksim GORKI, „О књижевности и осталом“, *Sovjetska književnost 1917.–1932. Manifesti i programi. Književna kritika. Nauka o književnosti*, (ur. Aleksandar Flaker), Zagreb 1967.
- Tvrtko JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.–1955.*, Zagreb 2003.
- Мойсей КАГАН, *Коммунизм и искусство*, Москва 1963.
- Волтер ЛАКЕР, *Историја Европе 1945.–1992.*, Београд 1999.
- Милчо ЛАЛКОВ, *От надежда към разочарование. Идеята за федерация в балканския югоизток (1944.–1948.)*, София 1993.
- Милчо ЛАЛКОВ, *Југославия (1918.–1992.). Драматичният път на една државна идеја*, София 1999.
- Stanko LASIĆ, *Sukob na književnoj ljevici 1928.–1952.*, Zagreb 1970.
- Džon LEMPI, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Београд 2004.
- Mira LIM i Antonjin LIM, *Najvažnija umetnost. Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Београд 2006.
- Lis LOREJN, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Београд 2003.
- Света ЛУКИЋ, *Српско-руски резерват*, Београд 1992.
- Petar LJUBOJEV, *Evropski film i društveno nasilje (svet minulog kolektivizma)*, Novi Sad 1994.
- Dušan MATIĆ, „Dogma i stvaralaštvo“, *Književne novine*, 4/1951., br. 17.
- Lidija MERENIK, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945.–1968.*, Београд 2001.
- Горан МИЛОРАДОВИЋ, „Југословенска књижевна сцена четрдесетих и педесетих година XX века (Совјетска специјалистичка анализа)“, *Годишњак за друштвену историју*, 10/2003., св. 1–3, 229.–262.
- Стеван ПАВЛОВИЋ, *Србија: историја иза имена*, Београд 2004.
- Мирослав ПЕРИШИЋ, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике“, *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика*, Београд 2007.
- Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918.–1988. Socijalistička Jugoslavija 1945.–1988.*, III, Београд 1988.
- Jovan POROVIĆ, „Partija i književnost“, *Književne novine*, 1/1948., br. 20.
- Милан РИСТОВИЋ, „Између ‘категоричког императива’ и ‘равнотеже сила’. Грчка криза у сенци односа Тито–Стаљин 1946.–1949.“, *Тито–Стаљин. Зборник радова са међународног округлог стола 25. X. 2006.*, Београд 2007.

- Жорж САДУЛЬ, *История киноискусства*, Москва 1957.
- Radoslav STOJANOVIĆ, „Savremena geopolitička obeležja Balkana“, *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd 1996.
- Свидетели. Българският ГУЛАГ*, София 1991.
- Mira ŠUVAR, *Vladimir Velebit: svjedok historije*, Zagreb 2001.
- Athan THEOHARIS, „The Rhetoric of Politics, Foreign Policy, Internal Security, and Domestic Politics in the Truman Era, 1945–1950“, *Politics and Policies of the Truman Administration*, (ur. Burton J. Bernstein), Chicago 1970.
- Desimir TOŠIĆ, *Ko je Milovan Đilas? Disidentstvo 1953.–1995.*, Beograd 2003.
- Adam ULAM, *Titoism and Cominform*, Cambridge 1952.
- Velimir VISKOVIĆ, *Sukob na ljevici*, Beograd 2001.
- Т. В. ВОЛОКИТИНА, Г. П. МУРАШКО, А. Ф. НОСКОВА, Т. А. ПОКИВАЛЛОВА, Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949.–1953.): *Очерки истории*, Москва 2002.
- Константин ЗАЛЕСКИЙ, *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000.

TJESKOBA STVARANJA I POLEMIČKO JA VLADANA DESNICE

Dušan Marinković

Sažetak: U intervjuima s Vladanom Desnicom na vidjelo često izlaze njegova zapažanja o identitetu umjetnika. Desnica slijedi ideju da dosljedno zastupanje sebe i svojih stavova rezultira najboljim rješenjima. Desničini odgovori u intervjuima ne zadovoljavaju samo primarni zahtjev pitanja, nego nude jednu širu, obuhvatniju poziciju sagledavanja u koju Desnica uključuje i implicitni autobiografski kontekst, ali i opći društveni kontekst, koji ne vidi dovršenim i monolitnim ni na kojem nivou, nego upravo suprotno – otvorenim prema budućnosti i utoliko načelno podložnim diferenciranim strategijama tumačenja.

Ključne riječi: Vladan Desnica, polemički spisi, intervjui

1 U intervjuu/razgovoru što ga je dao beogradskoj **Omladini**, dakle časopisu za mlade, Desnica odgovara na pitanja o tome kako da se u svijetu odraslih pozicioniraju mladi književnici u svom nastojanju da što prije uspiju – ovako: «... treba da ne postupe protiv svoje savjesti. Već iz samog pravilno shvaćenog sopstvenog interesa: povijanja, kompromisi, koncesije iz praktičnih oportunističkih razloga ili za ljubav ‘uspjehu’, deformiraju moralni lik čovjeka, a time i umjetnika u njemu. Uostalom, odoljeti takvom iskušenju i nije tako teško kao što bi moglo da izgleda, ako mu nekoliko puta odolimo, kasnije vjerovatno nećemo ni dolaziti u takav položaj. Kao što vidite, više manje stvar navike, ili autodresure, kao i svaka druga vrsta kuraže.»¹ Intervjuirani bira u svom odgovoru ključnu riječ **savjest** pa je veže sa riječju «**uspjeh**» i potom proširenom sintagmom **moralni lik čovjeka/umjetnika** da bi niz zatvorio pojmovima **autodresura/kuraž**. Desnica nedvosmisleno ukazuje na tako neodoljivu ideju/misao o identitetu umjetnika i čovjeka, umjetnika stvaraoca i karaktera stvaraoca, odnosno smatra, što će u drugim prilikama još jasnije izraziti, da dosljedno zastupanje sebe i svojih stavova proizvodi najbolja rješenja, kako na planu zastupanja sebe kao karaktera, ali isto tako i kao stvaraoca. Stajalište što će ga autorsko ja intervjuja ne samo svjedočiti na tematskom planu svojih radova (u esejima i feljtonima: **Kako zamišljam lik književnika, Puzanje na trbuhu, O jednom gradu i o jednoj knjizi**, pojedini zapisi u **Zapisima o umjetnosti** itd., a u **Ljestvama Jakovljevim** na primjer postaje čak i centralnom temom te posebno prelomljena u nedovršenoj drami **Gadni mali gnom**) nego i svojom egzistencijom. A to ionako uvijek znači i sudbinom drugih oko sebe. Svojih. Oči-

¹ »Plodonosna je samo principijelna borba«, *Omladina* (Beograd), 12/1956., br. 970, 8. Razgovor vodio: Žika Lazić.

gledno, jedna stara humanistička (?), neki kažu iritantno naivna maksima, klišeizirana i izandala do potrebe da se cinično osporava, a za druge ne manje iskusne upravo suprotno – treba tvrdoglavo inzistirati na njezinom čuvanju/trajanju, pošto u sebi hrani/čuva neku važniju spoznaju o ljudskom postojanju ili spoznaju o nedovoljno osviještenoj «regulaciji» ljudskog postojanja. Biti ja. Imati i moći zastupati sebe u odnosu na sebe. Ne isključivo u odnosu na druge. U nastavku Desnica će na pitanje **Kakav odraz imaju književne grupacije i njihova borba na mlade pisce?** odgovoriti već znatno kompleksnije: «Podjele i grupacije nužna su i korisna stvar, a borba, pa i žestoka borba, plodonosna je i ne može da ima loših posljedica, sve dok je to principijelna borba na idejnom i estetskom planu, dok ostaje u dozvoljenim granicama i dok se vodi dozvoljenim sredstvima, dok se ne izvitoperi u nešto drugo.»²

Desničini odgovor, kao što je to vrlo čest slučaj kod njega, ne zadovoljava samo primarni zahtjev pitanja, nego nudi jednu širu, obuhvatniju poziciju sagledavanja u koju uključuje i svoje lično iskustvo, odnosno uspostavlja implicitni autobiografski kontekst, ali i opći društveni kontekst, koji ne vidi dovršenim i monolitnim ni na kojem nivou, nego upravo suprotno – otvorenim prema budućnosti i utoliko načelno podložnim diferenciranim strategijama tumačenja. A diferencirana tumačenja po mjeri svojih koncepcija nužno kritički propituju cjelokupno ljudsko iskustvo/zbilju u cilju njegova razvijanja i poboljšanja – ideja nade i razvoja ugrađena je utoliko u njegov svjetonazorni okvir, iako u nekim drugim situacijama neće tako decidirano stati iza pojmova kojima se govornik legitimira kao čuvar mita nade. Zato smatra da jedino otvorena, «žestoka borba» daje plodonosne rezultate, neovisno o tome da li se konfrontiralo prema sebi ili prema drugima, gdje konfrontiranost sa sobom i sa drugima vidi kao kreativan, izazovan, produktivan stvaralački čin. Ovdje se ograničava na konfrontaciju na «idejnom i estetskom planu», upravo onim planovima koji su tada goruće aktuelni, mada je konfrontacija na planu estetičkom tada manje značajna nego koju godinu ranije – godina je 1956. i na dnevnom redu su bile rasprave na idejnom planu koje su se ticale svih, iako su bile privilegija zatvorenih struktura ili odabranih grupa i pojedinaca pa se o njemu moglo tek izdaleka i obazrivo javno misliti – na društvenoj sceni zbiva se sveopća rasprava koju nameće nova društvena zbilja i institucionalno verificirani pojedinci. Dakako, ta bi se borba trebala voditi «u dozvoljenim granicama» i «dozvoljenim sredstvima», jer opasnost da se takav način izmetne/»izvitoperi» u nešto drugo uvijek vrebava, što je i sâm i te kako okusio i proživio. Očigledno jedna melankolično-ironična aktualizacija vlastitog iskustva i rezime/vaganje svoje principijelne borbe za zastupanje/propitivanje pogleda i stavova u okviru govora za druge.

Desnica je u tom smislu na prvo pitanje svojim i životom i radom posvjedočio da je moguće ne ogriješiti se ni prema savjesti ni prema stvaranju podnoseći iskustvo kontinuirane stvaralačke autodresure, a na drugo pitanje odgovorit će ovaj tekst u kojem će se ukazati na konzekvence shvaćanja da fenomenologija javnoga govora neizbježno stvara podjele i grupe i da je to „korisna stvar“, odnosno pokušat će se pokazati što je zahtjev za „bespoštednom borbom“ proizveo u njegovu konkretnom slučaju i kakve je posljedice donio kad se bespoštedna borba na „idejnom i estetskom planu“ nije vodila ni u okviru dopuštenih granica ni ostajala u okvirima dozvoljenih sredstava.

² Isto.

1.1. Budući da je u periodu od 1950. do 1957. godine imao kontrolirano sužen prostor i mogućnosti objavljivanja, pronalazio je oblike javnog komuniciranja kojima može koliko-toliko da zadovolji sa jedne strane interes drugih i da takve situacije istovremeno koristi i za upisivanje/razvijanje svoga neuspostavljenog dijaloga/polemike s drugima sa druge strane: intervju je jedan od tih oblika što je znao iskorištavati da bi sebe svjedočio/branio javno i time koliko-toliko zadovoljavao potrebu za brzom i adekvatnom reakcijom, bez posebne pripreme i uvijanja, jer ga je nepotrebno a kontraproduktivno odgađanje frustriralo, pošto je znao kako protokom vremena blijedi pamćenje i time gasne relevantnost sama predmeta spora. Doduše, mogao je tu tjeskobu terapijski da riješi fiksiranjem zapisa pro futuro, dnevničkim žanrovima, tim ispovjednim oblicima u koje se uglavnom upisuje narcistična želja da se za buduća vremena sačuva svoje tumačenje spornih pitanja ili problema, pošto su to ispovjedni oblici u kojima načelno govor za druge o sebi jest modulirani govor o sebi za sebe, ono što će u ne baš najadekvatnijoj, ali ironijski efektno osjenčanoj formulaciji nazvati intimistička literatura³. Desnica tako artikulira i svoju stvaralačku i «generacijsku» muku, a ne samo muku mladih književnika i izdvaja kao najrelevantnije planove estetski i idejni plan, tjeskobu egzistencije u koju se upisuje njegova tjeskoba stvaranja. Sa jedne strane zastupa stav o identitetu ličnosti pisca i njegova djela, odnosno snažno markira shvaćanje da literatura mora posjedovati neupitan etički zahtjev potvrđen i s plana piščeve egzistencije, odnosno da ga velika literatura ima, da je u veliku literaturu načelno upisan a što će također u jednom intervjuu definirati, da je dublji smisao umjetnosti da dade svoj prilog „vječitom cilju: očovječenju čovjeka“⁴. Sa druge strane to je koncepcija kontinuirane borbe, neprekidne konfrontacije, trajnog bespoštednog pronalaženja, otkrivanja, onoga što će i sa pozicije angažiranosti artikulirati također u intervjuima, esejima i u svojim fikcionalnim tekstovima, a to je da literatura ne oblikuje zbilju na način kako to rade druge diskurzivne prakse, ona ne objašnjava na analitički, argumentacijski način, nego postupcima označavanja, uviđanja, otkrivanja⁵. Ta se implicitna pozicija sagledavanja može uočiti u nizu tekstova iz tog perioda i u javnim nastupima⁶ gdje zagovara stajalište da književnost/umjetnost ne tumači izvanfiktionalno/nesimboličko postojanje, nego da nastoji isključivo svojim strategijama posredovanja (sagledavanja, označavanja, ukazivanja, upućivanja itd.) organizirati svoj odnos spram njega. Umjetnost stoga ne pretendira da zaposjedne pozicije govora Istine o svijetu iskustva, pogotovo ne objektivne Istine, nego da priziva cjelinu iskustva, a ono je i iracionalno i alogično i paradoksalno i somnabulno itd. itd. Sasvim je bilo jasno da će morati da se odredi prema tada aktualnoj javnoj raspravi, odnosno polemici o realizmu i modernizmu, iako se malo okašnjelo uključio u tu polemiku/diskusiju i to tematiziranjem pojmova realizam/realno i karakter: u svakoj ukazanoj prilici u kojoj se govorilo o toj temi negirao je i osporavao tada najfrekventniju i najprisutniju teorijsku koncepciju Timofejeva, jer za njega ne samo da je bila uska nego i neadekvatna. I zato štetna. Desnica je ideologiziranu realističku poetiku osporavao shvaćanjem realizma kao modela kojim se oblikuje

³ Intimistička literatura, u: Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (prire. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 199.-201.

⁴ Živojin N. TODORVIĆ, *Reč imaju pisci sveta*, knjiga I, Kragujevac 1962., 73.-75.

⁵ „Upoznati, spoznati, proniknuti...“, *Književne novine*, Nova serija (Beograd), 9/1958., br. 63, 6. Razgovor vodila Grozdana Olujić-Lešić.

⁶ Desnica se rado odazivao na javne nastupe, jer je to bila dobro došla situacija da iziđe iz izolacije u koju je gurnut – književne tribine, književne večeri, javna predavanja, književni petak, predavanja, razgovori sa slušaocima, odgovorima u intervjuima itd.) pa i tekstovima koje bismo mogli imenovati znanstvenima.

svekoliko ljudsko iskustvo, a to znači i njegovi snovi i njegove iluzije i njegove zablude i njegovi fantazmi itd. itd.

1.2. Taj se Desniččin angažman odvija u sjeni onog sukoba/polemike što se fiktivno odvijao/la na terenu ne samo književno-teorijskom nego na opće estetičkom i što se simplificirano u književnokritičkim tumačenjima definira, odnosno imenuje odrednicom so-realizam i što će relativno vrlo brzo nakon toga, kad se o tom vremenu samo prisjećalo, postati opća odrednica književnih historičara o kojoj se mora dati javni ideološki kritički stav obnavljajući na taj način upravo onaj model što su ga osporavali. Tako se književna historiografija, a sa njome i opća historiografija i kulturologija, prije svega „obračunavala“ sa jednom neprihvaćenom poetikom, a ne sa realno zaživljenom umjetničkom praksom, više se referiralo na pojedince i grupe u književnoj kritici i na njihovu ideološku i institucionalnu moć a ne na primarne beletrističke tekstove. Socrealistički koncept u jugoslavenskim književnostima, odnosno socrealistički koncept rijetko je tko realizirao u svojim tekstovima, od koncepcija **Na Drini ćuprije** i **Travničke hronike** do **Pesme** ili **Daleko je sunce**, da se spomene onaj centralni vremenski okvir i period u kojemu su se etablirali ideolozi u kulturi, a u književnom životu posebno. Da se na primjer ne spominje označeno ideološko iskustvo zbirke priča **Strah in pogum** Edvarda Kocbeka ili brojnih zbirki poezije. To je tako i sa Desniččinim pripovijetkom **Pred zoru** iz 1949. i s romanom **Zimsko ljetovanje** iz 1950. i sa zbirkom novela **Olupine na suncu** iz 1952. godine.

2. Svaka kulturna zajednica formira svoj repertoar znakova i interpretacijsku mrežu po kojoj te znakove raspoređuje te pomoću kojih obezbjeđuje u svom kulturnom prostoru svijest o sebi, formira ih, te znakove, ali ih i, promatrano dijakronijski, razgrađuje, daje im i određuje različita mjesta na tipološkoj mapi ukoliko ih treba za vlastitu autoregulaciju ili ih odbacuje kad se istroše ili pak zasmetaju pri konstituiranju poželjne/prihvatljive slike o sebi. Pogotovo u periodima kad smetaju, remete čistunstvo novokonstituirajućih ideoloških paradigmi, jer elementarnim svojim postojanjem i svojim značenjskim potencijalom, odnosno povijesnim postojanjem razobličuju intencionalno novu ideološku konstrukciju.

Utoliko i ovo naše bavljenje jest toga svjesno, ako prihvatimo da je dodatna odrednica «1945-1954» u sklopu teme **Intelektualci i vlast** dovoljna za iskupljenje. Što se književnohistorijske pozicije tiče, mislim da bi neko drugo omeđavanje bilo adekvatnije građi koja se opservira. Budući da se gotovo u cijelosti najjasnije i najpotpunije realizira polemičko ja Vladana Desnice upravo u označenom, arbitrarno pronađenom vremenskom periodu, zadržat ću se ponajprije upravo na njemu, neovisno o tome što bi se trebala obuhvatiti cjelina i neovisno o tome što se i taj partikularni dio interpretira sa neke pozicije sagledavanja cjeline i pozicije sa koje se to čini, a to je sadašnja sinkronijska.

3. Već zarana se Vladan Desnica suočio s pitanjem kome je namijenjena njegova literarna avantura, njegov krajnje subjektivan, neponovljivo ličan problem, javno očitovanje sebe i što sve mora podnijeti/investirati da bi si to elementarno pravo mogao da omogući. Ne upadajući u procjepe teorije recepcije ili novog historizma, ali ne ignorirajući njihov zahtjev za uključivanjem kategorije recipijenta i u konzekvenciji konteksta, odnosno cjelokupna simboličkog iskustva i svega onoga što nam on donosi i na što nas svojim zahtjevom opominje

sveukupno dekonstruktivističko trežnjenje, moglo bi se reći, da već zarana zna da je svaki tekst relativne individualne neponovljivosti, jer svojim fenomenološkim osobitostima proizvodi zbilju po mjeri upisivanja u nju svog simboličkog iskustva, ali da i sâm jest proizveden i da je utoliko uvijek nanovo proizvađan. Po mjeri interesa diskursa i njihovih nosilaca aktiviranih na prostoru tržišta i centara moći određene društvene zajednice. Jer, konačno: oni ga načelno kao tekst i omogućavaju. Iako je to, naravno, znao i ranije studijem brojnih historijskih i književnih tema, ipak neposredno iskustvo s urednikovanjem i recepcijom projekta **Magazin Sjeverne Dalmacije** to mu je potvrdilo i bilo je za nj višestruko značajno, jer je bio prvi neposredni primjer javnog osporavanja koji se dešava upravo njemu – osporavanje prema sebi već je bio uvelike izvješćio? /U nekoliko je prilika, ponekad sa vidnim znakovima dubljeg negodovanja, govorio o svojim tekstovima, odnosno svom tobožnjem «kasnom» ulasku u književnost. U osnovi govorio je o dugoj pripremi za poziv književnika, o velikom nezadovoljstvu s ostvarenim. U razgovoru sa Stevom Ostojićem reći će: «Črčkam tako reći otkad znam za sebe. A počeo sam objavljivati veoma kasno. Tome su dva razloga. (...): uvijek, još kao početnik, imao sam pri pisanju veoma jasnu sliku onoga što želim da postignem, kao neki praobrazac koji lebdi u oblacima i koji moram da savučem iz oblaka i fiksiram na papir, kao neki model već gotovog budućeg djela - i veoma jasan osjećaj jesam li to postigao ili nisam. (...) Drugi razlog mom kasnom objavljivanju radova je taj što je u meni oduvijek bila – a i sada je – slabo razvijena ona ‘čezvičajna svrabež knjigopečatanija’ o kojoj tako uvjerljivo i plastično govori Dositej.»⁷

3.1. Zato ćemo otpočeti s opisom ove prve polemičke situacije u kojoj se ogleda Desničin polemički ja i koja nije proizvela nikakve posljedice ni za njega kao građansku ni za njega kao stvaralačku personalnost, što neće biti slučaj s drugom polemičkom situacijom koja će imati dalekosežne posljedice i na planu građanske biografije i na planu poetike tekstova. Kao što znamo, Desnica je u književni život ušao 1934. godine kad je uredio i objavio prvo godište **Magazina Sjeverne Dalmacije** pri čemu je cijeli projekt pokrenuo i financijski omogućio **Glas Privredno-kulturne matice za Sjevernu Dalmaciju**. Reakcije su već te 1934. godine kad izlazi prvi broj, odnosno prvo godište, naravno, bile različite. Stanislav Vinaver će u svom osvrtu na izlazak **Magazina**⁸ biti veoma skeptičan prema kulturološkoj orijentaciji publikacije – vidi je kao proromansku, pogotovo protalijansku što je smatrao upitnim (da li njegovu poziciju čitati i na tragu stavova što ga zasigurno proizvode rezultati Repalske konferencije i onih procesa što su nastajali dodjelom uprave Zadrom i nekim otocima Italiji?), Mate Ujević⁹ pak hvali upravo mediteransku/»dalmatinsku« orijentaciju **Magazina**, pa uz još par manje-više pohvalnih kritika, najjasniji je ipak u svom stavu bila sama institucija pod čijom je firmom publikacija pokrenuta – **Glas**, odnosno **Privredno-kulturna matica za Sjevernu Dalmaciju**. Drugo će godište izići, ali uz pomoć zainteresiranih pojedinaca i financijsku podršku članova porodice Desnica. Desnica, bar koliko je danas poznato, odgovara na izazov **Glasa** koji se povlači iz suradnje implicitno polemički – objavljuje 1935. godine još jedan broj i sve se jasnije distancira od ljudi oko **Glasa** koji su bili pod snažnim utjecajem vladike Irineja Đorđevića. Dakle, prva polemička situacija i

⁷ Vladan DESNICA, „Prvu novelu namenio sam ‘Politici’”, *Politika* (Beograd), br. 18765, 31.12.1965. i 1.-2.1.1966., 14.

⁸ Prilog će biti objavljen u utjecajnom *Srpskom književnom glasniku* (Nova serija) 1935. godine.

⁹ Mate UJEVIĆ, „Za jednu dalmatinsku kulturnu orijentaciju: pisanje ‘Magazina Sjeverne Dalmacije’”, *Obzor* (Zagreb), br. 236, 13.10.1935.

prvi polemički izazov nije iskorišten. Desničina orijentacija na uključivanje autora kojima je u primarnom interesu znanstveni opis dalmatinskog historijskog i kulturnog iskustva doživljava osporavanje kao izazov na koji se ne smije odgovoriti pukim prihvaćanjem stava osporavatelja pa bili oni i inicijatori i financijeri projekta – odgovara novim brojem naredne godine sa gotovo istim suradnicima – jedan jasan polemički stav. Odgovora nije bilo. Konačno, bio je i premlad/nesiguran da sam poradi na zametanju polemičke situacije.

3.2. Uz ovu vanjsku prešućenu polemički bačenu rukavicu što će kod Desnice proizvesti jasnu spoznaju o moći mimikrijskog ja koji te stigmatizira i stigmatizirana ostavlja bez ikakve mogućnosti da objasni svoje stajalište (da pokuša razjasniti nastali *nesporazumak*, kao što će tu svjesno konstruiranu situaciju dubinski polemički/ironijski nazvati), dakle, uz tu vanjsku polemičnost od koje nije uzmicao i kojoj se nije ugibao, otkrivamo i onu unutrašnju i implicitnu polemičnost koja je konstitutivni dio samog Vladana Desnice kao stvaralačkog ja: upravo na stranicama **Magazina** objavljuje svoj prvi značajniji esej **Jedan pogled na ličnost Dositejevu**, esej u kojem je realizirana snažna polemička pozicija spram već stereotipiziranih i kanoniziranih interpretacija značenja književno-kulturnog rada Dositeja Obradovića za srpsku kulturu u cjelini. Njegova polemičnost se ogleda u potrebi da bez «uljepšavanja» jasno utvrdi doseg Dositeja Obradovića kao mislećeg subjekta, odnosno konstatira da je to neoriginalan mislilac, eklektik itd., što i nije nešto što se nije znalo pa po tome i ne bi bio od posebnog interesa za ovaj tekst, nego po želji, nastojanju da zaviri s onu stranu standardnog i uobičajenog: hoće da iza Obradovićevih prezentacijskih praksi otkrije upravo sakrivenog, intimnog, ličnog ja, odnosno smatra da je književna historiografija od njega napravila, ma koliko opravdano, «masivnu figuru, čovjeka od plana i programa, teškog kulturnog radnika, i s tom pogrešnom dijagnozom i nehotice oborili njegovu vrijednost», jer smatra da je on: «... naš najvedriji pjesnik, pjesnik čiste, svijetle radosti života, pjesnik bogodane, vječno mlade naivnosti duha, pjesnik svježine, pjesnik domaće sreće, pjesnik dobrote i ljubavi među ljudima.»¹⁰ U tom svom prvom esejističkom tekstu Desnica otkriva osobine koje ćemo prepoznavati i kasnije u njegovim radovima i reakcijama, a to je naglašena samosvjesnost i samostalnost i jasnoća artikulacije stavova koje zastupa – za razliku od kanonizirane interpretacije koja ide za tim da dokumentira ono što je općedruštveno važno i vrijedno kod Dositeja, ono što se može preuzeti za nadindividualne svrhe, mladi Desnica traga upravo za onim što je neponovljivo Dositejevo, ono po čemu je Dositej raspoznatljiv kao personalitet u odnosu na duge stvaralačke personalnosti.

4. Polemički ja, svijest o drugom kao kompetentnom sugovorniku koji raspolaže znanjima koja se propituju bilo da se s njim dijalogizira bilo argumentirano «prepire» bili žustro osporava, uočen u periodu prije 2. svjetskog rata, potvrdit će se i razviti osobito nakon njega: razvio se u konstitutivni/tvorbeni postupak njegova poetskog repertoara i u novelistici i u romanima i u dramskim tekstovima i u filmskim scenarijima, kazališnoj i filmskoj kritici, a o esejistici da se ni ne govori, odnosno cjelokupan njegov literarni opus jest jedna polemička situacija, jedan polemički stav, osobito ako se dodatno sagledava sa pozicije biografije. On

¹⁰ Od interesa je citirati u nastavku stavove koji toliko toga govore o Desnici: «U njemu bi kao ni u kome drugome kod nas vladao široki, duboko humani osjećaj koji obujmljuje cijelo čovječanstvo i ujedinjuje ga u vjeri u bolju budućnost i u konačnu pobjedu dobra na zemlji; u obmani da je čovjek u suštini dobar; u iluziji da će doći jedno doba savršene, sretne harmonije, u toj najsvjetlijoj iluziji čovjekove duše.» (V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 27.)

će biti realiziran i eksplicitno u polemikama (što objavljenim što neobjavljenim), esejima, razgovorima, intervjuima i implicitno u fikcionalnim žanrovima kad u relativno kratkom vremenskom periodu, niti punu deceniju (1950-1957) formira jednu subverzivnu poetiku u odnosu na vladajuću paradigmu što počiva na uvjerenju o protumačivosti svijeta i ovladavanjem iskustvom mita nade: on razvija strategije osporavanja svekolike harmoničnosti – od tematskog i kompozicijskog plana do jezičnog i zahtjeva za dinamiziranjem književnog života uvođenjem zapostavljenih literarnih žanrova, osobito humorističkih i satiričkih, od plana oblikovnog kad formira tekstove za koje ne nalazi žanrovsku odrednicu jer da su to nekakvi hibridni tekstovi koji izmiču književnoteorijskoj tipologizaciji: «Parabola o dobrom čovjeku»: to je takođe roman, u mom opusu nešto posebno, neobično i po formi, i po kompoziciji: to je, u neku ruku, u isti mah i roman, i drama, i film.»¹¹ Nije li pak i njegov jezik u svim žanrovima kojima se izražavao jedan polemički stav: potkopavanje intervencije lingvističke svijesti u individualni govor autora koji demonstrira kako treba iskorištavati cjelinu jezičnog iskustva u umjetničke svrhe, a ne svoditi ga na potrebe i prakse drugih pragmatičkih diskursa. Međutim, taj polemički ja ipak je ponajviše smješten u autorov temelji stvaralački pokret koji treba drugog, koji traži propitivanje, istraživanje što će odrešito, po mjeri vlastita polemičkog nerva formulirati: «Postoji u ljudima nešto što ih nagoni da budu pomalo pristaše svojih protivnika... Jer biti u isti mah i 'mi' i 'drugi' – ne znači li to u neku ruku biti ni manje nego gospod bog?» Odnosno, u govoru će se Ivana Galeba kao narativne figure naći stav koji uvelike odgovara opisu poetičkog modela u kojem se sam njezin govor artikulira: „Čini mi se da sam oduvijek osjećao (a kasnije i sasvim svjesno i mislio) da se dvije suprotne istine nipošto ne isključuju. Isključiti jednu ili drugu izgledalo mi je da znači osakatiti stvarnost, osiromašiti život, lišiti misao jednog njenog pola.“¹²

4.1. Veoma je originalno nastupio Desnica u prvom objavljenom, polemički nabijenom eseju nakon 2. svjetskog rata, tekstu u kojem se dotiče teme koja do današnjih dana, neovisno o formalnopravnoj i stručnoj poziciji sadrži/nosi javni polemički i ideološki potencijal visokog naboja, a to je pitanje pravopisa, odnosno književnog jezika. Naime, u «Prilogu za diskusiju» reagira na deveto izdanje Broz-Boranićeva **Hrvatskog pravopisa** koje je izišlo 1947. godine i u kojem se isključivo ispravnim opetovano smatraju oblici «prijevod» i «prijepis» na primjer itd., jer da su oblici «prevod» i «prepis» ekavski, a ne ijekavski. Desnica polemički propituje znanstveno-stručnu poziciju **Pravopisa** ukazivanjem na raskorak između nje i govorne/jezične prakse koja se opire toj i takvoj normativnosti: neovisno o normativnoj obaveznosti govornici, uporno već decenijima koriste oblike «prelaz», «prepis» itd. pa implicitno traži «pravo» na život varijantnim/konkurentskim oblicima, odnosno postavlja pitanje o pravu na slobodu izbora u jezičnoj praksi ili pravo na slobodu izbora u jezičnoj praksi kvalificiranih govornika koji uporno upotrebljavaju pravopisno «nepravilne» oblike zbog svojih izražajno-tvorbenih potreba. Jezična praksa iz današnje perspektive dodatno se usložnjava, ali bitno ne osporavajući Desničino stajalište. Diskurzivni ja toga teksta svjestan je da govor o jeziku i pravopisu nije samo govor o jeziku i pravopisu u užem smislu, jer smatra da «pogledi na jezik, koji se ovdje (u njegovu tekstu, op. D.M.) (možda, silom prilika, i previše žurajivo) nabacuju i zastupaju, ne bi bili primjenjivi – ukoliko su

¹¹ „Jedan trenutak sa Vladanom Desnicom”, *NIN*, 7/1957., br. 315, 10.

¹² Vladan DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba. Igre proljeća i smrti*, Zagreb 2008., 110.

samo ispravni i zdravi – i na druga takva pitanja».¹³ U najnovijim tekstovima u kojima se raspravlja o Desničinih pogledima na jezik u cjelini ili na neki od njegovih nivoa tvrdi se da je Desnica bio i te kako kompetentan tumač svojih stavova, pogotovo na planu funkcionalnih stilova: Josip Silić (**Desnica i jezik**) i Ivo Pranjković (**Vladan Desnica i hrvatski standardni jezik**). Pranjković smatra: «Osobito su poticajni oni dijelovi Desničinih napisa u kojima on zagovara jezičnu autonomiju književne umjetnine odnosno upozorava na specifičnosti beletrističkoga stila hrvatskoga standardnog jezika. Štoviše, rekao bih da ovi njegovi napisi pripadaju najzanimljivijim i najpoticajnijim redcima napisanima u nas o problematici književnoumjetničkog stila, pa čak i o problematici funkcionalnih stilova uopće, unatoč tome što Desničine formulacije nisu, po naravi stvari, lingvistički precizne, nego uglavnom metaforične i literarno asocijativne.»¹⁴

Ovoj će se problematici «pridružiti» i stvaralačka implicitna polemička pozicija i u prvom poratnom značajnijem tekstu, a to je **Zimsko ljetovanje**. Njegova koncepcija počiva na ispitivanju modela realizirana već u **Životnoj stazi Jandrije Kutlače** gdje se u okviru od razdoblja realizma obnavlja model sudbine seljačkog djeteta koji ostvaruje integraciju u urbanoj sredini, ali u obratnom pravcu: propituje kako reagira urbani mentalitet u ruralnom, dakle, klasična inverzija. Dakako, izmijenjena utoliko što se radi o jednoj rubnoj životnoj situaciji gradskog «kolektiva» kad socijalno i kulturno «superiorniji» ja/mi mora da organizira život u novoj sredini. Upravo u toj inverziji krije se/smješten je snažan polemički potencijal priče i omogućuje autoru da dovodi u pitanje brojne stereotipe u opreci dvaju takozvanih kulturnih modela – urbanog:ruralnog. Taj se sloj značenja u književnoj kritici o tom tekstu izuzetno rijetko i simplificirano tumačio, dakle, nije se rasvijetlio upisani prostor iskustva u okviru teme autorski ja kao polemički ja u odnosu na sebe. O temi zmetanja i opisa posljedica javne a u osnovi krnje polemike bit će riječi kasnije, neovisno o tome što se o njoj pisalo često i dovoljno argumentirano, promatrano prema ondašnjim dostupnim informacijama.

4.2. U slučaju Vladana Desnice i njegova profesionalnog rada kao slobodnog književnika od samog početka uspostavlja se i razvija jedan pseudoparadoks toliko karakterističan za model u kojem su paralelno djelovale provjerene mada nerijetko i antagonizirane grupacije: moć pojedinaca i grupa na planu republičkih kulturnih zajednica i njihovih institucija u odnosu na savezne, kad su republičke morale dati prioritet savezima, odnosno ustuknuti pred autoritetom saveznih.¹⁵ Tako se završila kratkotrajna polemika u vezi sa Vladanom Desnicom, a da sam Desnica nije reagirao. Dakle, sa jedne strane visoko institucionalno pozicionirani i statusno zaštićeni pojedinci, snažno oslonjeni o centre književne, političke i ideološke moći, osporavaju Desničini rad književnokritičkim napisima/presudama koje se ne odnose na primarnu književnokritičku valorizaciju Desničinih tekstova, nego prije svega žele autora difamirati kao zagovarača neprihvatljivih i po društvo štetnih pogleda, pa uspijevaju da mu u duljem vremenskom periodu zatvore gotovo sve pristupe u časopisima

¹³ V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 27.

¹⁴ Citirano prema: Dušan RAPO, *Zbornik radova o Vladanu Desnici*, Zagreb 2004., 50. Razgovor vodio: M. Bulatović.

¹⁵ Tako će se Ivan Dončević, jedan od najžešćih i najupornijih osporavatelja Vladana Desnice u trenutku kad je javljeno da je Desnica dobio Nagradu Društva pisaca Jugoslavije za zbirku priča *Olupine na suncu* – ogorčen i revoltiran ogradio od dodijeljene nagrade i svoga učešća u procesu žiriranja. Meritorno je u ime žirija odgovorio predsjednik žirija Milan Bogdanović uzevši u «obranu» i žiri (radio u sastavu: Milan Bogdanović, predsjednik i članovi: Marko Marković, Jure Kaštelan, Dimitrije Mitrev i Filip Kumbatović) i nagrađenu knjigu, odnosno njezinog autora.

i na radiju, a s druge nema značajnije Desničine knjige koja nije doživjela »samo« objavljivanje nego je i nagrađena: **Olupine na suncu** (zbirka novela; Nagrada Saveza književnika Jugoslavije, 1952), **Tu, odmah pored nas** (zbirka novela; nagrada Društva književnika Hrvatske, 1956), **Proljeća Ivana Galeba** (roman; Zmajeva nagrada Matice srpske 1957).¹⁶ Oštro se i bez valjana razloga i bez primjerene argumentacije obrušavalo i na njegove stavove koje je zastupao u esejima o umjetnosti i književnosti i na njega kao građansku ličnost do nivoa ideološke/političke denuncijacije, ostavljajući napadnutoga bez mogućnosti da odgovori svojim osporavateljima, odnosno bez mogućnosti da mu odgovori ugledaju svjetlo dana: čak i redakcije časopisa u kojima su objavljeni »inkrimirani« tekstovi pod pritiskom odustaju od objavljivanja odgovora pa i oni koji su ga prepoznali i prihvatili kao drugačiji, inovativni glas bez obzira koliko stvarno dijelili Desničine poglede (**Krugovi**). Međutim, toj se grlatoj grupaciji suprotstavljaju pojedinci koji nastoje mijenjati stereotipizirane mehanizme u kulturnom životu. A ona tako teško određiva i nepredvidiva društvena snaga koju nazivamo javnost, prepoznavši pojedinca koji potkopava »službeni« nalogodavački i monološki diskurs zahtjevom za slobodnom diskusijom o prijepornim pitanjima (a nije se odnosilo samo na pitanja estetike – što je od interesa za vrlo uzak sloj čitalaca ili zainteresirane za ekskluzivna pitanja teorije književnosti), Desnici daje podršku. U vrijeme najžešćeg opstruiranja kad su mu gotovo sve redakcije odbijale suradnju, biva pozvan da bude prvi gost na novopokrenutoj književnoj tribini **Književni petak** 04.11.1955. godine, tribini koja će vremenom postati najznačajnijom javnom tribinom u Zagrebu i Hrvatskoj. U novinskoj vijesti o toj tribini inicijalima potpisani izvjestilac konstatira s velikom dozom zadovoljstva kako je odaziv građanstva bio daleko iznad očekivanja pa je prisustvovalo dvostruko više namjernika nego što je bilo raspoloživih mjesta, kako je tribina polučila uspjeh iznad svih očekivanja.

Iako je vrijeme radikalne ideološke kontrole javnog prostora bilo počelo polako da se rastvara nakon historijske epizode sa SSSR-om, odnosno konzekvence razlaza sa SSSR-om, ipak još uvijek egzistira čvrsto i stabilno formirana fronta ideološki budnih pojedinaca i grupa koji izrazito »zainteresirano« paze ne samo na ideološku »čistoću« sudionika u javnoj komunikaciji nego time potvrđuju i čuvaju svoje pozicije u književnom, kulturnom i društvenom životu koje su do tada neprikosnoveno zaposjedali uznemireni pred prvim znakovima otvaranja prostora javne komunikacije za druge i drugačije poglede.

Upozoravamo na ovaj paradoks koji, dakako, više govori o strategiji tumačenja jednog vremena nego o zbiljskim elementima upisanim u taj fenomen. Zato sljedeće tumačenje fenomena fantomskih udova treba sagledati s te pozicije: Desničina se pozicija stvaralačkog, kreativnog izazova, a time i svog polemičkog ja u odnosu na sebe kao stvaralačkog ja, učas prometnulo u građu za fiktivnu, fantomsku polemiku, mnogi bi rekli javni linč. Na dnevnom je redu bila nervozna reakcija ugroženih ideologa kulture koji slute nova vremena i nove odnose u kojima će se morati pojaviti novi igrači.

¹⁶ Dodjela Zmajeve nagrade može se smatrati demonstracijom književno-kritičke savjesti i davanje podrške ne samo autoru kao građanskoj ličnosti nego i podržavanje jedne knjige koja se svojim poetičkim specifičnostima/inovativnošću legitimira kao iskorak u cjelokupnoj tadašnjoj romanesknoj praksi u Jugoslaviji a kao iznimno vrijedan proizvod svojom estetskom dovršenošću./

5. Početak »sukoba« otpočinje gotovo bezazleno, kao što to često biva i kao što to često na prvi pogled izgleda. Sukob je, u svoj svojoj fenomenologiji, ionako, bio »rezerviran« isključivo za upućene, jer njegovi efekti do javnosti nisu ni brzo ni adekvatno dopirali. Kratka kritičarska bilješka¹⁷ o **Zimskom ljetovanju** u kojoj se implicitno sugerira da je roman idejno neprihvatljiv, prošla bi najvjerojatnije nezamijećeno i bez većih posljedica da Desnica ne pokušava »braniti« svoj roman tekstem **O jednom gradu i o jednoj knjizi**.¹⁸ U popratnom pismu odgovornom uredniku beogradskih **Književnih novina** koje su objavile kritičku bilješku, Jovanu Popoviću, Desnica 23.07.1950. objašnjava zašto bi htio da njegov članak bude objavljen i što je sve poduzeo s tim u vezi – najprije je tražio mišljenje samog kritičara: »Vidjevši u broju 26. 'Književnih novina' kratak osvrt Jože Horvata na moju knjigu 'Zimsko ljetovanje', učinilo mi se da knjiga može da se netačno interpretira, pa sam bio napisao dulji članak o sredini u kojoj se radnja događa, o samoj knjizi i o nekim takovim po mome mišljenju netačnim ili neosnovanim interpretacijama. U članku su bila dodirnuti i neka opća pitanja o književnosti o kojima sam smatrao da je korisno diskutirati. Članak sam predao samom Joži Horvatu, ali on nije bio mišljenja da je korisno njegovo objavljivanje.«¹⁹ Desnica obazrivo ostavlja Popoviću slobodne ruke da li da objavi poslan tekst ili ne, ali napominje da u slučaju da se odluči na objavljivanje neka »svakako prethodno upoznajte s njim Jožu Horvata; znam da biste vjerojatno to učinili i bez moje preporuke, ali držim do toga da ja to izričito napominjem, kako ne bi ispalo da sam zaobišao Horvata kao redaktora za NR Hrvatsku«. Nije na odmet ukazati s kolikom obazrivošću postupa Desnica u nastojanju da bude »pravilno« shvaćen kad želi uspostaviti javni dijalog: svoje mišljenje daje Joži Horvatu da ga pročita i da ga »odobri«; iako Horvat smatra da nije »korisno njegovo objavljivanje«, pročišćen tekst šalje Popoviću, ali s napomenom da u slučaju objavljivanja »svakako prethodno upoznajte s njim Jožu Horvata kao redaktora za NR Hrvatsku« - serija biranih i preciznih učvršćivača kojima otkriva koliko uvažava način funkcioniranja javne komunikacije kad se pokušava u tom prostoru da izrazi protivno mišljenje onomu što ga je već u javni život »plasirao« verificirani kritičar. Na samom kraju domeće, svjestan potencijalne opasnosti od namjernog ili nenamjernog /ne/razumijevanja što se krije i u ondašnjim pravopisnim praksama, da ne bi »želio da se mijenja interpunkcija«.

5.1. Upravo u isto vrijeme kad šalje svoj članak Jovanu Popoviću, Desnica je radio ili već završio rad na dvjema radio emisijama o **Zimskom ljetovanju** i njegovim povodom na Radio-Zagrebu (prema dogovoru sa Milanom Selakovićem iz juna mjeseca. U mjesec dana od objavljivanja kritike u **Književnim novinama**, bitno se promijenio odnos prema Desnici i **Zimskom ljetovanju**, pa se odustaje od planiranog prikaza teksta koji je izazvao čitalačku pažnju i pobudio živ čitalački interes, odnosno šalju se jasni signali upozorenja da se autoru i knjizi ne dade »prevelika« pažnja i s obzirom na knjigu i s obzirom na autorovu intenciju da tumači svoj tekst – Ivo Ladika s kojim je radio na realizaciji tih emisija javlja mu 24.07.1950., dakle samo dan nakon oduvanog pisma u Beograd: »Javljam Vam vrlo neugodnu vijest. Pozvao me direktor i naredio da storniramo Vašu emisiju 2.VIII., jer da ne možemo Vašoj knjizi posvetiti 2 emisije. Mislim da je stvar otpala na liniji 'Književnih

¹⁷ Joža HORVAT, „Vladan Desnica: 'Zimsko ljetovanje'“, *Književne novine*, 3/1950., br. 26, 4.

¹⁸ Upravo čisto pozitivističkom elaboracijom događanje sa tim u vezi može se veoma jasno ukazati na način kako je djelovala vlast i njezini transmissijski mehanizmi a kako Desnica kao pojedinac u tom sporu.

¹⁹ Citirano prema građi iz autorove zaostavštine.

novina'. Ostaje samo ona emisija od 3.VIII. Usmeno opširnije.«²⁰ Jovan Popović Desničin članak nije objavio. Snimljena emisija od 02.08. nije emitirana.²¹ Tako se izmakla prilika da ponudi svoju interpretaciju **Zimskog ljetovanja**, jer je u intervjuu planirane emisije za 02.08.1950. ugradio temeljne stavove »spornog« članka. Ni druge redakcije kojima je nudio svoj tekst nisu htjele da ga objave: morao je da prihvati činjenično stanje, ali se nije mogao da pomiri s nemoći da uspostavi javni dijalog u vezi s problemom koji ga zanima i koji ga se neposredno tiče i da se zadovolji rijetkim recepcijskim odzivima koji su roman ipak drukčije vidjeli i vrednovali, dakako, nakon ove inicijalne situacije koja je presudno utjecala na buduću recepciju **Zimskog ljetovanja**: A. Salvini, A. Brown, Č. Prica (u novopokrenutim **Krugovima** u Zagrebu), Aleksandar Tišma (u **Letopisu Matice srpske** u Novom Sadu) i dr. Tako se uspostavio polemički kontekst bez realne polemike, odnosno obnovio sindrom »fantomskih udova« ili kao što će kasnije sam nazvati **Progutane polemike**.

5.2. Osporavanje **Zimskog ljetovanja** i sve ono što se pokrenulo tim osporavanjem, kod autora aktivira ne samo potrebu da brani svoj tekst tumačenjem vlastitih stvaralačkih intencija nego ijednu bolnu, traumatičnu »uspomenu« koju nazvasmo »sindrom fantomskih udova«. Naime, neposredno pred drugi svjetski rat i tokom rata izgubljena je zbirka pripovijedaka i zbirka pjesama, a izgleda i knjiga esejističkih i književnokritičkih tekstova što će se kasnije i potvrditi kao nikad ostvorena želja.²² To traumatično iskustvo bespovratna gubitka kad se godinama bojavao i pomisliti na prazan list papira, aktivira se upravo u trenutku kad je prevladao to iskustvo i kad se otputio u novu stvaralačku potragu. Valja također spomenuti, da je to bio i izazov na planu egzistencije, jer je nepunu godinu dana prije toga prešao u slobodne umjetnike napustivši mjesto šefa pravne službe u Ministarstvu financija NR Hrvatske i od tada živi isključivo od književnog rada.

»Podsjećanje« na ranije grehove i nagomilavanje novih grehova, kontinuirano stigmatiziranje nastavit će se potom kad god se za to ukaže moguća prilika. Odgovarajući na pitanje splitskog časopisa o tome kako shvaća lik umjetnika, Desnica će odgovoriti esejom **Kako zamišljam lik umjetnika** (1952) razvijajući sliku umjetnika kao usamljenika pojedinca koji razrješava svoju individualnu stvaralačku i egzistencijalnu muku, snažno markirajući i metafizičku njegovu poziciju. Takva koncepcija personalnosti i univerzalnosti bila je za Desničine osporavatelje toliko iritantna da su odmah iskoristili njegove stavove kako bi ga brutalno javno napali i opetovano stigmatizirali. Slično se dogodilo i s Desničinom kozerijom **Administracija umjetnosti** (1953) gdje tematizira važan aspekt književnog života, a to je da su pojedinci u organizacijama koje vode književne poslove i prezentacije književnosti javno daleko prisutniji od samih umjetnika zbog čijih se ostvarenja i cijela ta administrativna zgrada i pokrenula. Ironijsko sagledavanje ili blago tek upozoravanje na tu činjenicu o gušenju vrijednosti stvaralačkog rada za uštrb administriranja u umjetnosti bio

²⁰ Citirano prema građi iz autorove zaostavštine. Emisija 3.8.1950. je bila čitanje ulomaka iz romana u autorovu izboru.

²¹ Radilo se o dvadesetminutnom razgovoru u povodu izlaska romana *Zimsko ljetovanje*.

²² "Imao sam knjigu novela i knjigu stihova koje sam već predao Geci Konu – bile su pripremljene i čekale su na štampu. (...) Kada sam selio familiju iz Splita na selo, 1942. godine, iz predostrožnosti sam svojevremeno nosio pun kufer rukopisa. Grupa Italijana, nekakvih podavača, galamdžija iz južne Italije, pokupila je i iskrcala u Šibeniku i moj kufer među svojim sitnim prtljagom..." Citirano prema: „Između muzike i literature”, *NIN*, 11/1961., br. 553, 8. Razgovor vodila Ivanka Bešević.

je dovoljan povod da ga resko napadnu, bez obzira što je jasno artikulirao procese birokratizacije umjetnosti.

5.3. Novi će se front iskustva otvoriti napisima fra Marka Kosora o Desničinu jeziku u pripovijetkama, jer se Kosorovi napisi ne čitaju samo kao analiza Desničina jezika nego kao jasno legitimiranje/tematiziranje problematike hrvatsko-srpskog/srpskohrvatskog jezičnog sindroma/zagrljaja. Za razliku od Kosora koji Desnici spočitava nedovoljno poznavanje jezika kojim piše i »nečist« varijantni model, Desnica lako otklanja optužbu o nepoznavanju jezika, a Kosorovo svodenje jezika na raspoznatljivu čistoću varijante kojom autor piše, uvjerljivo interpretira s pozicije prava autora da zbog svojih stvaralačkih potreba koristi kompletno iskustvo jezika kojim se služi.

5.4. Prava se, međutim, hajka na Desnicu i obračun s njim, posebno opterećen fenomenologijom «oglednog slučaja» otvorila na samom kraju 1952. godine i na početku 1953. kao svojevrsna novogodišnja čestitka, nakon serije Desničinih **Zapisa o umjetnosti** u zagrebačkim **Krugovima**. Povod za žestoku, nesmiljenu ataku na autora ne generira se iz potrebe oponenta da ospori stavove Vladana Desnice o umjetnosti, nego da ga idejno i ideološki diskvalificira i to ne samo kao zastupnika neprihvatljivih pogleda na umjetnost nego i kao društvenog neprijatelja, onu drugu, historijski poraženu stranu koja se eto usuđuje da nesmetano diže svoj glas: »Pretrgli smo s Informbiro-om, kao što se zna, s njegovom teorijom i praksom. Obračunavamo s ostacima birokratizma kod nas. No u procesu toga obračunavanja, a na kulturnom području naročito, digli su se neki glasovi, najprije tiho a onda sve glasnije, koji s obračunom nad tim ostacima birokratizma nikakve veze nemaju. Naprotiv. Ti katkad zbunjeni i zbrčkani, katkad 'pameću zamagljeni', histerični ponekad od očaja i nemoći, te burgije od uma, ti glasovi koji su se digli podsjetili su nas na ono što smo zapravo oduvijek znali: da osim birokratizma ima i drugi front koji ugrožava naš socijalizam, a to je upravo taj malograđanski vašar, to je idealizam, antimaterijalizam, Croce, i ako nije baš Croce, onda su to te 'vječne istine' takozvane zapadne civilizacije, koju je u Španiji 'spasio' Franco.«²³ Iako će Desnici priznati da je »darovit pisac«, Joža Horvat će konstatirati, da su njegovi **Zapisi** »još (...) jedan dokaz primjene reakcionarnih shvaćanja Vladana Desnice u oblasti teorije umjetnosti i društvene prakse» i, budući da su ti **Zapisi** »upućeni mladim piscima«, mladim se piscima poručuje da slijediti Desnicu znači ulaziti »neminovno u sukob s progresivnim snagama u društvu i istinskom književnošću«²⁴. To će u nešto drugačijoj »obradi« reći Marin Franičević: »A naša sloboda je baš toliko nesloboda, koliko je potrebno da zaštiti radnog čovjeka od one druge 'slobode'.«²⁵ One građanske, idealističke, personalne, zapadne.

Odmah nakon tog nemilosrdnog «vjetrenja» i «provjetravanja» javnog prostora u kojem se zbog nebudnosti pojavljuju ideološki protivnici na primjeru se Desnice upozoravaju i drugi kako ih se vidi i u kakav ideološki kontekst postavlja, stranice svojih časopisa zatvaraju čak i oni koji su do tada davali pristup Desnici i oni koji su te inkriminirane **Zapise o umjetnosti** objavili – **Krugovi** kao časopis mladog književnog naraštaja u Hrvatskoj.

²³ Ivan DONČEVIĆ, „Kukavičja jaja Vladana Desnice ili kako se 'odgaja' mladež“, *Republika*, 8/1952., br. 12.

²⁴ Joža HORVAT, „Margine“, *Naprijed*, 9/1952., br. 49.

²⁵ Marin FRANIČEVIĆ, „O slobodi stvaranja i tendenciji“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 2421, 1.1.1953.

Uzaludan je bio Desničin napor da svjetlo dana ugledaju njegovi polemički odgovori. Mogao je tek s čuđenjem konstatirati, da vrag nosi šalu kad se ni **Krugovi** ne usuđuju objaviti njegov odgovor, ali ni redakcija koja je najprije odlučila da će objaviti Desničin odgovor neovisno o tome što su **Krugovi** odlučili da uskrate Desnici pravo da odgovori svojim oponentima pa onda u zadnji tren od svoje odluke odustala, što je bilo još jedno „razočaranje“ napadnutog autora. A za neimenovani časopis koji je bio spreman da objavi Desničin odgovor oponentima poimence u jednom ekstenzivnom tekstu, motivirao je svoje polemičke odgovore ovako: „Odgovore i pokušaje objašnjenja u bilo kom obliku koje sam napisao *svim* redakcijama koje su nte napadaje objavile, pa i mnogim drugima. I tako, nije mi preostalo drugo nego da ih spremim u fascikl koji nosi naslov ‘Progutane polemike’. Odatle ih danas evo vadim i objavljujem, ne zato da bih nešto nekome predbacio, nešto više zato da bih jednim konkretnim slučajem ilustrirao praksu i metode onoga što sam drugom prilikom nazvao ‘hotimičnim fabriciranjem nesporazumaka’, a najviše zato što osjećam kao svoj dug prema javnosti da joj pružim onaj moj silom prilika progutani odgovor i u njemu sadržane elemente potrebe za donošenje suda.“ Uslijedilo je više napisa uperenih na njegovo javno žigosanje i on se dovija kako da odgovori svojim kritičarima. Sve su brojniji glasovi u kojima ga prijatelji informiraju za što ga se na javnim mjestima, i ne samo na javnim, sve optužuje: već objavljeni repertoar optužbi za reakcionarstvo i ideološko »zastranjivanje«, za nazadne idealističke poglede na književnost i umjetnost, dodatno se proširuje: pripisuje mu se resentiman prema međuratnom monarhizmu, pretresa se njegov život za vrijeme drugog svjetskog rata pa se tvrdi, bez ikakvih stvarnih činjenica, da je surađivao u okupacijskim časopisima, objavio gramatiku hrvatskog jezika za Talijane, maltene simpatizirao sa četništvom (iako je svima znano da je 1944. godine otišao u antifašističku borbu kao partizan) itd. Sve je izoliraniji, napuštaju ga prijatelji i znanci. Svoju će tadašnju situaciju ovako opisati: »Znanci i kolege počeli su me čak i u društvenom ophođenju izbjegavati, naročito na vidnim mjestima i društvenim sastajalištima, a još naročitije u prisustvu datih lica, jer su održavanje i najformalnijih društvenih veza sa mnom – s osnovom ili bez osnova – smatrali krajnje neoportunim i bređim nepoželjnih praktičnih posljedica.«²⁶ Ma koliko bio neudoban i strašan osjećaj označenog, odbačenog i nepoželjnog, ma koliko da zbog toga imao neposredne štete u svom profesionalnom radu, ipak ga najviše muči i pritiskuje svijest o nemoći da sa sebe spere objede kojima je izložen, što mu je uskraćeno elementarno pravo na slobodnu riječ: »Za mene je važno to, da mi je u toj zgodi uskraćena svaka mogućnost da *bilo gdje* i *bilo kako* odgovorim na te napade, da se pokušam od njih obraniti, da se ogradim od insinucija, da se odrečem interpretacija koje su mi proizvoljno podmetane, da javno pružim objašnjenje nesporazumku, za onoliko za koliko je to doista bio nesporazumak a ne nešto drugo. Ali eto! Našlo se da će biti ispravnije i čestitije, i da će se, valjda, bolje poslužiti jasnoći stavova i odnosa, slobodi riječi i borbi mišljenja ako mi se, prije konačnog i besprizivnog prelamanja štapa nada mnom, oduzme ono prastaro i osnovno pravo što se resumira u već osveštenom, sakralnom pitanju koje svaki sud upućuje optuženiku prije izricanja presude: ima li nešto da kaže u svoju obranu?«²⁷ A on odgovara objavljivanjem knjiga i planira nove u kojima je mislio da neposredno odgovori protivnicima.

²⁶ Citirano prema zapisima iz autorove zaostavštine.

²⁷ V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*.

Treba također imati na umu da je Desnica i te kako upućen ne samo u sadržaj polemike u javnom kulturnom prostoru (realisti:modernisti, ideologija: sloboda stvaranja, modernizam:realizam) nego i u cjelinu polemiziranih pitanja. Zato njegovi odgovori, odnosno pokušaji da zametne odgovorima svojim oponentima moguću polemičku situaciju, ostaju tek pokušaji bez realizacije. Rasprava o estetici socrealizma tako se realno vodila ne na planu načelne teorijske diskusije o tom modelu, nego se realno događala u kontekstu pozicija učesnika u polemičkom prostoru.

5.5. U kontekstu sukoba o kojem je riječ u ovom tekstu treba spomenuti planiranu knjigu eseja, književne, filmske i kazališne kritike. Naime, Desnica je već tokom 1952. godine, dakle, prije brutalnog napada na **Zapise o umjetnosti. Refleksije i iskustva**, imao planiranu i dobrim dijelom dogotovljenu knjigu pod naslovom **Članci i kozerije**²⁸. Ponudit će je uredniku Đurinoviću, ali do realizacije neće doći. Isti rukopis, jedva proširen sa četiri teksta, ponudit će Matici hrvatskoj. Naslov je bio izmijenjen, odnosno u »konkurenciji« su bila dva: **Feljtoni i kozerije** i **Eseji i kozerije**. Da je knjiga bila oformljena, svjedoči i pismo što ga Desnica odao Matici hrvatskoj 19.06.1954. godine: »Prema usmenom dogovoru s tajnikom Matice drugom Nikolom Pavićem, ponovo dostavljam rukopis 'Feljtona i kozerija' na pregled i recenziju.« Recenzije su bile negativne. Do objavljivanja nije došlo, najvjerojatnije zbog polemičkih tekstova, odnosno jednog broja odgovora koje mu nisu htjeli objaviti. Neovisno o tome što u knjigu nije uvrstio sve polemičke odgovore, pogotovo one koje su imale snažnu crtu ličnog i gdje se išlo za diskvalifikacijom oponentata, a ne za pretresom predmeta spora. U tom smislu, ideja da se **Esejima i kozerijama** »brani« kompetencija svojih tekstova, definitivno se nasukala na sprudove obzira i zaštite uglednih Desničinih oponentata. Uvrštene i neuvrštene polemike pohranit će se u fasciklu koju je naslovio **Progutane polemike** i koje će, većim dijelom, objaviti Jovan Radulović 2001. godine pod istim naslovom **Progutane polemike**.²⁹ Vremenom će knjiga narastati uvrštavanjem novih tekstova, uglavnom polemičkih odgovora što nisu ugledali svjetlo dana i tako mijenjati svoju temeljnu ideju – planirana je na početku kao klasična knjiga eseja, književnih kritika itd., a na kraju se oformila i kao knjiga polemika u kojoj se razotkriva funkcioniranje jednog aspekta književnog i kulturnog života u Hrvatskoj. Tu ideju ugradit će Desnica i u sam naslov – od prvobitnog naslova **Feljtoni i kozerije** došlo se do naslova **Naličja**. Knjiga nikada nije objavljena pa je tako propala mogućnost da se predstavi kao esejist i kritičar (filmski – do čega je posebno držao, kazališni, književni), ali i analitičar književnog i kulturnog života.

5.6. Vremenom je polemički kontekst blijedio i do objavljivanja toliko željene knjige nije došlo. Pojavili su se sve ubrzanijim tempom novi ljudi, sve značajnijim tekstovima razmicali ustaljene i uvriježene poglede na književnost i kulturu te na taj način širili prostor slobode riječi. Desnica je sve uvaženiji pisac, a nakon objavljivanja **Proljeća Ivana Galeba**

²⁸ Knjiga je komponirana u tri kompozicijske cjeline gdje se autor prezentira kao esejist i polemičar (*Eseji i kozerije*), teoretičar i filmski kritičar (*Prilozi estetski filma/O teoretskim problemima filma kao umjetnosti*) te kao kazališni kritičar (*Marginalije uz dramski repertoar*). »Sporno« je bilo prvo poglavlje u koje je uvrstio svoje neobjavljene polemičke tekstove: »Kako zamišljam lik umjetnika«, »Nesporazumak oko 'primijenjene književnosti' - mali prilog našoj kulturnoj historiji«, »Odgovor Joži Horvatu«, »N. St., Aristotel i ja«, »Odgovor Marinu Franičeviću«, »Kukavičja jaja Ivana Dončevića«, »Pozadina i metoda jedne kritike«, »O jednom gradu i o jednoj knjizi«.

²⁹ Vladan DESNICA, *Progutane polemike*, (prir. Jovan Radulović), Beograd 2001.

neprikosnovena umjetnička veličina. Pa ipak!, tragove prisutnosti sada već u drugi plan skrajnutih osporavatelja možemo i nadalje da uočavamo. **Proljeća** na primjer nisu mogla da uđu ni u uži izbor ni za NIN-ov roman godine niti za sarajevsku nagradu za roman godine, a da se radi o izuzetnom tekstu svjedoči ne samo recepcija književne kritike iz tog vremena nego pogotovo kasnija čitalačka i književnokritička provjera. Međutim, bitno se ne mijenja odnos sredine prema njemu – izoliran je, ne sudjeluje ni u kakvim manifestacijama u književnom životu, njega se sistematično i uporno mimoilazi i prešućuje. Vrijeme stigmatiziranja učinilo je svoje.

6. I upravo u trenutku kad je počelo da blijedi iskustvo što su mu ga tako uvjerljivo omogućili osporavatelji, obnavlja se isti fenomen – kako opravdati sebe od neutemeljenih optužbi!

Htjeli mi to ili ne govor sa sobom, dijalog sa svojom aporičnošću, jer dijalog sa svojom otvorenosti, nerealiziranošću koju tako lako i naivno – da li i dovoljno odgovorno - imenujemo budućnošću istodobno jest i dijalog s drugim i proizvodnja drugog pri čemu taj drugi može biti shvaćen kao ne-ja, ali i kao nepostojeći, odnosno nepostojeće. Tako model konstituiranja pamćenja o sebi često jest i projekt zaborava sebe. Pred tim se pitanjima ponovo susreo u trenutku kad je zbog narušenog zdravlja odlučio da ode u penziju i kad je tražio da mu se dodijeli umjetnička penzija. Molba mu nije odmah riješena, jer se od njega tražilo da dodatno opiše svoju biografiju u vrijeme drugog svjetskog rata. On udovoljava tom zahtjevu, ali priliku pokušava iskoristiti za pokretanjem postupka kojim bi se procijenila njegova nepostojeća društvena „krivnja“: „Uzaludna su bila sva moja nastojanja da se to šaputavo ‘moje pitanje’ iznese na tapet i jednom zauvijek proventilira: ono se, kao što se i u ovoj prilici vidi, svakom podesnom zgodom iznova podvodno uzmućuje. Zato koristim i ovu priliku, pa upravljam Naslovu molbu, da se povodom rješavanja o mojoj umjetničkoj mirovini već jednom konačno proventilira ‘moje pitanje’, te da najzad svrši Kafkin ‘Proces’ pod čijim se inkubusom nalazim evo već devet godina, i koji je meni stalno otežavao rad, a ni našoj kulturnoj klimi nije služio ni na korist ni na čast.“³⁰ Umjetnička mirovina mu je dodijeljena, ali do pokretanja procesa kojim bi se „proventilirala“ njegova krivnja nije došlo.

U tom smislu nije uspio da zadovolji ni svoju potrebu da se potvrdi kao polemički ja u odnosu na kulturni život, što ga je više zanimalo ni da ublaži efekte stigmatiziranog pojedinca kome je uskraćena mogućnost da se javno ili brani ili zastupa.

³⁰ Citirano prema grafi iz autorove zaostavštine.

SCHAFFENSANGST UND DAS POLEMISCHE ICH VON VLADAN DESNICA

Zusammenfassung: In Interviews mit Vladan Desnica enthüllen sich sehr oft Desnicas Vorstellungen über Künstleridentität. Er vertritt die Ansicht, dass ein konsistentes Eintreten für eigene Ideen und eigene Haltungen die besten Lösungen hervorbringt. Desnicas Antworten in Interviews befriedigen nicht nur die primäre Anforderung der Fragen, sondern bieten auch eine breitere, umfassendere Stellungnahme, die sowohl den impliziten autobiographischen Kontext als auch den allgemeinen gesellschaftlichen Kontext umfasst. Der letztere ist für Desnica weder vollständig noch monolithisch auf keiner Ebene, sondern ganz im Gegenteil – offen für die Zukunft und daher anfällig für diverse Interpretationsstrategien.

Schlüsselwörter: Vladan Desnica, polemische Schriften, Interviews

Literatura

Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga prva*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2005.

Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006.

Vladan DESNICA, *Progutane polemike*, (prir. Jovan Radulović), Beograd 2001.

Vladan DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba. Igre proljeća i smrti*, Zagreb 2008.

Dušan RAPO (ur.), *Zbornik radova o Vladanu Desnici*, Zagreb 2004.

Živojin N. TODOROVIĆ, *Reč imaju pisci sveta*, knjiga I, Kragujevac 1962.

8.

DVA PISCA NA METI KRITIKE: DESNICA I SILONE

Sanja Roić

Sažetak: 1952. godine, u jeku kulturne i ideološke obnove u Jugoslaviji, objavljena je knjiga *Kruh i vino* (izvorni naslov na talijanskom jeziku: *Pane e vino*). Oba pisca, talijanski anti-fašist Ignazio Silone (Pescina, regija Abruzzo, 1900. - Geneva, 1978.) te prevoditelj i pisac Vladan Desnica, bili su izloženi oštrim kritikama u njihovim kulturnim i ideološkim sferama. Ovaj rad je komparativna analiza dva "slučaja".

Ključne riječi: interkulturalna komunikacija, recepcija književnih prijevoda, ideološka kritika

Kad sam 1995. godine počela istraživati veze Vladana Desnice s talijanskom kulturom, među njegovim prijevodima s talijanskog jezika primijetila sam odmah naslov *Kruh i vino*, roman talijanskog pisca Ignazia Silonea (Pescina dei Marsi, okrug L'Aquila u pokrajini Abruzzo, 1900. – Ženeva, 1978.). Desnica je napustio posao pravnika i postao profesionalni pisac od ljeta 1949. godine pa je, uz pripremu za tisak *Zimskog ljetovanja* objavljenog 1950, u to vrijeme intenzivno prevodio s talijanskog i francuskog jezika. Uostalom, u *Hrvatskom biografskom leksikonu* uz ime Vladana Desnice s pravom stoji: "pisac i prevoditelj".¹

Prijevod Siloneovog romana objavljen je u Zagrebu 1952. kod male, kasnije ugašene, izdavačke kuće Glas rada.² Nisam odmah obratila pažnju na tu knjigu, jer su me više zanimala Desničin veze s Benedettom Croceom i drugim talijanskim autorima, te interference talijanske književnosti, kulture i civilizacije u njegovim romanima i pripovijetkama. Kad sam konačno potražila prijevod Siloneova romana na policama Talijanističke biblioteke Filozofskog fakulteta u Zagrebu, našla sam pored njega još jedan, otisnut ćiriličnim pismom, naslova: Injacio Silone, *Hleb i vino*. Godina izdanja bila je ista, izdavač Prosveta iz Beograda,³ a prevoditeljica Jugana Stojanović. Neuobičajeno je da su iste godine objavljena dva prijevoda, jer su autorska prava dolazila preko Jugoslavenske autorske agencije,

¹ Krešimir NEMEC, "Vladan Desnica", *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3: Č – Đ, Zagreb 1993., 316.

² U *Bibliografiji Jugoslavije* Desničin prijevod je evidentiran u svibnju 1952. Knjigu je opremio Frane Šimunović, a tiskana je u 6.000 primjeraka.

³ Evidentirano u *Bibliografiji Jugoslavije* za mjesec prosinac, ime autora je navedeno kao Secondo Tranquilli, a u zagradi Ignazio Silone. Knjigu je likovno opremio Janko Krajšek. Naklada je bila 6.100 primjeraka a cijena 300 dinara. Inače, autor je svoje ime i prezime Secondo Tranquilli službeno promijenio u Ignazio Silone 24. siječnja 1947. Prezime je preuzeo prema povijesnoj ličnosti po imenu "Poppedius Silo", vođa otpora iz njegove Marsike u Abruzzima protiv Rimljana, iz I. st. pr. n.e.

no agencija je počela s radom tek 1955, što je zapravo značilo da su prava za te prijevode došla različitim putovima.⁴

Nakon Siloneove smrti, njegova je supruga Irkinja Darina Laracy dio piščeva arhiva darovala rodnom mjestu, dio Zakladi Filippo Turati u Firenci, a dio prepiske se čuva u Amsterdamu u Institutu za društvenu povijest. Iz Zaklade Turati sam dobila informaciju da se kod njih čuva kratko pismo koje je početkom 1952. Desnica na talijanskom jeziku napisao autoru i zamolio ga za suglasnost da se objavi prijevod.⁵ Silone je tih godina bio izložen kritici lijevih političkih i kulturnih krugova u Italiji. Palmiro Togliatti, generalni sekretar Talijanske komunističke partije, objavio je partijskom dnevniku *L'Unità* opširan članak u kojem navodi kako je i zašto 1930. Silone bio izbačen iz KPI.⁶ No, u policijskim arhivima fašističke Italije on je i dalje bio označen kao opasan bjegunac s raspisanom tjeralicom, sve do njezina pada 8. rujna 1943.⁷ Silone je kao vrlo mlad prišao socijalistima, a 1921. je bio među osnivačima Komunističke partije Italije. U razdoblju 1921.-1927. više puta je putovao u SSSR, a u Moskvi se 1927. nije suglasio s izbacivanjem iz partije Zinovjeva i Trockog.⁸ Poslije ilegalnih boravaka u Njemačkoj, Francuskoj i Španjolskoj, sklonio se u Švicarsku, gdje je od 1940. aktivirao svoju političku djelatnost kao socijalist. U oslobođeni Rim vraća se 1944. i biran je u rukovodstvo socijalističke partije (*Partito socialista italiano dell'unità proletaria* – Talijanska socijalistička partija proleterskog jedinstva). Koncem 1950. izabran je za predsjednika novoutemeljenog Društva za slobodu kulture,⁹ no napadi na njega ne prestaju. Sveučilišni profesor i književni kritičar Carlo Salinari će 1952, ponovno u dnevniku *L'Unità*, postaviti ova retorička pitanja: "I. S. političar? Ne. Pisac? Ne. Propalica."¹⁰ Nekoliko godina kasnije, u ožujku 1956. u Veneciji održan je susret pisaca iz istočnih zemalja pod naslovom "Lo scrittore e lo Stato" ("Pisac i Država"), ponovljen u Zürichu uz sudjelovanje Mauricea Nadeaua, a iste godine Silone je podržao mađarsku revoluciju. Sebe

⁴ Desnicu se o tome više ne može pitati, obitelj koja posjeduje piščev arhiv nije o tome našla nikakvih podataka. Potražila sam adresu gospođe Stojanović i napisala joj pismo. Evo što mi je odgovorila (pismo je napisano strojopisom i u mom je posjedu): «Poštovana gospođo Roić, / Vašim pismom postavili ste mi pitanje da li sam znala ili čula kako je došlo da istovremeno 1952. budu objavljeni Desničin i moj prevod dela Injacija Silonea 'Hleb i vino'. Mogu Vam reći da ni do danas nisam ni znala ni čula da postoji prevod Vladana Desnice toga dela. / S poštovanjem, Jugana Stojanović. / Beograd, 14. novembar 2005.» Ta sam dva prijevoda usporedila u članku «*Dva prijevoda jedne knjige: Ignazio Silone, Hleb i vino / Kruh i vino*», U čast Pera Jakobsena. Zbornik radova, (ur. D. Ajdačić i P. Lazarević Di Đakomo), Beograd 2010., 397.-406.

⁵ U pismu E. D. Goyu od 12.6.1958. Desnica ovako govori o svojim *Proljećima Ivana Galeba*, no to vrijedi i za Siloneov roman, za koji je osobno tražio prava za prijevod: «Imam, naime, izvjesnu averziju prema plasiranju knjiga službenim i birokratskim putem; nalazim da je mnogo zdravije i čestitije da se knjiga sama probija i plasira onako kako i koliko sama zaslužuje». Dušan PUVACIĆ, «Priča o izgubljenom rukopisu. Trideset šest pisama Vladana Desnice E. D. Goju», *Letopis Matice srpske*, 1996., knj. 458, sv. 3, 325.

⁶ Usp. <http://archivio.unita.it/> članak „Contributo alla psicologia di un rinnegato. Come Ignazio Silone venne espulso dal Partito comunista” objavljen 6.1.1950., na str. 3, u kojem Togliatti reagira na Siloneov fragment iz kasnije knjige *Uscita di sicurezza* (Sporedni izlaz) objavljen u broju 5 komunističkog časopisa za kulturu *Comunità* za 1949. godinu. Radilo se o svojevrsnoj antologiji tekstova autora koji su od komunista postali antikomunisti, kao Koestler, Gide, i sam Silone.

⁷ Usp. Elena ALIBERTI, "Il caso Silone" (s dokumentima), *Terzo millennio*, 1/2010., br. 2, 7.-11. Dokumenti, I.-XXIV. Pravim imenom Secondo (Secondino) Tranquilli, pseudonimi su mu bili: Silone, Ignazio Silone, Hippolite, Romano, Simone, Fritz, Nickel, Pasquini (potonji pseudonim spominje Togliatti u nav. članku).

⁸ Kasnije, u listopadu 1933. Trocki će u pariškom *Bulletin de l'Opposition* objaviti recenziju Siloneova prvijenca *Fon-tamara*.

⁹ Među osnivačima je bio i povjesničar umjetnosti Lionello Venturi, autor studije *Od Giotto do Chagalla*.

¹⁰ Usp. <http://archivio.unita.it/> članak od 6.8. 1952. Premda je KPI bila u opoziciji (na vlasti su bili demokršćani) intelektualci iz njezinih redova, ili bliski njoj, znatno su utjecali na kulturu i javno mnijenje u poslijeratnoj Italiji.

je, na tragu Simone Weil¹¹ okarakterizirao kao “kršćanina bez crkve i socijalista bez partije”. Stoga nije čudno što je 1965. velika izdavačka kuća Mondadori iz Milana odbila tiskati njegovu knjigu *Uscita di sicurezza* [Sporedni izlaz], pa je tiskana u nakladi Vallecchi iz Firence, i što je zatim bila isključena iz natjecanja za jednu od najuglednijih talijanskih književnih nagrada “Premio Viareggio”. Novu knjigu, *L'avventura di un povero cristiano* [Doživljaji jednog bijednog kršćanina], koja je postigla znatan uspjeh, Silone je objavio dvije godine kasnije, a na prvomajskom skupu u Rimu 1969. izjavio da je od svih poštovanja dostojnih pisaca s kojima su ga, ponekad i uz njegovu nelagodu, povezivali, najbliži Milovanu Đilasu, jer su sličnosti s njim realne te dodao da Zapad ne može biti model postkomunističkom vremenu, složivši se s Đilasovom tezom da je od sveukupnoga zapadnjačkog modela prihvatljiva samo primarna uloga slobode. Kao što je poznato, u vrijeme napada na Silonea 1953. Đilasovi su tekstovi u novinama i časopisima izazvali pravu buru u Jugoslaviji, čemu je slijedila njegova osuda i gubitak funkcija, a do rehabilitacije će doći tek nakon 1966.

Sudbina Siloneova najpoznatijeg i, prema mišljenju kritike, najuspjelijeg romana bila je složena: pod naslovom *Brot und Wein* objavljen je u prijevodu Adolfa Saagera 1936. u Zürichu, gdje je Silone ilegalno boravio sa zaručnicom Gabriellom Seidenfeld, Riječankom.¹² Original na talijanskom jeziku, *Pane e vino*, izlazi godinu dana kasnije u Luganu i bit će preveden na čak devetnaest jezika u kulturnim krugovima koji su se borili protiv diktature i fašizma. Poslije Drugog svjetskog rata Silone prerađuje roman, stilski ga dotjeruje i mjestimice proširuje ne mijenjajući fabulu. Permutira dva leksema u naslovu, pa od 1955. on glasi: *Vino e pane* odnosno *Vino i kruh*.¹³ Zbog podrške načelu individualnosti spram kolektiviteta i čovjekovoj težnji da oslobodi samoga sebe, roman je imao značajniju recepciju u inozemstvu, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama, nego u domovini, premda mu je kritika bila sklona.¹⁴ Ta je situacija, po mome mišljenju, usporediva s piscima koje matične kulture smatraju “kontroverzima” pa oni intenzivnije sudjeluju u kulturama zemalja u kojima su neko vrijeme boravili.¹⁵

Vratimo se prijevodima Siloneove knjige u Zagrebu i Beogradu: izbor je sigurno bio uvjetovan promjenom ideološke klime nakon 1948.¹⁶ Tada je *Kruh i vino* moralo biti percipirano kao djelo koje tematizira pojedinca koji se želi osloboditi stega prekidanjem svake

¹¹ Izjavio je to u jednom intervjuu francuskom tjedniku *L'Express* iz 1961. Simone Weil je sebe smatrala kršćankom izvan crkve.

¹² Ona se, da bi dobila boravišnu dozvolu u Švicarskoj, formalno udala i uzela prezime Mayer. Silone ju je upoznao na Kongresu mladih komunista u Rijeci 14.XI 1921., a dijelila je s njim izbjegličku sudbinu sve do 1941. O njoj namjeravam napisati poseban rad.

¹³ To je i prvo izdanje u Italiji. Knjiga se pod tim naslovom može naći kod talijanskih izdavača, no ta šira verzija nije u nas nikada bila prevedena. U Desničinov biblioteci nema talijanskog izvornika (usp. V. DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 251.-279.) *Pane e vino*, koji bio predložak za prijevod V. Desnice i J. Stojanović. Posjeduje ga tršćanska gradska knjižnica, Biblioteca civica, a poklonio ju je 1949. Bruno Opeka, tršćanski Slovenac. U *impressumu* knjige stoji: printed in England by Kelihher, Hudson & Kearns, Ltd, Hatfields, London, uz opasku na talijanskom jeziku: «'Kruh i vino' je napisan na talijanskom 1935. i do sada je objavljen u prijevodu na njemački, engleski, danski, nizozemski, češki i mađarski jezik». Ako se uzme u obzir i proširena verzija romana, *Vino e pane*, knjiga je prevedena na ukupno 19 jezika.

¹⁴ Talijanski novinar lijeve orijentacije Giorgio Bocca cijenio je Siloneove intelektualne stavove, no smatrao je ipak da se radilo o diskretnom piscu kojeg je «napuhala» američka propaganda.

¹⁵ Danas su to, da navedem dva bliska primjera, Predrag Matvejević koji sudjeluje u talijanskoj i francuskoj kulturi i Dževad Karahasan koji sudjeluje u kulturama njemačkog govornog područja.

¹⁶ Ivo HERGEŠIĆ navodi u svom pogovoru *Ignazio Silone – život i djelo* (u: I. SILONE, *n. dj.*, 222.-224.) da je Siloneov roman *Fontamara* (naslov je toponim talijanskog planinskog sela) objavljen u Zagrebu 1935. u prijevodu Ante Jureše (što je bilo neposredno nakon prvog izdanja tiskanog na njemačkom jeziku u Zürichu, 1933). Prvo talijansko

veze s političkom organizacijom. Silone je, kako je pojasnio Togliatti, bio izbačen iz Komunističke partije još 1931, no ostao je blizak socijalistima i lijevim idejama općenito. U kratkom pogovoru beogradskog prijevoda Guido Tartalja¹⁷ navodi činjenicu da Siloneov najnoviji roman, *Šaka kupina*¹⁸ (original: *Una manciata di more*) potiče žučne rasprave u “kominformovskoj štampi” i to upravo “ovog leta”. Kad je o zagrebačkom prijevodu riječ, vrlo je vjerojatno da je jedan od inicijatora tog izdanja bio upravo Desnica (kao što sam spomenula, osobno je od autora zatražio prava za prevođenje i tiskanje), jer je sa Siloneom dijelio kompleksan položaj slobodnog intelektualca suprotstavljenog ideološki zatvorenim kulturnim krugovima u dvjema zemljama različitog uređenja.

U Siloneovom, dijelom autobiografskom romanu, protagonist se “podvaja”: teško bolestan, intelektualac i komunist Pietro Spina se 1935, pred početak talijanske okupacije Abisinije, vraća iz egzila i, da bi se sakrio, nagrdi lice i pruruši se u svećenika Paola Spada.¹⁹ Odlazi u zabit planinski kraj u Abruzzu, odakle je rodom, kako bi se oporavio i nastavio s ilegalnim radom. Putem, u nekom selu, mora ispovjediti djevojku na umoru, te dolazi u mjestance Pietrasecca, gdje živi u svratištu, čita svete knjige i zbližava se s mještanima. Ona bizarna i lakomislena djevojka je pak gotovo čudom ozdravila i slijedi ga, a on je pošalje u Rim da se poveže s njegovim drugovima. U Pietraseki Pietro upoznaje Cristinu, obrazovanu i inteligentnu djevojku, koja je kao žrtva obiteljskih predrasuda predodređena da se zaređi. Pietro, odnosno don Paolo, ispisuje u svom dnevniku zamišljene dijaloge s njom. Nakon nekog vremena, zdrav i ojačao, odlučuje se vratiti u Rim gdje nalazi stare drugove, partijske aktiviste, no ubrzo spoznaje da često nisu bolji od diktature protiv koje se bore. Vraća se u Abruzzo i shvaća da je, unatoč razočarenju partijom, njegov otpor fašizmu sada osnažen dubokom introspekcijom i potvrdom snage humanističkih ideja. No, otkriven je i mora bježati. Cristina odbacuje sudbinu koju joj je namijenila obiteljska tradicija i pokušava ga slijediti vođena iskrenim osjećajima, ali upadne u snježnu oluju u kojoj će je rastrgati vukovi.

Uz opoziciju Pietro Spina – don Paolo Spada i introspektivne momente u kojima se analizira odnos spram partije odnosno kršćanskog nauka, prisutna je i ona selo-grad odnosno Pietrasecca – Rim, zatim Bianchina – Cristina, pa čak i Cristina – don Paolo, opozicija

izdanje objavljeno je također u Švicarskoj, tri mjeseca kasnije, s posvetom preminulom bratu i, «con affetto», osjećajno, Gabrielli Seidenfeld. Kasnije je Silone, po želji supruge Darine, tu posvetu izbrisao. *Fontamara* je imala izvrsnu recepciju u svijetu, prevedena je mnoge jezike, od Rusije do SAD. Navodno se u Hrvatskoj mislilo da je ime autora pseudonim (što je *de facto* i bio!) i da se zapravo radi o domaćem autoru koji aludira na prilike u nekom hrvatskom selu (o tome piše B. BONGIOVANNI u recenziji «I. Silone, Opere, Mondadori, Milano 1998.» u mjesečniku *L'Indice*, 1998, 9.). Drugo izdanje Jurešinog prijevoda *Fontamare* izlazi nakon Drugog svjetskog rata, 1952. u Sarajevu kod izdavača Seljačka knjiga, a roman je bio preveden i na slovenski. Ta su izdanja recenzirali S.V.J. [vjerojatno Svetlana Velmar Janković, S.R.] u časopisu *Mlada kultura* 1/1952., br. 1, 7. i Bojan Štih, u časopisu *Naši razgledi*, 1/1952., br. 16, 16.-18. (usp. *Bibliografija Jugoslavije*).

U Zagrebu je 1935. objavljena i Siloneova knjiga *Fašizam*, u prijevodu Milana Durmana i u tisku Zadružne štampe (B. Miletić). Isti je prijevod ponovno i bez preinaka objavljen kod izdavača Durieux, Zagreb 2006.

¹⁷ Tartalja je poznat kao pisac za djecu. Iz splitske obitelji, rođen je u Zagrebu 1899, živio je u Beogradu, gdje je umro 1984.

¹⁸ Knjiga je objavljena u Italiji 1952. godine, a prijevod Nikole Dumića kod izdavača Rad iz Beograda već 1953.

¹⁹ Zanimljive su aluzije na svete Petra i Pavla; prezimena također kriju značenja: «spina» je trn, a «spada» mač. Paolo se zvao pišćev otac, koji je umro kad je on bio desetogodišnjak. Kruh i vino prizivaju euharistijsku simboliku i značenje u kršćanstvu. Lik Pietra Spine nalazi se i u drami *Ed egli si nascose* (I on se sakri) i u romanu *Il seme sotto la neve* (Sjeme pod snijegom). O intertekstualnim vezama lika Pietra Spine i povijesne osobe po imenu Pietro del Morrone, koji je 1294. izabran za papu Celestina V. usp. Maria Grazia DI PAOLO, «Silone's Celestino V and the 'Fabula' of the Evolution of a Soul», *Forum Italicum*, 39/2005., br. 1, 73.-82.

dviju ideologija – lijeve, komunističke spram fašizma, koja se očituje u suprotstavljenim sudbinama pojedinih sporednih likova. Zanimljiv je lik Luigija²⁰ Murike, doušnika pokajnika koji će kasnije biti ubijen, koji asocira na sudbinu piščeva brata Romola.²¹ Protagonist, koji je otpočetak antifašist, prolazi razdoblje u kojem mora kriti identitet pod maskom katoličkog svećenika: ta ga epizoda dovodi do spoznaje da je moguć sinkretizam antifašizma i kršćanstva. Mislim da su te karakteristike romana, ali i osobnost autora bili izazov za Desnicu. U vrijeme njegova izlaženja i neposredno oko njega on je vodio niz polemika u kulturnoj javnosti: između ostalih s Jožom Horvatom, Marinom Franičevićem, Ivanom Dončevićem, Đurom Šnajderom.²² Bio je optužen za malograđanstvo, idealizam, antimaterijalizam, neplodnost... U svom odgovoru N. St.-u Desnica kaže:

Ne, družo N. St. Ne radi se o mojoj “osveti” zbog vanredne plodnosti koju je naša “komuniziana literatura” pokazala u ovoj godini [misli na 1952, S. R.]. Na vaša pitanja: “kad je jugoslavenska književnost imala plodnije dane?” i ja spremno odgovaram s Vama: “nikad ranije”. Samo, usuđujem se nadodati: toj sam plodnosti i ja, onako fenomenalno neplodan kao što Vi u Vašem članku podvlačite, nešto malo doprinio time što sam tokom ove godine izdao u posebnim knjigama zamašniju zbirku pripovijedaka i prevode četiriju djela iz svjetske literature, a osim toga “prosuo” po časopisima, listovima, radio-emisijama oveci broj novela i fragmenata, pjesama, članaka i esejčića; objavio prevod jedne poeme i više kraćih proznih i stihovnih stvari, održao ili svojim učestvovanjem potpomogao nekoliko književnih večeri, itd, itd.²³

U ovom odgovoru Desnica se poziva na četiri prijevoda iz svjetske književnosti, prema dostupnim bibliografijama bilježimo, pored Siloneovog romana, Venturijevu povijesno-umjetničku studiju *Od Giotta do Chagalla* i prijevod knjige André Gidea s francuskog.²⁴

U svom prijevodu romana *Kruh i vino* naveo tek jednu prevodilačku bilješku kulturološkog karaktera: uz Siloneovu rečenicu “...jednom sađe iz Pescasserolija jedan filozof...” Desnica pojašnjava: “Aluzija na filozofa B. Crocea”.²⁵ Veći broj mjesta u knjizi, na primjer, rečenice na latinskom tražile su objašnjenje za čitatelje bez klasične naobrazbe, no Desnica je slijedio primjer originala, jer se u talijanskim knjigama tekst na latinskom, ili na nekom od romanskih jezika, ne prevodi jer se smatra dijelom kulturne baštine. No ipak je na dva mjesta, gdje su u originalnom izdanju navedeni prijevodi latinskih rečenica, to bilo potrebno učiniti i u prijevodu.²⁶ Odmjeren, bogat Desničin jezik, pažljivo strukturirana rečenica,

²⁰ Svećenik koji je zaštitio i kasnije utjecao na Silonea u njegovoj dječjačkoj dobi zvao se Luigi Orione. On je inspirirao lik don Benedetta u romanu.

²¹ Romolo Tranquilli, komunistički aktivist, po nekim izvorima denuncijant, umro je 1932. od posljedica mučenja u kaznionici na otoku Procida, u Napuljskom zaljevu.

²² Usp. Vladan DESNICA, *Progutane polemike*, Beograd 2001.

²³ *Isto*, 70.-71.

²⁴ Riječ je o knjizi *Povratak iz SSSR-a. Dopune mom povratku iz SSSR-a*, s predgovorom Rudija Supeka, Glas rada, Zagreb 1952. Izbor je vjerojatno bio inspiriran Siloneovom antologijom *Uscita di sicurezza* iz 1949. u koju je bio uvršten upravo taj Gideov prinos. Kasnije će Desnica objaviti prijevod s francuskog izvrsne knjige za djecu (i odrasle): Marcel AYMÉ, *Priče mačke na grani*, Biblioteka Vjeverica, Mladost, Zagreb 1963. (2. izdanje 1969, a 3. 1980.), te *Druge priče mačke na grani* 1965.

²⁵ I. SILONE, *n. dj.*, 7. Primjerak u Knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu nema sačuvane korice, pa je naknadno uvezan. Po tim je obilježjima knjiga nalik primjerku prvog talijanskog izdanja koje sam imala na raspolaganju.

logična interpunkcija karakteriziraju, dakako, i njegove prijevode. Kao što je u svoju prozu umetao lokalizme, smatrao je da čitatelji i u prevedenom tekstu mogu razumjeti većinu nepoznatih ili manje poznatih leksema ili sintagmi prema mediteranskoj analogiji. Pored toga, Desnica je izvrsno poznavao talijanski i francuski, kako je jednom napisao o svom romanu *Proljeća Ivana Galeba*: “Mnoga sam mjesta i mislio na tim jezicima [talijanskom i francuskom, S.R.], pa sam morao tražiti najpogodniji adekvat na našem jeziku”.²⁷ Možda se upravo zbog toga nije mogao uživjeti u položaj čitatelja kojem su ti leksemi i frazemi strani, nepoznati. Tako, na primjer, Siloneovu sintagmu “poveri cafoni” Desnica prevodi kao “kafoni”, pa se tek iz konteksta se može razabrati da se radi o siromašnim, bijednim zemljoradnicima.²⁸ Talijansku kartašku igru “scopone” prevodi kao “preferans”, no ne radi se istoj igri. “Scala santa” u Rimu su “Svete stepenice”, također bez detaljnijeg objašnjenja, a ime rimskog zatvora ostaje i u prijevodu latinsko Regina Coeli. Kadšto su talijanski frazemi prevedeni a ne preneseni u dolazni jezik: umjesto “vrijeme steže” bolje bi bilo “vrijeme leti”, umjesto “nema religije” bolje bi bilo “nema Boga” i umjesto “hereditarni neprijatelj” - “krvni neprijatelj”.²⁹

Osobna imena su originalna i deklinirana prema potrebi: don Benedetto, Pietro Mascià, Magascia, Cristina, a kod nadimka lika Sciatàp – gdje Silone piše: “Sciatàp na engleskom znači: šuti!” Desnica iza citiranog nadimka unosi i originalni engleski imperativ u zagradi “(shut up!)”, no možda je u tom slučaju bolje rješenje bilo fonetska transkripcija nadimka.³⁰ U krčmi seljaci razgovaraju i o kralju, pa spominju kako je talijanski kralj “iz osjećaja” “oženio kćer jednog kozara iz Crne Gore”, jer se srcu ne zapovijeda i jer je “htio baš da oženi siromašicu.”³¹ Imenicu “bog”, slijedeći Silonea, Desnica piše velikim početnim slovom, ali su stari “don Benedetto” pa i don Paolo najčešće pučki označeni kao “popovi”. Pietro, odnosno don Paolo uvjerljiv je lik i u prijevodu, revolucionar koji je prisiljen na razmišljanje, mirovanje na selu. I Desnica je rado opisivao takve seoske ambijente u kojima se kreću obrazovani intelektualci ili stručnjaci, dolazeći u doticaj s autohtonim življem. Kruh i vino su *leit-motiv* romana, pa na samom početku nalazimo bjegunca Pietra Spinu skrivenog u sjeniku:

Spinino je tijelo ispruženo na slami; pokraj njega s jedne strane leži košarica kruha, s druge boca vina. To je duručak kojim ga dvori Cardile.³²

Kasnije, kad kao prerušeni svećenik bude posjetio dom Cristinine obitelji, pit će vino sjedeći za stolom s njezinim ocem:

Crno je vino od dobro sazrela grožđa i ima nasladak ukus u dnu čaše. Bijelo je prozirno, trpkoslatkasto i tjera čovjeku mali srh u kosti.³³

²⁶ Riječ je o navodu iz Horacija, što ga don Benedetto šalje Pietru na ceduljici, pozivajući ga na razgovor, odnosno na čašu vina, I. SILONE, *n. dj.*, 268. i izreci «Intrabit ut vulpis, regnabit ut leo, morietur ut canis» koja se odnosi na izbor papa, u konkretnom slučaju na izbor Bonifacija VIII, na str. 278.

²⁷ D. PUVAČIĆ, *n. dj.*, 329.

²⁸ Inače, “cafone” u suvremenom talijanskom pogrdno označava “seljačinu”, primitivca.

²⁹ Talijanski su frazemi: «il tempo stringe», «non c'è più religione» i «nemico ereditario», u Desnice na str. 29., 41. i 44.

³⁰ I. SILONE, *n. dj.*, 40.

³¹ *Isto*, 88.

³² *Isto*, 27.

³³ *Isto*, 71.

I kad Pietro dođe k don Benedettu, njegova će sestra donijeti vino učitelju i nekadašnjem učeniku koji razgovaraju o smislu života:

Ona položi na sto dvije čaše i vrč crnog vina, pa se vrati u svoju sobu.³⁴

U Pietraseki se kruh pekao na ovaj način, a to podsjeća Pietra na rodnu kuću:

[...] peče se svakih petnaest dana, u zajedničkoj peći, i miješenje kruha je neki obred sa strogim pravilima. Žena je zavila kosu ubrusom, kao koludričkim privjesom, i sije brašno kroz sito, u otvorenim naćvama. Odvaja tako brašno od mekinja, a cvijet od običnog brašna; mekinje služe za kokoši i za svinju, obično brašno za kruh, a cvijet za tjesteninu. Ženi su lice i ruke naprašeni brašnom, koje se diže od ritmičkog pokretanja sita. Klečeci pred ognjištem Amerigo [gazdaričin mali sin, S.R.] suzi ložeći vlažna drva pod loncem, u kome se kuhaju krompiri, koje će nadodati brašnu da kruh bude teži i trajniji. Don Paolo prisustvuje tome i šuti; on opet vidi ceremoniju miješenja kruha u svojoj staroj kući u Orti, ozbiljnu i pažljivu zauzetost, kojom mu je majka vršila i najmanje pripreme, prekrstivši se prije toga; opet čuje pozivanje pekarice u noći, s ulice, prvi poziv da se ukuha kvas, drugi poziv da se umijese glave kruha, treći poziv da se daske s kruhovima donesu u općinsku pekaru.³⁵

Roman sadrži i opis mise koju vodi stari don Benedetto, vino mu prinosi u kalež upravo Cristina, a nakon posvećenja on se ruši na samom oltaru i umire.³⁶ Na samom završetku, u kući mrtvog Luigija Murike, don Paolo je s mještanima u kući njegovih roditelja. Kruh i vino tada poprimaju visoku simboličku vrijednost i postaju analogni apstraktnim pojmovima:

Ljudi jedu i piju, poneko moći kruh u vino.

- Jedite i pijte, veli im otac. – Ovo je njegov kruh i njegovo vino. [...]

Ljudi oko stola jedu i piju.

- Kruh se pravi od mnogih zrna žita – veli Spina – zato on znači jedinstvo. Vino se pravi od mnogih zrnaca grožđa, pa i ono znači jedinstvo. Jedinstvo sličnih, jednakih i korisnih stvari. Prema tome to znači i istinu i bratstvo, jer su sve to stvari koje idu zajedno.³⁷

Desniččin prijevod očituje neke od karakteristika njegovog književnog jezika, zbog čega je kasnije i polemizirao u javnosti. Na primjer, on određene lekseme bira prema vlastitoj naklonosti, ne želeći pritom ograničiti svoje leksikološke izbore, kako sam već rekla, na primjer, samo na štokavsku varijantu. Jednako tako, mjesec označuje tradicionalnim

³⁴ Isto, 170.

³⁵ Isto, 176.-177.

³⁶ Isto, 194.

³⁷ Isto, 216. Usp. i *Novi zavjet*, Evanđelje po Mateju, 26, 26-28: "Dok su blagovali, uze Isus kruh, zahvali i razlomi ga, pa ga davaše učenicima govoreći: 'Uzmite i jedite! Ovo je tijelo moje.' Zatim uze kalež te zahvali i dade im ga veleći: 'Pijte iz njega svi, jer ovo je moja krv...'" U: *Biblija*, Stvarnost, Zagreb 1968. O metafori i zbiljskoj funkciji hrane u Siloneovim djelima usp. Gaetana MARRONE, «Il segno culinario come campo di tensione nella narrativa di Ignazio Silone», *Italica*, 2002, 3, 353.-362.

hrvatskim nazivima, jer je u ovom romanu to posve prikladno protoku vremena u ruralnom ambijentu, gdje su ti nazivi vezani za poljoprivredne poslove i mijene u prirodi. Tako čitamo, na primjer, “potkraj travnja”, “svibanj” itd, ali na drugom je mjestu, s pravom, sintagma “le rose di maggio” prevedena je kao “majske ruže”.³⁸ U Silonea je iznimno važan pasus o slobodi, koji je Desnica, po mom mišljenju, izvrsno preveo:

Čovjek koji se bori za ono što smatra pravednim, slobodan je čovjek. Naprotiv, može se živjeti u najslobodnijoj zemlji na svijetu, ali ako je čovjek u svojoj nutrini lijen, tup, servilan, skrušen, nije slobodan; iako na tebe nitko ne pravi nikakav pritisak, ipak si rob. Ne, ne valja zazivati svoju slobodu od drugih. Slobodu moramo sami uzeti.³⁹

Navodim i dva najosjetljivija mjesta prevedene knjige, njezin početak i kraj. Roman *Kruh i vino* počinje ovako:

Stari don Benedetto sjedi na zidiću vrta, u sjeni čempresa. Na zidiću crnina njegove svećeničke haljine produžava i apsorbira sjenu stabla. Iza njega sestra mu тка na razboju postavljenom između šimširove živice i lijehe ružmarina, a čunak prelijeće preko osnove od crvene i crne vune, s lijeva nadesno i s desna nalijevo, praćen ritmom podnožnika, koji podiže niti grebenâ, koji zbijaju potku. Toplo je poslijepodne potkraj travnja. Misao slijedi kretanje čunka, pa i ona prelijeće slijeva nadesno i zdesna nalijevo. Nadesno put vodi u grad, nalijevo počinju odmah planine.⁴⁰

Ako u odlomku izdvojimo sintagme i lekseme: “zidić vrta”; “crnina”; “svećenička haljina”; “apsorbira”, vidimo da su Desničini izbori markirani; pa je tako i “ružmarin”, prema venetskom izgovoru, dalmatinski leksički varijetet i odomaćena verzija književnog “ruzmarina”. Zanimljiva je i implicitna usporedba rada tkalačkog stana i misaone djelatnosti dvaju likova: glagol “prelijeću” zadržava metaforičnost (analogno našim frazemima: “misli lete”, “pobjegla mi je misao”) premda je nešto dalji od originalnog glagola “saltare”, u značenju “skakati”. No, talijanski frazemi “mi è saltato in mente”, u značenju “palo mi je na pamet” ili: “cosa gli è saltato alla testa?” za “što mu se mota po glavi?” navode na mišljenje da je autoru romana upravo asocijacija na mišljenje bila prvotna. Još nešto, piščeva majka, koja je poginula u razornom potresu iz 1915. godine,⁴¹ bila je tkalja, pa je tkalački stan u romanu važan trag uspomene na nju. Silone bira Abruzzo i njegove siromašne predjele s namjerom da izravno posvjedoči o bijedi i potakne razmišljanje i raspravu o njezinim uzrocima, odakle slijedi potreba za socijalnom i političkom borbom protiv fašističkih manipulacija i

³⁸ Usp. I. SILONE, *n. dj.*, 41., 43. Na str. 216. Desnica navodi imena devet mjeseci, od studenog do srpnja, koliko treba da žito dozrije za kruh.

³⁹ *Isto*, 25. U originalu: “L'uomo che lotta per ciò ch'egli ritiene giusto, è un uomo libero. Per contro si può vivere nel paese più libero della terra, ma se si è interiormente pigri, ottusi servili, devoti, non si è liberi; malgrado l'assenza di ogni coercizione violenta, si è schiavi. No, non bisogna implorare la propria libertà da altri. La libertà bisogna prendersela.”

⁴⁰ *Isto*, 5.

⁴¹ Potres je 13. siječnja 1915. pogodio je planinsku oblast Marsike, poginulo je oko 29.000 ljudi. Da je riječ o trusnom kraju posvjedočio je, nažalost, 2009. potres koji je pogodio glavni grad pokrajine, l'Aquila.

namjera da se stanje promijeni.⁴² Biografski su elementi u njegovim prvim djelima utkani su, kako sam navela, u narativno tkivo, na primjer, činjenica da je majka bila tkalja, da je njegovo školovanje bilo teško i vezano za lik jednog svećenika, da je bio politički bjegunac i bježao od policijskih progona, a postoje i stanovite teze (još uvijek je to predmet povijesnih i arhivskih istraživanja i rasprava)⁴³ da je u određenom razdoblju bio doušnik ili suradnik talijanske fašističke policije.

Zaključni odlomak romana Desnica ovako prenosi iz originala:

U neko doba odgovori joj jedan glas iz daljine, no to nije ljudski glas. Izgleda više kao zavijanje psa, ali je oštrije i produljeno. Cristina ga prepoznaje: to je urlik vuka. Urlik na mesinu. Doziv drugim vukovima rastrkanim po planini. Poziv na zajedničku gozbu. I to ovaj put nije mesina, već fino, nježno i čisto meso, što ih čeka, kršteno meso. Kroz susnježicu i noćnu tamu koja se počinje zgušnjavati, Cristina vidje, gdje prema njoj trči zvijer, hitro se pojavljujući i nestajući između hrpa snijega. U daljini vidje, gdje pristižu i druge. Tad ona klekne, zatvori oči i prekrsti se.⁴⁴

Problem alternacije pripovjednog imperfekta s aoristom u talijanskoj prozi je jedan od ključnih prevoditeljskih problema. Često ga je u našem jeziku moguće zamijeniti prezentom svršenih glagola, jer se time postiže brz ritam, a izbjegavaju se arhaični oblici aorista/imperfekta ili pak naš analitički perfekt koji usporava ritam naracije. Završna rečenica sadrži prezente triju glagola u slijedu. Present kao vrijeme naracije inovativan je u Silonea, jer njegovom uporabom on inzistira na prisutnosti neriješenog problema: i dalje vlada bijeda i zatucanost seljaka, politički angažman i djelovanje intelektualca su dovedeni u pitanje, privid i istina se isprepleću u likovima prerusenog, odnosno podvojenog lika Pietra Spine / don Paola Spade. Desnica se (s punim pravom, ovdje u ulozi pisca-prevoditelja) osjeća na kraju svog posla slobodnijim, pa želeći najvjerojatnije izbjeći monotoniju i poantirati završetak, alternira svršene oblike glagola⁴⁵ u prezentu i aoriste odnosno imperfekte.

U interkulturalnoj komunikaciji, jer je prijevod ovog romana to i zahtijevao, Vladan Desnica je uspješno obavio prijenos u kulturu primateljicu, shvativši u potpunosti dominantu teksta⁴⁶ i poštujući topografski, psihološki i metafizički kronotop pri njegovu interpretiranju. Ovaj rad svjedoči da je interkulturalna suradnja u obje kulturne sredine bila ostvarena na visokoj razini, da je kao postupak u najvećem broju slučajeva korištena transpozicija, odnosno prenošenje različitih gramatičkih kategorija, dok je tek mjestimice učinjeno prilagođavanje. Bila je relativno snažno izražena intencija "medijatora", odnosno jezičnog i kulturnog posrednika, da se poslužimo Ecovim terminom, a prijevod je u cijelosti tekstualan.⁴⁷

⁴² Albert Camus, dobitnik Nobelove nagrade 1957. napisao je: «Pogledajte Silonea. On je tako duboko vezan za svoj zavičaj, a tako je evropski», u: I. SILONE, *Vino e pane*, Milano 1976., 5 (Redakcijski predgovor). Siloneov Arhiv u Pescini sadrži tri Camusove reference: Albert CAMUS, u časopisu *Demain*, studeni 1957; *Isti*, "Le Pain et le vin de Ignazio Silone" in *Essais*, Gallimard, Pariz 1965. i *Isti*, *Le pain et le vin* u *Alger Républicain*, 23. svibnja 1939. te jedno Camusovo pismo Siloneu od 26.10.1956. (<http://www.silone.it/node/431>).

⁴³ Usp. Dario BIOCCA, *La doppia vita di un italiano*, Milano 2005.

⁴⁴ I. SILONE, *n. dj.*, 221.

⁴⁵ Glagolski vid koji razlikuje svršenu odnosno nesvršenu varijantu: razmisliti/razmišljati i predložiti/predlagati nema analogiju u talijanskom jeziku.

⁴⁶ Usp. Bruno OSIMO, *Manuale del traduttore*, Milano 2008. (2. izd.).

⁴⁷ Usp. Umberto ECO, *Dire quasi la stessa cosa*, Milano 2003. i Peter TOROP, *La traduzione totale*, Modena 2000.

Prevođenje je i ponovno ispisivanje teksta, cijele njegove duljine, naravno u novom kontekstu, u dolaznom jeziku, a istodobno i pomno, detaljno, “jedino pravo” čitanje, kako je jednom rekao Italo Calvino, i sam pisac i prevoditelj. Desnica je vrlo uspješno ostvario te procese unutar kulturnog kruga i jezične varijante u kojoj je živio. Knjiga *Kruh i vino* ostavila je traga o jezičnim, društvenim i kulturološkim prilikama u prvoj polovici ‘50-tih godina prošlog stoljeća, jer je putem prijevoda bilo moguće progovoriti o revoluciji, bijedi, savjesti, odgovornosti, crkvi, bogu. Desnicu je to sasvim sigurno ohrabrilo da u našu prozu unese Smiljevac, Badrovac, Dračevac i druga neimenovana sela dalmatinskog zaleđa ili otoka, opiše likove autohtonog življa i suprotstavi im građane, intelektualce i stručnjake, kao što su don Benedetto i Pietro Spina suprotstavljeni siromašnim zemljoradnicima iz Marsike. I spram Silonea i spram Desnice – koji su se našli zajedno u hrvatskom prijevodu *Kruha i vina* – ondašnja je kritika, na tragu ideoloških postavki, reagirala negativno, no recepcija i kasniji pristupi njihovim djelima svjedoče da su obojica ostavili ponajbolje stranice u književnostima kojima pripadaju.

TWO WRITERS UNDER CRITICISM: DESNICA AND SILONE

Abstract: In 1952, in the midst of cultural and ideological renewal in Yugoslavia, the book *Bread and vine* (original title in Italian: *Pane e vino*) was published. Both writers, Italian antifascist Ignazio Silone (Pescina, Abruzzo region, 1900 – Geneva, 1978), and the translator and writer Vladan Desnica, were exposed to severe criticism in their respective cultural and ideological spheres. The paper is a comparative analysis of two “case studies”.

Key words: intercultural communication, reception of literary translation, ideological criticism

Literatura

Elena ALIBERTI, “Il caso Silone”, *Terzo millennio*, 1/2010., br. 2, 7-11.

Dario BIOCCA, *La doppia vita di un italiano*, Milano 2005.

Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (priredio Dušan Marinković), Zagreb 2006.

Vladan DESNICA, *Progutane polemike*, Beograd 2001.

Maria Grazia DI PAOLO, “Silone’s Celestino V and the ‘Fabula’ of the Evolution of a Soul”, *Forum Italicum*, 39/2005., br. 1, 73.-82.

Umberto ECO, *Dire quasi la stessa cosa*, Milano 2003.

Bruno OSIMO, *Manuale del traduttore*, Milano 2008.

Dušan PUVAČIĆ, “Priča o izgubljenom rukopisu. Trideset šest pisama Vladana Desnice E.D. Goju”, *Letopis Matice srpske*, 1996., knj. 458, sv. 3, 325.

Sanja ROIĆ, “Dva prijevoda jedne knjige: Ignazio Silone, *Hleb i vino / Kruh i vino*”, *U čast Pera Jakobsena. Zbornik radova*, (ur. D. Ajdačić i P. Lazarević Di Đakomo), Beograd 2010., 397.-406.

Ignazio SILONE, *Kruh i vino*, Zagreb 1952.

Ignazio SILONE, *Vino e pane*, Milano 1976.

Peter TOROP, *La traduzione totale*, Modena 2000.

POETIKA KAO IZAZOV POLITICI – DEKONSTRUKCIJSKO DESNIČINE DISKURZIVNE PROZE

Lidija Vukčević

Sažetak: Vladan Desnica je vješto oponirao vladajućim idejama socijalističkoga realizma, naglašavajući kako jedino nesvjesno zapažanje i iskustvo čine relevantnu podlogu književnoj praksi. Implicitno se odredio i protiv nešto kasnijeg konceptualizma. Time se zapravo postavio između dviju suprotstavljenih poetika i zalagao za realizam osjećajnosti, snovitosti, fantazijskoga. Ovakav stav je bio implicitan poziv na suprotstavljanje političkoj stvarnosti stvarnošću umjetnosti. Inzistirajući na visokoj zadaći umjetnosti, «očovječenju čovjeka», koje je smatrao vječitim ciljem svake književne djelatnosti, Desnica se u diskurzivnoj prozi priklonio vlastitoj poetici te na sebi svojstven način pokušao djelovati jednostavnom logikom, *poetikom protiv politike*.

Ključne reči: Vladan Desnica, socijalistički realizam, poetika, politika, diskurzivna proza

Koncepcijski i kao praksa političke filozofije na djelu, vrijeme iz kojeg pišemo svoj tekst o *dekonstrukcijskome* Desnici gotovo da i ne poznaje niti razlikuje pojmove ljevice i desnice. Ono nas zapravo vraća postmodernom politikom neopredijeljenosti i navodne transidelologičnosti naizgled prevladanim pojmovima lijevo i desno.

Ne samo što živimo filozofiju politike kojom se proklamira kraj povijesti – pa je nesmiljeno ukinula termin *povijest* upravo kad su se valjali najkrvaviji zločini nakon Drugoga svjetskog rata, na prostorima bivše Jugoslavije – očita je i nesuptilnost filozofije nelagode koja nije umjela teorijski odgovoriti na suvremeno zlo aktualiteta, bez da ga simplificira u kolektivnu krivicu usmjerenom k samo jednom od jugoslavenskih etniteteta. A svi su manje – ili više izravno – bili sudionici i djelitelji odgovornosti.

Takva teorijski nesigurna filozofija postmoderne nesposobna da promišlja suvremeno zlo, za glavnu „inovaciju“ pokušala je nametnuti doba odsustva vremena i ujedno, odsustva velikih ideja. Naprotiv, u velikom recidivu divljeg nacionalizma zaostalog iz ropotarnice 19. stoljeća, vraćao nas je postmodernizam ideji da već se i na književnoteorijskom i književnopraktičnom planu osjeća svakovrsna kriza identiteta.

Nas će, u kontekstu okvirne teme ovog simpozija, u odnosu vlasti i intelektualaca najprije zanimati kako je Desnica, kao čovjek koji je gotovo pravi suvremenik XX. stoljeća i kojem je suputnik više od šest desetljeća i kao pripadnik građanskog sloja i kao čovjek koji je svojim porijeklom, obrazovanjem, pripadanjem, talentom i formacijom, multikulturan,

pa i u stanovitom smislu, višejezičan, kako je on mogao gledati na praksu i politiku, te potom na konzekvencije totalitarizama koje je na različite načine živio od jugoslavenske kraljevske diktature, talijanskoga fašizma i endehazijskoga rasizma do politike staljinizma odnosno, reperkusija koje je unosi novi socijalistički poredak?

Danas, iz perspektive od 40 i više godina od autorove smrti, smatramo da je dobar dio odgovora na ovo pitanje sadržan u tekstovima tzv. diskurzivne proze ovoga autora.

Pedeset godina nakon Desničina plediranja za estetiku – što je implicitno bio i odgovor i poziv na mogući *angažman* intelektualca i pisca, iznova istražujemo Desničine poetičke implikacije i protivljenja realističkom *hotimičnom iskustvu*, kao vidu namjerne autorske intencije kojim se pribire građa za umjetničko stvaranje.

Oponirajući vladajućim idejama socijalističkoga realizma, što je nastojao nastaviti, proširiti i primijeniti poetičke proseedee realizma XIX. stoljeća, aplicirajući ih na specifičnu situaciju koju je otvarao jugoslavenski tip socijalizma, Vladan Desnica će, ne bez aluzija na zolinsku metodu, oponirati imperativnom logikom pisca novog vremena: “Absurdno je odlaziti u rudnik da bi se napisao roman iz rudarskog života.”¹

Time želi naglasiti da jedino nesvjesno zapažanje i iskustvo čine relevantnu podlogu književnoj praksi. Svjestan česte intencionalnosti u književnosti svoga vremena Desnica se implicitno određuje i protiv nešto kasnijeg konceptualizma umjetnosti. Time se suprotstavlja dvjema oponentnim poetikama, a pledira za realizam osjećajnosti, snovitosti, fantazijskoga.²

Ovakav stav implicitan je poziv na oponiranje političkoj stvarnosti stvarnošću umjetnosti. Destruirajući temeljne estetske postavke realizma, kao što su primjerice oni kanonski, o iskrenosti ili tipičnosti, Desnica se priklanja ideji da je “realističnost književnoga djela [...] potpuno irelevantna” za estetski sud o književnome djelu.³

U svojim najpoznatijim diskurzivnim tekstovima iz 30-ih i 50-ih godina 20. stoljeća Vladan Desnica dekonstruira uvriježene pojmove tipičnosti, realističnosti, karakterističnosti, univerzalnosti i konkretnosti: svojim ćemo istraživanjem nastojati pokazati koliko su i kako ovi termini upućeni zapravo kritici suvremene politike, te uolikoj su mjeri povezani s *njegovim obračunom s njima*, vladajućim konceptom socrealizma, koji je smatrao svojom dužnošću istaći etički prioritet umjetnosti nad onim estetičkim.

Time Vladan Desnica oponira *politici straha*, te izaziva i vrlo relevantan nonkomformistički stav protiv konzekvencija suvremene povijesti. Istražujući na visokoj zadaći umjetnosti – koja je opet izrasla iz duha marksističke filozofije – “očovječenju čovjeka”, koju smatra “vječitim ciljem, i krajnjom svrhom i dubljim smislom svake književne djelatnosti”⁴ V. Desnica se u diskurzivnoj prozi priklanja vlastitoj poetici osvojenoj narativnom prozom koja je bogata protuslovljima, dijalektičkom igrom svjetla i sjene, idejom i materijom, paradoksom i paroksizmom; s onu stranu dobra i zla, te je time *eo ipso* protivna političkim simplificiranjima iz 50-ih godina 20. stoljeća. Desnica je pokušao jednostavnom logikom, *poetikom protiv politike* djelovati na sebi svojstven način angažirano, ali tako da ne bude angažirani

¹ Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga prva*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2005., 197.

² Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 24.

³ *Isto*.

⁴ Benedetto CROCE, *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika: teorija i historija*, Zagreb 1991.

intelektualac blizak vlasti, kako se nerijetko dešavalo u južnoslavenskim književnostima i kulturama nakon Drugoga svjetskoga rata.

Izgradivši vrlo osoban prozno-poetski egzistencijalizam, V. Desnica je svojim diskurzivnim tekstovima i njihovom borbom *protiv kompromisa između umjetnosti i politike*, te protiv podređivanja književnosti ideologiji, najavio i stvorio uvjete za slobodu umjetnosti od svake politike, kojoj će dobar dio umjetničke i književne prakse nakon 50-ih godina, stremiti.

Možda dosad nije unutar ovog temata, dovoljno pažnje posvećeno onom najmanje proučavanom Desničine diskurzivnosti, njegovim razgovorima i intervjuima. Sada kada ih imamo okupljene i publicirane u drugoj knjizi u VBZ-ovu izdanju, lakše nam je razmotriti i njihov poetički sadržaj kao stanovit eho piščevih estetskih načela i uvjerenja.

U tekstu pod naslovom „Ličnost i procedé“, svojevrsnom sažetku intervjuja Slobodnoj Dalmaciji od 14. veljače 1950. godine, nalazimo ove retke:

A tek u posljednjem redu, ili čak nikako govori se o onome, što predstavlja najprimarniji momenat i uvjetuje najosnovniju vrijednost umjetničkog djela [...]

Riječ je o malenkosti koja se zove naprosto umjetnikova personalnost... O onoj personalnosti koja, jedina van svih tehnika i načina i procedea sačinjava neponovljivu, nezamjenjivu, neusvojivu i nepatvorenu suštinu svakog umjetnika. I u čijoj neponovljivosti i neimitabilnosti, ujedno leži piščeva novota – lična i individualna novota, jedina vrsta novote koja na području umjetnosti može da ima značaja i vrijednosti.⁵

Nesumnjiv je ovdje utjecaj croceanskih teorijskih pogleda o nedjeljivosti umjetničkog djela i umjetničkog genija: “[...] umjetničko djelo mora posjedovati *jedinstvo*, ili što je isto, *jedinstvo u raznovrsnosti*. Izraz je sinteza raznovrsnog ili mnogostrukog u jednom.”⁶

Od neobičnog su značaja Desničine ideje, posebno kad se uzme u obzir vrijeme iz kojeg su pisane. Kraj 40-ih i početak 50-ih su godine, i u nas, posebno prije 1952. g i tzv. Ljubljanskog referata M. Krleže, svojevrsno pirovanje soc-realizma u književnoj kritici i književnoj praksi. Stoga je dragocjeniji Desničin posve individualiziran pristup kojim nanovo ističe značenje izraza i forme, te modernosti i originalnosti:

Modernost i originalnost, [...] treba da su dati infuzno u djelu, tako da ih čitalac ne zapauže. Tek ukoliko se novota posebno ne ističe, tek tada je to znak, da je u djelu modernost imanentna, a ne intencionalna, spoljašnja.⁷

Uzme li se u obzir činjenica da se socijalistički realizam instalirao u sovjetsku književnost još 30-ih godina prošloga vijeka, i to putem lijevo orijentiranih nadrealista⁸ te da su ga uz ruske pisce u teoriju uveli i filozofi, posebno nakon Ždanovljeva referata na I. kongresu Saveza sovjetskih pisaca 1934. g, te da je u jugoslavenskim okolnostima korišten termin „novi realizam“ – i glavni mu je zagovornik bio B. Zihel – valja naznačiti kako je Desničin odgovor na zahtjev o realističnosti i tipičnosti zapravo srodan onima koji su iznjedrili Ristićeva i Krležina kritika, jedan od oblika otpora normativnim načelima socrealizma:

⁵ V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 24.

⁶ Kurzivom naznačio B. Croce: B. CROCE, *Estetika*, 37.

⁷ V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 24.

⁸ Tekst Louisa Aragona *Pour un réalisme socialiste* (1935.)

Realističnost književnog djela, onakva kako je shvaćaju ruski teoretici (ili teoretici ruskog tipa) potpuno je irelevantna za sud o književnom djelu, već po tome što je irelevantna za njegovu estetsku vrijednost...⁹

Na drugom pak mjestu V. Desnica upozorava na dragocjenu distinkciju koja se nalazi u lučenju „dva para suprotnosti, *konkretno-apstraktno* s jedne strane, i suprotnosti, *konkretno-universalno* s druge strane...Od konkretnog moramo, dakle, uzaći ne u tipično, u apstraktno, nego u universalno. Tipično vodi u apstrakciju sredstvom eliminiranja svega što pripada pojedinačnome i individualnome; universalno u sebi obuhvata i uključuje sve individualne posebnosti.“¹⁰

Oba navedena citata su iz god. 1954, vremena kad svijest o autonomiji književnoga djela i autora bila poprilično neuputna i za teorijsko promišljanje i za ekspliciranje ih poetičkih ideja. No moramo imati na umu da je Desnica već koju godinu kasnije, 1957., objavio svoj maestralni roman *Proljeća Ivana Galeba*, koji mnogočime radikalizira dotadašnje narativne postupke hrvatske proze. Kako je prema autorovu svjedočenju nastajao punih dvadesetak godina, znat ćemo da ga je autor počeo pisati 1936, dakle u jeku socrealističkih težnji i književne prakse. Treba li reći da je ovim romanom, prvim egzistencijalističkim u hrvatskoj i južnoslavenskim književnostima, zapravo suprotstavio svoju poetiku fragmentiranosti, eseizacije, afabulativnosti i anarativnosti – meta-romanom, romanom o romanu – i da je zapravo na djelu bitni novum književnosti koji negira postojeću, očekivanu, angažiranu projekciju stvarnosti u literaturi tzv. soc-realizma.

Takvom književnom praksom Desnica daje gotovo eksplicitan odgovor na zahtjeve o tipičnosti, karakterima, socijalnim slojevima etc: ovdje je na djelu estetski eskapizam, mogućnost da se intelektualiziranom prozom „doskoči“ vremenu, te kroz naizgled apstraktan govor, dospije do univerzalnih istina. Danas ih čitamo i kao svojevrsan nihilistički, ili barem negacijski, odgovor *prejunačkom vremenu* usprkos.

U tome trenutku razvitka, odnosno povijesti hrvatskog romana, nijedan drugi roman nije bliži europskom suvremenom romanu ni s obzirom na stilske postupke, niti s obzirom na dosegnute estetske vrijednosti. U kontekstu europskih valera, tek se u dvama Krležinim predratnim romanima može govoriti kao djelima što stoje ravnopravno uz francuski ili njemački onodobni roman: *Na rubu pameti* i *Povratak Filipa Latinovicza*. I čak štoviše, ono što bismo mogli nazvati obrisima sadašnjice, nalazimo u Desničinu romanu, starom preko 50 godina. Nije li to dovoljan znak da je njegov autor imao na umu sumu svarnosti, sadašnje ali i buduće, dok je ispisivao svoju intelektualno-emotivnu biografiju?

Vratimo se diksurzivnoj prozi Desnice u užem smislu, premda bismo i dijelove spomenutoga romana promatrati kao par excellence, ogledan primjer diskurzivnosti proze. Uz Desničinu poimanje personalnosti umjetnika kao središnjem entitetu pisca, iz koje izvire ličn a i n d i v i d u a l n a * novota i samosvojnost, zapazit ćemo da gotovo usporedno idu i dvije kategorije koje su za kasne 50-e godine XX. stoljeća bile stanovit umjetnički kanon, no kanon koji svi književnici nisu jednako promatrali niti ga podjednako definirali. Evo kako kategorije autentičnosti i istinitosti autor istražuje i poima:

⁹ V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 194.

¹⁰ *Isto*, 151.

„A autentičnost i istinitost (podvlačim tu riječ) piščeve ličnosti odlučni su za ozbiljnost i bezuvjetnost... Do koje pisac mjere ovladava nama? S kolikom krepčinom, sugestivnošću, neodoljivošću, nameće svoju personalnost?

Koliko nas prisno, i koliko duboko, i koliko odistinski uspijeva da zaokupi, impresionira, uzbuđi, uznemiri...- to su suštinska pitanja, a ne njegov umjetnički proserde,, stupanj „modernosti“ ili „savremenosti“ načina, sredstava, metode kojima operira...Kod njega je, naime, i to stvaralački akt i manifestacija ličnosti, funkcija a ne proserde, organ a ne proteza“.¹¹

Razaznajemo kako je Vladan Desnica i prije postmodernističke svijesti onoga što će književna znanost zvati hermeneutika individualnosti napipao bilo nadolazećeg: svijest o nesvodivosti i neiskazivosti umjetničkog/književnog znaka, posebno izvan individuuma. Također je bio duboko svjestan i lacanovskog „kliznuća praznine“, kao temeljnog problema koji se nadaje piscu u metodologiji pisanja romana. Razvidno je to iz njegovih mnogih esejističkih fragmenata kojima je zasićen njegov sada već klasični roman, koji bismo mogli nazvati i roman-esej, *Proljeća Ivana Galeba* (1967.)

Nešto dalje u ovom razgovoru, dakle unaprijed pripremljenom i koncipiranom intervjuu, diskurzivnom tekstu, postoji mjesto koje je Desnica ponovio više puta i u svojim esejima i u spomenutom romanu:

Ako baš moram da kažem neku „devizu“, ili neku maksimu koja bi izražavala neko moje estetsko načelo, gledanje, vjerovanje, mogao bih samo da eksplicitno ponovim...“svako djelo vrijedi tačno onoliko koliko poetskog sadrži u sebi.“¹²

Nama je sada za izvidjeti u kolikoj mjeri V. Desnica odstupa od proklamiranog duha vremena, poetike socijalističkoga realizma. Jer ako se ona postavljala normativno i kantski, onda je pretpostavljala da će takvom imperativnom logikom postići u literaturi i umjetnosti djela koja će također biti stanovit obrazac, model, pogodan za nasljedovanje. Tu je Desnica slab sljedbenik ovakve zamisli: njegov je roman daleko od svake fabulativnosti, a diskurzivni mu tekstovi vrve pohvalama individualnosti, osobnosti i neponovljivosti umjetničke geste. Dalek od svakog kolektivismu, usmjeren ka unutrašnjem i intimnom, Desnica je tip prozaika ali i diskurzivnog pisca koji stilski i poetički na posve drugoj obali od aktualne politike kolektivnog kao jednog od načela estetike: niti Desnica brine o historijsko-konkretnoj slici vremena, niti ga zanima revolucionarni Razvitak, a najmanje što ga inspirira je odgojni i obrazovni značaj literature. U pogledu razvijanja doktrine socijalne uloge književnosti Desničin je utjecaj malen, a htijenja neprepoznatljiva. Svojom je poetikom unutarnjeg Desnica *pravi antipod piscu socrealisti*.

Zadržimo se načas na pojmovlju koje rabi uz pojam umjetničko, poetsko i istinito. Kao poznavatelj Croceove estetske filozofije Desnica će biti pobornik ekspresivnoga u umjetnosti, premda tu odredbu nešto manje koristi. Ovdje nam je važno pokazati kako je upravo poetsko kao istinsko umjetnosti, i na razini kvalitete i na razini kvantitete, Desnica suprotstavio političkome, pa bi stoga u jednoj mogućoj konzekvenciji njegov zaključak o

¹¹ V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 73.

¹² *Isto*, 73.

lirskom kao sinonimu za poetsko bio pravi antipodni sadržaj realitetnoga kako ga shvaćaju političari i ideolozi.

Uzmu li se u obzir povijesne okolnosti u vrijeme intelektualne formacije V. Desnice, nemoguće je ne zapaziti stalnu prisutnost totalitarizma u vremenu koje je nastanjivao, već od prve samosvijesti: najprije življenje u jugoslavenskoj monarhiji koja se očituje totalitarnim izborom 1929. godine, istodobnost svjetske krize i rađanje, učvršćivanje i preuzimanje vlasti desnice u najvećem dijelu Evrope, gotovo istodobna instalacija socijalizma i žestoki obračuni u sovjetskom modelu koji završavaju također politikom totalitarizma, dva svjetska rata i nakon zadnjega učvršćivanje jugoslavenske socijalističke vlasti koja u odstupanju od staljinizma koristi iskušane staljinske metode-iskustvo 1948. i Golog otoka.

Stoga nam se čini nesuvislja teza novije teoretičarke H. Arendt kako: „Totalni teror, bit totalitarne vladavine, ne postoji ni zbog ni protiv ljudi“¹³ koju tezu opravdava njegovom potrebom da „silama prirode ili povijesti da jedinstveni instrument za ubrzanje njihova kretanja“.¹⁴

Naprotiv, držimo kako je totalitarna vladavina uperena protiv ljudi i protiv čovjeka kao generičkog bića jer ne samo što mu dokida mogućnost svake slobode, već osporava i dokida temeljnu potrebu čovjeka da djeluje: ograničavanjem njegova kretanja, kontrolom ili nadzorom, a vrlo je nihilistički usmjerena protiv svake umjetnosti koja nije podanička.

No svemu usprkos, i posebno svojoj građanskoj orijentaciji između dva rata, te jasnom priklanjanju i usvajanju humanističkih aspekata teorije socijalizma,¹⁵ Vladan Desnica je napustio pravničku službu i ubrzo nakon prijema u DHK, 1948. godine, već od sljedeće 1949. godine djeluje kao slobodni književnik.

Njegova se intelektualna znatiželja kretala u širokome rasponu pisanja tzv. beletrističke proze do najraznovrsnijih oblika diskurzivne, te prijevoda s talijanskog i francuskog jezika putopisne i kunsthistorijske literature (Gideov putopis iz SSSR-a, *Od Giotta do Chagalla*), ali i remek djela svjetske književnosti: dijelove zbirke Carduccija, Puškina, Foscola, Cavalcantija, potom već navedenog B. Crocea. Radi scenarij za film, piše filmsku i kazališnu kritiku.

Možemo li ovoliki raspon intelektualnoga i književnoga rada smatrati eskapizmom, otklanjanjem od stvarnosti, ili pak neizravnim odgovorom na zbilju 50-ih i 60-ih godina? Nije li brojka od 221 rada diskurzivnog tipa dovoljan dokaz o tzv. angažmanu pisca, koji se nije povukao u neki elitistički ostracizam već se predano posvećivao svemu oko pisane riječi? Sudjelovao u polemikama i razgovorima, odazivao se na ankete? Nije li možda baš njegovo književno djelo najbolja ilustracija Krležinu glasovitom Ljubljanskom referatu na Kongresu jugoslavenskih pisaca 1952. godine? Evo fragmenta iz Krleže koji je ilustrativan za našu tezu:

Da li je naša književnost na visini one političke koncepcije, to jest njenog supstancijalnog ostvarenja, koje predstavlja klasičnu antitezu sveukupnoj našoj naučnoj, književnoj, misaonoj i umjetničkoj shematici iz filistarskog palanačkog, malograđanskog perioda devetnaestoga stoljeća? Čime se ona-u ovom trenutku –bavi, što su njezine preokupa-

¹³ Hannah ARENDT, *Totalitarizam*, Zagreb, 2003., 225.

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ Vidjeti u tom smislu članak iz 1960. g. „Doprinijeti vječnom cilju: očovječenju čovjeka“, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 94.-96.

cije, uzori, ideali, što hoće da postigne u pitanjima ukusa i mode, da prevlada, čime da djeluje; a ako je pasivna, zašto je pasivna.¹⁶

Je li mogao M. Krleža pretpostaviti da će uskoro, samo pet godina poslije izaći jedan roman koji nadilazi tvarno i tjelesno u čudesnoj metafizičkoj sposobnosti da ih transcendira?

Naprotiv, držimo kako je totalitarna vladavina uperena protiv ljudi i protiv čovjeka kao generičkog bića jer ne samo što mu dokida mogućnost svake slobode, već osporava i dokida temeljnu potrebu čovjeka da djeluje: ograničavanjem njegova kretanja, kontrolom ili nadzorom, a vrlo je nihilistički usmjerena protiv svake umjetnosti koja nije podanička.

Totalitarizam vlasti Vladan Desnica morao je iskusiti i za vrijeme talijanske okupacije Dalmacije kad najprije ostaje na zatečenom radnom mjestu ali već 1942. daje otkaz u splitskom sudu, odlazi u rodni Islam Grčki i radi kao suradnik partizanskog pokreta.

Dio tih kušnji ispisane su u romanu *Zimsko ljetovanje*, koji je objavljen 1950. god. Njime pisac ne glorificira veličajnost partizanske borbe, nego naprotiv situacije u kojima do verističke uvjerljivosti ogoljuje svoje protagoniste.

Na ovome mjestu možemo ponoviti s Lyotardom kako je „jasno da novom poretku odgovara izmještanje ideje uma.“ No kako tzv. teoretičari postmoderne zaboravljaju notornu činjenicu da je ideja Nove Evrope stasavala već s početkom 20. stoljeća, dakle s Modernom, pa je ta teorijska pripovijest u književnom prostoru bila dovršena već s avangardom, nije nimalo začudno da je u našim okolnostima bila prepoznata i tretirana znatno prije tzv. postmoderne.

Smatramo da je Desničine izbor poetike namjesto politike- kojoj bi se da je ostao visoki službenik nekog od ministarstava nakon rata, morao priklanjati ili joj makar biti lojalan - bio izbor svjesnog umjetnika i intelektualca o vlastitome mjestu u kulturi. Ovakav izbor u svojoj je osnovi promatran s današnje povijesne distance bio izrazito *subverzivan*, kakva je uostalom bila i njegova proza: svojom književnom praksom Desnica je nijekao postojeće modele književnog pisanja ili etablirao nove, na tragu evropskoga romana i proznih procedura: romana toka svijesti, egzistencijalističkoga romana, afabulativne i esejističke proze, literature kakva se razvijala od M. Prousta, J. Joycea do T. Manna i R. Musila, odnosno A. Camusa i J. P. Sartrea. Esejističko, auto/polemičko, snovito i fantazijsko, stilistika koja ne razaznaje jasnu granicu realiteta zbilje i realiteta fantazije, apstraktno kao predmet estetske spoznaje romana, fluidnost naratora i njegovo apstrahiranje od konkretnoga, policentričnost kulturnih identiteta, sve ove osobine, kao i još mnoge druge, upućuju na jak dekonstrukcijski znak i signaliziraju nam nove i posebne vrednote našega romana i diskurzivne proze na razini europskih ostvarenja.

Vladan Desnica je kao vrstan znalac ne samo europskih kultura već i vlastitih baština, mogao dobro poznavati korijene totalitarizama koje nije mogao izbjeći već samom činjenicom što je u živio u takvim vremenima.

Odabirući solipsistički monolog i distancu, ili čak oblik unutarnje emigracije u svojoj precioznoj distanci od tekućih i dnevnih pitanja politike, Desnica nas je zapravo vrlo znakovito upozorio na red vrijednosti koji respektira. Za autentičnoga pisca to je besumnje onaj estetski.

¹⁶ Miroslav KRLEŽA, *Svjedočanstvo vremena*, Sarajevo 1988., 8.

Vidljivo je to u eseju pisanom kao polemički intoniran nekrolog B. Croceu, koji je pisan za beogradski časopis *Književnost* nekoliko mjeseci nakon Croceove smrti 1952.

U prvome dijelu ovoga teksta Desnica zapaža:

[...] lucidnost njegove misli, jasnoća njegovih izlaganja i oštrina njegovih formulacija, krajnje odsustvo „filozofske magle“ i bilo kakve mističke zamućenosti, predstavljali su onaj njegov „trpki dar“ koji mu se na nekim mjestima osvećuje ne dajući mu mogućnosti da izmakne u maglenost i u mističko „neizrecivo“ i da u draperijama apstraktnog i neodređenog izražavanja skriva slaboću svoje misli i u njoj sadržane pogreške.¹⁷

Ovim svojim opaskama detektira i nehotice vlastitu diskurzivnu metodologiju kojoj su strani svi oblici filozofskih omaglica, a implicitno je upućen prigovor wittgensteinovskoj dikciji *Tractatusa* koji teorijski slavi pojam *neizrecivog*. Budući da je okrenut i sam od svake mističnosti, V. Desnica polemizira sa Selakovićem i Pšibiševskim pronalazeći tautologije, paradokse i proturječja u njihovim tvrdnjama o Croceu. I bez obzira na vlastito svjedočenje koje upućuje na nevoljkost uspoređivanja s Krležom,¹⁸ i u ovome tekstu zapažamo eruptivnu žudnju za polemičkim dijalogom, potrebu da se razjasne nejasnoće, razumsko i strastveno, u gotovo podjednakom omjeru. U Desničinu je slučaju na djelu – i u tzv. beletrističkoj i u diskurzivnoj prozi – jedna specifična forma preklapanja misaone senzibilnosti i lirske meditativnosti koje su posljedica *sažimanja unaprijed* vremena XX. stoljeća pa se načelo fragmentacije i esejizacije osjeća kao posljedica „treperenja značenja“, onako kako ovu sintagmu tumači Lyotard.

Ujedno, ovaj stilski i autopoetski fenomen vidimo i kao svojevrsnu reakciju na proklamiranu utopiju, kao ranu autorsku svijest o *distopiji* univerzalnih značenja i *diskrepanciji* između proklamiranih ideala i realiteta društvene zbilje. Naša je teza da je Desnica koristio ovakav tip umjetničkog kazivanja kao neki postmodernist i prije postmodernizma, kao pisac koji je svjestan neujednačenosti emaniranja značenja, ovisno o senzibilnosti i kulturi recipijenta .

Na taj je način izbjegao konačne istine o zbilji koje je možda očekivalo poratno vrijeme od najprominentnijih književnika, a i premjestio je tegobni diskurs o totalitarnome u područje teorijskog estetizma, zamjenjujući zajednički nazivnik soc-realizma za osobnu inovaciju koju bismo mogli nazvati metafizički panestetizam, kao zamjenu za etički imperativ:

Stvar uvijek započinje odatle: čovjeku se čini da ima da sapći nešto što je vrijedno tog truda. Često to poprima *intenzitet jednog imperativa*. Ponekad vid jedne etičke dužnosti. Otkriti i formulirati neke istine o čovjeku i oko njega, i time, u konačnoj liniji, od svoje strane nešto doprinijeti vječitom cilju: *očovječenju čovjeka* – u tome je krajnja svrha i dublji smisao književne djelatnosti.

A nezamjenjiva vrijednost književnosti, koja određuje njenu funkciju i njeno mjesto u sferi duha, leži u tome što nam *ona otkriva o čovjeku istine onog reda* koje nam *ni historija, ni sociologija, ni naučna psihologija, ni ma koja druga duhovna djelatnost ne mogu da pruže* [...]

¹⁷ V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 347.

¹⁸ Vidi Desničino pismo A. Tišmi, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 87.

[...] *Veliki umjetnici današnjice* još su uvijek *grobari jednog dotrajalog reda stvari, jednog svijeta na umoru, ne nosioci jedne pozitivne afirmacije, objavitelji jednog novog životnog principa. Najznačajnija djela današnjice imaju uglavnom vrijednost britke negacije, rušilačku i polemičku vrijednost. Svi mi još uvijek čekamo Mesiju.*¹⁹

Zanimljivo je napomenuti kako je ovaj tekst pisan 1960. god. kad u našim okolnostima još pravo nije ni započela pripovijest o postmoderni, a svijet je još uvijek slavio progresističku ideju napretka i razvitka, unatoč ili baš zbog rastućih tiranija i totalitarizama.

Duboko humanistička poruka ovoga teksta, o očovječenju čovjeka književnošću, u svojoj ideologijskoj podlozi na tragu je filozofije marksizma, ali ide i korak dalje jer od književnosti očekuje upravo radikalni obračun sa stvarnošću, onu zadaću koja je bila namijenjena filozofiji.

Bivajući vjerojatno duboko svjestan činjenice da društvene promjene ne mijenjaju i narav totalitarnoga, da je ono u stanovitom smislu transpovijesno, dakle univerzalno, Desnica se odlučio za borbu iznutra, borbu pisanom riječju.

Smatramo ovo mjesto jedno od krucijalnih za našu tezu o Desničinoj obrani od politike pjesništva. Kao dobar romanist i znalac talijanske književnosti Vladan Desnica mogao je poznavati književni i politički lik G. D'Annunzija, na što upućuje i popis kućne biblioteke V. Desnice,²⁰ s izdanjima spomenutog autora na izvorniku.

Ono što nas zanima jest kako je Desnica promatrao takav fenomen, kad je na djelu bila paradoksalna činjenica: književni umjetnik neosporne vrijednosti i njegova vrlo suspektna ljubav spram vladajućeg fašizma, te istodobnost suputništva i sudioništva. No, koliko znamo, o tome nemamo svjedočenja samoga Desnice pa bismo odgovor na ovo pitanje možda mogli pokušati naslutiti posredno, u njegovim diskurzivnim tekstovima.

Začudo, u intervjuima, napisima, odgovorima na ankete jugoslavenskih pisaca, zapisima radijskih razgovora, te u književnim kritikama koje se evidentno najviše bave talijanskim piscima, u Desničinom pojmovniku, iznimno su rijetke uporabe riječi iz političkog repertoara: nacionalizam, fašizam i fašist, u ukupnosti njegove diskurzivne proze, semantem nacija i njene izvedenice nacionalnost i nacionalni te nacionalno, ukupno tek 4 puta, riječi fašist i fašizam po jedan put, a riječ nacionalsocijalizam ili nacizam nećemo uopće naći u ovakvim tekstovima kao ni riječi socijalizam, sovjet, komunizam. Zanimljivo je da se riječ *politika* koristi samo dva puta i to u sintagmama filmska i valutna.

Naprotiv, riječi iz repertoara književnosti, filozofije, umjetnosti su više nego frekventne: riječ *pisac* rabi čak 163 puta, *poezija* 35, *pisanje* 22, *poezija* sa sintagmama 43, *kultura* 20, *knjiga* 126, *književnost* 175, *književnik* 59, *literatura* 43, *jezik* 76, *karakter* 46, *kriterij* 20, *kritika* 63, *ličnost* 53, *lik* 85 .

Koliko su filozofski i estetski pojmovi kvantitativno prisutni u nesrazmjeru prema onima iz politike razvidno je i kratkim pregledom: *pogled* 49, *pitanje* 97, *oblik* 49, *način* 76, *momenlalt* 93, *mjera* 66, *mjesto* 92, *misao* 82, *pojam* 39, *predstava* 37, *predmet* 10, *pitanje* 59, *ideja* 39, *iluzija* 35, *impresija* 27, *emocija* 12, *empiriya* i *izvedenice* 12, *faklalt* 15, *stvar* 144 puta, *forma* 42, *intelektualno s izvedenicama* 22, (*intelektualac*, *intelektualizam*, *intelektualističnost*, *intencija s izvedenicama* 17, *odnos* 43, *mogućnost* 43, *materija i njene sintagme* 79,

¹⁹ V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 95.-96., kurziv L. V.

²⁰ *Isto*, 251.-279.

osjećaj 52, iskustvo 48, izraz 62, individua i njene izvedenice 22 puta, (individualist, individualitet, individualnost, individualiziranje), filozof i izvedenice 23, izraz 56, izražaj i izvedenice 49, kvalitetla, s izvedenicama 43 puta, duša 36, duh posebno i u sintagmama 99 puta!

Zanimljivo je da riječ totalitaran ili totalitarizam, iako nekurentne u njegovu vremenu, Desnica u diskurzivnim tekstovima ne koristi nijednom.

Nepotrebno je dokazivati jer je vidljivo iz upotrebe na koji je način Desnica suprotstavljao poetičko, estetsko i filozofsko političkome: postavljanjem njihovim u prvi plan, u domenu njegove intelektualne, umjetničke i ljudske znatiželje. Izbjegavanje pak riječi iz političkoga repertoara, odnosno transsupstancijacija politike poezijom i poetikom, nisu samo stanoviti vid ranog egzistencijalizma na naš način, niti samo bijeg umjetnika koji je spoznao apsurd svakog djelovanja izuzev onog umjetničkog, već i svojevrsan vrlo jasan signal mlađim naraštajima o tome kako se postaviti između dva realiteta: političke zbilje i zbilje umjetnosti.

Na jednom mjestu svoje esejiističke proze Desnica kaže:

Kako vidite moj je pojam „realnosti“ prilično širok, i tolerantan i gostoljubiv: van njegova kruga ostajala bi više-manje samo *mistifikacija* ljudskih realiteta; sami fakat mistifikacije potpao bi opet, neminovno, pod njegovu domenu. [...]

Umjetnost ne znači *poučiti* (to je didaktička estetika), ne znači *osuditi* (to je moralna ili politička estetika), ne znači *ubijediti*, *uputiti*, *potaknuti* (to je prakticistička, utilitarna estetika), već samo *upoznati*, *spoznati*, *proniknuti*.²¹

Na tragu ovih uputa morali bismo i danas, šezdeset i više godina nakon burnih 40-ih i 50-ih godina XX. stoljeća, znati promišljati smisao umjetničke, napose književne prakse, od ipak znatno pragmatičnijeg, i usuđujemo se reći parafrazirajući Desnicu, mistifikatorskog poimanja realiteta kojim nas je neštedimice obasipala praksa politike, ili pak njene ideologije, koje su, čak i onda kad se međusobno razlikuju vrlo srodne u potrebi da neuspješno ispune smisao antičkog, klasičnog sadržaja ovog pojma, koji bi nadasve morao služiti općem ili makar zajedničkom dobru.

²¹ V. DESNICA, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 55.-56.

POETIK ALS HERAUSFORDERUNG FÜR POLITIK: DAS DEKONSTRUKTIVE IN DESNICAS DISKURSIVER PROSE

Zusammenfassung: Vladan Desnica opponierte geschickt gegen die herrschenden Ideen des sozialistischen Realismus. Er behauptete, dass nur die unbewusste Wahrnehmung und Erfahrung die relevante Basis für die literarische Praxis schaffen könnten. Implizit sprach er sich auch gegen den Konzeptualismus aus. Damit positionierte er sich zwischen den beiden entgegengesetzten Poetiken und befürwortete den Realismus der Sinnlichkeit, des Traumhaften und der Phantasie. Diese Position war ein impliziter Aufruf zum Protest gegen politische Wirklichkeit mithilfe von Kunstwirklichkeit. Durch das Beharren auf einer höheren Aufgabe der Kunst, der „Vermenschlichung des Menschen“, die er als „ewiges Ziel“ jeder literarischen Tätigkeit betrachtete, vertrat Desnica in diskursiver Prosa seine eigene Poetik und versuchte, eine einfache Logik zu betreiben, nach dem Motto *Poetik gegen Politik*.

Schlüsselwörter: Vladan Desnica, sozialistischer Realismus, Poetik, Politik, diskursive Prosa

Literatura:

Hannah ARENDT, *Totalitarizam*, Zagreb 2003.

Furio CERUTTI (ur.), *Identitet i politika*, Zagreb 2006.

Noam CHOMSKY, *Jezik i problem znanja*, Zagreb 1991.

Benedetto CROCE, *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika: teorija i historija*, Zagreb 1991.

Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga prva*, (priredio Dušan Marinković), Zagreb 2005.

Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (priredio Dušan Marinković), Zagreb 2006.

Murray EDELMAN, *Konstrukcija političkog spektakla*, Zagreb 2003.

Miroslav KRLEŽA, *Svjedočanstvo vremena*, Sarajevo 1988.

Miroslav KRLEŽA, *Eseji*, knj. IV, Zagreb 1963.

Davor PEĆNJAK, *Aspekti osobnog identiteta*, Zagreb 2006.

NOVOROĐENA DRŽAVA U POTRAZI ZA POVIJEŠĆU (I POVJESNIČARIMA)

Stefano Petrungraro

Sažetak: Tema ovog članka je jedna pauza. U modernoj povijesti jugoslavenskih zemalja dogodilo se samo jednom da udžbenici za najnoviju nacionalnu povijest nisu postojali i to između 1945. i prve polovice 50-ih godina. Članak govori o toj tišini, o tome što se napisalo a što nije te o konačnom prekidu te tišine. Riječ je o zanimljivom i nikako jednostavnom odnosu između posebne grupe intelektualaca, tj. povjesničara, i vlasti tih godina.

Ključne riječi: historiografija, suvremena povijest, Jugoslavija, marksizam

“**T**ko sam, odakle dolazim i kuda idem?” Ovo su egzistencijalna pitanja koja si svaki pojedinac postavlja u toku svog odrastanja. Isto se dešava s državama. I one imaju potrebu za nekim ciljem (“kuda idem?”), koji je u slučaju jugoslavenske federacije bio ne samo državne, nego i radikalno političke i socijalne naravi. Cilj je bio osnivanje države, ali prije svega novog društva, koje bi trebalo biti jugoslavensko i također socijalističko. To društvo, kao svako biće, trebalo je neki identitet (“tko sam?”) i neku povijest (“odakle dolazim?”). Na ovo zadnje pitanje trebali su dati odgovor prije svega oni čiji je bio zanat da se bave s prošlošću.

Ali kako svatko od nas zna već samo iz svog iskustva, odgovoriti na ona tri pitanja nije nimalo lako. A nije ni bilo u vrlo mladoj socijalističkoj Jugoslaviji. Novorođenče, kao sva čeda, na početku nije znao govoriti – čedo je na latinskom *in-fans*, upravo “on koji ne zna govoriti”. Hoću reći da ako je socijalistička Jugoslavija željela ispričati, na *politically*, ili bolje *ideologically correct* način, svoje začće, izmučenu trudnoću i dolazak na svijet, nije mogla da to pripovijeda – barem ne ako je tražila da opisuju onu priču, posebno njena zadnja poglavlja, oni koji su dotada o povijesti pisali po zanimanju.

Kako ćemo vidjeti, mali je bio povjeren nekim skrbnicima, da bi mu pokazali put, u nadi da bi mogao što prije prohodati sa svojim nogama. Bila je utrka s preponama, u kojoj se mladić dosta brzo našao sam. Što kaže o sebi ono mlado biće?

Dovoljno je gledati na školsko područje, tj. na prosvjetne politike i na udžbenike povijesti, ključnu domenu za uobličavanje nove države. Kakvi su se odgovori u prvim godinama davali na ta egzistencijalna pitanja koja sam prije spomenuo, prije svega na ono najviše “povijesno”, tj. “odakle sam”? Tko je uzeo riječ? Što se čitalo a što se nije čitalo u udžbenicima povijesti onog prvog desetljeća? I što se, u nekom trenutku, promijenilo?

Zadatak ovog članka bit će artikulacija tih pitanja te argumentacija nekih odgovora, pokazujući kako je novorođena država, poslije godina u kojim nije znala govoriti, u nekom trenutku, izgovorila prve riječi.

Takva pitanja nisu nikada autonomna, još manje u Jugoslaviji koja je htjela biti socijalistička. Prema tome, da bih mogao opisati neke aspekte razvoja odnosa između moći i intelektualaca, u mom slučaju tj. povjesničara, u prvim godinama druge Jugoslavije, potrebno je vezati onaj razvoj s onima koji su ga usmjeravali, ili, bolje, pokušavali su da to urade.

Kompromisi prvih godina

Interes jugoslavenskih komunista za narodni odgoj bio je duboko usađen u njihov politički program koji je predviđao ne samo izgradnju nove države, dakle jugoslavenske federacije, već u prvom redu novoga socijalističkog društva. Iz toga izrastaju strukturne mjere kojima je cilj organizirati i koordinirati razne djelatnosti na liniji “izgradnje socijalizma”, pa tako Komunistička partija svake republike i za područje kulture stvara unificiranu i centraliziranu strukturu na vrhu koje se nalazi partijsko tijelo zaduženo za kulturno-ideološka pitanja, Odjel Centralnog komiteta za agitaciju i propagandu. Što se tiče samoga školstva, odmah po svršetku rata osniva se Ministarstvo prosvjete za svaku Narodnu Republiku.¹

Naravno, nije dovoljno gledati samo ono što se zbivalo u pojedinačnoj republici, budući da je svaka NR bila dio mnogo šire jugoslavenske državne organizacije, socijalističke i federativne. Obrazovni sustav oblikovao se u stvari i na federalnoj razini, iako već iz početka nije federalna kulturno-obrazovno politika bila pravocrtna i jednoznačna. Primjerni je slučaj ministarstva zaduženog za prosvjetu u sklopu Savezne vlade: osnovano u prvoj poslijeratnoj godini, ukinuto je već u siječnju 1946, zatim obnovljeno u prosincu 1948. i nakon samo dvije godine iznova ukinuto i zamijenjeno (slabijim) Savjetom za nauku i kulturu.²

Što znače sve ove stalne promjene? Bit će korisno iznijeti nekoliko kraćih napomena o djelatnosti “agitacije-propagande”, koja utječe i na faze kroz koje je prošao područje obrazovanja. To, tko se bavio time, najbolje nam objašnjava da “razvoj agitpropovskih politika Partije razotkriva postupnu strategiju socijalističkog razvoja. Ta je strategija u prvom redu bila usredotočena na političku moć, zatim na gospodarsku stabilnost i tek onda na preobrazbu društva i kulture”.³ Znajući ovo može se djelomično objasniti zašto su u razdoblju od oslobođenja Beograda 1944. do raskida sa Sovjetskim Savezom u lipnju 1948. politički prioriteti i agitprop KPJ prošli kroz različite faze, gdje je najprije bila glavna briga širenje podrške i formalna konsolidacija na vlasti, zatim, obraditi novo političko i ekonomsko za-

¹ Za hrvatski slučaj: Katarina SPEHNJAK, “Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945.-1948.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1993., br. 1, 73. i dalje; opširnije u: ISTA, *Javnosti i propaganda Narodna Fronta u politici i u kulturi Hrvatske*, Zagreb 2002., posebno: 163.-263. Iako kulturno-prosvjetne politike nisu srž knjige, bavio sam se s tim ukratko u: Stefano PETRUNGARO, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004.*, Zagreb 2009., 74.-84, odakle ću izvaditi neka od sljedeća napomena. Za srpski slučaj vidi: Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988.; za slovenski slučaj: Aleš GABRIČ, “Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952”, *Borec*, 43/1991., br. 7-9, 469.-656.

² Carol S. LILLY, “Problems of Persuasion: Communist Agitation and Propaganda in Post-war Yugoslavia, 1944-48”, *Slavic Review. American Quarterly of Russian, Eurasian and East European Studies*, 53/1994., br. 2, 395.-413.; posebno: 402.-403.

³ *Isto*, 411.-412.

konodavstvo, i konačno, potkraj 1947, kreće se intenzivnije s “promjenama za bolju budućnost” i s misijom ideološkog preodgoja cjelokupnog stanovništva.⁴

Iz te perspektive, upravo u ovome periodu, kada raste pažnja za ideološko-kulturne aspekte društva, pa time i za obrazovanje, obznanjena je Rezolucija Informbiroa. Neposredna posljedica raskida sa Sovjetskim Savezom bio je povratak Partije na glavne točke njezine višefazne strategije kojoj je na prvom mjestu bila vojna sigurnost, zatim ona politička i ekonomska, dok su ideološki odgoj i obrazovanje dolazili na red tek kasnije. To je dakle jedan od (mnogih) razloga zbog kojih kulturno-obrazovna politika u prvim godinama postojanja socijalističke Jugoslavije nije bila jasna i linearna.⁵

Čelnici Partije su o tome puno raspravljali. Jer drugo lice ovog problema, koji je zadirao duboko u vodstvo KPJ, proizlazi iz nesuglasnost u pogledima na neke ključne teme kao što su federalizam ili politika prema nacionalnom pitanju pa slijedom toga i oko odabira kulturno-prosvjetne politike.

Ali dok su rukovodeći ljudi Partije promišljali razne interpretacije federalističkog uređenja, situacija na terenu bila je dvosmislena i nejasna. Na jednoj je strani odgovornost za polje kulture i prosvjete povjerena republikama pa je npr. svaka donosila vlastiti nastavni plan, na drugoj pak strani središnje vlasti nastavile su nadzirati sve djelatnosti republičkih vlada. S tim je savezna vlada uočila pretjerane razlike između pojedinih republika pa je na početku 1948. u Beogradu sazvala skup koji je trebao razriješiti tu situaciju. Rezultat su bili međusobno mnogo sličniji nastavni programi, izrađeni za školsku godinu 1949./1950.⁶

I kada je riječ o udžbenicima, nailazimo na situaciju koja odražava neodlučnost u vrhu KPJ. Iznova se primjerice javlja polemika (koja je jako prisutna i u prvoj Jugoslaviji, prije svega poslije 1929.) o nužnosti uvođenja, ili ne, jednakih udžbenika za cijelu Jugoslaviju.⁷ Već u ljeto 1945. i oko ovog pitanja stvorile su se dvije međusobno suprotne grupe. Rasprava je završila prevagom “unitarističke” linije – koja se sebi u prilog mogla pozvati i na ugledni primjer Sovjetskog Saveza – te se jugoslavenski Savjet za školstvo odlučio za politiku jedinstvenih udžbenika. Problem je ipak bio daleko od razrješenja. Još jednom se praksa pokazala drugačijom od donesenih odluka – budući da je odmah postignut kompromis kojim se svakoj republici “privremeno” dopuštalo uređivanje vlastitih udžbenika.⁸

Nešto slično se nekada dešavalo i s drugim nastavnim tekstovima, npr. s povijesnim čitankama. Kako nam objašnjava Jaroslav Šidak u uvodu prve jedne takve čitanke koju je uredio u novoj Jugoslaviji 1952. godine, “Poticaj je za nju dao još 1946. savezni Komitet za školstvo i prosvjetu”, koji je nastojao da bude napisana jedna jedina čitanka izvora “za povijest svih naših naroda. Međutim, ova se zadaća nije mogla izvršiti”, zbog manjkavosti vremena, kaže Šidak.⁹ Rezultat je bio da su bile tiskane dvije odvojene čitanke, jednu za hr-

⁴ Isto, 396.

⁵ Usp. Andrew B. WACHTEL, *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford 1998., 136. Ali o tome treba provesti podrobnija istraživanja: vidi npr. prilog Snježane KOREN u ovom zborniku.

⁶ A. B. WACHTEL, *Making a Nation, Breaking a Nation*, 137.

⁷ S odnosom na prvu Jugoslaviju: Ljubodrag DIMIĆ, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918.-1941.*, Beograd 1996.-1997., sv 1, 172.; Charles JELAVICH, “South Slav Education. Was there Yugoslavism?”, *Yugoslavia and its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, (ur. Norman M. Naimark, Holly Case), Stanford 2003., 93.-115. [hrv. prijevod: *Jugoslavija i njeni povjesničari: razumijevanje balkanskih ratova u 1990-im*, Zagreb 2003.]; S. PETRUNGARO, *Pisati povijest iznova*, 54., 61.-62.

⁸ C.S. LILLY, “Problems of Persuasion”, 402.

⁹ Jaroslav ŠIDAK, “Predgovor”, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest. I. do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj g. 1848.*, (ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1952., 3.

vatsku a drugu za srpsku povijest. I to je imalo posljedice: “Sve su te teškoće utjecale najzad na odluku, da se napusti misao o čitanci saveznog značaja i pristupi izdavanju čitanki za pojedine republike.”¹⁰ Prema tome, i u vezi s čitankama, misao “saveznog značaja” se brzo izgubio, i već 1948. je ugledala svjetlo čitanka za srpsku, a zatim 1951. godine ona za makedonsku povijest,¹¹ kako navodi isti Šidak, nekako ispričavajući se za hrvatsko kašnjenje, iako je cijenio krajnji rezultat visokog nivoa. Zna se: kvaliteta, u znanosti, zahtijeva vremena.

Ali upravo je vrijeme ono što nedostaje u nekim okolnostima, kako je to bio slučaj u novoj Jugoslaviji, nakon njenog uspostavljanja. Odmah je donesena odluka da se stare udžbenike povijesti smjesta povuče iz upotrebe, a u očekivanju izrade kriterija za pisanje novih, zamijenjeni su priručnim nastavnim pomagalima, kojima su se doskora pridružili sovjetski udžbenici prevedeni s ruskog.¹² Iako se ovdje bavimo prije svega školskim slučajem, desilo se da su sovjetski udžbenici bili u upotrebi i za sveučilišnu nastavu.¹³

Pitanje sovjetskih udžbenika je velike važnosti za naše razmišljanje. Nije bila samo “povijest” u općim terminima važna za samo-reprezentaciju i legitimaciju jugoslavenskog socijalističkog projekta, nego posebno ona novija povijest koja se u mnogim jezicima, kao i na srpsko-hrvatskom, izražava s komparativom, ako ne i superlativom od “novog”: *neuere* i *neueste Geschichte*, ona najbliža, ona koja je u drugoj polovici 40-ih godina značila povijest međuratnog razdoblja, Drugog svjetskog rata, NOB-a. Dakle, ovo je prvi odgovor koji se nudi na “potražnji najnovije povijesti” u novoj Jugoslaviji: zbunjena tišina.

Učinak je bio od iznimne važnosti: jugoslavenski povjesničari gotovo da ne uzimaju riječ. Pričaju, umjesto njih, “zreliji” sovjetski historičaru. Koji uistinu, barem što se tiče udžbenika, o jugoslavenskoj povijesti uopće ne pričaju, jer se bave u onim udžbenicima samo s općem svjetskom poviješću.¹⁴

Bilo je i školskih knjiga čiji su bili autori Jugoslaveni, ali na početku je bilo riječ o pomagalima, o kratkim pregledima povijesti i prije svega o čitankama za opismenjavanje,¹⁵ ne

¹⁰ Isto.

¹¹ *Istoriska čitanka: odabrani tekstovi za istoriju srpskog naroda*, Preduzeće za udžbenike i učila Narodne Republike Srbije, Beograd 1948.; Ljuben LAPE, *Odbrani četiva za istorijata na makedonskiot narod*, Državno knigoizdavatelstvo na NRM, Skopje 1951.; dvije godine kasnije će slijediti drugi dio, za suvremenu povijest do 1914. godine: ISTI, *Odbrani četiva za istorijata na makedonskiot narod, II del*, Prosvetno delo, Skopje 1953.

¹² A. GABRIČ, *Slovenksa agitpropovska kulturna politika*, 514.-515.; LJ. DIMIĆ, *Agitprop kultura*, 174.-175.; Hrvoje MATKOVIĆ, “Kritički prikaz dostignuća metodike nastave povijesti u našoj zemlji”, *Pouk zgodovine – Иаамава ucмopуje – Nastava povijesti – Иаамава no ucмopуja*, 1/1991., 30.

¹³ Neven BUDAK, “Post-socialist Historiography in Croatia since 1990”, *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, (ur. Ulf Brunnbauer), Münster 2004., 143.

¹⁴ Za suvremenu povijest vidi npr. Aleksej Vladimirović JEFIMOV, *Historija novoga veka: od francuske revolucije do Pariške komune: 1789-1870*, Prosveta, Beograd 1945., koji je već 1946. stigao do drugog izdanja, i u Hrvatskoj: ISTI, *Povijest novoga vijeka, od Francuske revolucije do Pariške Komune (1879.-1870.)*, preveo V.I. Antonijević, Školpediz - Školska i Pedagoška Izdanja Nakladnog Zavoda Hrvatske, Zagreb 1946. (2. izd.) [orig. izdanje: Moskva 1945.; makedonsko izdanje: 1946.; slovensko izdanje: 1946.]; Aleksandar Abramović GALKIN et al, *Povijest novoga vijeka, 1870.-1918*, Školpediz - Školska i Pedagoška Izdanja Nakladnog Zavoda Hrvatske, Zagreb 1946. [orig. izd.: Moskva 1945.; makedonsko izdanje: 1946.; izdanje na mađarskom: 1947.]; opširnije: Jevgenij Viktorovič TARLE i dr, *Istorija novoga veka*, prev. Marko Vidojković, 2 djela (drugi dio do 1918. g.), Prosveta, Beograd 1948.-1949.

¹⁵ Neki su bili pripremljeni još za vrijeme rata; vidi npr.: Bukvar, izd. Prosvjetnog odjela ZAVNOH, 1944. (16 str.); Miljenko GRUBELIĆ, *Počtnica*, izd. Prosvjetnog odjela ZAVNOH, Topusko 1944. (76 str.), Đuro KOSA, *Počtnica*, izd. Prosvjetnog odjela ZAVNOH, Slunj 1944. Isti je bio prioritet i drugdje, npr. u BiH, iako se teoretski naglašavalo, na papiru nastavnih planova, važnost NOB-a: Azem KOŽAR, “O nekim aspektima obrazovno-odgojne politike narodnooslobodilačkog pokreta na području Bosne i Hercegovine (1941-1945)”, *60 godina od završetka drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945- godine. Zbornik radova*, Sarajevo 2006, 235.-248.

o pravim udžbenicima suvremene povijesti. Oni koji su davali suvremenom svijetu jasnu i jaku interpretaciju, kako se pripisuje jednom udžbeniku, bili su sovjetski.

Da bi se moglo u potpunosti razumjeti situacija, korisno ju je usporediti sa sličnim prošlim "tranzicijama" od jednog političkog sustava do drugog ili od jedne države do druge: kada je bila osnovana prva Jugoslavija, na primjer, udžbenici su bili odmah pripremljeni i ažurirani, tako da je njihov vremenski luk stigao do prave suvremenosti. Ovo se redovito dešavalo i kasnije, tj. na svako upravno/ustavno uređivanje (npr. nakon uvođenja kraljevske diktature 1929, nakon uspostavljenja Hrvatske banovine 1939. godine itd.), ili uslijed radikalnijih promjena: odmah nakon osnivanja NDH, udžbenici su već bili tamo, spremni da ispričaju neku "novu" povijest, "novu" i u smislu "nedavnu", jer tekstovi stižu do početka 1940-ih godina. Isto će se desiti i u buduću, nakon raspadanja druge Jugoslavije.¹⁶

Međutim, drugačije je bilo u 1945. godini. Školski udžbenik, zna se, ima okus "kanonizacije" jedne kolektivne povijesti. Zna se također da je bilo posebno teško da se "kanonizira" upravo jugoslavensku kolektivnu povijest, naprotiv, nije se uspjelo to uraditi. Čini mi se da se može vidjeti odraz toga i u pomanjkanju pravih udžbenika napisanih od jugoslavenskih autora u prvim poslijeratnim godinama, osobito kada je bilo potrebno obraditi suvremeno razdoblje, tj. prije svega NOB.

U vezi s tim je korisno razmatrati što se događa u sklopu drugog pokušaja državne intervencije u historiografsko područje, tj. osnivajući Povijesna Društva za svaku republiku. U Hrvatskoj, npr, društvo je prošlo kroz različite teškoće, ali je ipak nekako uspjelo da oživotvori časopis *Historijski zbornik* i druge djelatnosti.¹⁷ Pravi problemi su stigli kada se moralo pričati, i pisati, o najnovijoj povijesti i NOB-u: nitko nije htio, nije bilo profesionalnih povjesničara spremnih da to urade. Tako da je moguće doći do paradoksa da se tiskao jedan broj *Historijskog zbornika* posvećenog upravo NOB-u, bez ikakvog stručnog članka koji ju je obradio.¹⁸

Nova Jugoslavija, dakle, još nije pričala. Počela je hodati, izgovarati prve riječi, ali je ponajviše pričala o svojim prethodnicima, djedovima, dalekim precima. U školi, kao i vani, imala je nekih teškoća da predstavlja baš sebe, socijalističku Jugoslaviju, kćerku NOB-a.

Tko će ispričati "našu" povijest?

Kada je riječ o novim udžbenicima, postavlja se jedno osnovno pitanje: komu povjeriti ovu zadaću, ako se htjelo izbjeći da se obraća na "staru" historiografiju i na njene "buržuj-ske" gojitelje? Nedostajala je u stvari u novoj Jugoslaviji neka predratna marksistička historiografska tradicija.¹⁹ Projekt novog pisanja povijesti, koji se u teoriji radikalno odmaknuo

¹⁶ Za ove opće razvitke: S. PETRUNGARO, *Pisati povijest iznova*.

¹⁷ Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, "Osnivanje i prve godine djelovanja Povijesnog Društva Hrvatske (1947-1955)", *Historijski zbornik*, 61/2008., br. 2, 393.-421.

¹⁸ *Isto*, 413. Riječ je o IV. broju (1951.), «posvećen[om] desetogodišnjici narodnog ustanka».

¹⁹ Navodim ovdje dva ogleđa koja su me duboko inspirirali i na koje se pozivam za bibliografske informacije o jugoslavenskim historiografijama: Wolfgang HÖPKEN, "Zwischen 'Klasse' und 'Nation': Historiographie und ihre 'Meistererzählungen' in Südosteuropa in der Zeit des Sozialismus (1944-1990)", *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 2/2002., 15.-60., ovdje 20.; i ISTI, "Von der Mythologisierung zur Stigmatisierung: 'Krieg und Revolution' in Jugoslawien 1941-48 im Spiegel von Geschichtswissenschaft und historischer Publizistik", *Kommunismus und Osteuropa. Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel*, (ur. Eva Schmidt-Hartmann), München

od prošlih iskustva, počivao je na kompromisu: ako profesionalnih marksističkih povjesničara nije bilo, trebalo je odabrati među prisutnim barem one više “jugoslavenski” orijentirane i pokušati da ih se usmjeri ideološki i metodološki.²⁰

U teoriji se “svjetionik” za ovo putovanje nalazio u Moskvi. Što se tiče metodoloških pitanja historiografskog posla, interpretativnog nivoa i izbora tematika, *u principu* je sovjetska historiografija trebala služiti kao model.²¹ Vidjeli smo da su se godinama u jugoslavenskim školama neki udžbenici uvozili iz Sovjetskog Saveza i prevodili sa ruskog, udžbenici koji su se bavili samo općom poviješću. Ovo odgovara sovjetskom nastavnom sustavu, koje je predviđao udžbenik opće povijesti uz jedan drugi nacionalne povijesti.²² Ali u jugoslavenskom slučaju, kako već znamo, za razliku od drugih socijalističkih zemalja, udžbenik nacionalne suvremene povijesti je prilično kasnio prije nego što će se pojaviti.

Jedna potvrda iz pera Šidaka, u uvodu prvoj povijesnoj čitanci koju je on uredio u novoj Jugoslaviji: “Polazeći sa stanovišta, da razdoblje od ukidanja feudalnih odnosa 1848. do izbijanja Narodnooslobodilačke borbe 1941. zahtijeva, po svom značenju i nedovoljnoj obrađenosti u hrvatskoj historiografiji, temeljitiji izbor i veći opseg, odlučio sam da *Historijsku čitanku* podijelimo u dva dijela”, a izašao, kako možemo očekivati, samo prvi, o dobi feudalizma.²³ Upravo “najznačajnije” godine su ostale “nedovoljno obrađene” i njihova obrada, još u 1952. g, bila je odgođena na buduća vremena.

Izgleda da hrvatska situacija može vrijediti za opće jugoslavensko stanje, barem ukoliko bacimo pogled na tadašnje udžbenike: npr. poznat rad Anta Babića, koji je 1948. već stigao do četvrtog izdanja, bavi se “samo” razdobljem od antike do feudalizma.²⁴

Kako je onda završio onaj projekt “ponovo rođenja” u jugoslavenskom-socijalističkom ključu koji sam prije spomenuo? Pa, bio je ostvaren – sigurno – na drugim poljima. Prostor za izgradnju službenog nacionalnog pamćenja je ogroman, proširi se od uličnih imena, preko spomenika, do masovnih manifestacija. Ali u školi, za vrijeme predavanja povijesti, osobito one najnovije, bilježio je velike teškoće.

1994., 165.-201. Neka razmatranja s tim u vezi sam predstavljao u: Stefano PETRUNGARO, “Socialismi, jugoslavijsmi, nazionalismi. Sulle storiografie in Jugoslavia (1945-1990)”, *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, (ur. Lorenzo Bertuccelli, Mila Orlić), Verona 2008, 152.-173., koji ću djelomično koristiti za ovaj članak.

²⁰ “Ocjena” intelektualaca i povjesničara je trebala početi s njihovim iskustvom u međuratnom razdoblju: o suđenju intelektualaca u prvim poratnim godinama vidi: Zoran KANTOLIĆ, “Djelovanje Anketne komisije 1945. u Zagrebu ‘Utvrdjivanje zločina kulturnom saradnjom sa neprijateljem’”, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001., br. 1, 63.-65.; Predrag J. MARKOVIĆ, Miloš KOVIĆ, Nataša MILIČEVIĆ, “Developments in Serbian Historiography since 1989”, *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, (ur. Ulf Brunnbauer), Münster 2004., 277.-278. Stjepan MATKOVIĆ, “Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih”, *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek), Zagreb 2009., 211.-238. Opširni i obuhvatni prilozi o tome se sada mogu čitati u ovom zborniku; vidi: Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, Dragomir BONDŽIĆ, Momčilo MITROVIĆ, Drago ROKSANDIĆ, Slobodan SELINIĆ.

²¹ E.N. MEDINSKI, *Narodno obrazovanje u SSSR*, Beograd 1946.; I. V. GITIS, *Metodika osnovne nastave istorije*, preveo Radivoje T. Milovanović, Beograd 1946.; Kosta GRUBAČIĆ, *Nastava istorije u srednjoj školi: izbor članaka*, preveli Radovan Teodosić, Mihajlo Kovačević, G. Ertaković, Beograd 1948.

²² Ovaj tradicionalni nastavni model je ostavio dubok trag i u post-sovjetskom školskom sustavu, tako da još postoji, čak i jači, u sadašnjoj Rusiji. Giovanni PROCACCI, *Revisionismi, nazionalismi e fondamentalismi nei manuali di storia*, Roma-Cagliari 2005., 61.-62.

²³ J. ŠIDAK, *Predgovor*, 3.

²⁴ Anto BABIĆ, *Istorija naroda Jugoslavije*, Sarajevo 1946., «1. dio»: ali drugi dio nije nikada bio napisan.

Uostalom, često se dešavalo u svjetskoj povijesti da je, u čekanju novih udžbenika (i vremena), nastava najnovije povijesti bila odgođena. Ovo nije međutim bilo tipično iskustvo socijalističkih zemalja. Drugdje, na primjer u Bugarskoj, Rumunjskoj, u DR Njemačke, djelomično u Poljskoj, interveniralo se puno radikalnije u reorganizaciji povijesnog čeha.²⁵ U Jugoslaviji, međutim, postupilo se opreznije, neodlučnije.

Nije da se o tome u Partiji nije pričalo. Upravo suprotno, raspravlja se o tome već iz početka, intenzivno od kasnih četrdesetih godina, ali se puno pazi na to, da rasprave ne izlaze izvan zidova Partije. Slično će se desiti u pedesetim godinama, kada će povjesničari i partijski rukovoditelji razmišljati o modalitetima, ili čak o *mogućnosti* neke "jugoslavenske povijesti". Jasno je da se problem nije odnosio samo na školske udžbenike, niti samo na historiografiju. U igri je bio dubok politički projekt, tj. ne samo izgradnja neke države (=jugoslavenske), nego i nekog društva (=socijalističkog).

U međuvremenu dogodio se neočekivan razvitak: "svjetionik" prihvaćen nakon 1945. godine se ugasio. Prekid s Kominformom još više potiče mladu Jugoslaviju da raste i da misli svojom glavom. A iako na početku jugoslavenski lideri žele da se pokažu rojalistiji od kralja, dosta se brzo počelo govoriti o marksizmu koji ne bi bio sovjetski, i da se nanovo prihvati i razvija stare nedogmatske marksističke teoretske priloge, prilagođavajući ih jugoslavenskom slučaju. Pristup nacionalnom pitanju od strane austro-marksista, npr. postaje jako koristan, iako teoretska rasprava još u pedesetim godinama teško da ojača, prije svega na polju historiografije. Drugačije je u drugim humanističkim disciplinama, kao filozofija i sociologija koje će kasnije uspjeti razviti originalna i inovativna razmišljanja – dovoljno je spomenuti skupina oko Praxis-a. Jugoslavenski povjesničari, međutim, uvijek škrti na riječima kada je u pitanju teorija historiografije, u ovim poratnim godinama su dalje radili slijedeći u praksi tradicionalne standarde, vezane najviše uz političku, diplomatsku i ratnu povijest i koristeći pristupe dosta ugledne i u biti pozitivističke tradicije 20-ih i 30-ih godina.²⁶

Slučaj po sebi je povijest 20. stoljeća, s kojom su se rijetko bavili profesionalni povjesničari i koja je bila povjerena "gojiteljima" odabranim iz redova partije i partizanskog pokreta. Ako izostavljamo pitanje kvaliteta njihovih radova, činjenica je da je njihova zadaća bila da se bave sjećanjem na Drugi svjetski rat i poviješću radničkog pokreta. Zbog toga brinulo se i za to, da bi se osnovalo istraživačka mjesta, izvan sveučilišta, koja bi mogla ih prihvatiti, to su Arhivi i Instituti za historiju radničkog pokreta, utemeljeni na teritoriju cijele Federacije. Ovo pripada praksi jako proširenoj u cijeloj poslijeratnoj Europi: "državni instituti" za najnoviju povijest bili su utemeljeni poslije Drugog svjetskog rata i u mnogo zemalja Zapadne Europe, osobito u Nizozemskoj, zapadnoj Njemačkoj, Francuskoj, Austriji i Belgiji; također u ostalim zapadnim zemljama su države odlučno intervenirale u tom području.²⁷ Usprkos

²⁵ John CONNELLY, *Captive University. The Sovietization of East Germany, Czech, and Polish Higher Education, 1945-1956*, Chapel Hill 2000.; Alfredo LAUDIERO, "Le nuove storiografie critiche dei paesi dell'Europa centro-orientale", *Oltre il nazionalismo. Le nuove storiografie dell'est*, (ur. Alfredo LAUDIERO), Napoli 2004.; W. HÖPKEN, "Zwischen Klasse und Nation", 17.-35.

²⁶ Osim već navedene literature, o svim, različitim, jugoslovenskim historiografijama, vrlo su korisni prilozi u *(Re)Writing History*, koji često pružaju, usprkos naslova zbornika, preglede i socijalističkog razdoblja.

²⁷ Pieter LAGROU, "La storia del tempo presente nell'Europa postbellica. Come si sviluppa un nuovo campo disciplinare", 900. *Per una storia del tempo presente*, 11/2004., 33.-44. O mreži «Instituta za povijest oslobodilačkog pokreta» u Italiji: Enzo COLLOTTI, "L'Insml e la rete degli istituti associati. Cinquant'anni di vita", *Italia contemporanea*, 2000., br. 219, 181.-192. Uopće: Toni JUDT, *Postwar. A History of Europe since 1945*, London 2005., prvi dio.

zajedničkim elementima, dinamike u partijskim državama Istočne i Južno-istočne Europe su bile drugačije; važna je npr. bila uloga Istorijskog odjeljenja Partije.²⁸

Često – i jugoslavenski slučaj je dobra potvrda toga – proizvodi ovih nastojanja nisu bili historiografski od velike vrijednosti, jer im je često bio samo cilj da utvrde napismeno uputstva partijskih vođa.²⁹

Inače, “Nitko se nije osudio predavati suvremenu povijest u prvim pedesetim godinama” u NR Srbije.³⁰ Vladimir Dedijer je u 1953. godini u Beogradu držao univerzitetski kolegij “Istorija narodne revolucije”, iako će Dedijer biti malo poslije udaljen iz univerziteta zbog razmimoilaženja s Partijom u vezi sa “slučajem Đilas”, tako da za prvi redovni kolegij najnovije povijesti na beogradskom sveučilištu treba čekati 1958. godine.³¹ Situacija nije bila puno drugačija niti drugdje, npr. u NR Hrvatske: “Određeni problem za Povijesnu društvu Hrvatske, ali i za cijelu hrvatsku historiografiju predstavljalo je istraživanje razdoblje NOB-a, što je većina profesionalnih povjesničara u to vrijeme nastojala izbjegavati.”³²

Uzeti riječ

Između 1952. i 1954, kako znamo, zbiva se veliki zaokret u jugoslavenskom socijalizmu, koji je doveden u pitanju: spomenut ću samo poznati govor Miroslava Krleža 1952. godine na III. Kongresu jugoslavenskih književnika, znakovitog naslova *O slobodi kulture*. U istoj godini, 1952, raspušteni su Odjeli agitpropa.

Efekti su se primijenili i u školi. Tek počevši od prvih 50-ih pronašao sam prave udžbenike za osnovnu školu koji su “stvarno” bili novi i koji su se bavili i najnovijem jugoslavenskom poviješću. Ne radi se dakle više o prijevodima s ruskog, u kojima se obrađuje jedino svjetska povijest i koji su bili od 1949. rjeđe prevođeni,³³ već o novim radovima jugoslavenskih autora koji su se konačno prihvatili povijesti vlastite zemlje. Jedan od prvih koraka u tom pravcu, koji pokazuje i to da su tada vremena bila zrela i za srednje škole, je udžbenik Fuada Slipičevića 1951. godine, koji stiže do Prvog svjetskog rata.³⁴

²⁸ Za srednju i jugoistočnu Europu, osim Instituta i Arhiva za historiju radničkog pokreta, trebalo bi se uzeti u obzir i historiografsku scenu vezanu s akademijama nauka i umjetnosti, obično dosta konservativnim iz teorijsko-metodološke, a nekada i političke perspektive. Frank HADLER, “Geschichtsinstitute an ostmitteleuropäischen Wissenschaftsakademien. Budapest, Prag und Warschau im Vergleich”, *Historische Institute im internationalen Vergleich*, (ur. Matthias Middell, Gabriele Lingelbach, Frank Hadler), Leipzig 2001., 285.-309.; Karl KASER, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien et al 2002., 188.-189.

²⁹ W. HÖPKEN, “Zwischen Klasse und Nation”, 26.-28.; ISTI, “Von der Mythologisierung zur Stigmatisierung”, 176.-178.

³⁰ P. J. MARKOVIĆ, M. KOVIĆ, N. MILIČEVIĆ, “Developments in Serbian Historiography since 1989”, 278.

³¹ *Isto*.

³² M. NAJBAR-AGIČIĆ, “Osnivanje i prve godine djelovanja Povijesnog Društva Hrvatske”, 411.

³³ A. GABRIČ, *Slovenksa agitpropovska kulturna politika*, 609.; LJ. DIMIĆ, *Agitprop kultura*, 160., 175.

³⁴ Fuad SLIPIČEVIĆ, *Istorija naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije sa osnovama opšte istorije: Novi vijek od 1789 do 1914*, Svjetlost, Sarajevo 1951. U 1954. g. će već stići četvrto izdanje, a u 1955. g. taljanski prijevod: ISTI, *Storia dei popoli della Repubblica popolare federativa di Jugoslavia*, «trad. dott. E. Franchi e prof. Schacherl», Edit, Fiume 1954. U međuvremenu je isti autor objavljivao «prvi dio» istog udžbenika, o starom i srednjem vijeku: ISTI, *Istorija naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije sa osnovama opšte istorije. Dio I: Stari i Srednji vijek*, Veselin Masleša, Sarajevo 1953; i ovaj će udžbenik uskoro, u 1955. g. stići do četvrtog izdanja.

Sljedeći korak, “naprijed” i u vremenskom pogledu, predstavljao je *Pregled historije NOB* Tome Čubelića i Milovana Milostića, koji su tada bili profesor Više pedagoške škole, odnosno major JNA. U uvodu autori ne skrivaju svoj ponos za uspjeh pothvata:

Svjesni smo da u našem radu ima nedostataka ne samo zbog manjkavosti u dokumentarnom izvornom materijalu, već i zbog teškoće da se dade cjelovito i povezano zbivanje tokom ovih revolucionarnih događaja.

Ako smo uspjeli donekle dati preglednu sliku događaja ovo perioda historije naših naroda i čitaocima štivo iz kojeg će osjetiti ogromni značaj naše Narodnoslobodilačke borbe, postigli smo ono što nam bijaše namjera kao sastavljačima ovog pregleda historije Oslobođilačkog rata i Revolucije naroda Jugoslavije.

Kritičarima ovog našeg priručnika biti ćemo zahvalni ako nam ukažu mogućnosti, da se uklone nedostaci i dopune postojeće praznine. Držimo da će ovaj pregled historije Oslobođilačkog rata i Revolucije naših naroda ipak poslužiti mnogim čitaocima osobito našoj omladini.³⁵

Rad, u stvari, je bio često korišten i na široko distribuiran. S revizijama i popravcima će ovo djelo biti tiskano u mnogobrojnim izdanjima (skoro svake godine je izašlo u Zagrebu jedno “popravljeni i dopunjeno izdanje”, do 11. izdanja u 1963. g.) i jezicima: između 1955. i 1959. će doći na svjetlo čak tri makedonska izdanja,³⁶ dok je u 1953. godini izašlo (od sada redovito prisutno kada je riječ o udžbenicima povijesti) riječko talijansko izdanje,³⁷ kojemu se treba dodati izdanje iste godine na mađarskom³⁸ i dvije godine kasnije na albanskom.³⁹ Sve to potvrđuje da je ovo djelo odgovaralo nekoj općoj potrebi.

Poslije jednog desetljeća pauze, nanovo započinje objavljivanje – skoro redovito svaki desetak godina – pravih školskih udžbenika povijesti, i opće i nacionalne/jugoslavenske, za VII. i VIII. razred osnovne škole. 1953. godine Olga Salzer sastavlja udžbenik za VII. razred, koji se bavi s razdobljem od renesanse do prve polovice 19. st.,⁴⁰ sljedeće godine Tomo Čubelić objavljuje prvi dio jednog udžbenika za VIII. razred, od 1873. do 1914. g, gdje je obrađena praktički samo jugoslavenska povijest;⁴¹ i odmah će iduće godine slijediti drugi dio, od 1914. do V. Kongresa KPJ: polovica je posvećena općoj povijesti – uključena je nakratko i Kraljevina SHS/Jugoslavije – polovica socijalističkoj Jugoslaviji.⁴²

³⁵ Tomo ČUBELIĆ, Milovan MILOSTIĆ, *Pregled historije Narodnooslobodilačke Borbe Jugoslavije*, Matica Hrvatska, Zagreb 1952., 5.-6.

³⁶ Tomo ČUBELIĆ, prof. Milovan MILOSTIĆ, *Istoriski pregled Narodnoosloboditeljnata borba na Jugoslavija*, prev. Ćorĝi Caca, Prosvetno delo, Skopje 1955.

³⁷ Tomo ČUBELIĆ, prof. Milovan MILOSTIĆ, *Sommario di storia della Lotta popolare di liberazione della Jugoslavia*, Edit, Fiume 1953.

³⁸ Tomo CSUBELICS, tanár és Milovn MILOSZTICS, *A Jugoszláv népfelszabadító hábarú történetének áttentése*, Testvériség egység könyvkiadóvállalat, Ujvidék 1953.

³⁹ Tomo ÇUBELIQ, prof. Millovan MILLOSTIQ, *Pasqyrë e historis së Luftës nacionashlirimtare të Jugosllavis*, Shqipnoi Ali Rexha, Mustafa Bakija, Prishtinë 1954.

⁴⁰ Olga SALZER, *Povijest: za VII. razr. narodne osmogodišnje škole i za III. razred gimnazije*, Školska Knjiga, Zagreb 1953.

⁴¹ Tomo ČUBELIĆ, *Povijest: za VIII. razr. narodne osmogodišnje škole i za IV. razred gimnazije*, I. dio, Školska Knjiga, Zagreb 1954.

⁴² ISTI, *Povijest: za VIII. razr. narodne osmogodišnje škole i za IV. razred gimnazije*, II. dio, Školska Knjiga, Zagreb 1955. I ovo djelo će imati brojna izdanja (npr. jedno sarajevsko izdanje na ćirilici 1962. godine) i nekoliko prijevoda: osim onoga “klasičnoga” na taljanskom: *Storia: per l’VIII classe della scuola ottennale*, parte seconda, trad. di Zdenka Sušanĝ, Edit, Rijeka 1956, jedan na makedonskom: Tomo ČUBELIĆ, *Istorija. Za VIII oddelenie*, preveo Ranko Blagoeski, Prosvetno delo, Skopje 1958.; na turskom: *Tarih. Sinif VIII*, Türkçeye çeviren Fahri Kaya, Prosvetno delo yayınları, Üsküp 1960.

U istim godinama su se pojavili druga djela udžbeničke vrste, ne samo za osnovnu školu, koja su sistematski prikazala povijest jugoslavenskih zemalja “kroz 19. i 20. vijek do suvremenog ustrojstva nove Jugoslavije.” Autori kao Ferdo Čulinović su ponosno tvrdili: “Željeli smo time ne samo ispuniti prilično osjetljivu prazninu u našoj naučnoj literaturi, (jer se većina naših autora uglavnom bavila, a i danas još bavi starijom historijom države i prava naroda jugoslavenskih zemalja), nego smo kod toga imali pred očima i osjetljivu potrebu studenata za podesan udžbenik, iz koga će se poblize upoznati s ovom državno-pravnom historijom.”⁴³

Nedavna prošlost Južnih Slavena je dakle dobivala neku svoju dovršenu sliku, omeđenu, tiskanu i distribuiran. Javnom pogledu se ponudila, u školi i ne samo tamo, freska koju su, bez obzira na sve, povjesničari i političari nekako uspjeli da sastave: politiku sjećanja u onim godinama, ma da je bila riječ o spomenicima, uličnim imenima, praznicima ili školskim udžbenicima, karakterizira potraga za zajedničkom matricom za povijesti južno-slavenskih naroda: analogije, zajedničke elemente, uzajamnosti, sve to je bilo izabrano i naglašeno u rekonstrukciji predjugoslavenske i jugoslavenske povijesti. “Mjesta sjećanja” su naravno bila izabrana i obrađivana s pažnjom: u prvom planu ona koja su anticipirala jugoslavensko ujedinjenje, u drugom planu ona koja je bilo moguće ponovno uobličavati s nekim “jugoslavenskim” okusom; odbačena međutim ona koja su bila nepopravljivo nacionalistička.

Mogući primjer je pristup prema Ilirskom pokretu, čiji su “uspjesi” bili jako naglašeni i ne samo u užoj Hrvatskoj, Slavoniji, Istri i Dalmaciji, nego i kod druge južnoslavenske braće, osobito u Sloveniji i Bosni-Hercegovini, iako nisu bile isključene ni Srbija i Crna Gora.⁴⁴ Sličan je bio pristup prema burnim događajima Četrdesetosme: naglasak je stalno bio na “zajedničke ciljeve” habsburških Hrvata i Srba, i ne samo u Hrvatskoj-Slavoniji, nego i u južnoj Mađarskoj (budućoj Vojvodini), a da ne pričamo o vojnoj pomoći poslanoj od strane srpskog kraljevstva.⁴⁵

Ista strategija je bila prilagođena povijesnom repertoaru svake regije i republike. U srpskom slučaju, npr, odbačeni su likovi ili događaji koje je bilo previše teško uključiti u neku zajedničku jugoslavensku povijest, u kojoj bi se svi mogli prepoznati. Ovo je bio slučaj političara kao Nikole Pašića, isto kao i junačko veličanje Balkanskih ratova ili Prvog svjetskog rata, kada su jugoslavenski narodi ratovali na suprotstavljenim stranama. Međutim, svugdje su bili vraćeni svi i sve što je moglo pružiti ujedinjavajuću povijesnu građu, i pod cijenom njegove odlučne i nekada forsirane “jugoslavizacije”. Ako je to bilo lakše s likom kao Vuk Stefanović Karadžić, koji se jednostavno mogao upisati u tradiciju intelektualaca koji su djelovali za južnoslavensko ujedinjenje, teže je bilo za neke druge, kao Petar Petrović Njegoš, čiji su se politički stavovi, koji su se odrazili u njegovim djelima, nisu baš dobro prilagođavali promicanju jugoslavenske sloge, iako je usprkos tome bio uključen u Pantheon kanonskih pisaca jedne jugoslavenske književnosti.⁴⁶

⁴³ Ferdo ČULINOVIĆ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. Druga knjiga: Srbija-Crna Gora-Makedonija – Jugoslavija 1918.-1945*, Školska knjiga, Zagreb 1954, 1.; prvi dio je bio izašao 1953. godine.

⁴⁴ O. SALZER, *Povijest: za VII. razr*, 198. i slj.

⁴⁵ *Isto*, 204. i slj.

⁴⁶ O procesu, u nekom pogledom paradoksalnom, kanonizacije Njegoša u jugoslavenskom ključu se fokusirao Andrew B. WACHTEL, “How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the 20th Century”, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Southeastern Europe*, (ur. John Lampe, Mark Mazower), New York-Budapest 2003., 131.-153.

Iz te obrade proizašla je uljepšana, na trenutke čak i idilična verzija prošlosti i sadašnjosti, plod stalne potrage za povijesni pokrićem najpoznatijeg gesla jugoslavenskog socijalizma, “bratstva i jedinstva” jugoslavenskih naroda. To je naravno vrijedio i za 20. st, iako je to bilo teže ilustrirati kada je bilo riječ o Drugom svjetskom ratu i NOB-u. U njihovim udžbeničkim prikazivanjima, radilo se o pojednostavljenoj shematizaciji historijskih interpretacija. Model njegove interpretacije je izrazito polariziran: na jednoj su strani, kako se govorilo, “buržuiji” i “fašisti” (uključujući i svakovrsne kolaboracioniste), a na drugoj su partizani (komunisti). Prvima su pripisani svi najopakiji grijesi, drugi su prikazani kao moralno besprijekorni. Potpuno je prešućeno, u ovim poglavljima kao dalje u ovim prvim socijalističkim udžbenicima, pitanje nacionalizma i nacionalnih sukoba među Južnim Slavenima. Optimistički je bilo napisano: “Nacionalno pitanje, koje je potresalo staru Jugoslaviju, potpuno je riješeno. U FNR Jugoslaviji cjelokupna je vlast u rukama radnog naroda.”⁴⁷

Uopće gledano, u jugoslavenskim udžbenicima je posvećeno izuzetno mnogo prostora ratu uopće i posebno Narodnooslobodilačkoj borbi. Što se tiče NOB-a ona je bila od krajnje važnosti za oblikovanje nove jugoslavenske nacionalne svijesti budući da je označavala trenutak rođenja ne samo nove države, već i novog društva. Borba se nije vodila jedino s ciljem izgradnje novog državnog sklopa, već i u ime jasnih ideala. Partizanska je borba postala čuvarom vrijednosti na temelju kojih će se oblikovati buduća država, ali i glavni prijenosnik novoga oblika jugoslavenskog patriotizma koji bi trebao nadići pojedinačne nacionalizme, dakle, jugoslavenskog socijalističkog patriotizma.⁴⁸

Rečeno i ne-rečeno

Prema tome, u svom prvom desetljeću života, osobito s obzirom na svoju povijest “suvremenog vremena”, Jugoslavija ide u školu, da nauči o sebi, zatim se buni protiv svojih skrbnika i nekih interpretativnih i teoretskih zapreka, koji ionako nisu imali poseban utjecaj na historiografiju. Mlada Jugoslavija nije više tako mlada, trudi se da razmišlja o svom identitetu i o nekoj povijesnoj slici koju bi ona napisala i koja bi savladala partikularizme.

Put koji je izabrala, u teoriji federalistički što se tiče države i pluralistički što se tiče povijesno-kulturnog supstrata, *de facto* nije lišen unitarističkih upravnih težnja niti homogenizirajućih kulturnih projekata koji su namjeravali da preteku i izmore pojedine stvarnosti, tj. nacionalne skupine ili pojedinačne republike. Ali od tih nastojanja ne rodi se zajedničko pjevanje. Fragmentacija *pred-jugoslavenskih* povijesnih nauka – koja je bila i institucionalna i tematska – ostaje *i poslije* 1945. To potvrđuju promašeni projekti da se piše jednu *Historiju naroda Jugoslavije*, čiji je prvi svezak izašao 1953. godine: treći svezak, koji je trebao se baviti delikatnim 19. stoljećem, razdobljem nacionalnih pokreta i preporoda, nije nikada bio objavljen. A i u vezi prva dva sveska, ono što se uspije koncipirati je samo zbrajanje glasova, koje ne sačinjava kor.⁴⁹

⁴⁷ T. ČUBELIĆ, *Povijest: za VIII. razr*, II dio, 105.

⁴⁸ Više o tome u: Wolfgang HÖPKEN, “Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern”, *Öl ins Feuer? – Oil on Fire?. Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa – Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*, (ur. Wolfgang HÖPKEN), Hannover 1996., 159.-177.; Dijana PLUT, “Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskih udžbenika”, *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost. Analiza udžbenika za osnovne škole*, (ur. Ružica Rosandić, Vesna Pešić), Beograd 1994., 11.-37.

⁴⁹ Riječ je o: *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb, 1953. (do srednjeg vijeka) i *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959. (16.-18. st.). O tome: W. HÖPKEN, “Zwischen ‘Klasse’ und ‘Nation’”, 54.-60.

Zaključno, vidjeli smo, u kratkoj rekonstrukciji ovih stranica, jedno desetljeće koje je za profesionalne jugoslavenske povjesničare bilo vrlo složeno. Početna uporaba sovjetskog uzora izgleda da je imala, u pogledu originalnih historiografskih radova, ograničen utjecaj, dalje reducirana od sukoba s Kominformom 1948. godine. Od onog trenutka jugoslavenski marksizam, i s njim (navodna) marksistička historiografija, počinje i na teorijskom i ideološkom nivou da traži “alternativne”, “nesvrstane” putove. I s obzirom na to treba se iščitati kasnija sklonost jednog dijela Partije prema školi *Anala*, koja je pružila dodirne točke s nekim aspektima tradicije marksističke misli i koja je zato bila potencijalno zanimljiva za obradu jednog “originalnog” jugoslavenskog marksizma.⁵⁰

Uopće, slab je bio odnos između profesionalnih povjesničara i marksizma-lenjinizma, preciznije historijskog materijalizma. I u ovom slučaju mora se primijetiti raskol između nivoa teorije i nivoa prakse. Vidjeli smo da se već iz početka “nova” historiografija trebala sporazumjeti sa stvarnošću i napraviti velike kompromise, na otprilike svim nivoima. S druge strane, teško je podići jednu cijelu novu generaciju povjesničara, kao izraz one alternativne historiografije koja će pretežno ostati među *desideratima* ideologa.

Tako da ni u trenucima najveće kontrole sa strane Partije, ni u fazama okarakteriziranim ideologijom s unitarističkim oznakama, rezultat nije bio jedna ujedinjavajuća historiografija, niti – s rijetkim izuzecima – dogmatska. Uz djela, autore, ustanove, koji su bili više u slozi s ideološkim i programatskim uputstvima Partije, ostali su u stvari prostori s određenim – ponekad dosta širokim – mogućnostima slobode za akciju. S druge strane, u svakom društvu, štoviše u onim diktatorialnim, problem nije toliko cenzura, koliko tabuizacija (iz koje proizlazi autocensura): ono što je prešućeno – predstavlja problem. Ponekad se šutjelo čak i kada su autoriteti tražili da se priča: tišina može imati mnogo razloga.

Kada su međutim povjesničari govorili, i pisali, nastavljajući svoj posao na klasičnim temama, cenzura je bila relativan problem, koji će se još reducirati u narednim godinama. Osobito od druge polovice 60-ih, dovoljna je bila tek pokoja bilješka kako bi se prošlo rešetom cenzure – a nekoliko fusnota zamišljenih *ad hoc* nisu dovoljne da bi se ocijenio duboki sadržaj djela. U općim terminima i uzimajući u obzir cijelo socijalističko iskustvo, prihvaćanje marksizma je *de facto* bilo dosta slabo u srpskoj historiografiji,⁵¹ kao i u onoj slovenskoj⁵² i hrvatskoj⁵³: radilo se više o “površinskom” marksizmu, tj. pretjerano terminološkom, ne toliko metodološkom niti interpretativnom.

Još jednom koristit ćemo udžbenički primjer. S jedne strane, istina je da se upisuje u naraciju pro-jugoslavenska interpretacija, s marksističkim-lenjinističkim nijansama, npr. kada se naglašava da Narodni sabor 1848. g. u Srijemskim Karlovcima “traži, da se stvori politički savez s Hrvatima na temelju slobode i jednakosti”⁵⁴ ili kada se o banu Jelačiću kaže da je uspio, “poslije krvavog obračuna s bečkim proletarijatom, ugušiti ustanak [u Beču].”⁵⁵ Gleda se sa simpatijom na revoluciju i na “selja[ke, koji] su bili najbuntovniji”⁵⁶ Ali kao pr-

⁵⁰ N. BUDAK, “Post-Socialist Historiography in Croatia”, 142.-143.

⁵¹ P. J. MARKOVIĆ, M. KOVIĆ, N. MILIČEVIĆ, “Developments in Serbian Historiography since 1989”, 279-291.

⁵² Oto LUTHAR, “Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s”, *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, (ur. Ulf Brunnbauer), Münster 2004., 334.-335., 341.-342.; Marta VERGINELLA, “Il peso della storia”, *Qualestoria*, 1/1999., 12.-19.

⁵³ N. BUDAK, “Post-Socialist Historiography in Croatia”, 129.-130.

⁵⁴ O. SALZER, *Povijest: za VII. razr*, 215.

⁵⁵ *Isto*, 200.

⁵⁶ ISTA, *Prošlost i sadašnost 2. Udžbenik historije za VII razred osnovne škole*, Školska Knjiga, Zagreb 1961., 87.

vo, ne možemo se zaustaviti na nivou retorike, a kao drugo, ovi citati, kao i puno drugih mogućih, nisu sigurno dovoljni da bi se definirao jedan takav udžbenik kao “dogmatski” ili “staljinistički”. Slično, priložiti *hommage*-citate od Marxa, Lenjina, ili Tita, na početku nekog teksta, nije dovoljno da bi se “sovjetiziralo” ili “ideologiziralo” dubinski tekst koji slijedi, niti da bi se osigurao njegov “marksistički” karakter.

Osim toga, umjesno je podsjetiti da je historiografija u marksističkom duhu proizvodila u svojoj svjetskoj bogatoj i artikuliranoj tradiciji ne samo dogmatska djela, nego i visoko vrijedne studije koji su dali važan doprinos disciplini. Zbog toga, uzimajući u obzir činjenicu da su, u drugim socijalističkim zemljama, nacionalne historiografije dobile neku korist od prihvaćanja određene historiografije marksističke inspiracije, što je značilo jasan napredak nauka koja je odlučno proširila svoje istraživačke horizonte na ekonomsku i socijalnu povijest, može se govoriti, u odnosu na Jugoslaviju i djelomično s pravom, o “propuštenim prilikama”.⁵⁷

Metodološka obnova će doći nešto kasnije, samo djelomično, u nekim republikama više nego u nekim drugim. Između 60-ih i 70-ih godina će se otkriti, npr. u Sloveniji, jedna nova socijalna i kulturna povijest, blizu povijesne antropologije.⁵⁸ Otprilike u istim godinama u nekim republikama je krenulo teorijsko-metodološko obnova povijesnih nauka koje su ušle, osobito zahvaljujući Mirjani Gross u Hrvatskoj,⁵⁹ i ličnostima poput Andreja Mitrovića u Srbiji, u uskoj vezi s *Analima* i socijalnom poviješću škole u Bielefeldu.⁶⁰ Ali ovo su bile godine u kojima se dogodila i “renacionalizacija” jugoslavenskih historiografija, uvijek više orijentiranih, iako u različito vrijeme, u različitim oblicima i omjerima u svakoj republici, u nacionalnom i nacionalističkom smislu.

Ako je ovo nastavak priče obrađene na ovim stranicama, možemo tvrditi da se već iz početka primjećuje određeni kontinuitet, epistemološki i metodološki, između razdoblja prije i onoga poslije 1945, koji će trajati do 50-ih godina. Upravo zbog onog kontinuiteta, osoba, metoda i ideja, nastalo je u udžbeničkoj literaturi, osobito o suvremenoj povijesti, jedno stanje blokade koja će trajati jedno desetljeće.

Novorođena država, dakle, mučila se u prvom desetljeću života da nađe svoje povjesničare, koji bi pripovijedali njenu najnoviju povijest, u jugoslavenskim i po mogućnosti socijalističkim terminima, ali istovremeno uz visok profesionalni i znanstveni standard. A ono ne-rečeno, kako se često dešava, kaže nam puno.

⁵⁷ P. J. MARKOVIĆ, M. KOVIĆ, N. MILIČEVIĆ, “Developments in Serbian Historiography since 1989”, 279. Ocjena je, u svojoj radikalnosti, provokativna; u istinu, zamjetan je i u ovom pogledu neki utjecaj marksističkog podrijetla manje ili više u svim jugoslavenskim historiografijama, npr. kroz analizu čija je pažnja bila usmjerena na klasni konflikt i proizvodne odnose.

⁵⁸ O. LUTHAR, “Between Reinterpretation and Revisionism”, 335. i slj.

⁵⁹ Neven BUDAK, “Anali u hrvatskoj historiografiji”, *Zbornik Mirjane Gross. U povodu 75. rođendana*, Zagreb 1999., 459.-466. Usp. intervju s Mirjanom Gross: Stefano PETRUNGARO, “‘Ho voluto sempre esser libera’. Intervista con Mirjana Gross (28.XI.2003)”, 900. *Per una storia del tempo presente*, 11/2004., 147.-152.

⁶⁰ Svaka republika ima svoja vremena i različite karakteristike: u NR Srpske, npr, *Anali* su bili recipirani u drugoj polovici 80-ih godina i osobito u 90-im: P. J. MARKOVIĆ, M. KOVIĆ, N. MILIČEVIĆ, “Developments in Serbian Historiography since 1989”, 295.

Rezime

Nakon uspostavljanja druge Jugoslavije odmah je donesena odluka da se stare udžbenike povijesti smjesta povuče iz upotrebe, a u očekivanju izrade kriterija za pisanje novih, zamijenjeni su priručnim nastavnim pomagalima, kojima su se doskora pridružili sovjetski udžbenici prevedeni s ruskog. Učinak je bio od iznimne važnosti: jugoslavenski povjesničari gotovo da ne uzimaju riječ o suvremenoj povijesti. Pričaju, umjesto njih, “zreliji” sovjetski historičari koji uistinu, barem što se tiče udžbenika, o jugoslavenskoj povijesti uopće ne pričaju, jer se bave u tim udžbenicima samo općom svjetskom poviješću.

Korisno je usporediti ovo jugoslovensko iskustvo sa sličnim prošlim “tranzicijama” od jednog političkog sustava do drugog ili od jedne države do druge: kada je bila osnovana prva Jugoslavija, na primjer, udžbenici su bili odmah pripremljeni i ažurirani, tako da je njihov vremenski luk stigao do prave suvremenosti, i isto se desilo kasnije, npr. u NDH, ali ne u. 1945. godini. Bilo je posebno teško da se “kanonizira” jugoslavenska kolektivna povijest, naprotiv, nije se uspjelo to uraditi, ni u školi ni u drugim historiografskim pokušajima s tim ciljem.

Jugoslavenski slučaj se dakle razlikuje od drugih socijalističkih zemalja, gdje su vlasti intervenirale puno radikalnije u reorganizaciji povijesnog čeha. U Jugoslaviji se, međutim, postupilo opreznije i neodlučnije. Može se vidjeti odraz toga i u pomanjkanju pravih udžbenika napisanih od jugoslavenskih autora u prvim poslijeratnim godinama, osobito kada je bilo potrebno obraditi suvremeno razdoblje, tj. prije svega NOB.

Situacija će se mijenjati u toku prve polovice 50-ih godina. Poslije skoro jednog desetljeća pauze, nanovo započinje objavljivanje – skoro redovito svaki desetak godina – pravih školskih udžbenika povijesti, i opće i nacionalne/jugoslavenske, za VII. i VIII. razred osnovne škole kao i za druge vrste škole.

U kratkoj rekonstrukciji ovih stranica, čitalac može promatrati jedno desetljeće koje je za profesionalne jugoslavenske povjesničare bilo vrlo složeno. Početna uporaba sovjetskog uzora izgleda da je imala, u pogledu originalnih historiografskih radova, ograničen utjecaj, dalje reduciran od sukoba s Kominformom 1948. godine. Već iz početka se “nova”, po principu marksistička, historiografija trebala sporazumjeti sa stvarnošću i napraviti velike kompromise, na otprilike svim nivoima. Uz djela, autore, ustanove, koji su bili više u slozi s ideološkim i programatskim uputstvima Partije, ostali su u stvari prostori s određenim – ponekad dosta širokim – mogućnostima slobode za akciju. Kada su profesionalni povjesničari govorili i pisali, nastavljali su svoj posao manje-više s klasičnim metodologijama i na klasičnim temama.

UNO STATO NEONATO IN CERCA DI STORIA (E DI STORICI)

Abstract: Dopo l'istituzione della seconda Jugoslavia fu subito presa la decisione che si ritirassero immediatamente i vecchi manuali di storia in uso, sostituiti, in attesa che venissero elaborati i criteri per la scrittura dei nuovi manuali, con sussidiari e strumenti didattici vari, ai quali si sono presto uniti i manuali sovietici tradotti dal russo. L'effetto fu di enorme portata: gli storici jugoslavi quasi non prendono la parola in relazione alla storia contemporanea. Parlano, al loro posto, i „più maturi“ storici sovietici che, in verità, perlomeno per quanto riguarda i manuali, della storia jugoslava non parlano per nulla, poiché si occupano in quei manuali solo di storia mondiale generale. E' utile confrontare questa esperienza jugoslava con altre simili „transizioni“ del passato da un sistema politico a un altro o da uno Stato a un altro: quando fu fondata la prima Jugoslavia, ad esempio, i testi scolastici furono subito predisposti e aggiornati, così che l'arco temporale coperto si spingeva fino alla piena contemporaneità, e lo stesso accadde successivamente, ad es. con lo Stato Indipendente Croato, ma non nel 1945. Era particolarmente difficile „canonizzare“ la storia collettiva jugoslava, anzi, non si riuscì a farlo, né a scuola né in altri tentativi storiografici con quel fine.

Il caso jugoslavo quindi differisce da quello degli altri Paesi socialisti, dove i governi intervennero molto più radicalmente nella riorganizzazione della corporazione storica. In Jugoslavia, invece, si procedette in modo più cauto e indeciso. Se ne può vedere un riflesso anche nell'assenza di veri e propri manuali scritti da autori jugoslavi nei primi anni postbellici, in modo particolare quand'era necessario elaborare il periodo contemporaneo, vale a dire anzitutto la Lotta di Liberazione Popolare.

La situazione muterà nel corso della prima metà degli anni Cinquanta. Dopo quasi un decennio di pausa, di nuovo riprende la pubblicazione – quasi regolarmente ogni decina di anni – di veri testi scolastici di storia, sia generale sia nazionale/jugoslava, per le classi VII e VIII della scuola dell'obbligo come pure per gli altri ordini scolastici.

Nella breve ricostruzione offerta da questo articolo, il lettore può osservare un decennio che per gli storici di professione jugoslavi fu assai complesso. L'utilizzo iniziale del modello sovietico sembra abbia avuto, rispetto ai lavori storiografici di ricerca originale, un influsso limitato, ulteriormente ridotto dal conflitto con il Cominform del 1948. Già dall'inizio la „nuova“ storiografia, teoricamente marxista, dovette accordarsi con la realtà di fatto e scendere a grandi compromessi, all'incirca ad ogni livello. Affianco alle opere, agli autori, alle istituzioni che erano maggiormente in accordo con le indicazioni ideologiche e programmatiche del Partito, rimanevano in verità spazi con un certo – talvolta assai ampio – margine di libertà d'azione. Quando gli storici di professione parlavano, e scrivevano, continuavano il proprio lavoro più o meno secondo metodologie classiche e su classici temi. Il neonato Stato, quindi, ebbe grandi difficoltà, nel suo primo decennio di vita, a trovare i propri storici, che raccontassero la sua più recente storia, in termini jugoslavi e possibilmente socialisti, ma al contempo con un alto standard professionale e scientifico. E quel non-detto, come spesso accade, ci dice molto.

Parole chiave: storiografia, storia contemporanea, Jugoslavia, marxismo

Literatura

- Anto BABIĆ, *Istorija naroda Jugoslavije*, Sarajevo 1946.
- Neven BUDAK, "Anali u hrvatskoj historiografiji", *Zbornik Mirjane Gross. U povodu 75. rodendana*, Zagreb 1999., 459.-466.
- Neven BUDAK, "Post-socialist Historiography in Croatia since 1990", *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, (ur. Ulf Brunnbauer), Münster 2004., 128.-164.
- Enzo COLLOTTI, "L'Insml e la rete degli istituti associati. Cinquant'anni di vita", *Italia contemporanea*, 2000., br. 219, 181.-192.
- John CONNELLY, *Captive University. The Sovietization of East Germany, Czech, and Polish Higher Education, 1945-1956*, Chapel Hill 2000.
- Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988.
- Ljubodrag DIMIĆ, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918.-1941.*, Beograd 1996.-1997.
- Aleš GABRIČ, "Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952", *Borec*, 43/1991., br. 7-9, 469.-656.
- Wolfgang HÖPKEN, "Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern", *Öl ins Feuer? – Oil on Fire?. Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa – Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*, (ur. Wolfgang HÖPKEN), Hannover 1996., 159.-177.
- Wolfgang HÖPKEN, "Von der Mythologisierung zur Stigmatisierung: "Krieg und Revolution" in Jugoslawien 1941-48 im Spiegel von Geschichtswissenschaft und historischer Publizistik", *Kommunismus und Osteuropa. Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel*, (ur. Eva Schmidt-Hartmann), München 1994., 165.-201.
- Wolfgang HÖPKEN, "Zwischen 'Klasse' und 'Nation': Historiographie und ihre 'Meistererzählungen' in Südosteuropa in der Zeit des Sozialismus (1944-1990)", *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 2/2002., 15.-60.
- Charles JELAVICH, "South Slav Education. Was there Yugoslavism?", *Yugoslavia and its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, (ur. Norman M. Naimark, Holly Case), Stanford 2003., 93.-115. [hrv. prijevod: *Jugoslavija i njeni povjesničari: razumijevanje balkanskih ratova u 1990-im*, Zagreb 2003.]
- Toni JUDT, *Postwar. A History of Europe since 1945*, London 2005.
- Zoran KANTOLIĆ, "Djelovanje Anketne komisije 1945. u Zagrebu 'Utvrđivanje zločina kulturnom saradnjom sa neprijateljem'", *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001., br. 1, 41.-74.
- Karl KASER, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien et al 2002.
- Azem KOŽAR, "O nekim aspektima obrazovno-odgojne politike narodnooslobodilačkog pokreta na području Bosne i Hercegovine (1941-1945)", *60 godina od završetka drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945- godine. Zbornik radova*, Sarajevo 2006, 235.-248.
- Pieter LAGROU, "La storia del tempo presente nell'Europa postbellica. Come si sviluppa un nuovo campo disciplinare", *900. Per una storia del tempo presente*, 11/2004., 33.-44.
- Alfredo LAUDIERO, "Le nuove storiografie critiche dei paesi dell'Europa centro-orientale", *Oltre il nazionalismo. Le nuove storiografie dell'est*, (ur. Alfredo LAUDIERO), Napoli 2004.
- Carol S. LILLY, "Problems of Persuasion: Communist Agitation and Propaganda in Post-war Yugoslavia, 1944-48", *Slavic Review. American Quarterly of Russian, Eurasian and East European Studies*, 53/1994., br. 2, 395.-413.

- Oto LUTHAR, "Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s", *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, (ur. Ulf Brunnbauer), Münster 2004., 333.-350.
- Predrag J. MARKOVIĆ, Miloš KOVIĆ, Nataša MILIČEVIĆ, "Developments in Serbian Historiography since 1989", *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, (ur. Ulf Brunnbauer), Münster 2004., 277.-316.
- Hrvoje MATKOVIĆ, "Kritički prikaz dostignuća metodike nastave povijesti u našoj zemlji", *Pouk zgodovine – Иаамаа асмопује – Настава повјести – Иаамаа но асмопуја*, 1/1991., 30.-39.
- Stjepan MATKOVIĆ, "Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih", *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek), Zagreb 2009., 211.-238.
- Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, "Osnivanje i prve godine djelovanja Povijesnog Društva Hrvatske (1947-1955)", *Historijski zbornik*, 61/2008., br. 2, 393.-421.
- Stefano PETRUNGARO, "'Ho voluto sempre essere libera'. Intervista con Mirjana Gross (28. XI.2003)", *900. Per una storia del tempo presente*, 11/2004., 147.-152.
- Stefano PETRUNGARO, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004.*, Zagreb, 2009.
- Stefano PETRUNGARO, "Socialismi, jugoslavismi, nazionalismi. Sulle storiografie in Jugoslavia (1945-1990)", *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, (ur. Lorenzo Bertucelli, Mila Orlić), Verona 2008., 152.-173.
- Dijana PLUT, "Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskih udžbenika", *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost. Analiza udžbenika za osnovne škole*, (ur. Ružica Rosandić, Vesna Pešić), Beograd 1994., 11.-37.
- Giovanni PROCACCI, *Revisionismi, nazionalismi e fondamentalismi nei manuali di storia*, Roma-Cagliari 2005.
- Katarina SPEHNJAK, *Javnosti i propaganda Narodna Fronta u politici i u kulturi Hrvatske*, Zagreb 2002.
- Katarina SPEHNJAK, "Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945.-1948.", *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1993., br. 1, 73.-99.
- Jaroslav ŠIDAK, "Predgovor", *Historijska čitanka za hrvatsku povijest. I. do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj g. 1848.*, (ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1952.
- Marta VERGINELLA, "Il peso della storia", *Qualestoria*, 1/1999., 9.-34.
- Andrew B. WACHTEL, "How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the 20th Century", *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Southeastern Europe*, (ur. John Lampe, Mark Mazower), New York-Budapest 2003., 131.-153.
- Andrew B. WACHTEL, *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Standford 1998.

11.

POLITIKA POVIJESTI I UDŽBENICI: KAKO SE PISALA NACIONALNA POVIJEST 1945.-1955.

Snježana Koren

Sažetak: Izrada udžbenika nacionalne povijesti bila je jedno od središnjih pitanja nastave povijesti u prvom poslijeratnom desetljeću kojima su se bavile prosvjetne vlasti, kako one republičke, tako i savezne. S obzirom da su se u procesu njihove izrade prelamala razna pitanja poput nastojanja da se ponudi materijalističko tumačenje povijesti, međunacionalnih odnosa, sukoba sa SSSR-om, itd. oni su bili dobar indikator širih sociopolitičkih kretanja. Na proces njihove izrade utjecali su brojni faktori. Udžbenici su trebali biti jedan od primarnih instrumenata kojima se osiguravalo obrazovanje svih učenika na isti način, u isto vrijeme i u istom duhu. No, s obzirom da su udžbenički tekstovi ujedno prenosili obvezujuća značenja i tumačenja prošlosti, udžbenici su smatrani i jednim od ključnih sredstava za orijentaciju nastavnika. Stoga se u procesu njihove izrade odražavala državna politika povijesti, na koju su utjecali unutarnji i vanjski faktori.

Ključne riječi: politika povijesti, udžbenici povijesti, historiografija, nacionalna povijest

Godina 1945. označila je duboki lom na području udžbeničke historiografije: neposredno poslije rata definitivno su odbačeni svi udžbenici povijesti koji su se koristili u Kraljevini Jugoslaviji, a u Hrvatskoj su istovremeno prestali djelovati neki autori čije su knjige dugi niz godina visoko kotirale na polju udžbeničke historiografije (Živko Jakić, Stjepan Srkulj). Kontrolu nad cjelokupnim procesom izrade udžbenika preuzelo je Ministarstvo prosvjete Federalne Hrvatske/NR Hrvatske: odlučivalo je o programima, odabiru autora udžbenika te o proceduri njihova odobravanja, a udžbenici su se tiskali i distribuirali preko Nakladnog zavoda Hrvatske, državnog poduzeća pod nadzorom Ministarstva prosvjete. Ovakva je procedura trebala osigurati da u škole dospiju samo ideološki, sadržajno i metodički prihvatljivi udžbenici, odnosno tekstovi kojima su se prenosila obvezujuća značenja i službena tumačenja prošlosti. Udžbenici su tako – barem u teoriji – trebali biti jedan od primarnih instrumenata kojima se osiguravalo obrazovanje svih učenika na isti način, u isto vrijeme i u istom duhu.¹ Njihovi sadržaji trebali su služiti ne samo u odgoju i obrazovanju učenika već podjednako, možda čak i prvenstveno, kao sredstvo za orijentaciju nastavnika. Stoga je pitanje udžbenika povijesti postalo jednim od središnjih pitanja u po-

¹ Aleida ASSMAN, *Rad na nacionalnom pamćenju: kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd 2002., 36.-37.

učavanju povijesti kojima su se poslije rata bavile obrazovne vlasti, kako one republičke, tako i savezne.

Već u ljeto 1945. donesena je odluka da će se u jugoslavenskim školama za poučavanje opće povijesti koristiti prevedeni sovjetski udžbenici, a istovremeno su prosvjetne vlasti počele planirati i izradu udžbenika za nacionalnu povijest. No, potkraj rujna 1946. godine Boris Zihlerl, predsjednik Komiteta za škole i nauku, proglasio je pitanje sastavljanja udžbenika za nacionalnu povijest „najtežim, a ujedno najvažnijim pitanjem“ na polju udžbeničke problematike uopće.² Rad na udžbenicima iz nacionalne povijesti pokazao se teškim iz nekoliko razloga. Na najosnovnijoj razini, pripremu novih udžbenika ometale su česte promjene programa koji su se u neposrednom poslijeratnom razdoblju događale svake godine. No, izradu su znatno više usporavali neki drugi problemi koji su se pokazali teže rješivima, poput nastojanja da se ponudi prikaz utemeljen na materijalističkom tumačenju povijesti za koje potencijalni autori udžbenika nisu imali nikakvih modela ni oslonaca, kao i problemi pisanja nacionalnih historijâ koji su se nužno doticali osjetljivog nacionalnog pitanja. Sve to je podrazumijevalo i definiranje pojma *nacionalne povijesti*, odnosno odgovor na pitanje radi li se tu o povijesti političke zajednice koju su činili svi jugoslavenski narodi ili o povijesti svakog pojedinog naroda koji je bio dio te zajednice. Zanimljiv prilog raspravi o tom pitanju dao je početkom 1949. godine Milovan Đilas u članku *O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu*:

Termin nacionalna historija upotrijebljen je u ovom članku u školskom smislu, tj. u smislu vaspitnog predmeta koji nije opšta istorija, nego istorija naroda jedne države. Pravilan i tačan termin za ono o čemu se ovdje radi bio bi – istorija naroda Jugoslavije, jer je nacionalna istorija ustvari termin koji se odnosi na istoriju jednog određenog naroda (istoriju Srba, Hrvata itd.). Termin nacionalna istorija za istoriju naroda Jugoslavije upotrijebljen je radi toga da bi oni koji su navikli na njega – u smislu da se radi o našoj domaćoj, a ne o opštoj istoriji – lakše shvatili da baš i jeste riječ o tome.³

Od samog početka postojale su različite zamisli o tome treba li izraditi jedan udžbenik za cijelu Jugoslaviju ili svaka republika treba izraditi svoje zasebne udžbenike, a gledišta o tome uvelike su ovisila ne samo o zacrtanoj prosvjetnoj politici, nego i o zatečenim okolnostima i mogućnostima pojedinih republika. Na prvoj sjednici Prosvjetnog savjeta u Ministarstvu prosvjete DFJ u Beogradu u kolovozu 1945. raspravljalo se o osnovnim smjernicama državne prosvjetne politike, a jedna od tema bili su i udžbenici nacionalne povijesti.⁴ Dio sudionika, među njima i pomoćnik ministra prosvjete Martin Mencej, zalagao se za jedinstvene jugoslavenske udžbenike.⁵ Prema podacima koje na temelju analize dokumenta iz saveznog Ministarstva prosvjete donosi američka povjesničarka C. Lilly, na sastanku je ova ideja naišla na znatan otpor slovenskih, hrvatskih i nekih srpskih delegata koji su smatrali da svaka republika treba pripremati i objavljivati svoje vlastite udžbenike povijesti

² Boris ZIHERL „Zadaci našeg školstva i naučnih ustanova“, *Savremena škola*, 1/1946., br. 3, 152.

³ Milovan ĐILAS, „O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu“, *Komunist*, 3/1949., br. 1, 57., bilj. 1.

⁴ HR HDA 207.2, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a, Z-2716, 7.1781, Ministarstvo prosvjete DFJ izvještava Ministarstvo prosvjete Hrvatske o održavanju prvog Prosvjetnog savjeta, 5. 7. 1945.

⁵ HR HDA 291, MPRO NRH, 4.1 Korespondencija sa saveznim i srbijanskim Ministarstvom prosvjete, te ostalim ustanovama sa sjedištem u Beogradu, Izvještaj Ede Vajnahta o radu Prosvjetnog savjeta u Beogradu, 19. 8. 1945.

i književnosti, dok su s druge strane makedonski, crnogorski i bosanskohercegovački kandidati naglašavali potrebu za uniformnim obrazovanjem i zajedničkim udžbenicima.⁶ No, na temelju izvještaja koji je hrvatskom Ministarstvu prosvjete podnio hrvatski delegat Edo Vajnaht proizlazi da na sastanku nisu doneseni nikakvi obvezujući zaključci, a osim toga čini se da su crnogorske i bosanskohercegovačke delegate koji su se zalagali za jedinstvene udžbenike više vodili praktični razlozi nego unitarističke namjere, s obzirom da su upravo te dvije republike imale najviše problema s tiskanjem vlastitih udžbenika. Ipak, ideja o stvaranju zajedničkog udžbenika nacionalne povijesti za cijelu Jugoslaviju nije napuštena ni sljedećih godina, tim više što se pokazalo da nijedna republika nije u stanju samostalno izraditi takav udžbenik.

Ministarstvo prosvjete NR Hrvatske već je u rujnu 1945. planiralo izdavanje vlastitih udžbenika za nacionalnu povijest, pritom se suočivši s dva problema: izradom udžbenika za treći i četvrti razred osnovne škole te za osmi razred gimnazije. U njihovoj se izradi oslanjalo, s jedne strane, na povjesničare zaposlene u ministarstvu poput Vladimira Babića i Ive Makeka – obojica su, osobito Makek, kasnije bili autori brojnih udžbenika povijesti. S druge strane, nastojalo je angažirati povjesničare s Filozofskog fakulteta u Zagrebu poput Jaroslava Šidaka, Mihe Barade, Ljudmila Hauptmana i Vase Bogdanova ili profesore povijesti s Više pedagoške škole u Zagrebu poput Tome Čubelića.⁷ Po svemu sudeći, najveći oslonac u ovakvim projektima Ministarstva prosvjete bili su Vladimir Babić, prvih poslijeratnih godina službenik Ministarstva prosvjete uključen i u izradu programa povijesti, a potom od 1947. profesor Više pedagoške škole u Zagrebu, te Jaroslav Šidak, tada izvanredni profesor na Katedri za opću povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Izrada udžbenika za treći i četvrti razred osnovne škole bila je jedan od prioriteta od samog početka i zato što su u tim razredima povijest poučavali učitelji koji nisu bili školovani povjesničari i koji su, sudeći po izvještajima inspektora, imali najviše problema u tumačenju povijesti općenito, a osobito na nov način koji se trebao temeljiti na materijalističkom poimanju prošlosti koji se od njih zahtijevao.⁸ Osim toga, programi povijesti za osnovnu školu nerijetko su se sastavljali sasvim laički, bez sudjelovanja povjesničara, a u njih se zbog političkih razloga unosila problematika koja ni u znanosti nije bila dovoljno obrađena i rasvijetljena (npr. Karpošev ustanak i pitanje bogumila koji su bili važni gradivni elementi makedonske povijesti oblikovane nakon rata).⁹ Stoga ne čudi da su nastojanja da se izradi udžbenik za ovaj uzrast dugo ostala bez rezultata u svim republi-

⁶ Carol S. LILLY, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia*, Boulder 2001., 62.

⁷ Dok su Šidak, Barada i Hauptman već prije završetka rata bili sveučilišni profesori, Bogdanov je to postao 1949. godine. Tomo Čubelić je poslije rata bio direktor Trgovačke škole u Zagrebu, potom od 1947. kustos Povijesnog muzeja Hrvatske, a od 1951. profesor novije povijesti jugoslavenskih naroda na Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu te u 1950-ima autor prvih priručnika i udžbenika za povijest NOB-a.

⁸ Vidi npr. Radovan TEODOSIĆ, „Nastava istorije u osnovnoj školi“, *Savremena škola*, 3/1848., br. 2-3, 83.-90. Tijekom 1948. pokrenuta je inicijativa za izradu teza za nacionalnu povijest koje su trebale poslužiti kao osnova za izradu priručnika za nastavnike. Teze za hrvatsku povijest trebali su izraditi M. Barada, J. Šidak, V. Babić i M. Brandt, no one nisu nikada dovršene, kao ni one za crnogorsku i bosanskohercegovačku povijest. (HR HDA 291, MPRO NRH, 8.6 Spisi Odjela za školstvo, 1948, Teze za istoriju, 7. 1. 1949) Stoga su u časopisu *Savremena škola* objavljene samo teze za srpsku povijest koje je izradio Dušan Perović (br. 7-8/1948. i 9-10/1948.), te teze za makedonsku i slovensku povijest (br. 1/1949.) koje su izradile „komisije stručnjaka“ u ministarstvima prosvjete NR Makedonije i NR Slovenije.

⁹ *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952: zbornik dokumenata*, knjiga 1, Beograd 2009., 377.

kama, u Hrvatskoj sve do 1952. godine kada je konačno objavljena povijesna čitanka Ive Makeka *Put u prošlost*.¹⁰

Drugi problem s kojim se suočilo Ministarstvo prosvjete nakon rata bila je izrada udžbenika iz nacionalne povijesti za osmi razred gimnazije, gdje se po programu poučavala povijest jugoslavenskih naroda od doseljenja do najnovijeg doba. I ovdje je izrada takvog udžbenika bila u planu samog početka: Odjel za srednje škole još je u rujnu 1945. namjeravao do kraja godine, osim prevedenih sovjetskih udžbenika, objaviti i udžbenik *Pregled povijesti Jugoslavije* koji je trebao napisati Vaso Bogdanov.¹¹ No, ovaj projekt nije nikada realiziran, pa je početkom 1946. u Ministarstvu prosvjete formirana skupina povjesničara koja je trebala izraditi udžbenik nacionalne povijesti za osmi razred gimnazije. Sačinjavali su je Ljudmil Hauptman, Jaroslav Šidak, Vladimir Babić, Tomo Čubelić i, prema dokumentu, Ivo Gamulin (možda Grga Gamulin koji je tada također bio službenik Ministarstva).¹² No, ni s izradom ovog teksta Ministarstvo nije imalo više uspjeha: iako se na rukopisu radilo godinu dana, na kraju je cijeli posao okončan bez rezultata jer je u ljeto 1947. Hauptmanov rukopis ocijenjen kao neprikladan.¹³ Dvije ocjene bez potpisa i datuma sačuvane u Ostavštini Jaroslava Šidaka u Arhivu Filozofskog fakulteta u Zagrebu omogućavaju uvid u razloge razloga zbog kojih je Hauptmanov tekst odbačen, ali istovremeno pojašnjavaju i zašto je bilo teško izraditi udžbenik nacionalne povijesti.¹⁴ Na najosnovnijoj razini, Hauptmanovom rukopisu upućene su dvije osnovne zamjerke: da nije bio usklađen s programom te da je stilski i jezično neprimjeren za učenike osmog razreda. Ocjenjivači su također zaključili da u rukopisu nije dovoljno naglašen „pedagoški nacionalni momenat t.j. naglašavanje veličine naše povijesti“. Ostala pitanja koja su proizašla iz primjedbi ocjenjivača u osnovi su vrlo slična problemima koji će se nekoliko godina kasnije pojaviti prilikom izrade *Historije naroda Jugoslavije*. U obje se ocjene ističu „znatne praznine i nedostaci u našoj historiografiji“ zbog kojih se za rasvjetljavanje pojedinih pitanja u udžbeniku mora izvršiti primaran istraživački rad, kao i nedostatak izvora za najraniju povijest, osobito onih koji bi trebali osvijetliti gospodarski i društveni razvoj ključan za materijalističku interpretaciju povijesti. No, osnovno pitanje kojim su se bavile obje recenzije bilo je kako uopće pristupiti pisanju nacionalnu povijesti, a Hauptmanova koncepcija prema kojoj je „povijest naroda FNRJ“ i „južnoslavensku povijest“ nastojao obraditi kao jednu cjelinu ocijenjena je promašenom. Recenzenti su zamjerali da u tekstu nisu istaknute „samostalne razvojne linije“ pojedinih naroda: „činjenica je da su naši narodi imali u prošlosti svoju vlastitu osebujnu historiju i tu treba tako fiksirati, rukovodeći se pri tomu nastojanjem da se istakne ono što ih je spajalo i povezivalo“.¹⁵

¹⁰ Ivo MAKEK, *Put u prošlost: povijesna čitanka za III. razred narodne škole*, Zagreb 1952.

¹¹ HR HDA 291, MPRO NRH, 18.1 Nakladni zavod Hrvatske, Štampanje udžbenika u škol. god. 1945./46, 30. 9. 1945; Arhiv FF, Osobni dosjei V. Bogdanova.

¹² HR HDA 291, MPRO NRH, 18.1 Nakladni zavod Hrvatske, 1946, Izvještaj o školskim knjigama za srednje škole u Nar. Republici Hrvatskoj.

¹³ HR HDA 291, MPRO NRH, 2.2.3 Izlazna izvješća MPRO-a o radu i izvršenju plana Ministarstva, upućena Komitetu za škole i nauku vlade FNRJ u Beogradu, 1947, Izvještaj za I. tromjesečje 1947. godine; HR HDA 291, MPRO NRH, 23.2 Okružnice upućene školama, znanstvenim ustanovama, 1947, Popis odobrenih školskih knjiga, 12. 8. 1947.

¹⁴ Arhiv FF, Ostavština Jaroslava Šidaka, kutija IV, svežanj 23, fasc. XVII. Prema njihovom sadržaju, jednu od te dvije recenzije moglo bi se s dosta sigurnosti pripisati Jaroslavu Šidaku, a drugu najvjerojatnije komisiji Ministarstva koja je pratila rad na izradi udžbenika.

¹⁵ *Isto*.

Odbacivanje Hauptmanova teksta dovelo je Ministarstvo prosvjete u prilično nezavidnu situaciju, pa je za školsku godinu 1947/48, u nedostatku drugog rješenja, odobren udžbenik *Istorija naroda Jugoslavije* koji je još 1946. napisao Anto Babić, bivši ministar prosvjete NR Bosne i Hercegovine i tadašnji profesor na Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu.¹⁶ Već prigodom njegova odobravanja Ministarstvo prosvjete je procijenilo da taj priručnik „sa svojim nedostacima i grješcima ne može zadovoljiti potrebe“, pa već sljedeće godine nije ni uvršten na popis odobrenih udžbenika.¹⁷

Kako naponi na izradi udžbenika nacionalne povijesti, koji su kontinuirano trajali u pojedinim republikama još od 1945. godine nisu donijeli rezultata, u vrijeme sukoba sa SSSR-om ponovno je oživljena zamisao o izradi jedinstvenih udžbenika za one predmete za koje „nema nikakvih izgleda da bi se snagama jedne republike u dogledno vrijeme mogli izraditi“.¹⁸ Pisanje i poučavanje nacionalne povijesti postalo je prioritetom osobito nakon Petog kongresa KPJ u srpnju 1948, pa su već za školsku godinu 1948/49. na brzinu su pripremljene promjene programa u kojima je znatno više prostora bilo namijenjeno nacionalnoj povijesti.¹⁹ Na temelju tako izmijenjenih planova Ministarstvo prosvjete pripremlilo je dva nova udžbenika za prvi (1949) i drugi razred gimnazije (1950) koje je napisao Vladimir Babić.²⁰ Babićev udžbenik iz 1949. tako je postao prvi poslijeratni pokušaj da se za školske potrebe detaljnije prikaže hrvatska srednjovjekovna povijest, i to u vremenu kada se već jasno očekivalo da se takvi tekstovi pišu unutar interpretativnog okvira marksističko-lenjinističke teorije. No, to očigledno nije ostvario jer mu se u nekim analizama Agitpropa predbacivalo da „ima i nenaučnog postavljanja, na pr.: partija o porijeklu religije“. No, u vremenu kada je izrada domaćih udžbenika postala prioritetom iz političkih razloga, mnogim se slabostima i nedostacima moglo progledati kroz prste, pa je tako u analizi Agitpropa konstatirano da ovaj udžbenik ipak „znači pozitivnu tekovinu utoliko, što će poslužiti kao baza za diskusiju“.²¹

U međuvremenu je u siječnju 1949, na inicijativu Ministarstva za nauku i kulturu Vlade FNRJ, osnovana komisija povjesničara „za izradu udžbenika istorije naših naroda za srednje škole“ na čelu s Mitrom Mitrović Đilas, ministricom prosvjete NR Srbije.²² Da je riječ o projektu osmišljenom na najvišoj razini, moguće u Politbirou CK KPJ, upućuje i programatski članak Milovana Đilasa *O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu* koji je istovremeno s osnivanjem komisije objavljen u siječanjskom broju *Komunist*, glasila Centralnog komiteta KPJ.²³ U članku su izložene smjernice za „pisanje i predavanje nacionalne istorije“

¹⁶ Anto BABIĆ, *Istorija naroda Jugoslavije, I. dio*, Sarajevo 1946.

¹⁷ HR HDA 291, MPRO NRH, 23.2 Okružnice upućene školama, znanstvenim ustanovama, 1947., Popis odobrenih školskih knjiga, 12. 8. 1947. O ovoj je knjizi u siječnju 1949. oštru kritiku izrekao i Milovan Đilas („O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu“, 59.-60.), pa možda u tome treba tražiti i razloge prestanka njezina izlaženja jer je 1948. objavljeno njezino posljednje izdanje.

¹⁸ HR HDA 1220 CK SKH, Agitprop, 7. Podaci o radu na području školstva – Zbirni izvještaji, 1949., Udžbenici

¹⁹ *Nastavni plan i program za gimnazije (od I. do VIII. razreda)*, Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1948.

²⁰ Vladimir BABIĆ, *Povijest za V. razred sedmogodišnje škole i I. razred gimnazije*, Zagreb 1949.; *Povijest za VI. razred sedmogodišnje škole i II. razred gimnazije*, Zagreb 1950.

²¹ HR HDA 1220 CK SKH, Agitprop, 7. Podaci o radu na području školstva – Podaci Ministarstva prosvjete, 1949, Školske knjige i učila.

²² HR HDA 291, MPRO NRH, 1.1 Urudžbirani spisi Kabineta ministra, dopis Ministarstva za nauku i kulturu Vlade FNRJ Ministarstvu prosvjete NRH o osnivanju komisije za izradu udžbenika povijesti za srednje škole, 19. 1. 1949.

²³ Milovan ĐILAS, „O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu“, *Komunist*, 3/1949., br. 1, 57-82. Članak je potom tiskan kao zasebna knjižica u „Biblioteci prosvjetnog radnika“ i služio je kao materijal na seminarima za stručno usavršavanje nastavnika.

na temelju dijalektičkog i historijskog materijalizma, a izrada udžbenika nacionalne povijesti jasno je smještena u okvir trenutačnih političkih potreba KPJ, odnosno kao „neophodna potreba ideološke borbe naše Partije [...] protiv pokušaja negiranja istorije naših naroda, njihove borbe i njihove sposobnosti za život, koja se vrši u SSSR-u“.²⁴ Članovi komisije bili su povjesničari iz svih republika: Mihailo Dinić, Jorjo Tadić, Ivan Božić, Nikola Vučo, Dragoslav Janković i Dušan Perović iz Beograda (Srbija), Jaroslav Šidak (Hrvatska), Fran Zwitter, Bogo Grafenauer, Ferdo Gestrin (Slovenija), Anto Babić (Bosna i Hercegovina), Jagoš Jovanović (Crna Gora), i Ljuben Lape (Makedonija).²⁵ U prvoj godini je u radu komisije sudjelovao i Boris Zihel. Osim Šidaka, u centralnoj komisiji je od hrvatskih članova bio u početku predviđen i Miroslav Brandt, asistent Historijskog instituta JAZU i član partije, no on je u konačnici otpao zbog protivljenja samog Šidaka koji je smatrao da ovom netom diplomiranom profesoru povijesti predstoji još dosta stručnog usavršavanja prije no što mu se može povjeriti posao urednika ili suradnika na ovako odgovornom projektu.²⁶

Kada je savezna komisija započela s radom, pred njom je bio jasan zadatak izrade srednjoškolskog udžbenika koji se temeljio na programu za osmi razred gimnazije, djela koje je, prema Jaroslavu Šidaku, trebalo imati „u prvom redu odgojnu a onda znanstvenu zadaću“.²⁷ No već tijekom 1949. godine (prema Šidaku, nakon otprilike šest mjeseci rada) prevladalo je mišljenje da konačni rezultat rada komisije treba biti „pregled povijesti naroda Jugoslavije“, priručnik koji bi bio namijenjen nastavnicima, priređivačima srednjoškolskih udžbenika, pa i širem krugu čitatelja.²⁸ Prema Bogi Grafenaueru, jednom od članova uže redakcije drugog dijela, time se obim rada bitno proširio, a tekst je izgubio ne samo udžbenički, nego i „poluzvanični karakter“ te postao produkt jednog „kolektiva naučnih radnika“.²⁹ U početku su planirane ukupno četiri knjige: prva je knjiga trebala obuhvaćati razdoblje do početka 16. stoljeća, druga knjiga od 16. do 18. stoljeća, treća razdoblje 19. i početka 20. stoljeća, a četvrta razdoblje nakon 1918. godine. Na kraju su dovršena samo dva dijela: prvi dio objavljen je 1953, a drugi dio, *Historija naroda Jugoslavije II*, 1959. godine.³⁰

Za sastavljanje prikaza hrvatske povijesti bila je zadužena hrvatska potkomisija čiji su članovi trebali sastaviti prikaze pojedinih razdoblja: Miho Barada (razdoblje od doseljenja do kraja 12. stoljeća), Jaroslav Šidak (14. i 15. st.), Vladimir Babić (16, 17. i 18. st.), Vaso Bogdanov (od početka 19. st. do 1918), dok su za prikaz 13. stoljeća naknadno angažirani Marko Kostrenčić i Nada Klaić. U radu potkomisije od početka su sudjelovali Miljenko Protega i Oleg Mandić, kasnije se pridružio i Grga Novak, dok su u diskusijama koje je potkomisija povremeno organizirala sudjelovali su i Miroslav Brandt, Rudolf Bićanić, Marko Kostrenčić i Marijan Horvat.³¹ No, Baradin tekst je u prosincu 1949. odbacila središ-

²⁴ Isto, 28.

²⁵ *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb 1953., Predgovor, v.

²⁶ HR HDA 291, MPRO NRH, 1.1 Urudžbirani spisi Kabineta ministra, dopis Ministarstva za nauku i kulturi Vlade FNRJ Ministarstvu prosvjete NRH o osnivanju komisije za izradu udžbenika povijesti za srednje škole, 19. 1. 1949; HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, korespondencija s Mitrom Mitrović, 1949.

²⁷ HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kutija 3, Zapisnik radnog sastanka Povijesnog društva Hrvatske 16. o. m. (veljača 1950).

²⁸ Isto. Također vidi izlaganje Jaroslava Šidaka na diskusiji o *Historiji naroda Jugoslavije* održanoj 17. 10. 1953. u Debatnom klubu časopisa *Nova misao*: Jaroslav ŠIDAK, „Diskusija o ‚Historiji naroda Jugoslavije‘“, *Nova misao*, 1/1953., br. 11., 787.

²⁹ Bogo GRAFENAUER, „Povodom drugog sveska ‚Historije naroda Jugoslavije‘“, *Historijski pregled*, 6/1960., br. 3-4, 157.-180.

³⁰ *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959.

³¹ HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, Zapisnik radnog sastanka Povijesnog društva Hrvatske, 16. 2. 1950.

nja komisija u Beogradu, uz obrazloženje da njegova koncepcija „nije materijalistička“ te da previše naglašava hrvatske posebnosti. Tada je u hrvatskoj potkomisiji odlučeno da se izrada tog dijela teksta povjeri Vladimiru Babiću, odnosno da se kao osnova za raspravu prihvati tekst iz spomenutog Babićeva udžbenika za I. razred gimnazije objavljenog 1949. godine. S obzirom da je time ovaj doskorašnji državni činovnik, a tada profesor više pedagoške škole, zakoračio na područje koje su profesionalni povjesničari s fakulteta smatrali svojom neprikosnovenom domenom, ovaj je udžbenički tekst postao predmetom žučne rasprave u hrvatskoj potkomisiji i u Povijesnom društvu Hrvatske, tim više što se ni Babićev tekst nije odlikovao tumačenjima i prikazima utemeljenima na historijskom materijalizmu. Radilo se, naime, o klasičnoj pripovijesti o vladarima i ratovima u kojoj se doista ne vide „mase“ ni, kao što je u raspravi u nekoliko navrata prilično zajedljivo naglasio Barada, „proizvodne snage i proizvodni odnosi“. Babić je na kraju, uz izdašnu pomoć drugih članova komisije, ipak napisao i potpisao taj dio teksta o hrvatskoj povijesti, iako po koncepciji drugačijoj od one u njegovom udžbeniku, dok se Barada povukao iz rada na *Historiji naroda Jugoslavije*.³²

Iako *Historija naroda Jugoslavije* na kraju nije postala srednjoškolskim udžbenikom, ipak je znatno utjecala na daljnje oblikovanje udžbenika i programa povijesti: to se prvenstveno odnosilo na njezin interpretativni okvir, periodizaciju i koncepciju pisanja povijesti „naših naroda“. *Historija naroda Jugoslavije* trebala je, kao što stoji u Predgovoru prvog dijela, biti „prvi opsežniji pokušaj tumačenja naše prošlosti na temelju historijskog materijalizma“,³³ no koliko se u tome uspjelo dvojili su i sami suradnici. U diskusiji o prvom dijelu knjige koju je u studenom 1953. organizirao časopis *Nova misao*, Jaroslav Šidak, član uže redakcije koja je radila na završnom uređivanju i ujednačavanju teksta, istaknuo je da „za nas je bilo već izvanredno mnogo kad smo mogli da damo istoriju sa što je moguće više podataka iz ekonomskog razvoja i da uopšte postavimo neku osnovnu razvojnu liniju, jer to dosada nije rađeno ni u jednoj našoj istoriji.“³⁴ Više sudionika ove debate konstatiralo je kako je u knjizi politička povijest i dalje dominantna (Vasa Čubrilović) te da prevladava pozitivistički pristup koji isključuje teoriju (Milovan Đilas). Dušan Perović, jedan od članova redakcijske komisije, podsjetio je kako je mnogo toga ovisilo o stupnju razvitka dosadašnje historiografije koji je ocijenio kao „neujednačen“. ³⁵ No, za Rodoljuba Čolakovića, predsjednika Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu, ovo je djelo bilo „korak napred“ prvenstveno iz praktičnih razloga – rezultat rada bila je knjiga „na osnovu koje se može izraditi udžbenik za naše srednje škole“. ³⁶ Prema njoj su potom u Hrvatskoj izrađeni srednjoškolski udžbenici za više razrede gimnazije u koje je doista uneseno više sadržaja iz društvene i ekonomske,

³² Isto. Također: Arhiv FF – Arhiv PDH, 1 Zapisnici PDH 1947 – 1952, dokumenti Zapisnik Glavne godišnje skupštine PDH, 5. 3. 1950; Zapisnik II. sjednice Upravnog odbora PDH, 29. 4. 1950; Zapisnik VI. sjednice Upravnog odbora PDH, 20. 5. 1950; Zapisnik 7. sjednice Upravnog odbora PDH, 4. 9. 1950; Zapisnik glavne godišnje skupštine PDH, 6. 5. 1951. O autorima pojedinim tekstovima vidi: *Historija naroda Jugoslavije I*, Predgovor, vii-xi.

³³ *Historija naroda Jugoslavije I*, Predgovor, v.

³⁴ „Diskusija o ‘Istoriji naroda Jugoslavije’“, 788.-789. Pojedini istraživači hrvatske historiografije ističu kako je ideja o ekonomskoj bazi društvenog razvoja u konačnici učinila da poslijeratni povjesničari posvete više pozornosti dotad gotovo posve zanemarenom polju ekonomske povijesti, što je značilo korak prema modernizaciji hrvatske historiografije koja je, ukupno uzevši, i dalje ostala tradicionalno pozitivistička. Vidi: Neven BUDAK, „Post-socialist Historiography in Croatia since 1990“, (*Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, (ur. Ulf Brunnbauer), Münster 2004., 129.

³⁵ Isto, 761., 767., 774.

³⁶ „Diskusija o ‘Istoriji naroda Jugoslavije’“, 794.

pa i kulturne povijesti, što je predstavljalo određeni odmak od povijesti vladara i dinastija koja je dominirala u starijim udžbenicima.³⁷

Drugo važno pitanje koje je osobito utjecalo na udžbenike i programe povijesti bilo je pitanje periodizacije i s njom povezane terminologije. Upravo je uklapanje povijesti južnoslavenskih naroda u marksističku shemu koja je navodno trebala biti primjenjiva na cjelokupni razvoj ljudskog društva bio jedan od središnjih problema u pisanju *Historije naroda Jugoslavije*. Kao što je na jednom od sastanaka prigodom izrade knjige izjavio Rudolf Bićanić, „ako mi pitanje periodizacije odredimo pravilno, t.j. kada jedna formacija prestaje a kada druga nastaje, mi smo onda dobili kičmu“.³⁸ S obzirom da je periodizacija temeljena na smjeni društveno-ekonomskih formacija bila je zapravo najjednostavniji način da se pokaže marksističko poimanje prošlosti, upravo je u ovom aspektu tumačenje prošlosti temeljeno na historijskom materijalizmu ponajviše došlo do izražaja. Tako je prva knjiga *Historije naroda Jugoslavije* obuhvaćala „osim kraćeg pregleda prvobitnog društva i robovlasničkog poretka na teritoriju naše zemlje, periodu raspadanja rodovskih odnosa i postanka klasnog društva i periodu ranoga i razvijenoga feudalizma“, a druga knjiga „periodu opadanja feudalnih odnosa i pojavljivanja elemenata kapitalističkog načina proizvodnje i građanskog društva“. Dvije knjige koje nikada nisu napisane trebale su obuhvatiti „periodu razvitka i utvrđivanja kapitalističkih odnosa i jačanja nacionalnih pokreta jugoslavenskih naroda“ te „doba stare Jugoslavije, Narodnooslobodilački rat i Narodnu revoluciju i socijalističku izgradnju naše zemlje“.³⁹ Ova je periodizacija, kao i pripadajuća joj terminologija, ušla već u programe povijesti iz 1950. i 1951. godine, a potom i u udžbenike povijesti koji su nastali u 1950-ima.⁴⁰ Ovakva se terminologija zadržala još u udžbenicima koji su nastali u 1960-ima, no napuštena je već u udžbenicima iz 1970-ih, u kojima je ponovo uvedena podjela na velika povijesna razdoblja, odnosno *prastaro doba*, *stari vijek*, *srednji vijek*, *novi vijek* i *najnovije doba*. No, istovremeno nije napušten i njezin smisao jer su se ova razdoblja izjednačavala s odgovarajućim društvenim formacijama.⁴¹ Tako je ostalo i u posljednjoj generaciji socijalističkih udžbenika nastalih u 1980-ima, pa čak i u prvoj generaciji „inoviranih“ udžbenika iz 1991. godine – periodizacija po društvenim formacijama definitivno je napuštena tek u promjenama udžbenika 1992. godine.⁴²

Treće pitanje koje se pojavilo u raspravama o *Historiji naroda Jugoslavije*, a koje je utjecalo na oblikovanje udžbenika i programa povijesti, bilo je pitanje koncepcije same knjige, odnosno mjesta koje su u njoj trebale imati historije konstitutivnih naroda Jugoslavije. *Historija naroda Jugoslavije* trebala se odmaknuti od predratnih prikaza koji su se temeljili na integralnom jugoslavenstvu i dati zaseban i cjelovit prikaz povijesti svakog pojedinog naroda. U diskusiji u Debatnom klubu *Nove misli*, Dušan Perović je rekao da su članovi

³⁷ Olga SALZER, *Povijest naroda Jugoslavije (do 1526): za više razrede gimnazije*, Zagreb 1955.; Mirko ŽEŽELJ, *Povijest naroda Jugoslavije od XVI. do XVIII. stoljeća: priručnik za II. razred gimnazije*, Zagreb 1960.

³⁸ HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, Zapisnik radnog sastanka Povijesnog društva, 16. 2. 1950; Nastavak diskusije historičara o knjizi profesora Babića održan u prostorijama rektorata 30. 3. 1950.

³⁹ *Historija naroda Jugoslavije I*, Predgovor, v-vi

⁴⁰ *Nastavni plan i program za osmogodišnje škole i niže razrede gimnazije, osnovne škole i produžne tečajeve*, Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1950., 25-31; *Nastavni plan i program za osmogodišnje škole i niže razrede gimnazija*, Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1951, 60.-79.

⁴¹ Blagota DRAŠKOVIĆ, Ivo MAKEK, *Narodi u prostoru i vremenu 1. Udžbenik povijesti za V razred osnovne škole*, Zagreb 1972., 9.

⁴² O tome više u: Snježana KOREN, „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima povijesti uoči i nakon raspada Jugoslavije“, *Historijski zbornik*, 60/2007., 247.-292.

redakcije, razrađujući plan rada, imali na umu – očigledno kao negativne primjere – predratne školske programe, školske udžbenike i *Istoriju Jugoslavije* Vladimira Ćorovića (koju na isti način apostrofira Đilas u svojem članku). Kao prvo, htjeli su izbjeći da se uzimaju u obzir samo oni momenti u kojima se pojedini narod pojavljuje kao „samostalna politička jedinica“, pa su u prikazu uvijek uzimali u obzir i „elemente razvitka društva i države u čijem se sklopu oni razvijaju“, što je naročito došlo do izražaja u prikazu makedonske i slovenske povijesti. Drugo, htjeli su izbjeći da se brojnost pojedinog naroda uzima kao mjerilo za određivanje njegove zastupljenosti u tim historijama. Konačno, htjeli su izbjeći da se povijest jugoslavenskih naroda prikazuje kao „jedna jedinstvena celina, jedna nacija“, u čemu su vidjeli odraz ideologije jugoslavenskog unitarizma, pa je zato plan komisije predviđao „obrađivanje historije svakog naroda pojedinačno u granicama historijskih razdoblja usvojene periodizacije“.⁴³

No, odluke o pojedinim pitanjima očigledno su podizale tenzije unutar redakcijske komisije, pa u svojem izlaganju u *Novoj misli* Perović nije mogao sakriti da su se diskusiji „javljali momenti koji ukazuju da se nije oslobodilo svih tih starih natruha nacionalizma“.⁴⁴ U takva je problematična mjesta spadalo, primjerice, pitanje od kada je moguće govoriti o posebnim historijama pojedinih naroda (što je osobito došlo do izražaja u prikazu povijesti Bosne) ili gdje treba uvrstiti prikaz povijesti Zete ili Dubrovnika. Prvobitni tekst o povijesti Bosne započinjao je s Travunijom i Zahumljem (kao uostalom i u nekoliko godina mlađem udžbeniku Ante Babića gdje se sustavno govori o „Bosni i Humskoj zemlji“⁴⁵), no to je kasnije promijenjeno, pa je u konačnoj verziji prikaz povijesti Bosne započinjao s 12. stoljećem. Kod prikaza povijesti Zete „postojale su tendencije da se uzima geografski moment kao polazna točka u prikazivanju crnogorskog istoriskog razvitka“, no na kraju je prihvaćeno gledište da se čitava Zeta prikaže u sklopu srpskih ranosrednjovjekovnih država. Zatim, pitanje „oko koga se vodila velika diskusija“ i „čega se nismo mogli otresti“ bilo je pitanje o srpstvu ili hrvatstvu „primorskih oblasti“ Travunije, Zahumlja i Neretljanske oblasti. Pritom se s jedne strane isticalo srpstvo ovih oblasti pozivanjem na Konstantina Porfirogeneta, a s druge strane inzistiralo na pojmu Crvene Hrvatske prema Ljetopisu popa Dukljanina. Na kraju je u *Historiju naroda Jugoslavije* ušla konstatacija o Travuniji, Zahumlju i Neretljanskoj oblasti kao srpskim zemljama (poglavlje o srpskim zemljama, str. 245), dok se u poglavlju o hrvatskim zemljama isticalo kako je Neretljanska oblast ubrzo postala samostalna i od druge polovice 11. stoljeća sve se tješnje povezivala s Hrvatskom (poglavlje o hrvatskim zemljama, str. 177). Slična se rasprava vodila i o Dubrovniku, koji je na kraju prikazan u zasebnom poglavlju koje je napisao Jorjo Tadić. Makedonska povijest je za razdoblje „ranog feudalizma“ prikazana zasebno, a u razdoblju „razvijenog feudalizma“ u sklopu države Nemanjića, no postavilo se pitanje razgraničenja između srpske i makedonske umjetnosti, što je na kraju riješeno kompromisom: izvjesni umjetnički spomenici citirali su se i u tekstu koji govori o makedonskoj i u tekstu koji govori o srpskoj umjetnosti.⁴⁶

Ova su rješenja potom ušla u udžbenike i programe povijesti, no njihov je razvoj u 1950-ima bio proturječan. S jedne strane, u programima i udžbenicima nastojale su se naglasiti simetrije i paralele u razvoju svih južnoslavenskih naroda, a osobito istovjetnost njihovih

⁴³ *Historija naroda Jugoslavije I*, Predgovor, vi. Usp. također: ĐILAS, *O nacionalnoj istoriji*, 11.

⁴⁴ „Diskusija o ‘Istoriji naroda Jugoslavije’“, 762.

⁴⁵ A. BABIĆ, *Istorija naroda Jugoslavije*, 64.

⁴⁶ „Diskusija o ‘Istoriji naroda Jugoslavije’“, 762.-763.

povijesnih iskustava. Sličnosti su se pronalazile u „slobodarskim tradicijama“ Južnih Slavena, u stalnoj ugroženosti od „stranih zavojevača“, „vjekovnoj borbi za slobodu“ i u stagnaciji i zaostajanju koja je prikazivana kao posljedica „potpadanja pod tuđinsku vlast“ (Osmanskog Carstva, Habsburgovaca, Venecije). Tumačenje povijesti Južnih Slavena tako se temeljilo na isticanju njihove zajedničke povijesne sudbine malih naroda koje stalno ugrožavaju velike slike i susjedni narodi, a ovakva je fabrikacija sjećanja na stvarnu ili zamišljenu ugroženost u prošlosti trebala dovesti do spoznaje o potrebi međusobne povezanosti u borbi protiv strane dominacije, kao i o nužnosti ujedinjenja u zajedničku državu.

S druge strane, u udžbeničkim prikazima pojedinih tema jasno su se iskazivale razlike u tumačenjima koje su se pojavile i prilikom pisanja *Historije naroda Jugoslavije*. Ovdje ćemo navesti samo nekoliko najtipičnijih primjera. U srpskim i crnogorskim udžbenicima su se Travunija, Neretvanska oblast i Zahumlje redovito prikazivale kao srpske zemlje, dok se u hrvatskim udžbenicima isticalo kako su ta područja naselila i hrvatska i srpska plemena.⁴⁷ Dok su se u srpskim i crnogorskim udžbenicima su se Raška i Zeta prikazivale kao dva centra u kojima se stvarala srpska država, u pojedinim hrvatskim i bosanskohercegovačkim udžbenicima o Zeti i Duklji se govorilo kao o „slavenskoj zemlji“.⁴⁸ Iako su prikazi povijesti srednjovjekovnog Dubrovnika uglavnom bili slični u udžbenicima svih republika, znakovite razlike iskazivale su se u smještaju poglavlja o Dubrovniku unutar pojedinih udžbenika. Dok je u srpskim, crnogorskim i slovenskim udžbenicima poglavlje o Dubrovniku slijedilo nakon prikaza povijesti svih južnoslavenskih naroda, većina hrvatskih autora pronalazila je način da ga nekako „uklopi“ u hrvatsku povijest: poglavlje o srednjovjekovnom Dubrovniku redovito bi slijedilo iza poglavlja o Hrvatskoj, a prije onih o Raškoj ili Srbiji, ili su nakon zasebnih dubrovačkih poglavlja slijedila poglavlja o hrvatskoj kulturi.⁴⁹ Razlike su se osobito očitovale u prikazu Vojne krajine: dok se u hrvatskim udžbenicima iz 1950-ih upadljivo izbjegava spomenuti etnička pripadnost naseljenika u Vojnoj krajini (o naseljenicima u Vojnoj krajini govori se samo kao o „prebjezima s turske strane“ ili „krajšnicima“), u srpskom udžbeniku oni su jasno naznačeni kao etnički Srbi koji su naselili područje Like, Krbave i Slavonije. Nadalje, dok se u hrvatskom udžbeniku se inzistira na tome da je Vojna krajina integralni dio Hrvatske koji je odlukama Bečkog dvora istrgnut ispod vlasti bana i Sabora („tako je jedno veliko područje otrgnuto od Hrvatske“), u srpskom udžbeniku se naglašavalo da Vojna krajina nikad nije potpadala pod vlast Hrvatskog sabora i bana, a hrvatskim plemićima i katoličkoj crkvi dodijeljena je uloga negativaca koji su „dugo i uporno radili na tome da Krajina bude priključena Hrvatskoj i Slavoniji“ kako bi „mogli da obnove feudalne odnose i na taj način da povećaju i svoje prihode“.⁵⁰ Tako su udžbenici povije-

⁴⁷ Karmen MALI, Olga SALZER, *Povijest za VI. razred narodne osmogodišnje škole i II. razred gimnazije*, Zagreb 1954., 16.; Đuro MRVALJEVIĆ, Vukašin RADONJIĆ, Dragomir PETROVIĆ, *Istorija naroda Jugoslavije do 1848. godine do danas. Za VII razred osmogodišnje škole (sa istoriskom čitankom)*, drugo izdanje, Cetinje 1958., 34.; Ljubica ČUBRILOVIĆ, Smilja ŽIVKOVIĆ, Momčilo POPOVIĆ, *Istorija za VI razred osmogodišnje škole i II razred gimnazije*, četvrto, izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1955., 133.

⁴⁸ MRVALJEVIĆ et al., *Istorija naroda Jugoslavije*, 32.-34.; ČUBRILOVIĆ et al., *Istorija za VI. razred*, 133.; Karmen MALI, Olga SALZER, *Prošlost i sadašnjost II: za VI. razred osmogodišnje škole*, Zagreb 1958., 15., 59.; Fuad SLIPIČEVIĆ, *Istorija naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije sa osnovima opšte istorije. I dio (stari i srednji vijek)*, Sarajevo 1958., 176.

⁴⁹ K. MALI, O. SALZER, *Prošlost i sadašnjost II*, 46., 106.; Miodrag RAJIČIĆ, Dragutin PRLJEVIĆ, Gojko SOLARIĆ, *Istorija za VII razred osmogodišnje škole*, Beograd 1957., 43.-47.

⁵⁰ Olga SALZER, *Povijest za VII. razred osnovne škole*, sedmo izdanje, Zagreb 1960., 61.-62.; RAJAČIĆ et al., *Istorija za VII razred*, 162.

sti bili jedan od indikatora širih društvenih kretanja: iza fasade *bratstva i jedinstva* koje se isticalo kao jedan od ključnih ciljeva nastave povijesti u svim republičkim programima, u udžbeničkim prikazima su već i prije poznatih rasprava u historiografiji početkom 1960-ih na površinu ponovo izbijale nacionalne suprotnosti i međunacionalne tenzije koje će od kraja 1950-ih postati jedno od središnjih političkih pitanja u Jugoslaviji.

GESCHICHTSPOLITIK UND GESCHICHTSBÜCHER: NATIONALE GESCHICHTSSCHREIBUNG 1945–1955

Zusammenfassung: Die Gestaltung von nationalen Geschichtsbüchern war eine der zentralen Fragen des Geschichtsunterrichts im ersten Nachkriegsjahrzehnt. Mit dieser Frage beschäftigte sich die Administration sowohl in einzelnen jugoslawischen Teilrepubliken als auch auf der Bundesebene. Da bei den Gestaltungsprozessen verschiedene Themen ans Licht kamen, z. B. internationale Beziehungen, der Konflikt mit der UdSSR und die Bemühungen, eine materialistische Interpretation der Geschichte zu bieten, waren sie ein guter Indikator für die weitgehenden sozialpolitischen Entwicklungen. Die Gestaltung von Lehrbüchern wurde von vielen Faktoren beeinflusst. Die Lehrbücher waren gedacht als eines der wichtigsten Instrumente, die eine gleichzeitige Ausbildung aller Schüler in gleicher Weise und im gleichen Geiste gewährleisteten. Angesichts der Tatsache, dass die Texte in Lehrbüchern Pflichtinhalte und offizielle Vergangenheitsinterpretationen vermittelten, wurden sie als eines der wichtigsten Instrumente zur Orientierung von Lehrern betrachtet. Daher reflektierte sich bei der Gestaltung von Geschichtsbüchern die offizielle Staatspolitik, die von verschiedenen internen und externen Faktoren beeinflusst worden war.

Schlüsselwörter: Geschichtspolitik, Geschichtsbücher, Geschichtsschreibung (Historiographie), Nationalgeschichte

Literatura

Aleida ASSMAN, *Rad na nacionalnom pamćenju: kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd 2002.

Anto BABIĆ, *Istorija naroda Jugoslavije, I. dio*, Sarajevo 1946.

Neven BUDAK, „Post-socialist Historiography in Croatia since 1990“, *(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, (ur. Ulf Brunnbauer), Münster 2004., 128.-164.

Branka DOKNIĆ, Milić F. PETROVIĆ, Ivan HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952: zbornik dokumenata*, knjiga 1, Beograd 2009.

Milovan ĐILAS, „O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu“, *Komunist*, 3/1949., br. 1, 57.-82.

Bogo GRAFENAUER, „Povodom drugog sveska ‚Historije naroda Jugoslavije‘“, *Historijski pregled*, 6/1960., br. 3-4, 157.-180.

Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959.

Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953.

Snježana KOREN, „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima povijesti uoči i nakon raspada Jugoslavije“, *Historijski zbornik*, 60/2007., 247.-292.

Carol S. LILLY, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia*, Boulder 2001.

Radovan TEODOSIĆ, „Nastava istorije u osnovnoj školi“, *Savremena škola*, 3/1848., br. 2-3, 83.-90.

Jaroslav ŠIDAK, „Diskusija o ‚Istoriji naroda Jugoslavije‘“, *Nova misao*, 1/1953., br. 11.

Boris ZIHERL, „Zadaci našeg školstva i naučnih ustanova“, *Savremena škola*, 1/1946., br. 3, 152.

Arhivski fondovi

Hrvatski državni arhiv:

HR HDA 291, Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske 1945 – 1951.

HR HDA 207.2, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a

HR HDA 1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske – Agitprop

HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka

Arhiv Filozofskog fakulteta u Zagrebu:

Ostavština Jaroslava Šidaka

Arhiv Povijesnog društva Hrvatske

12.

SUD ČASTI SVEUČILIŠTA U ZAGREBU KAO ELEMENT POLITIKE VLASTI PREMA INTELEKTUALCIMA NAKON 1945. GODINE

Magdalena Najbar-Agičić

Sažetak: Sud časti Sveučilišta u Zagrebu, osnovan u jesen 1945. godine, bio je jedan od elemenata šire akcije komunističkih vlasti koja je imala za cilj uspostavu novih odnosa s pripadnicima intelektualnih elita. U ovom se tekstu govori o osnutku i djelovanju suda, te presudama koje je izrekao, na temelju građe Suda časti koja se čuva u Pismohrani Rektorata Sveučilišta u Zagrebu.

Ključne riječi: Sveučilište u Zagrebu, profesori, Sud časti, Komunistička partija Jugoslavije, represija

Po dolasku na vlast (što za Zagreb znači svibanj 1945. g.) nove su komunističke vlasti pokrenule niz mjera koje – uz obračun s pristalicama prethodnog režima (NDH) među intelektualnim elitama zemlje – imale su za cilj osvajanje javnog prostora, odnosno uspostavu novih i za vlast povoljnih odnosa s intelektualnim elitama. Jedan od elemenata takve politike vlasti bio je i Sud časti Sveučilišta u Zagrebu. Slični sudovi časti djelovali su također u sklopu drugih kulturnih i obrazovnih institucija u Hrvatskoj. Primjerice, već u lipnju počeo je djelovati Sud časti u Društvu književnika.¹ Odluka toga suda donesena je 6. srpnja 1945. godine, a prema njoj neki su književnici, koji su bili „poznati kao ustaše“, ili su usko surađivali s ustašama, dobili trajnu zabranu objavljivanja ili duže vremenske kazne zabrane objavljivanja. Ipak, presude u Društvu književnika izdane su očito na brzinu i na temelju ne previše temeljitih istraga, jer se na popisima osuđenih nalaze imena osoba koje su već strijeljane, ali i nekih koje su ustaše proganjali, primjerice Antun Barac ili Julije Benešić,² koji su kasnije nesmetano nastavili s radom na kulturnom i znanstvenom planu. Također, već u ljeto 1945. godine djelovao je Sud časti u Hrvatskom državnom konzervatoriju. Njegove su odluke donesene 17. i 19. srpnja te nekoliko dana kasnije za 26 profesora dostavljene zajedno s ispunjenim anketnim listićima Anketnoj komisiji za istraživanje

¹ HR HAZU, Fond Društvo književnika Hrvatske, sv. 1, 17.6.1945.

² Tatjana ŠARIĆ, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj – primjer Matice hrvatske 1945.-1952.*, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2008., 33.-34.

ratnih zločina kulturnom suradnjom. Većina glazbenika zbog svojih nastupa za vrijeme NDH osuđena je na zabrane javnog nastupanja u trajanju od nekoliko mjeseci do godinu i pol.³ Sudovi časti u kulturnim i znanstvenim institucijama djelovali su i u drugim dijelovima Jugoslavije. Kao primjer može se navesti Sud časti Beogradskog univerziteta.⁴ Usporedno s njima djelovali su i državni sudovi koji su vršili kazneni progon – ili su to Vojni sudovi i Sudovi nacionalne časti. Dok su vojni sudovi sudili za teža djela, Sudovi nacionalne časti sudili su najviše za kulturnu, gospodarsku i sličnu suradnju s „okupatorima i domaćim izdajicama“. U Hrvatskoj Sudovi nacionalne časti djelovali su od 24. travnja do 8. rujna 1945. godine, kada su njihovu nadležnost preuzeli okružni narodni sudovi.⁵

U ovom se tekstu nastoji prikazati djelovanje Sveučilišnog suda časti u Zagrebu, dok su drugi elementi dotaknuti samo utoliko ukoliko je bilo nužno za smještanje aktivnosti Suda časti Sveučilišta u Zagrebu u širi kontekst onodobnih zbivanja.

Osnivanju suda časti na Zagrebačkom sveučilištu nove su vlasti pristupile već u ljeto 1945. godine. Isprva je Ministarstvo prosvjete uputilo Predsjedništvu vlade nacrt odgovarajuće uredbe. Nakon što je Zakonodavna komisija upozorila na to da za sud časti nema temelja u važećim zakonskim propisima,⁶ a u nastojanju da se sačuvaju obrisi ustavnosti i zakonitosti cijelog postupka – osnivanje Suda časti na Sveučilištu riješeno je prvo Zakonom o Sveučilišnom sudu časti koji je 8. rujna 1945. u ime Predsjedništva Narodnog sabora Hrvatske potpisao njegov predsjednik Vladimir Nazor⁷, a nakon toga Ministarstvo prosvjete izdalo je detaljniju Uredbu o sastavu i radu Sveučilišnog suda časti.⁸

Uredbom je određen okvir za djelovanje suda. Određeno da svaki fakultet iz redova svojih nastavnika delegira po jednog kandidata za člana i po trojcu kandidata za zamjenike člana Sveučilišnog suda časti. Između njih trebali su se birati osmorica članova suda, te između njih – njegov predsjednik. Predviđalo se je da će se obavijati poslove u vijeću petorice, sastavljenome od predsjednika suda, trojce stalnih članova i jednog polustalnog, kojeg je u predmetima nastavnika s ostalih fakulteta, koji nisu zastupljeni u takvom vijeću, trebao zamijeniti predstavnik odgovarajućeg fakulteta.⁹ U nadležnosti Suda časti nalazili su se isključivo aktivni sveučilišni nastavnici postavljeni prije 10. travnja 1941. godine,¹⁰ a suditi im se trebalo za djela „kojima su se ogriješili o interese i čast jugoslavenskih naroda, o interese sveučilišta, o njegovu autonomiju i tradicije“. Predviđalo se da se za ta djela mogu izreći kazne u rasponu od pismene opomene, preko pismenog ukora ili smanjenja mjesečnih primanja za do 20%, do umirovljenja ili čak uklanjanja sa sveučilišta bez prava na mirovinu.¹¹ Uredba o sastavu i radu Sveučilišnog suda časti predviđala je također u čl.

³ HR HDA, ZKRZ, Anketna komisija, kut. 688.

⁴ O Sudu časti Beogradskog univerziteta vidi: Momčilo MITROVIĆ, *Izgubljene iluzije*, Beograd 1997., 114.-141. Također, usporedi tekstove Momčila Mitrovića, Dragomira Bondžića i Slobodana Selinića u ovom Zborniku.

⁵ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006., 62.-63. Stjepan SRŠAN, „Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek-Virovitica 1945. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 8/2005.; 263.-288. Vidi također: Momčilo MITROVIĆ, *Izgubljene iluzije*.

⁶ HR HDA MPRO NRH, k.20/4.5, Dopis zakonodavne komisije Ministarstvu prosvjete, 13.8.1945.

⁷ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zakon o Sveučilišnom sudu časti.

⁸ Narodne novine, god. I, br. 29 (27.9.1945).

⁹ *Isto*.

¹⁰ Odlukom Predsjedništva AVNOJ-a od 3.2.1945. poništena su sva namještenja i propisi iz vremena NDH: Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 61.

¹¹ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zakon o Sveučilišnom sudu časti.

17 da u slučaju „ako sud nađe da se u djelu okrivljenika stječu obilježja kakvog kažnjivog djela, po dovršenom postupku ustupit će spise nadležnom sudu.“¹²

Uredba o sastavu i radu Sveučilišnog suda časti stupila je na snagu objavljivanjem u Narodnim novinama 27. rujna. Budući da je Zakonom određeno kako djelovanje suda traje šest mjeseci, time je i određeno vremensko razdoblje njegove aktivnosti (do 27.3.1946).

Početak rada Sveučilišnog suda časti sredinom listopada 1945. godine odnosio se na izbor članova suda i njegovog predsjednika. Za stalne članove izabrani su jednoglasno prof. dr. Ramiro Bujas, kao predstavnik Filozofskog fakulteta, prof. dr. Franjo Durst kao predstavnik Medicinskog fakulteta i prof. dr. ing. Rikard Podhorski kao predstavnik Tehničkog fakulteta, a za poslustalnog člana – prof. dr. Djuro Nenadić kao predstavnik Poljoprivredno-šumarskog fakulteta. Preostala trojica članova suda časti postali su nestalni članovi (prof. dr. Teodor Varićak za Veterinarski fakultet, prof. dr. Hrvoje Iveković za Farmaceutski fakultet, prof. dr. Janko Oberški za Teološki fakultet) koji su trebali ulaziti na mjesto poslalnog člana – prof. Nenadića u slučaju suđenja protiv člana njihovih fakulteta. Predsjednik Suda časti postao je Srećko Zuglia, profesor Pravnog fakulteta. Nakon toga usvojen je i formular, čije je ispunjavanje bilo obveza svih aktivnih nastavnika Zagrebačkog sveučilišta. Prijedlog formulara predložio je predsjednik suda, a usprkos određenim protivljenjima i raspravi koji je izazvao usvojen je i upućen fakultetima. Bio je to vrlo opširan upitnik koji je sadržao 38 vrlo detaljnih pitanja o aktivnostima nastavnika za vrijeme rata, ali i tijekom nekoliko godina koje su prethodile ratu. U usporedbi s upitnikom Anketne komisije bio je neusporedivo razrađeniji i obuhvaćao je šire područje života, pa i privatnog.

Rok za ispunjavanje formulara određen je za 15. studenog, a prvi korak u radu suda bila je procjena – na temelju odgovora u upitniku, ali i na temelju drugih saznanja kojima su raspolagali suci, ima li temelja za pokretanje istrage protiv pojedinih nastavnika. U toj prvoj turi glavnina sjednica održana je između sredine studenog i početka prosinca 1945. godine, a za nastavnike koji su formulari pristigli naknadno, sve do početka siječnja naredne godine.¹³

Prvo se raspravljalo o profesorima koji su bili članovi Suda časti, a onda o ostalim nastavnicima po fakultetima. U konačnici pod istragom našli su se: Aleksandar Gahs, Vilim Keilbach, Dragutin Kniewald¹⁴ i Stjepan Zimmermann s Teološkog fakulteta,¹⁵ Fran Bošnjaković i Jaroslav Havliček, te Zvonimir Vrkljan s Tehničkog fakulteta, Vladimir Franolić, Bertold Eisner, Mihajlo Lanović i Juraj Andrassy s Pravnog fakulteta,¹⁶ Stjepan Antoljak, Albert Bazal, Rudolf Cesarc, Zvonimir Dugački, Vladimir Filipović, Ljudmil Hauptman, Antun Mayer, Ivo Horvat, te Vlado Petz, Artur Schneider i Stjepan Škreb s Filozofskog fakulteta,¹⁷ Viktor Koudelka, Pavao Kvakani, Viktor Setinski te Rajmond Fantoni

¹² Uredba o sastavu i radu Sveučilišnog suda časti. Narodne novine, god. I, br. 29 (27.9.1945).

¹³ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zapisnici sjednica Suda časti.

¹⁴ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zapisnik sjednice Suda časti od 28.11.1945.

¹⁵ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zapisnik sjednice Suda časti od 17.11.1945, Zapisnik sjednice Suda časti od 21.11.1945.

¹⁶ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zapisnik sjednice Suda časti od 21.11.1945.

¹⁷ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zapisnik sjednice Suda časti od 22.11.1945.

s Poljoprivredno-šumarskog fakulteta,¹⁸ Lovro Bosnić s Veterinarskog fakulteta,¹⁹ Hugo Botteri, Srećko Bošnjaković, Vladimir Čepulić, Šime Čajkovac, Petar Jurišić, Božidar Spišić, Juraj Körbler i Dinko Sučića s Medicinskog fakulteta.²⁰ Za slućajeve za koje je odlučeno o pokretanju postupka izabrane su istraćne komisije po fakultetima, koje su onda podnosile sudu svoje izvještaje (tzv. referate). O izvještajima raspravljalo se tijekom sijećnja i veljaće, te početkom ožujka 1946. godine, a na temelju njih su donošene odluka o obustavi ili nastavku postupka. Od ukupno 35 profesora protiv koji se je vodila istraga, postupak je obustavljen u većini slućajeva slućajeva. Primjerice, obustavljen je postupak protiv Stjepana Antoljaka i dr. Škreba „jer nema dokaza da su se ogriješili o čl. 2. zakona o Sveuč. sudu ćasti. Saradnja što ju je dr. Antoljak vršio u nekim ustaškim novinama ćisto je stručne prirode i nije većeg obima“.²¹ Nekoliko predmeta, u kojima su inkriminacije bile najozbiljnije, upućeno je na javnu raspravu.

Prva je glavna usmena rasprava održana u slućaju Stjepana Zimmermanna, profesora Bogoslovnog fakulteta 16. veljaće 1946. godine. Zasedalo sudsko vijeće u sastavu: Srećko Zuglia – predsjednik, Grga Novak, Franjo Durst, Rikard Podhorski i Janko Oberški, te perovođa – Marija Nekić. Prisutni su bili: okrivljenik Stjepan Zimmermann, svjedoci: dr. Juraj Andrassy, prof. Dragutin Kniewald i prof. Stanko Frank, dok se svjedok prof. Hondl telefonski isprićao da zbog bolesti ne moće doći, a prof. Graćanin je pismeno obavijestio o svojoj bolesti. Svjedok Nikola Źuvić, ćiji su iskazi najviše teretili prof. Zimmermanna, nije bio prisutan, a nije se niti isprićao.

Okrivljeni prof. Zimmermann iznio je svoju obranu. Izjavio je da je već u svome govoru najavio pridržavanje autonomiji sveučilišta, a što se tiće prigodnog govora – da on nije u novinama toćno prenesen, a da je komisija u kojoj radio u nacrt novog zakona stavila odredbe o autonomiji. Naglašava da je dao ostavku na mjesto predsjednika nakon što je vidio da je autonomija ukinuta, te da je zbog toga protestirao kod Budaka i kod Pavelića. Tvrдио je da je nastojao sprjećavati slućajeve „odstranjivanja“ nastavnika sa sveučilišta, a da njegovi tekstovi u *Spremnosti* bili su kulturno-socijalnog sadržaja. Nevjerojatnom je smatrao optućbu da je on kao „izraziti protivnik Nijemaca“ mogao kanonika Lonćara optućivati da govori nepovoljno o Nijemcima. U stvari radilo se o prijavi nekih studenata sjemeništa (spomenutog Vida Cipriša) o odnosu nekih „poglavara“ sjemeništa prema studentima u vezi skidanja kraljeve slike, što se zbio naravno prije rata. On je uistinu jednu od tih prijava proslijedio Budaku, no ona je upotrijebljena protiv kanonika Lonćara tek usput, kad su mu „naćene druge stvari“, a on sam je kod A. Artukovića traćio pomilovanje za Lonćara što je taj i dobio.

Kada je rijeć o knjizi „Krizu kulture“, prof. Zimmermann tvrdio je da je govorio o NDH kao o „ostvarenju narodnog prava na samoodrećenje u pravcu državne samosvojnosti“, a ne o ustaškoj drćzavi kao takvoj. Tvrдио je d nigdje ne govori o ustašama, istiće S. Radića,

¹⁸ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud ćasti sveučilišta 1945/46, Zapisnik sjednice Suda ćasti od 23.11.1945.

¹⁹ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud ćasti sveučilišta 1945/46, Zapisnik sjednice Suda ćasti od 23.11.1945.

²⁰ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud ćasti sveučilišta 1945/46, Zapisnik sjednice Suda ćasti od 1.12.1945.

²¹ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud ćasti sveučilišta 1945/46, Zapisnik sjednice Suda ćasti od 26.1.1946.

napada ustaštvo i okupatora, „dakle knjiga nipošto ne odobrava ustašku Hrvatsku nego oslobođenu od bivše Jugoslavije“.²²

Nakon svjedočenja okrivljenika prešlo se na saslušanje svjedoka. Prvi svjedok bio je prof. D. Kniewald koji je objasnio zbog čega je upotrijebio pojam „Lončarijada“ kada je pokušavao Žuvića nagovoriti na povlačenje optužbi protiv drugih svećenika. On, pak, nije upoznat s ulogom prof. Zimmermanna u postupku protiv kanonika Lončara. U prilog Zimmermannu svjedočio je drugi svjedok, prof. Andrassy koji je zajedno s prof. S. Fran- kom bio član komisije za izradu nacrtu zakona o sveučilištu za vrijeme NDH, te kao takav posvjedočio da je autonomija uistinu izbačena naknadno, te da prof. Zimmermann nije radio na izbacivanju nastavnika sa sveučilišta, već upravo suprotno – zalagao se za neke, pa i za njega samoga.²³

Usprkos povoljnim za okrivljenika iskazima svjedoka, sudsko vijeće Suda časti proglasilo je Stjepana Zimmermanna krivim što je za vrijeme okupacije surađivao s okupatorom na kulturnom polju više nego što li je to morao po službenoj dužnosti, te je osuđen na kaznu umirovljenja. Oslobođen je jedino optužbe da je preko studenta V. Cipriša optužio kano- nika Lončara pred ustaškim vlastima.²⁴

Prije nego što je slučaj Ljudmila Hauptmana – povjesničara prof. Ljudmila Hauptmana s Filozofskog fakulteta – upućen na javnu raspravu 23. veljače 1946. na nejavnoj sjednici Suda časti raspravljalo se o njegovom predmetu. Sudsko vijeće sastojalo se je od S. Zuglie kao predsjednika, R. Bujasa, F. Dursta, R. Podhorskog i Dj. Nenadića kao članova. Za- ključeno je da se prije obustave postupka protiv dr. Hauptmana pribavi još tiskovina *Neue Ordnung* i da se provjeri u kojem je pravcu išlo Hauptmanovo pisanje tamo o podrijetlu Hr- vata i „dali je vjerojatno da je nastavak članka obustavljen zbog antinacističkih stavova“, te da se saslušaju svjedoci prisutni na govoru Lj. Hauptmana prije predavanja prof. Übersber- gera, te da se utvrdi je li uistinu govor krivo prenesen u novinama. Protiv tih zaključaka, a za obustavu postupka odmah glasao je R. Bujas i R. Podhorsky.²⁵

Javna sjednica Suda časti u postupku protiv njega održana je 23. veljače 1946. godine. Sudsko vijeće činili su: S. Zuglia, R. Bujas, F. Durst, R. Podhorsky i Dj. Nenadić, dok je perovođa bila Dragica Kovačević, a prisutan je bio i javni tužilac za grad Zagreb Vlado Ranogajec, te sam okrivljeni.

Izneseno je izvješće („referat“) Prve istražne komisije za filozofski fakultet koja se bavila slučajem Ljudmila Hauptmana, datirano 12.2.1946. u kojem je komisija predložila da se slučaj uputi na sjednicu Sveučilišnog suda časti. Hauptmanu se na teret stavljalo da je 1) u nacističkom glasilu *Neue Ordnung* objavio dva članka o podrijetlu i doseljenju Hrvata; 2) daje održavao veze s njemačkim generalom E. Glaiseom von Horstenau, 3) da je za vrijeme rata držao predavanja na njemačkim univerzitetima u Grazu, Beču i Braslau; 4) da prela- zeći granice uobičajene kurtoazije veličao prof. Übersbergera, o čemu su izvještava *Hrvat- ski narod*; te 5) da je autor predavke „Die Zukunft Italienisch – Sloveniens“ koja vrijeđa

²² HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zapisnik o glavnoj usmenoj raspravi u postupku protiv prof. dr. Stjepana Zimmermanna, 16.1.1946.

²³ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zapisnik o glavnoj usmenoj raspravi u postupku protiv prof. dr. Stjepana Zimmermanna, 16.1.1946.

²⁴ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/4, 6, Dosije Stjepana Zimmermanna, Presuda Sveučilišnog suda časti u predmetu prog. S. Zimmermana, 16.2.1946.

²⁵ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Zapisnik sjednice Suda časti od 23.2.1946.

interese slovenskog naroda, a kojom se on zalaže za priključenje Slovenaca NDH.²⁶ Hauptmana se optuživalo i da je držao predavanje za NSDAP, a temelj za tu optužbu je svjedočenje M. Barade i prof. Mirijane Obrenović-Šimanski kako su vidjeli Hauptmanovo ime na tiskanom programu (no taj program nije pronađen). Ranije optužbe da se Hauptman ogriješio o interese jugoslavenskih naroda u svojim predavanjima u Grazu odbačene su na temelju izjave Andrije Štampara koji je prisustvovao tim predavanjima.²⁷ Hauptmanu nije išla u prilog izjava prof. Mihe Barade koji mu je mnogo toga stavljao na teret, no budući da je naznačio kako između njega i prof. Hauptmana „postoje vrlo nategnuti lični odnosi“, njegovo pismeno svjedočenje bilo je oslabljeno.²⁸

Na javnoj sjednici Suda časti prof. Hauptman priznao je da jednom zgodom držao predavanje za NSDAP pod naslovom „Pokretne sile hrvatske historije“, te da je prije sloma Italije predao „predsjedniku Pavelićeva Sabora Došenu“ jednu predstavku, koja vjerojatno odgovara spomenutoj, no poricao je druge optužbe, tvrdeći da je njegov pozdravni govor prof. Übersbergeru krivo prenesen u novinama, te je tvrdio da je uvijek zastupao slovenske interese, da i tom slučaju njegovi navodi su izvađeni iz konteksta te da optužba ne odgovara istini. Hauptman je također priznao da je vodio razgovore s Glaiseom von Horstenau, no kako je to činio u nadi da će moći na taj način utjecati na smanjenje ustaškog i njemačkog terora.²⁹

Rasprava protiv Ljudmila Hauptmana nastavljena je 2. ožujka, za kada se trebalo provjeriti pisanje Hauptmana u časopisu *Neue Ordnung*. Najprije je Hauptman sam dao izjavu vezanu uz njegovo (ne)članstvo u slovenskom društvu Slovenski dom u Zagrebu, te o tome da je u predavki koju mu se stavlja na teret pogrešno navedena godina 1918. umjesto 1848. što u potpunosti mijenja značenje njegovih formulacija, dok je za članke u časopisu *Neue Ordnung* naveo kako je odbio pisati o gotskoj teoriji, a da smisao njegova teksta donekle promijenjen time što je kao uvod njegovom članku stavilo tekst treće osobe. Nakon toga pristupilo se saslušanju svjedoka. Profesori Stjepan Škreb i Lovro Bosnić, prisustvovali su pozdravnom govoru prof. Hauptmana pred prof. Übersbergerom, no ni jedan od njih nije se mogao precizno sjetiti Hauptmanova govora. Najviše u korist prof. Ljudmila Hauptmana išla su svjedočenja dr. Jaroslava Šidaka i Vase Bogdanova. Šidak je potvrdio kako se Hauptman protivio gotskoj teoriji o podrijetlu Hrvata. Također njih su dvojica svjedočili o tome kako je prof. Hauptman u Ministarstvu prosvjete NRH, a nakon provjere od strane OZN-e prihvaćen kao autor udžbenika za nacionalnu historiju srednjeg vijeka. „Znam da je min. prosvjete bilo upućeno u optužbe koje se dižu protiv prof. Hauptmana i da je i ono smatralo te optužbe neosnovanima a sasradnju prof. Hauptmana neophodno potrebnom za uspješnu obradu sredovječne nacionalne historije.“ – izjavio je Vaso Bogdanov pred Sudom časti. Usprkos težini optužaba koje su se stavljale na teret prof. Ljudmilu Hauptmanu, a

²⁶ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Lj. Hauptmana, Referat Prve istražne komisije Suda časti na FF u predmetu Ljudmila Hauptmana, 12.2.1946.

²⁷ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Lj. Hauptmana, Izjava Andrije Štampara prof. M. Salopeku, predsjedniku Prve istražne komisije Filozofskog fakulteta, 21.12.1945.

²⁸ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Lj. Hauptmana, Izjava M. Barade Prvoj istražnoj komisiji Suda časti Filozofskog fakulteta, 20.1.1946.

²⁹ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Lj. Hauptmana, Zapisnik javne sjednice Suda časti u Zagrebu, 23.2.1946.

vjerojatno jednim djelom zahvaljujući svjedočenju Jaroslava Šidaka i Vase Bogdanova, postupak protiv Hauptmana je obustavljen.³⁰

Dana 9. ožujka 1946. godine održana je i sljedeća javna sjednica Suda časti. Zasedalo je sudsko vijeće u sastavu. S. Zuglia – predsjednik, F. Durst, Dj. Nenadić, R. Podhorsky i Josip Torbarina – članovi, te Nevenka Kralj – zapisničar, po postupku protiv Ive Horvata sa Filozofskog fakulteta. Pred sudom se okrivljenik branio uz pomoć umirovljenog kolege Krunoslava Babića.

Prof. Ivi Horvatu na teret se stavljao cijeli niz optužbi. Primjerice raspravljalo se o odnosu prof. Horvata prema nekim studentima i studenticama koji su ga optuživali za proganjanje (rušenje na ispitima). Ljubica Kostić svjedočila je o svojim iskustvima s prof. Horvatom, te da je zamjerao studenticama što jedna je Srpkinja, a druga „crvena“. Ivo Horvat sumnjičio se je također da je svjedočio protiv Josipa Linardića pred prijekim sudom, na temelju čega je taj osuđen kao komunist.

Postupak protiv Ive Horvata vodio se ranije i pred Anketnom komisijom, uz slične inkriminacije, a saslušavani su i isti svjedoci. Na temelju tog postupka prof. Ivo Horvat oslobođen je optužbi, a postupak obustavljen.³¹ Bez obzira na to, nije vraćen na svoju dužnost, već je odlukom ministra prosvjete Ante Vrljana 16. kolovoza 1945. stavljen na raspolaganje Ministarstva i to usprkos tome što je šestorica profesora (Mihovil Gračanin, Stjepan Horvatić, Fran Kušan, Andrija Petračić, Ivo Pevalek i Vladimir Škorić) pismeno je tražila vraćanje prof. I. Horvata na dužnost.³²

Nakon iznošenja svih materijala, Sveučilišni sud časti donio je svoju presudu kojom je Ivo Horvat proglašen krivim što je u studenom 1944. godine izjavio „u jednoj prepirci s prof. Vrkljanom Vladimirom, dok je on, t. j. Horvat, profesor zagrebačkog sveučilišta, ni jedan Srbin neće doći na to sveučilište za profesora, čime se ogriješio o interese i tradicije zagrebačkog sveučilišta“, te je osuđen na kaznu pismene opomene.

Od profesora Filozofskog fakulteta na Sudu časti sveučilišta osuđen je jedino Antun Mayer, izvanredni profesor. Glavna javna rasprava protiv njega održana je 26. ožujka 1946, to jest predzadnji dan djelovanja Sveučilišnog suda časti.³³ Teretilo ga se da se ogriješio o interese jugoslavenskih naroda time što je na predavanju u Rimu 26.3.1942. patrijarha Gavrila, „a prema tome i jugoslavenske vlasti“ prikazao kao „podstrekače rata“, dok je prilikom primanja rumunjskog lektora 1944. „zastupao stajalište fašističkih i ustaških vlasti“, te Rusiju predstavljao kao moru istoka, a Italiju (koja je već prešla na stanu saveznika) kao moru zapada, te je zbog toga osuđen na kaznu pismenog ukora i zabranu unapređenja na položaj redovnog profesora kroz godinu dana. Blagost kazne u obrazloženju opravdava se time što je okrivljeni ipak nastojao na svome položaju zaštititi interese svoga fakulteta, bio je dvaput biran za dekana, a nije ni dobio nikakvo odlikovanje od ustaških vlasti što pokazuje da im nije pogodovao. Isto bi trebalo potvrđivati i to da ga je „ustaški pouzdanik Dr-žislav Švob na svome preslušanju pred vojnim sudom označio kao glavu anglofila hrvatske orijentacije i sabotera ustaških propisa“. Ostalih optužbi prof. Mayer je oslobođen (da se

³⁰ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Lj. Hauptmana, Zapisnik javne sjednice Suda časti u Zagrebu, 2.3.1946.

³¹ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosje Ive Horvata, Referat Anketne komisije ZKRZ, 9.8.1945.

³² HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosje Ive Horvata, Pismo Anti Vrkljanu, 7.9.1945.

³³ Zakonom o Sveučilišnom sudu časti određeno je da djeluje 6 mjeseci. Čl. 7 zakona o Sveučilišnom sudu časti.

smatrao Nijemcem i protivnikom slavenstva, da u stanu imao Hitlerovu sliku, da je držao govor u ustaškom duhu na maturi u III. ženskoj realnoj gimnaziji). Sud je tražio izjave od svjedoka, profesora Filozofskog fakulteta: Barca, Barade, Majnarića, Vrkljana, Salopeka, Skoka, Gortana, Kurepe, Antoljaka i Novaka.³⁴ Trojca potonjih nije dostavila izjave, no ostali nisu potvrdili optužbe, dok je prihvaćeno objašnjenje okrivljenoga zbog čega je tražio od prof. Vrkljana da svoje dopise završava s ustaškim pozdravom „Za dom spremni“, što je – prema vlastitoj izjavi – radio zbog toga da bi se opravdao pred vlastima.³⁵

Slučajevi trojce profesora Filozofskog fakulteta našli su se pred Disciplinskim sudom sveučilišta. To se dogodilo sa slučajem Zvonimira Dugačkog i Vladimira Petza zbog toga što je mandat Suda časti istekao 27. ožujka 1946. godine, prije nego što je dovršena istraga protiv spomenutih profesora. U slučaju Alberta Bazale, materijali su predani Disciplinskom sudu budući da se protiv njega vodio postupak „pred redovnim sudskim vlastima“, a javno tužilaštvo nije odgovorilo na zahtjev Suda časti i nije izvijestilo o postupku koji vodi protiv Bazale.³⁶ Petza se teretilo za objavljivanje članaka u nacističkim glasilima, kontakte s njemačkim konzulatom i općenito aktivnosti za vrijeme okupacije te nekorektno držanje u slučaju nekih disertacija (sprječavanje Ive Ladike u obrani disertacije; najviše je V. Petza teretio u svojoj pismenoj izjavi Ivo Ladika osobno,³⁷ a iako je Istražna komisija u svome referatu datiranom 26. 3. 1946. nije podnijela nikakve konkretne dokaze koji bi Petza teretili i prepustila daljnju odluku Sudu časti, sud se ipak nije odlučio za obustavu postupka, već ga je predao Disciplinskom sudu.³⁸ Istrage nisu dovršeni ni u slučaju trojce profesora Tehničkog fakulteta (Z. Vrkljana, F. Bošnjakovića i J. Havličeka, dok je za V. Franolića Sud časti imao informacije da se nalazi u pritvoru, a za V. Koudelka – da je osuđen za suradnju s okupatorom. Disciplinskom sudu predan je i predmet prof. Lanovića, iako je on u veljači 1946. godine zatražio penziju.³⁹

U konačnici, od 139 nastavnika Sveučilišta u Zagrebu protiv 35 vođen je postupak, presuda Suda časti izrečena je samo u 5 slučajeva (cca 25%): dvojica su profesora kažnjena: jedan umirovljenjem (Stjepan Zimmermann s Bogoslovnog fakulteta), jedan ukorom zabranom unaprijeđenja na godinu dana (Antun Mayer s Filozofskog fakulteta), dvojica su kažnjena samo ukorom (Schneider Artur s Filozofskog i Petar Jurišić s Medicinskog fakulteta), a jedan opomenom (Horvat Ivo s Filozofskog fakulteta). Predmeti devetorice nastavnika upućeni su na Disciplinski sud zbog isteka vremena djelovanja Suda časti.

Djelovanje Sveučilišnog suda časti u Zagrebu predstavlja zanimljivu i do sada neistraženu epizodu u povijesti Zagrebačkog sveučilišta. Budući da ni mnoga druga područja

³⁴ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Antuna Mayera, Pismene izjave svjedoka. Pisma su sastavljena u iznimno suzdržanom tonu, kolege se ograđuju uglavnom nepoznavanjem prof. Mayera, no ne terete ga.

³⁵ HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Antuna Mayera, Zapisnik javne sjednice Suda časti od 26.3.1946; Presuda Sveučilišnog suda časti u Zagrebu protiv Antuna Mayera, 26.3.1946.

³⁶ Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Vladimira Petza, Zaključak Sveučilišnog suda časti, 27.3.1946.

³⁷ Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Vladimira Petza, Izjava nalazi se među materijalima u dosjeu V. Petza.

³⁸ Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosije Vladimira Petza, Referat istražne komisije, 26.3.1946.

³⁹ Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Disciplinski sud, Zapisnik sjednice Sveučilišnog suda časti od 27.3.1946.

najnovije/poslijeratne povijesti sveučilišta, kao ni mnogi aspekti političke, društvene, intelektualne i dr. povijesti Hrvatske toga razdoblja nisu dovoljno poznata, prikaz rada Sveučilišnog suda časti baca tek malo svijetla na tu mračnu sliku.

Sa sigurnošću može se reći da je Sud časti samo jedan od široke lepeze elemenata politike onodobnih vlasti naspram intelektualnih i drugih elita zemlje. Ta je politika obuhvaćala kako mjere koje su za cilj imale pridobivanje novim vlastima sklonih i neodlučnih pojedinaca na stranu novoga režima (primjerice priznavanje profesorima prava na radnu sobu – što nije nimalo beznačajno u poslijeratnim uvjetima sustanarstva), ali i one koje su za cilj imale uklanjanje iz javnoga života onih koji su se okaljali aktivnom ulogom u vrijeme NDH ili pak onih koje su nove vlasti mogle smatrati svojim političkim protivnicima, neovisno o političkoj orijentaciji koju su zastupali. Potonje se rješavalo i sudskim progonom, ali i djelovanjem tajnih službi, prvenstveno OZN-e. Postupke protiv osoba okrivljenih za ratne zločine vodila je Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a u sklopu nje djelovala je Anketna komisija za utvrđivanje zločina kulturnom suradnjom (Anketna komisija djelovala je od početka lipnja 1945. do sredine svibnja 1946. godine, a obuhvaćala je sve zaposlenike znanstvenih i kulturnih te obrazovnih institucija u zemlji).⁴⁰ Sudilo se i onima koji nisu spadali u nadležnost Anketne komisije (ni Sveučilišnog suda časti), tj. onima koji su namještenje stekli u vrijeme NDH, a koji su prema tome po odluci AVNOJ-a od 3. veljače 1945. godine uklonjeni sa svojih mjesta. To se odnosilo primjerice na povjesničara Rudolfa Horvata koji je postao profesorom Filozofskog fakulteta odlukom poglavnika 1944. godine. Postupak protiv njega vodilo se na Sudu za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj, a Horvat je u konačnici osuđen na gubitak građanskih prava.⁴¹ Oni, koji su se zbog nečega našli na posebnom udaru novih vlasti suđeni su po prijekom postupku i gubili su život prije nego što su se njima mogli pozabaviti Sveučilišni sud časti ili Anketna komisija (primjerice slučaj Josipa Juraka⁴²).

Kazne izrečene na Sudu časti Zagrebačkog sveučilišta znatno su blaže onih na Beogradskom univerzitetu, koji je u pet slučajeva predao predmet Sudu za suđenje prestupa protiv srpske nacionalne časti, jedan predmet – Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, dvanaest osoba udaljio s Univerziteta, a devetnaest je profesora udaljeno s univerziteta zbog toga što su „odbegli u Nemačku“, dakle suđeno im je u odsutnosti. Razlog za to vjerojatno treba tražiti u činjenici da je postupkom na Beogradskom univerzitetu obuhvaćeno znatno više osoba, jer se preispitivalo držanje ne samo profesora, već i asistenata i drugog osoblja, a ponajviše u tome što je Sud časti Beogradskog univerziteta djelovao u sklopu Komisije za obnovu univerziteta, dakle više od pola godine ranije

⁴⁰ Zoran KANTOLIĆ, „Djelovanje Anketne komisije 1945. u Zagrebu. Utvrđivanje zločina kulturnom suradnjom sa neprijateljem“, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001., br. 1, 41.-47. Građa Anketne komisije nalazi se: HR HDA ZKRZ, k.685-689.

⁴¹ Vidi: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Život hrvatskog povjesničara i političara Rudolfa Horvata“ i Zvonimir DESPOT, „Politički put dr. Rudolfa Horvata“, *Dr. Rudolf Horvat. Život i djelo. U povodu 50. obljetnice smrti (1947-1997) i 125 obljetnice rođenja (1873-1998). Zbornik referaa podnijetih na znanstvenom skupu „Dr. Rudolf Horvat – život i djelo“ održanog u Koprivnici 1997. godine*, (ur. H. Petrić), Koprivnica 1998., 8.-21. i 59.-71.

⁴² Josip Jurak je 10.6.1945. strijeljan o čemu je njegova žena izvijestila Anketnu komisiju: HR HDA ZKRZ, k.686, drugi hrvatski član komisije Crvenog križa koja je ispitala masovne grobnice u Katinu i Vinici – Eduard Miloslavčić – pobjegao je u inozemstvo. Vidi: Mario JAREB, „Odjek zločina u Katynskoj šumi u tisku Nezavisne Države Hrvatske od travnja do lipnja 1943. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 30/1998., br. 1, 117.-130.

nego njegov pandan u Zagrebu (od kraja 1944. do svibnja 1945. godine), dok je rat još trajao i dok je atmosfera bila mnogo više uzavrela.⁴³

Valja naglasiti kako odluke Sveučilišnog suda časti u Zagrebu nisu bile presudne za sudbinu profesora. Najstrožu kaznu Sveučilišni sud časti izrekao je u slučaju Stjepana Zimmermanna, koji je odlukom suda umirovljen (iako treba spomenuti da to nije bila najstroža kazna predviđena u zakonu o Sveučilišnom sudu časti – to bi bilo udaljšavanje sa sveučilišta bez prava na mirovinu). Iako osuđen samo na pismeni ukor i zabranu unaprjeđenja u redovnog profesora na godinu dana, Antun Mayer je uskoro također (1947) umirovljen, te kraj života proveo u Beču.⁴⁴ Kažnjen pismenom opomenom, Ivo Horvat nije ipak mogao nastaviti karijeru na Filozofskom, odnosno Prirodo-matematičkom fakultetu. Nakon, što je jedno vrijeme bio udaljen sa sveučilišta, kada je prof. Stjepan Horvatić prešao na PMF, Ivo Horvat zauzeo je ispražnjeno profesorsko mjesto na Veterinarskom fakultetu i tamo nastavio sveučilišnu karijeru.⁴⁵

Jedan broj nastavnika – neovisno o tome što je postupak pred Sveučilišnim sudom časti završio za njih povoljno, odnosno, obustavljen je – vrlo je brzo umirovljen. Primjerice: Rudolf Cesarec je umirovljen prilikom odvajanja Prirodo-matematičkog od Filozofskog fakulteta 1946. godine (iako je i dalje predavao honorarno), Ljudmil Hauptman umirovljen je 1947. godine. Iako je oslobođen optužbi pred Sveučilišnim sudom časti, Stjepan Antoljak još se šezdesetih godina morao braniti od optužbi da je surađivao u ustaškim novinama.⁴⁶

Neki od profesora protiv kojih je vođen postupak pred Sveučilišnim sudom časti, ali i neki protiv kojih postupak uopće nije započeo, našli su se uskoro na udaru Narodne omladine, koja je tražila njihovo uklanjanje sa sveučilišta (J. Havliček, P. Rastovčan, Z. Vrkljan).⁴⁷

Uskoro su umirovljeni i oni protiv kojih postupak pred Sudom časti nije dovršen te su prešli u nadležnost Disciplinskog suda, primjerice Vladimir Franolić, Albert Bazala i Vlado Petz.⁴⁸ Mihajlo Lanović je sam zatražio umirovljenje još u veljači 1946. godine.⁴⁹ Zvonimir Dugački nekoliko je godina proveo kao profesor na nadbiskupskoj gimnaziji, a od 1949. godine radio je u poduzeću „Učila“ kao voditelj odjela za kartografiju, no nije nastavio sveučilišnu karijeru.⁵⁰ Valja napomenuti da mnogi pojedinci osuđeni od Suda časti Beogradskog univerziteta također su kasnije na ovaj ili onaj način nastavili svoju znanstvenu karijeru.⁵¹

Stoga, moglo bi se zaključiti da važnost Sveučilišnog suda časti ne proizlazi toliko s presuda koje je donio, već iz utjecaja koji su postupci i istrage imali na oblikovanje novih odnosa snaga unutar sveučilišne sredine, jer su svjedoci i suci Suda časti i sami bili sveučilišni

⁴³ Momčilo MITROVIĆ, *Izgubljene iluzije*, Beograd 1997., 114.-117.

⁴⁴ „Antun Mayer”, *Hrvatski leksikon* (dalje: HL), sv. 2., Zagreb 1997., 85.

⁴⁵ Ljerka REGULA-BEVILACQUA, “Hrvatski botaničar prof. dr. Ivo Horvat – u povodu 110 obljetnice rođenja”, *Botanički vrt*: http://hirc.botanic.hr/vrt/hrv/novosti/Novosti_Horvat.htm, 22.9.2009.

⁴⁶ HR HDA Osobni fond Stjepana Antoljaka, k. 41, f. 142, Demanti S. Antoljaka na neke tvrdnje V. Bogdanova oko objavljivanja radova za vrijeme NDH.

⁴⁷ *Studentski list*, 13.11.1946. (J. Havliček), 19.2.1947. (P. Rastovčan), 12.6.1948. (Z. Vrkljan).

⁴⁸ „Vladimir Franolić”, HL, sv. 1., Zagreb 1996., 363; „Albert Bazala”, HL, sv. 1., Zagreb 1996., 76; „Vlado Petz”, HL, sv. 2., Zagreb 1997., 259.

⁴⁹ Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Disciplinski sud.

⁵⁰ „Zvonimir Dugački”, HL, sv. 1., Zagreb 1996., 304.-305.

⁵¹ Slobodan SELINIĆ, Dragomir BONDŽIĆ, „Prećutna rehabilitacija. Vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugoga svetskog rata”, u ovom Zborniku.

profesori, no redom oni koji su bili bliži novim vlastima po svojim osobnim uvjerenjima i političkim vezama. Djelujući među sveučilišnim nastavnicima, u sredini koja je već od prije bila premrežena međusobnim sukobima, Suda časti neizbježno je odražavalo i te odnose i sukobe. S druge strane, u novim uvjetima pozicija onih profesora protiv kojih su se vodili postupci neminovno je slabila u odnosu na položaj onih koji su bili ili članovi Suda časti, ili svjedoci na njemu, o iskazima kojih je velikim dijelom ovisila sudbina njegovih optuženih kolega.

Rezime

S obzirom na slabu zastupljenost pristaša Komunističke partije među sveučilišnom elitom u Zagrebu nakon preuzimanja vlasti u svibnju 1945. godine novi režim u svojoj politici prema intelektualcima pribjegavao je različitim mjerama u rasponu od onih koje su za cilj imale eliminaciju ljudi povezanih s prethodnim ustaškim režimom, preko uklanjanja potencijalnih političkih protivnika pristaša drugih političkih opcija, do onih mjera koje su trebale za vlast pridobiti neopredijeljene i kolebljive pojedince. Osnovana su specijalna tijela čiji je zadatak bio preispitivanje ponašanja intelektualaca za vrijeme NDH, među kojima se ističe Anketna komisija za utvrđivanje zločina kulturnom suradnjom s neprijateljem u sklopu Zemaljske komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskoj te sudovi časti, a među njima Sud časti Sveučilišta u Zagrebu. Taj je sud djelovao od jeseni 1945. do proljeća 1946. godine, a bavio se preispitivanjem odgovornosti sveučilišnih nastavnika za njihovo djelovanje tijekom rata.

Njegovo je djelovanje značajno ne toliko zbog izrečenih presuda, već zbog toga što je doprinio formiranju novih odnosa unutar sveučilišne zajednice (i suci i optuženi i – u velikoj mjeri – svjedoci bili članovi te zajednice). Građa Suda časti Sveučilišta u Zagrebu nije do sada korištena.

EHRENGERICHT DER UNIVERSITÄT ZAGREB ALS ELEMENT DER STAATLICHEN POLITIK GEGENÜBER INTELLEKTUELLEN NACH 1945

Zusammenfassung: Das im Herbst 1945 gegründete Ehrengericht der Universität Zagreb war eines der Elemente einer umfassenderen Kampagne der kommunistischen Regierung, die auf den Aufbau neuer Beziehungen mit den Mitgliedern der intellektuellen Elite gerichtet war. Dieser Artikel berichtet über die Errichtung und den Betrieb des Gerichts und über die gefälltten Urteile. Er basiert auf der Dokumentation des Ehrengerichts, die im Archiv des Rektorats der Universität Zagreb aufbewahrt wird.

Schlüsselwörter: Universität Zagreb, Hochschullehrer, Ehrengericht, Kommunistische Partei Jugoslawiens, Repression

Literatura

- Zvonimir DESPOT, „Politički put dr. Rudolfa Horvata”, *Dr. Rudolf Horvat. Život i djelo. U povodu 50. obljetnice smrti (1947-1997) i 125 obljetnice rođenja (1873-1998). Zbornik referaa podnijetih na znanstvenom skupu „Dr. Rudolf Horvat – život i djelo” održanog u Koprivnici 1997. godine*, (ur. Hrvoje Petrić), Koprivnica 1998., 59.-71.
- Hrvatski leksikon*, (ur. Antun Vujić), sv. 1. i sv. 2., Zagreb 1996.-1997.
- Mario JAREB, „Odjek zločina u Katynskoj šumi u tisku Nezavisne Države Hrvatske od travnja do lipnja 1943. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 30/1998., br. 1, 117.-130.
- Zoran KANTOLIĆ, „Djelovanje Anketne komisije 1945. u Zagrebu. Utvrđivanje zločina kulturnom suradnjom sa neprijateljem”, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001., br. 1, 41.-47.
- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Život hrvatskog povjesničara i političara Rudolfa Horvata”, *Dr. Rudolf Horvat. Život i djelo. U povodu 50. obljetnice smrti (1947-1997) i 125 obljetnice rođenja (1873-1998). Zbornik referaa podnijetih na znanstvenom skupu „Dr. Rudolf Horvat – život i djelo” održanog u Koprivnici 1997. godine*, (ur. Hrvoje Petrić), Koprivnica 1998., 8.-21.
- Momčilo MITROVIĆ, *Izgubljene iluzije*, Beograd 1997.
- Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.
- Ljerka REGULA-BEVILACQUA, „Hrvatski botaničar prof. dr. Ivo Horvat – u povodu 110 obljetnice rođenja”, *Botanički vrt*: http://hirc.botanic.hr/vrt/hrv/novosti/Novosti_Horvat.htm, 22.9.2009.
- Stjepan SRŠAN, „Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek-Virovitica 1945. godine”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 8/2005., 263.-288.
- Tatjana ŠARIĆ, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj – primjer Matice hrvatske 1945.-1952.*, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2008.

ZAGREBAČKI FILOZOFSKI FAKULTET U REVOLUCIONARNOJ TRANZICIJI (1945. – 1948.)

Drago Roksandić

«**Drug Tehek** (Antun Biber Tehek – D.R.): „Proširenje organizacije N[arodne] S[tudentske] O[omladine], glavna zapreka ustaški uticaj iz prošlosti. Premalo se raskrinkava period ustaški. (...) Treba opća revizija profesora i đaka.“¹

«**Drug Vlado** (dr. Vladimir Bakarić – D.R.): „Mi se moramo uputiti na drugi put. (...) Mi moramo politički da razbijemo sve ono na čemu se gradilo ustaštvo i mačekovština. Tu je naš rad bio slab, nije bilo sistema.“²

«**Drug Vlado** (dr. Vladimir Bakarić – D.R.): Hrvatskoj omladini dati hrvatsko obilježje, a srpskoj srpsko, ali ne da se razbija.“³

„Ideološka borba i poslije zauzimanja vlasti izraz je i sastavni dio klasne borbe.“⁴

Sažetak: Povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u razdoblju od 1945. do 1948. godine povijest je tradicionalne akademske institucije u uvjetima diržističke partijsko-državne prosvjetne politike. Povijest je to tradicionalne akademske zajednice između imperativa „ovladavanja prošlošću“, odnosno, suočavanja s iskustvom endehaškog razdoblja 1941.-1945. i neizvjesnosti društva u „revolucionarnoj transformaciji“. Istražujući zbivanja na Filozofskom fakultetu te politiku Biroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske prema Filozofskom fakultetu i Sveučilištu u Zagrebu u to doba, moguće je ustvrditi da su partijsko čelništvo i profesorska jezgra na Filozofskom fakultetu, neovisno o različito motiviranim međusobnim nepovjerenjima i sporovima, umjeli biti pragmatični jedni u odnosu spram drugih. Time je bilo omogućeno novo studijsko profiliranje Filozofskog fakulteta 1948. godine, njegovo kadrovska jačanje i veliko povećanje broja studenata.

Ključne riječi: Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, tradicionalna inteligencija, Hrvatska, partijska država, revolucionarna tranzicija, društveni razvoj

„**K**ulturna revolucija“ u FD/NR Hrvatskoj i rat poslije mira (1945.-1948.). „Kulturna revolucija“ ovdje je metaforički upotrijebljen pojam jer ga hrvatski i jugoslavenski komunisti nikada nisu distinktivno upotrebljavali. Danas je u znanstvenom

¹ Branislava VOJNOVIĆ (pr.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952. Svezak 1. 1945-1948.*, Zagreb 2005., 186 (sjednica od 10.02.1946.).

² *Isto*, 187 (sjednica od 10.02.1946.).

³ *Isto*, 188 (sjednica od 10.02.1946.).

⁴ Milovan ĐILAS, „Izvjestaj o agitaciono-propagandnom radu“, *V kongres Komunističke partije Jugoslavije 21–28 jula 1948. Stenografske beleške*, Beograd 1949., 221.

diskursu nemoguć jer je prema dosadašnjim istraživanjima oficijelna kulturna politika u Hrvatskoj i Jugoslaviji u to doba bila između „nategnuta“ između ideologijske utopije i partijskog pragmatizma, između narodnofrontovske inkluzivnosti i boljševičke ekskluzivnosti, između retradicionalizacije i avangardizma, voluntarističke represije i „povijesnih sporazuma“ itd. Upotrijebljen je da bi se naglasio moment diskontinuiteta, susljedičnih „rezova“ koji su u perspektivi trajanja i promjena od 1945. do 1990. godine dobili svoje danas povijesno prepoznatljivije oblike.

U slučaju povijesti Sveučilišta u Zagrebu, odnosno, njegova Filozofskog fakulteta, dakle, tradicijski elitne nacionalne institucije, moment diskontinuiteta nužno je morao biti, u uvjetima revolucionarne tranzicije u društvu od 1945. do 1948. godine, naglašeniji. Utoliko je umjesna i upotreba pojma „kulturna revolucija“.

Još nešto ga opravdava. U radu Biroa Centralnog Komiteta Komunističke partije Hrvatske (dalje: Biro CK KPH) od ljeta 1945. do 1948. godine jedno pitanje je s različitom učestalošću, ali postojano dolazilo na dnevni red – opasnost od novog rata. Čelnik hrvatske Partije, dr. Vladimir Bakarić, na sjednici od 3. kolovoza 1945. godine, govorio je kao vojskovođa: „Treba istaći da oko 60.000 naoružanih ustaša i četnika se nalazi od Venecije do Trsta. (...) Dosadašnji progonoj oružanih grupa (u Hrvatskoj – D.R.) su bili neozbiljni. (...)“⁵ Antun Biber Tehek, član najužega hrvatskog partijskog rukovodstva, godinu dana kasnije, 24. kolovoza 1946., bio je mnogo dramatičniji: «Parola o skorom ratu poprimila je veliki zamah i najviše utiče na neaktivnost masa, čak su u nekim mjestima članovi Partije i SKOJ-a pali pod takav utjecaj. Banditske grupe u posljednje vrijeme postale su aktivnije i drskije. (...) ... niži kler i organizacije guraju mase u frontalnu borbu protiv nas (...)»⁶ Opoziciju novim vlastima, prema njegovu mišljenju, povezivala je i održavala nada u novi rat.⁷ Partijsko je rukovodstvo u svakom otporu vlastitoj politici vidjelo spregu „unutrašnjih“ i „vanjskih“ neprijatelja te pripremu svojih protivnika za rat. Tehek je tako i na sjednici Biroa CK KPH od 3. travnja 1947. godine isticao: „U posljednje vrijeme osjeća se aktivnost mačkovaca u otkupu i drugim privrednim mjerama, tako da je uz ostalo i Sveučilište povezano sa Šubašićem i njegovom grupom. Oni su i sada vrlo aktivni sa širenjem raznih parola, naročito onih o promjeni. (...) Za ustaše veli da su aktivni u povezivanju među svojim porodicama i u povezivanju sa bandom vani. Svoju aktivnost prebacili u gradove i u privredi gdje vrše diverzije i sabotaze. Tu im nije teško jer u našoj privredi nalaze se ljudi iz Pavelićevog aparata.“⁸ Tehekove su ocjene 14. lipnja 1948. godine bile najteže do tada: „Ističe da je u martu i aprilu bila vrlo jaka neprijateljska propaganda o skorom ratu, a naročito poslije Trumanovog govora. Neprijateljski elementi su digli glavu, počeli su otvoreno harangirati i praviti sve drskije ispade. Pojačana neprijateljska propaganda o ratu i njihove sve drskije metode negativno su se odrazile na političku aktivnost frontovskih masa u slabim posjetama na raznim sastancima, u pasivnosti prema radnim akcijama i zaplašivanju ne samo masa nego i pojedinih frontovskih aktivista.“⁹ Oštrica njegove kritike bila je usmjerena na „katolički kler“: „U posljednje vrijeme porasla je aktivnost katoličkog klera na pridobijanju

⁵ B. VOJNOVIĆ (pr.), *Zapisnici*, 85 (sjednica od 03.08.1945.).

⁶ *Isto*, 246 (sjednica od 24.08.1946.).

⁷ Njegove su riječi podvučene u zapisniku: «Osnovna im je nada ratni sukob.» (*Isto*, 251 (sjednica od 24.08.1946.).

⁸ *Isto*, 335 (sjednica od 03.04.1947.).

⁹ *Isto*, 470 (sjednica od 14.06.1948.).

omladine. (...) Popovi svoje akcije obavljaju bez ikakvih smetnji od strane naših organizacija. Političko-ideološki rad protiv rada popova nikakav je. (...)“¹⁰

U sukobu Jugoslavije s Kominformom nestalo je jugoslavenskoga komunističkog monolitizma, broj „unutrašnjih neprijatelja“ silno se povećao, a međunarodne neizvjesnosti postale još veće. Ne bez velikih nedoumica unutar jugoslavenske, a ništa manje i hrvatske, „revolucionarne avangarde“!¹¹

U svijetu koji jedva što je dočekao kraj rata – bez presedana u povijesti čovječanstva po svojoj destruktivnosti – sile-pobjednice sve više su se sučeljavale jedne s drugima, simbolički se identificirajući s Istokom i Zapadom. Sučeljavanja su, istina, bila svjetska, a sama krizna žarišta nisu se opterećivala geografskim orijentirima. Ipak, u Europi, neovisno o tome koliko je „Zapada“ bilo na „Istoku“ ili „Istoka“ na „Zapadu“, u skladu s njezinom dvotisućeljetnom tradicijom i suvremenom, jaltskom vojnopolitičkom polarizacijom, tradicionalni obrazac se ustalio od 1945. do 1948. godine, činilo se, s kristalnom jasnoćom od Jadranskog do Baltičkog mora i to s ne malim doprinosom revolucionarno euforične Jugoslavije.

Međutim, sa sukobom „Tito-Staljin“, ovo razgraničenje postalo je 1948. godine najupitnije tako gdje se u prethodne tri godine činilo najneupitnije, a socijalistička Jugoslavija postala je (n)i Istok, (n)i Zapad te za obje strane, na različite načine, *in partibus infidelium*. Svi oni koji se iz različitih razloga, „iznutra“ i „izvana“ nisu mirili s komunističkim projektom socijalističke jugoslavenske federacije, da su i htjeli, nisu mogli aktivno ne kalkulirati s njezinim međunarodnim parametrima. Svugdje pa i na Sveučilištu u Zagrebu, odnosno, njegovu Filozofskom fakultetu. Ipak, život nikada nije geopolitika!

„Ljudi stvaraju istoriju.“ (E. Kardelj). Bilo je to vrijeme ljudi od akcije. Partijski agitpropovac br. 1, Milovan Đilas, citirajući Edvarda Kardelja, partijskog teoretičara br. 1, na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, održanu u Beogradu od 21. do 28. srpnja 1948. godine, iskazao je temeljni partijski odnos prema intelektualnoj kulturi: „Ljudi stvaraju istoriju. Danas je stvaraju brže i smjelije. Uloga svjesnog faktora mnogo se jače izražava. Svaka se pogreška u shvatanju zbivanja i opredjeljivanju zadaća na osnovi tako pogrešnog shvatanja deseterostruko sveti. Ovo nije vrijeme dugotrajnih teoretskih diskusija, nego brze analize i potpunog jedinstva u toj analizi i zaključcima koji iz nje izlaze.“¹² Doduše, istom je prilikom Đilas istakao da je „...prakticizam, neshvatanje puteva daljeg razvitka, jedan od glavnih, ako ne i glavna današnja slabost u radu Partije.“¹³ Definirajući kulturna polja, bitna za politiku jugoslavenskih komunista, vrlo je jasno izdvojio dva među

¹⁰ *Isto*, 472 (sjednica od 14.06.1948.). U raspravi na istoj sjednici Teheka je odlučno podržao Bakarić: „Sve te razne popovske organizacije i sastanke proglasiti ilegalnima i goniti. (...) Popovsku gimnaziju u Zagrebu za iduću školsku godinu zatvoriti. Za borbu protiv klerikalnog uticaja u našim gimnazijama treba razraditi plan. (...)“ (*Isto*, 473.)

¹¹ Na sjednici Biroa CK KPH od 3. srpnja 1948. godine Tehek je izvjestio, očito i sam u nedoumici koje riječi upotrijebiti: „Sve partijske organizacije u Hrvatskoj proradile su odluku CK KPJ o isključenju [Andrije] Hebranga i [Sretena] Žujovića iz KP. Otkrivanje antipartijske djelatnosti Hebranga i Žujovića iznenadilo je partijsko članstvo, jer je vjerovalo da je Partija čista u tom pogledu. (...) Mnogo se pitalo, kako su toliko vremena mogli biti na rukovodstvu, kad su to stari frakcionaši, a Hebrang i sumnjiv zbog svog držanja pred klasnim neprijateljem.“ (*Isto*, 486–487 (sjednica od 03.07.1948.)). Mika Špiljak, govoreći o partijskom raslojavanju na Sveučilištu u Zagrebu, istom prilikom bio je egzaktniji: „Čitavo odjeljenje na Tehničkom fakultetu se kolebalo.“ (*Isto*, 485 (sjednica od 03.07.1948.)). Njegova procjena o razmjerima otpora jugoslavenskoj politici prema Sovjetskom Savezu na Sveučilištu u Zagrebu bila je šokantna, imajući na umu ukupan broj komunista: „Misli da će na Sveučilištu biti ukupno oko 200 slučajeva neslaganja i kolebanja. Upozorava da ima takvih studenata, koji su sada izvan Zagreba na praksi i da bi mogli vršiti uticaj na sredinu gdje se sada nalaze.“ (*Isto*, 491 (sjednica od 03.07.1948.)).

¹² M. ĐILAS, „Izvještaj“, 191.

¹³ *Isto*, 214.

njima: „U tom periodu (uoči 1941. godine – D.R.) naša Partija je prvi put ozbiljnije i pravilno postavila pred sobom, kao praktični zadatak, pitanje kulturnog nasljedstva. Shvatanje Partije o vezivanju naprednog demokratskog pokreta za kulturne tekovine prošlosti, o naslanjanju na te tekovine, o novom kritičkom osvjetljavanju našeg kulturnog nasljeđa, o iskorišćavanju toga nasljeđa u borbi protiv reakcije, mračnjaštva i ropstva – imalo je veliki kulturno-politički značaj.“¹⁴ Sljedeće je pitanje idejnosti u umjetničkom stvaralaštvu: „Drugo krupno pitanje koje je naša Partija još tada postavila bilo je pitanje idejnosti u umjetničkom stvaranju, pitanje marksističkih pogleda na umjetnost, pitanje formiranja napredne i proleterske umjetnosti kod nas.“¹⁵

Kada je riječ o agensima kulturne politike, posebno u toliko važnim znanstvenim istraživanjima, Đilas nije nije ostavio mjesta iluzijama: „Trebalo je na novoj osnovi postaviti i izgraditi centralni, republikanski i ostali državni aparat prosvjete i kulture, stvoriti novi školski sistem osnovnog, srednjeg i višeg obrazovanja i izgraditi novi program tog obrazovanja; trebalo se boriti za nov duh i novu metodiku nastave, uprkos činjenici da u našim školama radi uglavnom stari nastavni kadar. (...) U našim školama i na univerzitetima još uvijek se naši đaci i studenti truju idealizmom, misticizmom, nenaučnim, antimarksističkim shvatanjima istorije, književnosti, jezika, pravnih nauka itd.“¹⁶ Iako je praktično sva baštinenjena sveučilišna inteligencija bila tradicionalna, Đilasov modernizacijski pragmatizam je bio mnogo popustljiviji prema prirodoznanstvenoj i tehničkoj inteligenciji nego prema društvenohumanističkoj, u kojoj jedva da je bilo „poštenih“: „Dok u prirodnim naukama bilježimo izvjesne rezultate, dotle je u društvenim naukama (naročito filozofiji, istoriji, istoriji književnosti) stanje daleko slabije. ...problem još nije solidno ni postavljen kao neodložni praktični zadatak.“¹⁷ Teško da je Milovan Đilas u to doba čitao Antonija

¹⁴ *Isto*, 201. Operativno definirajući partijske obveze s time u vezi, Đilas je izdvojio dva „sektora“: prvo, „Jedan od prvih problema u oblasti kulture bio je stvaranje i učvršćivanje državnih kulturnih ustanova. Tu je trebalo pokrenuti i reorganizovati stara pozorišta, opere, orkestre, filharmonije i druge muzičke ansamble, galerije itd. ... (...) ...organizovati ustanove za narodno prosvjećivanje (narodne univerzitete, domove kulture itd.) ... i po liniji filma, gdje smo, poslije svršetka rata, počeli potpuno iznova s izgradnjom naše filmske industrije i filmskom umjetnošću, ...obnoviti stare i otvoriti nove radio-stanice i potpuno iznova otpočeti s izgradnjom domaće radio-industrije itd. itd.“ (218.) i, drugo, „...prosvjetni rad među nacionalnim manjinama... Šiptari, Turci, Vlasi i Bugari nijesu, na primjer, imali nijednu školu, dok danas imaju preko hiljadu odjeljenja u osnovnim školama i preko stotinu odjeljenja u srednjim školama“ (*Isto*, 219). Drugim riječima, etatizirajući kulturnu politiku, jugoslavenski komunisti su htjeli obnoviti i/ili stvoriti nacionalne i jugoslavenske institucije elitne (čitaj: tradicionalne) kulture, kao i infrastrukturu narodne, pučke, dakako, socijalističke kulture. U masovno nepisanim društvima, s vrlo slabim ili nepostojećim intelektualnim slojevima, to nije bilo moguće ostvariti bez makar implicitnog „povijesnog sporazuma“ s tradicionalnom inteligencijom, koliko god se Partija trudila ostati dirizistički „idejno budna“.

¹⁵ *Isto*, 201. Đilas tom prilikom nije mogao izdržati ne vratiti se na predratni „sukob na književnoj ljevici“, iako je Miroslav Krleža tada već ponovo bio čovjek velikog povjerenja Josipa Broza Tita:

„U toj borbi za idejno jedinstvo Partije ozbiljnu opasnost je predstavljala većina intelektualaca koji su se iz raznih pobuda bili okupili oko časopisa „Pečat“, od kojih su neki, kao na primjer Rihtman, vršili otvorenu reviziju temelja marksizma i praktično zastupali shvatanja identična s trockističkim, a neki počeli da izdaju publikacije (na primjer „Političko iskustvo“), otvoreno uperene protiv Partije i njene politike.

Postojala je ozbiljna opasnost da se sve druge antimarksističke i antipartijske grupe okupe oko „Pečata“ i iskoriste ga kao zastavu u borbi protiv Partije. U vezi s „Pečatom“ pred „Partiju se oštro postavilo pitanje borbe za odbranu teoretskih temelja marksizma-lenjinizma.

Ideološki obračun s grupom oko „Pečata“ značio je, ustvari, završni udarac u borbi za idejno-političko jedinstvo Partije i radničkog pokreta“ (*Isto*, 193). Bilo je to upozorenje pred neizbježne nove izazove, dakako, ponovo ljevičarske inspiracije, koji su za boljševičku partiju uvijek bili najopasniji: „Kroz savremenu buržoasku umjetnost orgijaju svakojaki kubisti, nadrealisti, egzistencijalisti, „umjetnici“ i „književnici“ tipa Pikasa i Sartra. „Umjetnost je laž koja omogućava približavanje istini“ (kaže Pikaso) – eto do kakvih čudovišnih zaključaka dolaze korifeji savremene buržoaske kulture“ (*Isto*, 226).

¹⁶ *Isto*, 220.

¹⁷ *Isto*, 221.

Gramscija.¹⁸ Međutim, vrlo je jasno postavio problem, rekli bismo, na gramscijeovski način. Ostvariti hegemoniju organske inteligencije, revolucionarni je imperativ!¹⁹

U iščekivanju „dana D“. Prema sjedničkim zapisnicima iz 1944/1945. akademske godine „Vijeće Mudroslovnog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu“ posljednji put je bilo sazvano 21. veljače za 3. ožujak 1945. godine na svoju četvrtu redovitu sjednicu.²⁰ „Duh vremena“ ponajbolje zrcale dopisi iz Rektorata Sveučilišta koji su tom prilikom priopćeni. Primjerice, „Rektorat je dostavio poziv Ministra narodne prosvjete, da i ovaj fakultet dade svoje mišljenje i prijedlog za nacrt nove zakonske odredbe o Hrvatskom sveučilištu čija je izradba povjerena Senatu, da je izvrši u roku ove škol[ske] godine. (...)“²¹ Legislativni aspekti svega onoga što se zbivalo na Sveučilištu u Zagrebu od 1941. do 1945. godine bili su otvoreno pitanje pa je tim značajnije uočiti da su ustaške vlasti u tome trenutku smatrale potrebnim poraditi na legitimitetu vlastite sveučilišne politike. (Možda je to bio i pokušaj kontriranja zakonodavnim aktima ZAVNOH-a!) Dok je prethodni dopis bio okrenut prema hipotetičkoj budućnosti, sljedeći je bio okrenut prema minule četiri godine u povijesti Sveučilišta u Zagrebu:

„Rektorat javlja, da je akcija oko pokretanja časopisa Hrvatskog sveučilišta već toliko napredovala, da se prema gradivo za prvi broj i moli, da fakulteti odrede svoje predstavnike u urednički odbor, koji bi se imao sastati u najkraće vrijeme.

Pozivlje podjedno na suradnju svu gg. profesore i moli dostavu popisa njihovih radova objavljenih u vremenu od početka 1941. do danas. Ti bi se popisi tiskali u spomenutom časopisu kao i u bulletinu kao prilogu časopisa; u koliko gg. vladaju jezicima, moli, da se naslovi tih radova prevedu na njemački i francuzki jezik (prekriženo „njemački i francuzki jezik“ i stoji „te jezike“ – D.R.).“²²

Nije bilo moguće istražiti što se zbilo s ovom inicijativom. Za pretpostaviti je da je ona ostala tek inicijativa jer su fakultetski profesori na istoj sjednici dobili još jednu obavijest iz Rektorata: „Rektorat obavješćuje, da s obzirom na ratne prilike nije u stanju tiskati Red predavanja za ljetno poljeće ove škol[ske] god. radi naročito velikih troškova i moli, da ga Dekanat izvjesi na svojoj oglasnoj ploči, što je već učinjeno.“²³ Bilo je i većih teškoća u redovitom održavanju nastave. Naime, „(p)ovodom žalbe sveuč[ilišnog] stožera, da slušači poimence vojnici za vrijeme dopusta veoma teško mogu pronaći pojedinu gg. profesore u svojim potrebama kao slušači /podpisi, programi, određivanje rokova za izpite i t.d./ moli Rektorat, da gg. profesori označe vrijeme uredovanja u pojedinim danima.“²⁴

¹⁸ Antonio GRAMSCI, *Pisma iz zatvora*, Zagreb 1951.

¹⁹ Nepunih pet godina kasnije Milovan Đilas je prvi odustao od tog koncepta i postao svoj najveći kritičar, ali i kritičar sustava moći u čijem je stvaranju imao respektabilni udio.

²⁰ Članovi Vijeća bili su redoviti i izvanredni profesori. Sljedeći među njima potvrdili su da su pročitali obavijest: «Prof. Barac, Barada, Barić, Cesarec, Deanović, Flumiani, Gavazzi, Haler, Hauptmann, Hondl, Horvat dr. I., Horvat dr. R., Ježić, Ivšić, Kombol, Majnarić, Matasović, Novak, Petz, Škreb, Šuklje, Vrkljan, Dugački, Filipović, Katalinić, Kurepa, Lopašić, Oppitz, Pataki, Pejnović, Šeper, Torbarina, Šoljan“. Sačuvan je teško čitljivi rukopisni zapisnik, koji, dakle, nije strojno prepisan, a ni dat na ovjeru članovima Vijeća (Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (dalje: AFFSuZ), Sjednički zapisnici 1944 – 5.). Zahvaljujem se dekanu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, prof. dr. sc. Damiru Borasu, koji mi je dozvolio koristiti fakultetski Arhiv te gosp. Ivanu Kurjaku, voditelju Arhiva, na kolegijalnoj pomoći u radu (D.R.).

²¹ AFFSuZ, Sjednički zapisnici 1944 – 5., sjednica od 03.03.1945., br. 151/45.

²² AFFSuZ, Sjednički zapisnici 1944 – 5., sjednica od 03.03.1945., br. 218/1945.

²³ AFFSuZ, Sjednički zapisnici 1944 – 5., sjednica od 03.03.1945., br. 232/1945.

²⁴ AFFSuZ, Sjednički zapisnici 1944 – 5., sjednica od 03.03.1945., br. 230/1945.

U isto je vrijeme, pripremajući se za ulazak u Zagreb, hrvatski Centralni komitet također imao teškoća funkcionalno povezati partijsko članstvo i aktiviste inače brojnih narodnooslobodilačkih odbora u Gradu te je 20. siječnja 1945. godine donijet zaključak s indikativnim obrazloženjem: „Kako nemamo tačnih podataka o stanju partijske organizacije i odbora u Zagrebu, odlučeno je odmah pozvati drugaricu Ružicu (Ružica Turković – B.V.) i Šabana (Norbert Veber – B.V.) u OK Zagreb i s njima se dogovoriti šta u pogledu rada u Zagrebu treba učiniti. Po pitanju Zagreba iz CK se zadužuje drug Mićo (Savo Zlatić – B.V.)“²⁵ Izvršenje zadatka bilo je izgleda mnogo teže nego što se pretpostavljalo jer CK KPH morao odlučiti o poduzimanju dodatnih mjera: „U Zagrebu su stalne provale. U organizaciju su se uvukli neprijatelji. Potrebno je što prije nešto učiniti. Nužno je već sada odrediti ljude u M[mjesni] K[omitet] Zagreb, kada mi dođemo tamo.“²⁶

Slom ustaške vlasti u Zagrebu, u svibnju 1945. godine, bio je slojevit i proturječan proces. Osobna svjedočanstva, poput posthumno objavljenih dnevničkih zapisa Josipa Horvata, još uvijek su autentičniji iskazi nego konfliktne historiografske spoznaje.²⁷ Prvi zapis u zapisnicima CK KPH nakon oslobođenja Zagreba s njime u vezi, od 1. lipnja i.g., svjedoči da su u masi Zagrepčana koji su ostali u Gradu dočekati „jugoslavensku vojsku“ bili mnogi za koje oslobođenje nije imalo isti smisao kao za zagrebačke komuniste i narodnofrontovske aktiviste: Ivan Krajačić Stevo (pored ostalog, čovjek br. 1 hrvatske OZN-e), koji je provevši mnoge dane u zagrebačkoj ilegali savršeno dobro bio obaviješten o političkim orijentacijama Zagrepčana, znao je da oslobođeni Grad tek treba politički „osvojiti“ i, dakako, kolika je s time u vezi moć simbola: „Kazali smo i napomenuli Mjesnom komitetu Zagreb da treba na svim zastavama da budu i crvene zvijezde. Međutim do danas to nije učinjeno, znači da nešto ne štima u partijskoj organizaciji.“²⁸ Vladimir Bakarić je taj dio rasprave o situaciji u Zagrebu lapidarno zaključio: „Nužno je prekontrolisati da li sve zastave imaju petokraku zvijezdu.“²⁹ Na istoj sjednici donijeta zaključeno je da se Četvrto zasjedanje ZAVNOH-a održi u Zagrebu, konačno u hrvatskome glavnom gradu, od 24. do 27. srpnja i.g., sa sljedećim ciljevima: „1. Izjave o političkim prilikama u Hrvatskoj (izjave članova KP, HRSS i Srba) i 2. Zagreb treba da nas čuje.“³⁰

²⁵ B. VOJNOVIĆ (pr.), *Zapisnici*, 37 (sjednica od 20.01.1945.).

²⁶ *Isto*, 40 (sjednica od 17.02.1945.).

²⁷ „6. Nedjelja (...) Svakog časa netko dojuri s vijestima. Nastala kao neka seoba naroda: ulice zakrčene kolonama automobila, kola, motocikla i bicikla, te pješaka: dapače i da neke djevojke odlaze s ruksacima. Kako sebi ti ljudi zamišljaju uzmak? I kuda, kamo? Pozivaju me da idem gledati, odbio. Tužno je i sramotno. (...)“ (Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943 – 1945*, Zagreb 1989., 228).

„7. – (...) Rano ujutro [...] u gradu simptomi bezvlađa. Naveliko se pljačkaju skladišta, zapravo ih je vojnika sama otvorila masi. Brašna i kava se prosiplju ulicama. Tek sada se vidi koliko je bilo hrane, koju nisu davali pučanstvu. (...)“ (*Isto*).

„U 1 / 2 5 govori na radiju Jurica Kumičić pozivajući građanstvo na mir, da mirno dočeka „jugoslavensku vojsku“. Sve skupa čudan finale. (...) Vele da bi Miro Majer imao pozdraviti ulazak partizanske vojske. Valjda sa cvijećem i hljbom i soli na tanjuru. Zapravo smiješna romantika. (...)“ (*Isto*, 229).

„8. – (...) Prošetao kroz Tuškanac. Putem sam se smijao kao dijete – četiri godine i mjesec dana nisi onuda smio prolaziti. Na toj sitnici osjetio da je došla sloboda, da ulazimo u nov život. (...) Na povratku kući čuo da su „luburice“ noćas klali po Zagrebu“ (*Isto*).

²⁸ 59. Na sjednici Biroa CK KPH od 15. rujna 1945. godine Ivan Krajačić je spočitavao „resorno“ odgovornim drugovima: „Ustaške platenice sa stražarnica još nisu ukinute u Zagrebu.“ (B. VOJNOVIĆ (pr.), *Zapisnici*, 37). O tadašnjoj Krajačićevoj moći neizravno svjedoči i Bogdan Radica: „Prilazim msgr. Svetozaru Rittigu. On je sav u idealima Strossmayera. Pribojava se ipak za sudbinu stanovitih ljudi. Kao i dr. Josip Smodlaka u Beogradu, i on trči od rukovodioca do rukovodioca, da spasava ono što se može spasiti. Ali šef Ozne Krajačić neminovno vodi svoju mašinu“ (Bogdan RADICA, *Hrvatska 1945*, Zagreb, 1992², 77).

²⁹ B. VOJNOVIĆ (pr.), *Zapisnici*, 61 (sjednica od 01.06.1945.).

³⁰ *Isto*, 65. Ako se od hrvatskih komuniste te narodnofrontovskih haesesovaca u Zagrebu i očekivalo da se javno reprezentativno oglase, „Srbe“ se u Zagrebu, ako je vjerovati upitnim iskazima Bogdana Radice, poslije svega što se dogodilo – dakako, onkraj granica „crvenog“ Zagreba – doživljavalo mnogo proturječnije: „Tako je odmah po ulasku

Prosvjetna politika u rascjepu i sporovi o sveučilišnoj autonomiji. ZAVNOH se u razdoblju od 1943. do 1945. godine postojano bavio prosvjetom i to kako praktično, u granicama mogućeg na oslobođenim područjima, tako i, uvjetno rečeno, strateški, dugoročnije promišljajući, s mnoštvom nedoumica, prosvjetnu politiku u oslobođenoj Hrvatskoj. Praktičnopolitički, to, izgleda nije značilo mnogo. U raspravama o sastavu Vlade FD Hrvatske – sudeći po spominjanim imenima mogućih ministara prosvjete i to samo kada su u pitanju Bakarićevi stavovi od 23. ožujka do 9. travnja 1945. godine – bilo je riječi o Stjepanu Prvčiću, Vanji Radaušu i Anti Vrkljanu.³¹ Svaki od njih implicirao je različitu prosvjetnu politiku. Otvoreno je pitanje koliko je stručno bilo važno tko će biti ministar, odnosno, kada i gdje je bila donijeta prethodna odluka o budućem funkcionalnom povezivanju stručnih škola i fakulteta s različitim, nadležnim ministarstvima sa ciljem da se školstvo transformira u skladu s potrebama obnove i razvoja Hrvatske i Jugoslavije.³² Takvim je pristupom nužno moralo biti dovedeno u pitanje tradicijski baštinjeno ustrojstvo Filozofskog fakulteta.

Transformaciji Mudroslovnog fakulteta u Filozofski fakultet u samome ishodištu prethodilo je izdvajanje Farmaceutskog odsjeka u poseban fakultet, a godinu dana kasnije, 1. lipnja 1946. godine, slijedilo je izdvajanje svih prirodoslovnih zavoda iz Filozofskog fakulteta i utemeljenje Prirodoslovno-matematičkog fakulteta.³³ Izdvajanje farmaceuta bilo je na prvoj (redovitoj) sjednici Vijeća Filozofskog fakulteta, održanoj 6. kolovoza 1945. godine, povod iskazivanju prvih nesuglasja s odlukom državnih vlasti, ali i za očitovanje konceptualnih i interesnih nesuglasica među samim profesorima. Skraćena zapisnička bilješka dovoljno je rječita.³⁴ Ne treba sumnjati da je očitovanje Filozofskog fakulteta s ovim pitanjem u vezi ubrzalo postupak stvaranja Prirodoslovno-matematičkog fakulteta.³⁵

partizana u Zagreb srpski element bio slobodan da po ulicama ispred svojih dućana vješa ćirilicom pisane natpise i srpske zastave iako je među Srbima bilo i četnika i okorjelih velikosrba-nacionalista“ (B. RADICA, *Hrvatska*, 36). U svibnju 1945. godine u Zagrebu su Srbi bili vrlo rijetki. Opstati su mogli samo u iznimnim slučajevima, dakako, ne kao Srbi, ali su već 1941. godine redom ostali bez svojih stanova i imovine. O povratnicima iz Srbije još uvijek nema istraživačkih radova, ali se iz objavljenih zapisnika CK KPH vidi da ih se u načelu dočekivalo s nepovjerenjem kao potencijalne protivnike, dakle, prije svega zbog političkih razloga, ali i zbog tipično partijskog nepovjerenja u njihove ratne biografije u Srbiji.

³¹ B. VOJNOVIĆ (pr.), *Zapisnici*, 41., 54.

³² Uredba Vlade NR Hrvatske od 20. srpnja 1945. o privremenom stavljanju pojedinih fakulteta ... pod vrhovni nadzor stručnih ministarstava (A. MILUŠIĆ, H. SIROTKOVIĆ, Sl. LANG, „Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja (1945-1954)“, u: Jaroslav ŠIDAK (gl. ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I*, Zagreb 1969., 189).

³³ „Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu osnovan je Uredbom Vlade NR Hrvatske od 1. lipnja 1946. a nastao je izdvajanjem prirodoslovnih zavoda Filozofskog fakulteta, ...(..)...jedna analiza prof. dr. H[rovoja] Ivekovića ujesen 1945. pokazala je da 6 fakulteta (Filozofski, Medicinski, Veterinarski, Farmaceutski, Tehnički i Poljoprivredno-šumarski) imaju ukupno čak 73 prirodoslovna kolegija. Zbog toga su prvobitni prijedlozi za osnivanje jednog prirodoslovnog fakulteta išli za tim da se izvrši potpuna koncentracija svih prirodoslovnih kolegija na Sveučilištu“ (A. MILUŠIĆ i dr., *Sveučilište*, 194-195).

³⁴ „Pitanje farmaceutskog odsjeka ovog fakulteta. S obzirom na činjenicu, da je osnovan Farmaceutski fakultet, dekan (Antun Barac – D.R.) obrazlaže, kako je potrebno, da se riješi pitanje, što će biti s farmaceutskim odsjekom našega fakulteta. Taj je osnovan zakonom, pa bi – formalno – mogao i dalje raditi. (...) Prof. Bazala se ne slaže s mišljenjem prof. Vouka. Samo je historijska slučajnost, što je farmaceutski odsjek nekada došao u sklop našega fakulteta. Interes je našeg fakulteta, da se brine za razgranjivanje filozofskih struka, a brigu za farmaceute da prepustimo drugome. (...) Prof. Novak kaže: treba govoriti iskreno, pa pitati, ne žele li naši profesori držati predavanja na farmaceutskom fakultetu? Prof. Vouk kaže, da se na to ne pomišlja, već treba dati stalozeno mišljenje o tom pitanju. Prof. Vrkljan pita, nije li osnivanjem farmaceutskog fakulteta tangirana univerzitetska autonomija, kad se nije pitalo filozofski fakultet (§ 12, toč. 7 i 9 te § 43 zakona o univerzitetima od 1928). (NB: Vrkljanovo pitanje je naknadno rukom upisano u zapisnik. – D.R.) (...) Rezultat glasanja: za prijedlog prof. Vouka glasovalo je 12, a za prijedlog prof. Bazale 6 članova Vijeća. Time je primljen prijedlog prof. Vouka. Za primjenu ove odluke izabran je odbor, u koji su ušli profesori: Katalinić, Flumiani, Vouk i Tučan.“ U daljnjim zapisnicima nema traga izvješću ovog odbora (AFfSuZ, Sjednički zapisnici 1945 – 6., sjednica od 06.08.1945.).

³⁵ Na sjednici Biroa CK KPH, održanoj 2. siječnja 1946. godine, Karlo Mrazović Gašpar obrušio se na sveučilišne profesore: „Na univerzitetu ima čitav niz nesposobnih profesora pa i ustaša. Trebalo bi nepoželjne ukloniti. Ministarstvo

U oba slučaja radilo se o problemima koji su i ranije, prije 1941. godine, bili na dnevnom redu, kao i o procesima koji su bili imanentni razvitku modernih srednjoeuropskih sveučilišta. Radikalne političke promjene 1945. godine omogućile su administrativno rješenje, koje je načinom provedbe i svojim implikacijama među sveučilišnim nastavnicima dugoročnije smanjivalo šanse za bolje razumijevanje partijskih modernizacijskih intencija, bar u onim vidovima koji nisu bili inkompatibilni sa shvaćanjima razvoja struke među kreativnijom tradicionalnom inteligencijom.

Spomenuća I. sjednica Vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu održana je nakon što se Vijeće već bilo sastalo na konstituirajućoj sjednici 18. srpnja i. g., kojom prilikom je profesor Antun Barac izabran za dekana Filozofskog fakulteta.³⁶ U radu I. redovite sjednice su sudjelovali: „Prisutni: red. prof. Babić, Bujas, Cesarec, Flumiani, Bazala, Gavazzi, Barada, Hondl, Hauptmann, Boranić, Novak, Deanović, Majnarić, Škreb, Vrkljan, Tućan, Schneider, Vouk, Skok, Salopek, Stjepanek; vanred[ni] prof. Petz; docenti: Antoljak, Dugački, Filipović, Pataki, Kurepa, Torbarina, Vuk-Pavlović“.³⁷ Bila je to velika većina onih koji su radili na Mudroslovnom fakultetu u ožujku iste godine. Budući da je AVNOJ 3. veljače 1945. godine donio odluku br. 132 „o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donijetih po okupatorima i njihovim pomagačima za vrijeme okupacije; (...)“, Sveučilište u Zagrebu i napose Filozofski fakultet bili su dužni provesti veliki broj postupaka, bilo da je bila riječ o institucionalnim propisima i nastavnom osoblju, bilo da se radilo o studentima, koji su se ispreplitali s postupcima pred vojnim sudovima, istragama OZN-e te s radom sudova za djela protiv nacionalne časti.³⁸ U službu su bili vraćeni nastavnici koje su endehaške vlasti bile umirovile ili jednostavno, otpustile. Kada je riječ o reviziji pravnih

predlaže da se podjela univerze izvrši na prirodosnanstveni i filozofsko-humanistički dio. Tako bi otpali neki profesori. Mislim da će trebati što prije pokrenuti neki list sa strogo odgojnim karakterom za profesore i učitelje» (B. VUJNOVIĆ (pr.) *Zapisnici*, 170). U raspravi koja je uslijedila izbilo je na vidjelo da između „narodne vlade“ i „revolucionarne avangarde“ ima ozbiljnih nesuglasica glede sveučilišne politike. Mika Špiljak je tako predlagao da Partija preuzme odgovornost za promjene na Sveučilištu: „Partijska jedinica profesora na univerzi žali se na ministarstvo i iznosi da na pravnom i filozofskom fakultetu nemamo nikakvog utjecaja, te da stari profesori nisu za ništa i da ima priličan broj asistenata koji bi ih mogli uskoro zamijeniti. / (...) Mislim da bi CK trebao da direktno rukovodi univerzom» (*Isto*, 171). Dušan Brkić bio je još rezolutniji: „Profesori na univerzi su masoni ili nezalnice i zatežu sa izborom novih profesora i asistenata. Trebati će neke penzionirati, a o svemu porazgovoriti sa našim profesorima» (*Isto*). Ivo Sarajčić nije se protivio partijskom prvenstvu na sveučilištu, ali je upozorio da postojeća školska komisija „po svom sastavu ne može zadovoljiti niti obuhvatiti univerzu» (*Isto*). Raspravu je zaključio Vladimir Bakarić obvezujući na promjene u načinu rada i na partijskoj i na državnoj strani: „Mislim da rad prosvjetne komisije ne zadovoljava, jer ona radi pod presijom (Ive – D.R.) Frola, koji ne zna što hoće, a niti ima pregleda. Njega će trebati zamijeniti kao i one oko njega ((Ivu – B.V.) Tošića, (Josipa – B.V.) Mišića, (Ivu – B.V.) Vrančića). Mislim da se rad ove komisije pretvorio u kabinetski i da se ona mora reorganizirati i po svom sastavu i po načinu rada. Mislim da ovih par profesora mora biti osnovni saradnik komisije. Također treba proširiti saradnju na SKOJ. Popunu komisije treba da sredi Tehek» (*Isto*, 171-172).

³⁶ Zapisnik se ne nalazi u inače vrlo preglednoj dokumentaciji, ali se iz sadržaja citiranog dnevnog reda u zapisniku 1. redovite sjednice Vijeća Filozofskog fakulteta, održane 6. kolovoza i.g., može obavijestiti da je zapisnik konstituirajuće sjednice pročitao i ovjeren („Zapisnik I. sjednice Vijeća Filozofskog fakulteta, održane 6. kolovoza 1945. u 9 sati prije podne...“, AFfSuZ, Sjednički zapisnici 1945 – 6., sjednica od 06.08.1945.). U prijelaznom razdoblju poslije 8. svibnja 1945. godine hrvatska je Vlada na pojedinim fakultetima Sveučilišta u Zagrebu imenovala svoje povjerenike čija je zadaća prije svega bila konstituirati fakultetska vijeća i provesti izbore za dekana. Na Filozofskom fakultetu povjerenik je bio prof. dr. Niko Majnarić, a za dekana je izabran prof. dr. Antun Barac, čovjek neupitne stručnosti i ustaški jasenovački uznik (A. MILUŠIĆ et al., *Sveučilište*, 191-192). Vidjeti: Antun BARAC, *Bijeg od knjige*, Zagreb 1965.

³⁷ AFfSuZ, Sjednički zapisnici 1945 – 6., sjednica od 06.08.1945. Ovaj članak, napominjem, ne može nadomjestiti dokumentarnu studiju o svibanjskim zbivanjima i pojedinačnim ljudskim sudbinama na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

³⁸ A. MILUŠIĆ, *Sveučilište*, 189. Također: *Odluka Predsjedništva ZAVNOH-a o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* od 24. travnja 1945. godine (vidi *Narodne novine FDH*, 2/1945) (B. VUJNOVIĆ, *Zapisnici*, 76).

akata, posebno onih personalne naravi, „(k)omisije su, međutim, priznale akademske naslove, diplome, ispite i semestre svima moliteljima za koje je nesumnjivo bilo utvrđeno da su postigli odgovarajuću stručnu spremu i da se svojim držanjem nisu ogriješili o interese narodnooslobodilačke borbe.“³⁹ Ovakvim postupkom vlasti su uspjele produbiti ratna, pa i predratna raslojavanja među nastavnicima i steći pouzdaniji uvid u mogući odnos pojedinih nastavnika prema daljnjim promjenama na Sveučilištu. U tome su se mogle, doduše, i prevariti jer je za neke profesore liberalnih uvjerenja nužnost distanciranja od ustaške baštine bilo jedno, a kritički odnos prema politici novih vlasti na Sveučilištu nešto drugo. Na spomenutoj sjednici profesor Vladimir Vrkljan dopisima je tražio očitovanje Vijeća Filozofskog fakulteta u dva slučaja koji su tangirali više ljudi.⁴⁰

Profesor Bazala još je upečatljiviji primjer čovjeka koji je podržavao promjene, ali mu je mnogo toga bilo strano u politici novih vlasti i naročito načinu vođenja politike. Novo doba je iziskivalo masovnu edukaciju te je na dnevni red bila došla i tradicija Pučkog sveučilišta. Bazala se izgleda bio ponadao da „zlatno doba“ Pučkog sveučilišta tek počinje: „Prof. Bazala podsjeća, da je Pučko sveučilište osnovano 1907. na njegov prijedlog, koji je iznio u ovome fakultetu. Svrha je te ustanove bila, da profesori iznose pred širi forum nešto od svoga rada, ali taj zadatak uvijek nije bio ispunjen, jer se nastavnici nijesu odazivali pozivu na suradnju. Danas je to pitanje aktuelnije nego ikada i potrebno je, da se rad Pučkog sveučilišta proširi. (...)“⁴¹ Ostao je bez riječi kada ga je dezavuirano ne neki političar nego njegov vlastiti kolega, profesor Vale Vouk: „Prof. Vouk podsjeća, da danas imamo Pučko sveučilište na široj bazi i pita, da li će se moći zadržati ime „Pučko“? Predlaže, da se nazove „Slobodni Univerzitet“.“⁴² Iako je Dekan tom prilikom predložio „da se svaki profesor obveže da održi nekoliko predavanja“, profesor Bazala nije mogao otprijeti takvu uvredu. Čim su se sustekli najnužniji uvjeti, napustio je svoje profesorsko mjesto, u trenutku kada je nakon izdvajanja Prirodoslovno-matematičkog fakulteta bio najpotrebniji, tj. u situaciji kada je studijski trebalo profilirati Filozofski fakultet kao fakultet društveno-humanističkih studija s nužnim filozofijskim utemeljenjem:

„Dekan prekida dnevni red i predaje riječ dru A. Bazali.

Dr. Bazala se obraća Vijeću kraćim govorom, u kojem konstatira da se navršilo punih 75 semestara, otkad je došao na katedru filozofije, a da je 94 semestra proveo u državnoj

³⁹ A. MILUŠIĆ, *Sveučilište*, 224. Prema istim piscima, zakon o sveučilišnom sudu časti stupio je na snagu 8. rujna 1945. godine. Svi nastavnici bili su dužni podnijeti svojem dekanatu izjavu, pisanu na posebnom obrascu, o svome „radu i djelovanju za vrijeme okupacije“. Provjere navoda i eventualno potrebne istrage rađene su na samom fakultetu, a fakultetske vlasti su odlučivale o sastavu povjerenstva. Nije bilo pravnog lijeka nakon donošenja odluka: „... na čitavom Sveučilištu bio je u prvoj polovini 1946. vođen postupak protiv 30-orice nastavnika: presuđeno je 5 a redovnom disciplinskom sudu predano 8 nastavnika; u 17 predmeta postupak je bio obustavljen... (...)...broj disciplinskih postupaka protiv nastavnika je bio malen, a postupak je u pravilu trajao dugo“ (*Isto*, 213).

⁴⁰ „Prof. dr. Vladimir Vrkljan dopisom pita, nisu li se dr. Mile Starčević i dr. Božidar Murgić /doktorirao u Beču, ovdje nostrificirao/ svojom službom okupatorima pokazali nedostojnima doktorskog naslova, tim više, što su kršeći autonomiju Sveučilišta povrijedili čl. 56 aneksa haške konvencije od 18. X. 1907. g. Nakon rasprave, u kojoj sudjeluju prof. Skok, Vrkljan i dr., Vijeće zaključuje, da se povjeri prof. Vrkljanu, da stvar izvidi, te je iznese pred Vijeće“ (AFfSuZ, Sjednički zapisnici 1945 – 6., sjednica od 06.08.1945., br. 605/1945.). „Isti moli, da se ispita, nije li putem, kojim su profesori njemačkog jezika iza 1943: dr. Gerhard Fricke, dr. Kretzenbacher, dr. Brinkmann došli na fakultet, povrijeđen čl. 56 aneksa haške konvencije. Istodobno predlaže, da se i protiv privatnog docenta dra. Ernesta Bauera podnese prijava komisiji za utvrđivanje ratnih zločinaca saradnjom s okupatorom. Vijeće zaključuje, da se povjeri prof. Vrkljanu, da stvar izvidi, te je iznese pred Vijeće“ (*Isto*, br. 727/1945.). Kao što je već rečeno, isti je profesor bio najoštriji kritičar odluke hrvatske Vlade o izdvajanju Farmaceutskog odsjeka: „Prof. Vrkljan pita, nije li osnivanjem farmaceutskog fakulteta tangirana univerzitetska autonomija, kad se nije pitalo filozofski fakultet (§ 12, toč. 7 i 9 te § 43 zakona o univerzitetima od 1928)“ (*Isto*).

⁴¹ „Zapisnik VII. redovite sjednice Vijeća ... održane 21. siječnja 1946.“ (AFfSuZ, Sjednički zapisnici 1945 – 46).

⁴² *Isto*.

službi. Smatra da je time ispunio svoju dužnost, pa se oprašta od vijeća, jer predaje molbu za umirovljenje.

Dekan zahvaljuje u ime vijeća dru Bazali ističući napose njegovu plodnu suradnju u raznim fakultetskim odborima, na uredbama, u sjednicama i sl.

Dr. Skok odaje priznanje dru Bazali za njegove rasprave u Vijeću, koje su uvijek išle u pravcu načelnosti, i želi, da još produži kroz idućih šest semestara, kojima bi zaokružio njihov ukupan broj.

Dr. Bazala pozdravlja članove Vijeća i odlazi.⁴³

Bilo je slučajeva da su vlasti bile suglasne s ostankom na Filozofskom fakultetu kvalificiranih nastavnika koji su bili postavljeni u endehaško vrijeme, ali su konflikti među profesorima osobne i/ili stručne naravi isključivali mogućnost da se postigne nužna suglasnost. Najduže su trajali prijepori pa i otvoreni sukobi u vezi s izborom dr. Stjepana Antoljaka na docentsko mjesto na predmetu „Novija narodna povijest“. Dok je profesor Barada podržavao Antoljakov povratak, profesor Hauptmann tome se odlučno protivio („Profesor Hauptmann odbija prijedlog kao neumjesan, jer smatra, da dr. Antoljak nema potrebne znanstvene spremne.“), što je izazivalo krajnje neugodne rasprave u kojima su se redovito očitovali profesori Šidak, Novak, Skok, Barac itd., i u kojima je prevladavalo mišljenje da treba otvoriti izbornu proceduru u kojoj će se ionako morati ocijeniti Antoljakov istraživački rad. Većina je na prijedlog profesora Novaka čak i prihvatila takav prijedlog (8 : 3), ali se dr. Stjepan Antoljak ipak nije vratio na Filozofski fakultet u Zagrebu.⁴⁴

S druge strane, kada je bila riječ o odlukama koje su bile bitne za akademsku autonomiju Filozofskog fakulteta, fakultetsko Vijeće je iskazivalo najvišu razinu kolegijalne solidarnosti. Tome je najbolji primjer slučaj izbora fakultetskih dekana u navedenim godinama. Bili su to Antun Barac 1945/1946., Nikola Majnarić 1946/1947., Miho Barada 1947/1948. i Stjepan Pataki (1948/1949. i 1949/1950.).⁴⁵ Isključivi kriteriji njihova izbora bili su unutrašnji fakultetski. Kada je za dekana trebao biti izabran profesor Miho Barada, pretpostavljajući da bi njegov izbor izvan fakulteta mogao izazvati neugodne prijepore pa i izazvati protivljenje, on sam nastojao ga je izbjeći:

„I. Izbor dekana za školsku godinu 1947-1948. Dekan konstatira, da je prema ranije postavljenom načelu red na profesoru Gavazziu.

Kako Vijeće prima na znanje izjavu profesora Gavazzija, da je on jednom već vršio dužnost dekana, na redu je prof. Barada. Premda on radi zdravstvenih razloga odbija, da izbor primi, Vijeće prihvaća prijedlog profesora Barada, da se načelo ne napušta, a zatim riješi pitanje profesora Barade.

⁴³ „Zapisnik I. redovite sjednice Fakultetskog vijeća održane 9. listopada 1946. ...“ (AFFSuZ, Sjednički zapisnici 1946 – 47).

Na istoj sjednici Vijeća Filozofskog fakulteta, Bazalinoj odluci o povlačenju u mirovinu prethodila je rasprava s dalekosežnim konceptualnim implikacijama u vezi s razvitkom Filozofskog fakulteta nakon izdvajanja prirodnoznanstvenih zavoda: „Profesor dr. Bazala predlaže, da se u vezi sa odvajanjem Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u zaseban fakultet nastava psihologije, ukoliko ova dolazi kao predmet uz povijest filozofije, logiku i spoznajnu teoriju, kao glavne struke, veže uz druge predmete humanističkog smjera, a polaganje ispita, da se vrši pred nastavnikom filozofije. U svom obrazloženju navodi, da za studente Filozofskog fakulteta nije dovoljno, da se upoznaju samo sa rezultatima prirodnoznanstveno orijentirane psihologije, nego je potrebno, da se upoznaju sa objašnjavanjem pojava svijesti i po njihovom socijalnom i kulturno historijskom domašaju.“ Izlišno je reći da je ostao u manjini među svojim kolegama.

⁴⁴ „Zapisnik VII. redovne sjednice Fakultetskog vijeća održane 3. srpnja 1947.“ (AFFSuZ, Sjednički zapisnici 1946 – 47).

⁴⁵ Stjepan DAMJANOVIĆ (ur.), *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Monografija*, Zagreb, 1998., 52.-53.

Pristupa se glasovanju; (...)

Profesor Barada 11 glasova, Gavazzi 1 i Majnarić 1.

Dekan proglašava izbor profesora Barade. Pošto prof. Barada ponovno izjavljuje, da radi bolesti ne može primiti izbora

Vijeće pristaje uz prijedlog profesora Barca, da se njegova odreka zasad ne uvaži.⁴⁶

Dakle, profesor Antun Barac koji je imao najviše oficijelnog legitimiteta očitovati se o ovome pitanju, bio je najodržavljivi zastupajući stav da se redosljed obnašanja dekanske dužnosti ne napušta! Sukobi u vezi s docentskim mjestom dr. Antoljaka ovom prilikom uopće nisu došli do izražaja te je profesor Miho Barada odradio čitav svoj mandat.⁴⁷ Isto tako, kada se trebalo izjasniti o načelnim pitanjima zakona o Sveučilištu u Zagrebu, „(p) oslije kraće diskusije vijeće jednoglasno zaključuje, da se održi jedinstvo Hrvatskog sveučilišta kao znanstvene ustanove, koja podliježe samo Ministarstvu prosvjete u Nar[odnoj]. republici Hrvatskoj.“⁴⁸

Na istoj toj sjednici, dakle, pune dvije godine poslije rata, Vijeće je odobrilo krajnje restriktivno sudjelovanje predstavnika sve brojnijih asistenata i postupno sve mnogobrojnijih studenata u radu fakultetskog Vijeća:

„5/1/ predstavnici asistenata mogu prisustvovati sjednicama Fakultetskog vijeća, u njima mogu iznositi svoja mišljenja, ali im ne pripada pravo glasa.

5/2/ ako Fakultetsko vijeće nađe za potrebno može pozvati na sjednicu i predstavnike studenata, da izlože svoja mišljenja po nekim pitanjima, ali bez prava glasa. /Spis broj 977 – 1947/“⁴⁹

Dakle, u vrijeme kada narodnofrontovski Narodna sveučilišna omladina, Savez komunističke omladine Jugoslavije, sindikati, Komunistička partija hrvatske, napose među studentima, imaju velik utjecaj u sveučilišnoj i fakultetskoj svakodnevnici, granica njihove noći zaustavlja se pred fakultetskom Vijećnicom i Upravom. Pogrešno bi bilo misliti da Uprava često nije raspravljala sa studentima! Tih je rasprava bilo mnogo i daleko od toga da su bile idilične, ali su profesori pridržavali isključivo pravo izjašnjavati se u ime Institucije.⁵⁰ Bilo

⁴⁶ „Zapisnik VII. redovne sjednice Fakultetskog vijeća održane 3. srpnja 1947.“ (AfsuZ, Sjednički zapisnici 1946 – 47).

⁴⁷ Ako je konsenzus među profesorica bio moguć u kritičnim situacijama, statusna hijerarhija je u to doba oskudice imala veliku težinu u odnosima među nastavnicima. Kada se dr. Vladimir Filipović usudio postaviti pitanje kriterija za dodjelu obećanih stanova, dobio je sljedeći odgovor: „Na pitanje dra. Filipovića, zašto docenti nisu uneseni u popis za stanove, prof. Barac konstatira, da ih je on u taj popis uvrstio, ali da se u prijedlogu o istaknutim naučnim radnicima upravljao propisima zakona. Priznanje za istaknutoga naučnog radnika može, uostalom, zatražiti svaki privatnik“ („Zapisnik izvanredne Vijeća Filozofskog fakulteta, održane 30. siječnja 1946. ...“ (AfsuZ, Sjednički zapisnici 1946 – 47).

⁴⁸ „Zapisnik XI. izvanredne sjednice Vijeća ... održane 4. lipnja 1946.“ (AfsuZ, Sjednički zapisnici 1945 – 46). Cijela partijska strategija o funkcionalnom povezivanju rada i obrazovanja uz funkcionalno posredovanje vladinih ministarstava time je „pala u vodu“, ali, dakako, strukovno raščlanjivanje Sveučilišta u Zagrebu nije bilo moguće dovesti u pitanje. Društvene razvojne potrebe bile su suviše velike! Međutim, „eksplozija“ u razvoju visokoškolskog obrazovanja u Hrvatskoj u sljedeća dva desetljeća i konceptualno znanstveno-nastavno integriranje Sveučilišta u Zagrebu bili su sve prije nego usklađeni, što je dijelom posljedica neusuglašenosti u kasnim 1940-im godinama.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Kada su se fakultetski sindikati javili Dekanu s prijedlogom o organizaciji „stahanovskog“ natjecanja između zagrebačkog, ljubljanskog i beogradskog Filozofskog fakulteta, ovaj je bio krajnje rezolutan: „U vezi s pitanjem izvještaja o takmičenju s beogradskim i ljubljanskim fakultetom dekan izražava mišljenje, da je zadatak sveučilišnog nastavnika u prvom redu gajenje nauke i nastave. Svaki drugi rad odvodi ih s onoga zašto su pozvani. Sindikati imaju u današnje vrijeme svoje zadaće, ...“ („Zapisnik XI. izvanredne sjednice Vijeća ... održane 4. lipnja 1946.“ (AfsuZ, Sjednički zapisnici 1946 – 47)).

je to doba stalnog povećanja broja studenata, više studentica nego studenata, s time što je socijalni status upisanih objektivno favorizirao one sa završenim gimnazijskim obrazovanjem, neovisno o oficijelnim intencijama, Filozofski fakultet uz stalne ustrojbene promjene ipak postupno uvodio u mirnija vremena.⁵¹

A onda je izbio sukob „Tito-Staljin“, koji je imao mnogo više implikacija nego što je bila u prvi mah najdramatičnija „istraga kominformovaca“. Jugoslavenski sukob s Kominformom zbio se u trenutku kada su Filozofski fakultet i Sveučilište u Zagrebu razvojno bili u usponu. Što se sve dešavalo u partijskom raslojavanju na Sveučilištu, ostaje istražiti, ali sumarni podaci, kao što su i navedeni Mike Špiljaka, upućuju na pretpostavku da je Partija izgubila znatan dio vlastitog podmlatka na Sveučilištu.⁵² Međutim, sukob „Tito-Staljin“ otvorio je i na Sveučilištu u Zagrebu nove procese i među komunistima i među nekomunistima, a Partiju usmjerio prema traženju novih rješenja otvorenih pitanja. Brojna ranije otvorena pitanja su postala bespredmetna u partijskom traženju svoga novog legitimiteta u hrvatskoj intelektualnoj javnosti.⁵³

Taj je proces u Hrvatskoj u ponečem počeo i prije 1948. godine. Jedan od velikih projekata Komunističke partije Jugoslavije nakon 1945. godine bile su partijske škole. Izgleda da nikada nije bilo dosljedno raspravljeno koncepcijsko pitanje je li riječ o školama koje će osposobljavati aktiviste da obavještenije i uspješnije obavljaju svoje partijske poslove ili o teorijski i praktično usmjerenim „kovačnicama“ nove, „organske inteligencije“. U svakom slučaju, u poslijeratnim oskudicama, pored pomanjkanja jasnih programskih smjernica, literature (o udžbenicima da ne govorimo!), kvalificiranih nastavnika, internatski tip Partijske škole – koji je za ljude, nerijetko skromnih znanja, izašle iz ratnih šokova i željnih drugačijeg života bila svojevrsna konfinacija, makar i usred Zagreba (Tvrtkova ulica) – moglo se održavati u životu samo s najvećim naporima.⁵⁴

U Birou CK KPH ipak je bilo ljudi koji su bili uvjereni da Partijsku školu treba razvijati kao ambicioznu kadrovsku instituciju. Međutim, bilo je i drugačijih stavova pa je Nikola Sekulić Bunko bio mišljenja „da bi trebalo forsirati dobijanje izvjesnog općeg obrazovanja prije nego što se dođe u školu.“⁵⁵ Presudan je bio stav „druga Vlade“ da „moramo tražiti da opće obrazovanje bude uslov za školu.“ Ovdje je mnogo važnije i drugo njegovo „mišljenje“ – „da se historija filozofije i filozofske teme izbace iz (Partijske – D.R.) škole.“⁵⁶ Drugim riječima, ako netko hoće „filozofirati“ neka upiše Filozofski fakultet! Neovisno o tome što je sve motiviralo Vladimira Bakarića da spriječi razvoj zagrebačke Partijske škole u smjeru

⁵¹ Unutrašnja reorganizacija Filozofskog fakulteta 1948. godine, kojom je osnovano 12 studijskih grupa, koje se moglo studirati jednopredmetno i dvopredmetno, bila je i stručno i društveno veliki uspjeh, koji je u tadašnjim uvjetima, pored ostalog, omogućio nove promjene i u uspješnijem studiranju, višoj materijalnoj osnovi studija, kvalitetnijem izvođenju nastave itd. (Stjepan DAMJANOVIĆ, *Filozofski fakultet*, 17, 19).

⁵² Sljedeće je istraživačko pitanje jesu li kolektivno stigmatizirani „inforbirci“ – što god to pojedinačno bilo, a situaciono je zaista svašta značilo – bili izgubljeni za struke, pa, prije ili kasnije, i za Sveučilište.

⁵³ Socijalna struktura studenata Sveučilišta u Zagrebu nije se mijenjala onako kako deklarativno htjelo jer je i u upisnoj politici prevladao stav koji je praktično preferirao gimnazijske maturante. K tome, razina studentskog standarda je bila toliko niska da je razmjerno, tj. imajući na umu hrvatsko društvo, bilo malo radničke i seljačke djece koja su mogla završiti studij: „Po socijalnom sastavu studenata na početku ovog razdoblja (tj. 1945.-1954. – D.R.) najveći postotak otpada na djecu službenika (46%). Slijede djeca obrtnika (18%), poljoprivrednika (11%), radnika (6%) i ostalih odnosno nepoznatih zanimanja (19%). Na kraju razdoblja imamo ovaj raspored: djeca službenika i umirovljenika (53,5%), poljoprivrednika (15%), radnika (10,7%), obrtnika (9,5%), te djeca ostalih odnosno nepoznatih zanimanja (12%)“ (A. MILUŠIĆ et al., *Sveučilište*, 226).

⁵⁴ O tome svjedoče razmjerno brojne obavijesti u: B. VOJNOVIĆ (pr.), *Zapisnici*.

⁵⁵ B. VOJNOVIĆ (pr.), *Zapisnici*, 401 (sjednica od 28.10.1947.).

⁵⁶ *Isto*.

„kovačnice“ partijske inteligencije, „dijalektički materijalizam“ u Hrvatskoj u biti je ostao u embrionalnom stanju i nestalo ga je presudnim doprinosom mladih fakultetskih marksista, ljudi koji će u 1960-im godinama utemeljiti *Praxis*, jednim, da ne kažemo i dobrim dijelom zbog ovakva „mišljenja“ čelnog čovjeka Komunističke partije Hrvatske.

Umjesto zaključka. Bogdan Radica, pišući o brojnim svojim razgovorima u Zagrebu, nakon oslobođenja Grada, bio je vrlo nezadovoljan načinima reagiranja ljudi, posebno intelektualaca: „U Zagrebu se radilo isključivo o tome kako da se zaboravi jučerašnja prošlost, opterećenje činjenicom da je u njemu bilo središte NDH, i kako da se prešuti hrvatstvo!“⁵⁷ Ili, još drastičnije: „Naša je inteligencija amoralna, i od jugoslavenskog nacionalizma preko hrvatskog separatizma i frankovluka prilazi komunizmu, a da pri tome nema ni sjenke skrupula. Miroslav Krleža imao je pravo, kad je o svemu tome godinama pisao u svojim polemikama.“⁵⁸ Međutim, isti taj Miroslav Krleža, sudeći ne samo prema izvješću Josipa Horvata, istih tih dana kao da je bio zaboravio što je kome spočitavao u nekim drugim vremenima: „7. (...) Pošao do Julija Benešića. Veli mi da Fric Krleža djeluje umirljivo i spašava intelektualce u viru revolucije. (...)“⁵⁹ Krleža je mnogo bolje shvaćao da je na vlast došla „titoistička“ Komunistička partija Hrvatske, odnosno, Jugoslavije, koja ga je proskribirala kao „pečatovca“, ali koja je bila sposobna u finalu narodnooslobodilačkog rata, izgleda, jedina u Europi na ratištu organizirati kongres kulturnih radnika.⁶⁰ Krleža je to shvatio – da li doista samo iz straha – kao civilizacijski šansu?

FACULTY OF HUMANITIES IN ZAGREB IN THE REVOLUTIONARY TRANSITION (1945–1948)

Summary: A history of the Faculty of Humanities (*Filozofski fakultet*) of the University of Zagreb at the period between the end of the WWII and the Tito-Stalin conflict (1945-1948) is about one of the most important institutions of the Croatian culture (established in 1669, founded as a modern university institution in 1874) under new conditions of the Croatian/Yugoslav Communist Party-state, emerging out of the collapse of the Ustashi Independent State of Croatia (1941-1945). It is the history of its academic community facing, on one side, officially imposed rules of a „Vergangenheitsbewältigung“, that is to say reconsideration of its academic experience under the Ustashi regime and, on the other side, uncertainties of the Croatian society undergoing far-reaching „revolutionary transformation“. The article is a result of researches based on unpublished primary sources (minutes of the Faculty Council, 1945-1948) and on recently published sources (Minutes of the Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Croatia, 1945-1958). It has come out that the Faculty Council (including not a single Party member) and the Party leadership, in spite of all kinds of differences and occasional conflicts have succeeded to find out pragmatic solutions for numerous problems of the Faculty. Redefining Faculty curricula up to 1948, admitting many more students to study at the Faculty under prescribed conditions, acquiring a considerably

⁵⁷ Bogdan RADICA, *Zagreb*, 20.

⁵⁸ *Isto*, 78.

⁵⁹ Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 238.

⁶⁰ Kongres umjetnika i kulturnih radnika Hrvatske održan je u Topuskom od 25. do 27. lipnja 1944.

more numerous teaching positions, etc., could not have been realized without at least implicit official recognition that traditional academic institutions function under rules which are not to change arbitrarily, as well as without recognizing that societal changes taking place are not accidental ones.

Keywords: Faculty of Humanities, University of Zagreb, traditional intellectuals, Croatia, party-state, revolutionary transition, social development

Izvori i literatura:

Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (dalje: AFFSuZ), Sjednički zapisnici 1944 – 5., 1945 – 46., 1946 – 47., 1947 – 48.

Branislava VOJNOVIĆ (pr.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952. Svezak 1. 1945-1948.*, Zagreb 2005.

Antun BARAC, „Sveučilište i naučni rad“, *Sveučilišni vjesnik*, 1. X 1950.

Antun BARAC, *Bijeg od knjige*, Zagreb 1965.

Aldo dr. BUJEVIĆ, *O nekim pitanjima socijalne i zdravstvene zaštite studenata u Zagrebu (doktorska disertacija)*, 1961.

Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan (1989-1990). Post mortem II*, Zagreb 1990.

Stjepan DAMJANOVIĆ (ur.), *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Monografija*, Zagreb, 1998.

Milovan ĐILAS, „Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu“, *V kongres Komunističke partije Jugoslavije 21 – 28 jula 1948. Stenografske beleške*, Beograd 1949., 221.

Aleksandar FLAKER, „Asistentska pitanja“, *Sveučilišni list*, 2/1951., br. 30.

Antonio GRAMSCI, *Pisma iz zatvora*, Zagreb 1951.

Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943 – 1945*, Zagreb 1989.

Marijan HORVAT, „280-godišnjica visokoškolske nastave u Zagrebu“, *Sveučilišni list*, 1/1950., br. 1, 4.

Mrvoje IVEKOVIĆ, „Trebalo li reformirati Sveučilište?“, *Narodna prosvjeta. Organ Ministarstva prosvjete Federalne Hrvatske*, 1/1945., br. 4-6, 7-8.

Mrvoje IVEKOVIĆ, „O potrebi osnivanja prirodoslovnog fakulteta na Sveučilištu“, *Narodna prosvjeta. Organ Ministarstva prosvjete Federalne Hrvatske*, 1/1945., br. 7-8, 3.-5.

Milan KANGRGA, „Značenje časopisa ‚Praxis‘ i ‚Korčulanske ljetne škole‘ za kulturu i razvitak Hrvatske“, Tomislav BADOVINAC (ur.), *Titovo doba: Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, Zagreb, 2008., 535.-547.

Stanko LASIĆ, *Krleža. Kronologija života i rada*, Zagreb 1982.

A. MILUŠIĆ, H. SIROTKOVIĆ, Sl. LANG, „Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja (1945-1954)“, Jaroslav ŠIDAK (gl. ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I*, Zagreb 1969.

Andrija MOHOROVIČIĆ, „O stabilizaciji režima studija na Sveučilištu“, *Studentski list*, 1948., br. 11.

Bogdan RADICA, *Hrvatska 1945*, Zagreb 1992².

14. PRILOG IZUČAVANJU SUDA ČASTI NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU

Momčilo Mitrović

Sažetak: Prikazana slika represije nad profesorima Beogradskog univerziteta u prvi mah izgledala je drastično, baš ovako kako je u radu opisano. Međutim, vrlo brzo posle 1945/1946. godine, mnogi od profesora bili su prećutno rehabilitovani, nađena su im radna mesta ili su vraćeni u proces nastave. To jedino nije bio slučaj sa profesorima koji su izašli iz zemlje i trajno ostali van domašaja represije koju su njihove kolege morali na Beogradskom univerzitetu da istrpe. Rad je pisan na osnovu dokumentacije koja je dugo vremena bila recetna i čuva se u Arhivu Srbije Železnik.

Cljučne riječi: Beogradski univerzitet, represija, prećutna rehabilitacija

Obnova Beogradskog univerziteta prema zamisli nove vlasti išla je u dva smera: kao obnova materijalne osnove Univerziteta u najširem smislu reči i kao „obnova njegovih duhovnih vrednosti“. Pod ovim drugim podrazumevano je „razbijanje fašističkih lanaca kojima su okupator i izdajnici okovali, ali nisu ugušili Beogradski Univerzitet“.¹ Konkretno je to značilo „likvidiranje svih fašističkih zaostataka“ u ustanovi i kod zaposlenog osoblja. Ukinute su i obesnažene uredbе, odluke, postavljenja i unapređenja iz vremena okupacije i formirana specifična institucija Suda časti za ocenu „moralnog prava“ daljeg rada nastavnika na Univerzitetu.

Sudovi časti su na Univerzitetu činili deo celokupne obnove univerzitetskih institucija. Radili su u okviru Komisije za obnovu Univerziteta i bili samo jedan segment „duhovne obnove“. Imali su svoju autonomnost, Pravilnik o radu uređen samo za potrebe Suda časti na Beogradskom univerzitetu, a potvrđen od Povereništva za prosvetu u decembru 1944. godine. Odluke Suda časti Beogradskog univerziteta potvrđivalo je Povereništvo, odnosno Ministarstvo pravde i, koliko smo mogli utvrditi, svi predlozi Suda o uklanjanju profesora i ostalih sa fakulteta su potvrđivani.

¹ Arhiv Srbije, (u daljem tekstu: AS), Komisija za obnovu B. U. – Saopštenje Komisije za obnovu Univerziteta, 19. 5. 1945. godine.

Sud časti je radio na osnovu Pravilnika o Sudu časti Beogradskog univerziteta. U njemu je rečeno da Sud ima 11 članova, koje bira opšti skup nastavnog i pomoćnog nastavnog osoblja. Imao je predsednika, dva potpredsednika i sekretara, a punovažne odluke donosio je sa najmanje sedam članova.

Cilj suđenja (čl. 5 Pravilnika) je bio da utvrdi koji nastavnici i njihovi pomoćnici „moraju biti uklonjeni sa Univerziteta ili kažnjeni s obzirom na dela kojima su se ogrešili prema svome narodu ili prema autonomiji, tradiciji i interesima Univerziteta“.

Sud je odluke donosio prema „svome slobodnom uverenju“ i na osnovu odgovarajućih pozitivnih propisa AVNOJ-a, ASNOS-a i duha „prava i pravde NOB, kao i na osnovu prakse i duha univerzitetske autonomije i tradicije“. Nadležnost Suda odnosila se na sve nastavnike i njihove pomoćnike koji su se zatekli na Univerzitetu 6.4.1941. godine. Suđeno je za dela „zločina i prestupa kojima su se nastavnici i njihovi pomoćnici ogrešili o svoj narod ili o autonomiju, tradiciju, interes, čast ili ugled Univerziteta“ (čl. 8 Pravilnika).

Prilikom izricanja kazni cenjeno je da li je delo izvršeno dobrovoljno ili ne, da li je moglo biti izbegnuto, koliko je okrivljeni star, kako se drži pred sudom i slično. Član 11 Pravilnika je predviđao kazne:

a) udaljenje sa Univerziteta i predavanje sudskog materijala nadležnim sudovima van Univerziteta;

b) udaljenje sa Univerziteta;

c) ukor koji povlači sa sobom nenapredovanje u službi za vreme koje će Sud odrediti;

d) opomena.

Postupak za pokretanje suđenja nastavnika mogle su inicirati razne institucije, ali i članovi nastavničkog kolegijuma. Sud je zatim određivao svoja tri člana, koji su proveravali navode i saslušavali „okrivljenog“.

Sud je mogao suditi i odsutnim licima, s tim da je predviđeno obnavljanje postupka pri povratku nastavnika u zemlju.

Pravilnik je, dalje predviđao postupak donošenja odluka, izuzeće sudija i slično. Protiv odluka Suda časti nije bilo pravnog leka, one su postajale „odmah pravosnažne i izvršne“.²

² AS, Komisija za obnovu Univerziteta, Sud časti (u daljem tekstu: AS, Sud časti), f. 1, nesređeno. PRAVILNIK O SUDU ČASTI BEOGRADSKOG UNIVERZITETA

I Sastav suda

Čl. 1. - Sud časti Beogradskog univerziteta ima 11 članova. Članove suda bira opšti skup nastavnog i pomoćnog nastavnog osoblja Univerziteta, a na predlog Komisije za obnovu Univerziteta.

Čl. 2. - Svaki član opšteg skupa Univerziteta može biti izabran za člana suda časti.

Čl. 3. - Sud časti se, po izboru, konstituiše i bira sebi predsednika, dva potpredsednika i sekretara.

Čl. 4. - Sud časti donosi punovažne odluke ako je prisutno najmanje 7 članova suda.

II Cilj, sredstva i nadležnost suda

Čl. 5. - Cilj suđenja suda časti je da utvrdi koji nastavnici i njihovi pomoćnici moraju biti uklonjeni sa Univerziteta ili kažnjeni s obzirom na dela kojima su se ogrešili prema svome narodu ili prema autonomiji, tradiciji i interesima Univerziteta, da bi se omogućilo kako pravilan razvoj Univerziteta, tako i razvoj samih tih nastavnika i njihovih pomoćnika.

Čl. 6. - Sud časti će po svome slobodnom uverenju ocenjivati i suditi u duhu odgovarajućih pozitivnih propisa AVNOJ-a i ASNOS-a, u duhu prava i pravde narodno-oslobodilačke borbe, kao i na osnovu prakse i duha univerzitetske autonomije i tradicije.

Čl. 7. - Sud časti je nadležan da sudi svima nastavnicima Univerziteta i njihovim pomoćnicima koji su se zatekli na Univerzitetu 6 aprila 1941 godine.

III Dela

Čl. 8. - Dela, po kojima će Sud časti suditi, jesu zločini i prestupi kojima su se nastavnici i njihovi pomoćnici ogrešili o svoj narod ili o autonomiju, tradiciju, interes, čast ili ugled Univerziteta.

Sud časti na Univerzitetu je radio od kraja 1944. do polovine maja 1945. godine. Za to vreme „ocenjeno je držanje 370 nastavnika i asistenata Beogradskog Univerziteta i fakulteta u Skoplju i Subotici“.³

Za Sud časti na Beogradskom univerzitetu prvi put se javno saznalo nakon saopštenja Komisije za obnovu Univerziteta, u kome se osim imena profesora koji su odgovarali pred sudom časti, nalaze i indikativni sadržaji o stanju duha u ovoj visokoškolskoj ustanovi. U saopštenju Komisije se kaže:

IV Kazne

Čl. 9. - Sud izriče kazne uzimajući u obzir da li je delo izvršeno dobrovoljno ili ne; da li je moglo biti izbegnuto; da li su slična dela i ukoliko bila izbegnuta i td.

Čl. 10. - Sud će naročito uzeti u obzir iskrenost, svest o krivici i uopšte držanje koje vinovnik ima pred Sudom časti.

Čl. 11. - Kazne su:

- a) Udaljenje sa Univerziteta i predavanje sudskog materijala nadležnim sudovima van Univerziteta;
- b) Udaljenje sa Univerziteta;
- v) Ukor koji povlači za sobom nenapredovanje u službi za izvesno vreme koje će sud odrediti.
- g) Opomena.

V Postupak

Čl. 12. - Postupak protiv pojedinog nastavnika pokreće se na osnovu:

- a) materijala koji Sudu bude dostavljen od Komisije za obnovu Univerziteta i drugih javnih vlasti i ustanova;
- b) odgovora na pitanja koja će Sud časti uputiti nastavniciima u okviru ankete o radu na Univerzitetu za vreme okupacije;
- v) prijave podnete od strane članova nastavničkog kolegijuma.

Čl. 13. - Materijal koji služi za pokretanje postupka protiv jednoga nastavnika predaće Predsednik suda istražnim većima sastavljenim od tri člana Suda časti koji će sprovesti istragu pribirajući sav materijal koji protiv okrivljenog nastavnika stoji. Određeni član Suda saslušaće zatim okrivljenog nastavnika, izložiti mu šta se protiv njega iznosi i kakvi dokazi o tome postoje. Posle toga, on će pribirati sve dokaze koje je okrivljeni nastavnik upotrebio u svojoj odbrani ukoliko je njihovo pribiranje moguće. O svakom saslušanju sastavljaće određeni član zapisnik koji će potpisati lice koje je saslušano i određeni član Suda koji je saslušanje obavio.

Čl. 14. - Postupak se može voditi svojom krivicom odsutnim licima. Lice koje bude u odsustvu osuđeno može tražiti po povratku da se postupak ponovi po njegovom povratku pred ovim sudom ako još bude funkcionisao ili pred odgovarajućim univerzitetskim Disciplinskim sudom.

Čl. 15. - Ne može kao sudija učestvovati u suđenju konkretnog slučaja:

- 1) Lice koje je delom o kome se sudi moralno i materijalno oštećeno;
- 2) Lice koje je sa optuženim u krvnom srodstvu do IV stepena ili u srodstvu po tazbini do III stepena zaključno, kao ni lice koje je sa optuženim u kumstvu bilo krštenom ili venčanom;
- 3) Lice koje u konkretnom slučaju učestvuje kao svedok.

Optuženi može tražiti sa razloga otvorenog neprijateljstva ili verovatno pristrasnosti, izuzeće pojedinih članova Suda, no ni u kom slučaju ne može tražiti ovo izuzeće za više od tri člana Suda.

Odluku o isključenju odnosno izuzeću donosi Sud bez učešća označenog sudije.

Čl. 16. - Kad istražno veće završi svoj rad po pojedinom predmetu ono će ga sa svojim izveštajem u kome će rezimirati rezultate istrage dostaviti plenumu Suda časti.

Plenum Suda časti po ovome donosi svoju odluku ako nalazi da je stvar dovoljno ispitana.

Presuda glasi da je optuženi kriv i da se osuđuje na kaznu ili da nije kriv i da se oslobađa optužbe. Svaka odluka mora biti temeljno obrazložena.

Odluka se donosi prostom većinom glasova. U slučaju podele glasova pribrajaju se glasovi najnepovoljniji po krivca glasovima manje nepovoljnim dok se ne postigne većina. Presudu potpisuju svi članovi koji su učestvovali u suđenju.

Većanje i glasanje je tajno. O većanju i glasanju se pravi zapisnik. Sudije koje su ostale u manjini mogu u tom zapisniku izložiti razloge svog odvojenog mišljenja.

Čl. 17. - Protiv presude Suda časti nema mesta pravnom leku i ona je odmah i pravosnažna i izvršna.

Osudnu presudu na udaljenje sa Univerziteta Sud časti preko Komisije za obnovu Univerziteta dostavlja upravnoj vlasti na izvršenje.

Kaznu ukora i opomene izvršuje Predsednik suda časti odmah po saopštenju presude.

Čl. 18. - Svršene predmete i ostalu svoju arhivu Sud časti predaje na čuvanje Komisiji za obnovu Univerziteta.

³ AS, Sud časti, f. 1, nesređeno.

Beogradski Univerzitet u staroj Jugoslaviji, uprkos svih naleta reakcije uspevaio je da održi ugled najveće državne ustanove u kojoj se gaji sloboda misli i sloboda naučnog stvaranja, blagodareći saradnji najboljeg dela nastavnika i napredne, borbene i radne studentske omladine. Otuda je naš Univerzitet bio često nišan za strani i domaći fašistički bes. Kad je silom ušao u našu zemlju, okupator se bacio svom snagom svog varvarstva na najvišu prosvetnu ustanovu srpskoga naroda. Prve i poslednje bombe, koje je bacio na Beograd, pale su na Univerzitet. Materijalne štete koje su načinjene institutima, laboratorijama i čitavim fakultetima su ogromne i često neprocenjive. Prema prikupljenim podacima, koji će se objaviti u posebnoj knjizi namenjenoj našoj i svetskoj kulturnoj javnosti, jasno će se videti slika najvećeg i strašnog zločina prema naučnim ustanovama i kulturi koje su hitlerovski varvari počinili u našoj zemlji. Šteta naneta ovim razaranjima i uništavanjem stvarno je neprocenjiva, jer među uništenim kulturnim spomenicima se nalaze i takvi koji se ne mogu ni zameniti ni nadoknaditi, pa prema tome ni ciframa izraziti.

Svoju mržnju prema našem narodu i njegovoj kulturi, okupator nije iskalio samo u materijalnim razaranjima. On je pokušao da moralno i intelektualno uništi i ponizi Beogradski Univerzitet, da ga kazni što je negovao i branio slobodu i istinu. U tome kao i u svemu drugom našao je svoje pomagače na žalost i u redovima nastavnika. Pošto je uklonio, mučio, zatvarao i ubijao sve najbolje nastavnike i studente koji su ostali verni slobodi svog naroda i nauke, okupator i njegovi domaći pomagači su pokušali da fašiziraju Beogradski Univerzitet. Posle dužeg i slavnog otpora najvećeg dela nastavnika, hitlerovci, nedićevci i ljotićevci su uspeali da privremeno zavedu izdajnički režim na Beogradskom Univerzitetu, da mu nametnu fašističku upravu i zakon, i da proizvedu u 'profesore' izvesne poluinteligentne hitlerovske najamnike.

Razumljivo je da se jedna od prvih odluka naše narodne i oslobodilačke vlasti, posle oslobođenja Beograda, sastojala u razbijanju fašističkih lanaca kojima su okupator i izdajnici okovali, ali nisu ugušili Beogradski Univerzitet. Glavni narodno oslobodilački odbor Srbije obrazovao je od profesora Univerziteta Komisiju za obnovu Univerziteta. Komisija je preuzela privremenu upravu i dobila u zadatak ostvarenje svih mera potrebnih da se Univerzitet obnovi i osposobi za nove i odgovorne zadatke u slobodnoj otadžbini.

Stanje u kome je Univerzitet zatečen nametalo je Komisiji raznovrsne i hitne poslove. Prvi uslov za obnovu sastojao se u merama za materijalno osposobljavanje škole. U tome pogledu trebalo je u mnogim slučajevima početi sve iz nova. Bombardovanjem od aprila 1941. godine već je bio uništen jedan deo univerzitetskih ustanova. Tada je naročito stradao Medicinski fakultet na kome su porušene zgrade Fiziološkog i Histološkog instituta u kojima su bili zavodi za Fiziku i Hemiju. Porušen je i jedan deo Meteorološke opservatorije. U toku 1944. godine bombardovan je iz vazduha i srušen deo Tehničkog fakulteta i Patološkog instituta. Za vreme okupacije gotovo sve univerzitetske zgrade bile su rekvirirane za okupatorsku vojnu silu u kojima je često sve opljačkano ili oštećeno. Najveću štetu pretrpeli su Poljoprivredno-šumarski i Filozofski fakultet. Celokupni inventar Poljoprivredno-šumarskog fakulteta (nameštaj, laboratorije, biblioteke, zbirke) bio je smešten silom prilika u zgradi novog Univerziteta u kome se nalazio i najveći broj prirodnjačkih kabineta Filozofskog fakulteta. Nemci su ovu zgradu zapalili i potpuno su izgoreli sledeći instituti i seminari: Zoološki, Fizički, Geografski, Filozofski, Etnološki, Fiziološki, Matematički, Za istoriju i umetnosti, Muziku i eksperimentalnu psihologiju.

Astronomska opservatorija je takođe teško nastradala. Pored pobrojanih potpuno uništenih zavoda, instituti na svim drugim fakultetima su oštećeni i opljačkani. Komisija je putem naročitog Odbora stručnjaka prikupila podatke o materijalnoj šteti nanetoj Univerzitetu od 6.4.1941. god. do dana oslobođenja.

Univerzitetske zgrade manje oštećene opravljane su u režiji samoga Univerziteta. Veće opravke vrši Ministarstvo građevina. Za opravku zadužbinskih zgrada utrošeno je više miliona dinara. U preostalim univerzitetskim zgradama Komisija čini raspodelu prostora za one zavode, koji su uništeni. Instituti su uređeni tako, da u njima može već sad otpočeti rad, ali samo delimično, sa skromnim sredstvima i manjim kapacitetom nego ranije.

U cilju obnavljanja uništenih biblioteka i popune postojećih, prikupljen je izvestan broj knjiga i raspoređen odgovarajućim institucijama. Pri svim ovim poslovima znatno su pomagale organizacije JNOF-a podružnice sindikata po fakultetima. Poljoprivredno-šumarski fakultet uređuje svoje prostorije u zgradi koju je dobio privremeno od Ministarstva prosvete.

Obnavljanju uništenih instituta pristupljeno je utoliko što su prikupljeni podaci o njihovim potrebama i preduzeti koraci da se dođe do materijala neophodnog za rad škole. Same nabavke nisu mogle biti izvršene u toku rata. Aparata i instrumenata, stručnih knjiga i časopisa nema u našoj zemlji i za njihove nabavke upućeni smo na inostranstvo. Uspostavljen je kontakt sa institucijama savezničkih naroda koje su obećale punu potporu našem Univerzitetu. SSSR, Engleska, Amerika i Bugarska već počinju da šalju knjige, časopise i drugi materijal našem Univerzitetu.

Drugi uslov za obnovu sastojao se u likvidiranju svih fašističkih zaostataka, kako u ustanovi tako i u nastavnom osoblju. U prvom redu bilo je potrebno ukinuti i obesnažiti sve uredbe, odluke, postavljenja i unapređenja koja su doneta za vreme okupacije. Predlog Komisije u tome smislu je usvojen od Ministarstva prosvete Srbije i brzo sproveden u delo. Ali pored uklanjanja 'nastavnika' koje je okupator postavio na Univerzitetu, namećala se potreba ispitivanja rada i držanja i svih drugih nastavnika Univerziteta. Odlukom zbora svih nastavnika Univerziteta, obrazovan je Sud časti, kome je dato ovlašćenje da donese odluke o pojedinim nastavnicima koji su izgubili moralno pravo da budu nastavnici, jer su se ogrešili o nastavničku čast i štetili ugledu Univerziteta, pružajući svoju pomoć, intelektualnu i moralnu potporu okupatoru i domaćim izdajnicima. Bez obzira na pobude koje su ih rukovodile (fašistička shvatanja, odsustvo nacionalnih osećanja, kukavička želja za lakšim životom i sl.). Sud časti je utvrdio da su se ogrešili o dužnost i čast nastavničkog poziva i obaveze naučnog radnika prema narodu i Univerzitetu. Odluke Suda časti su preko Komisije dostavljene ministru prosvete, koji ih je osnažio. Na osnovu tih odluka od 370 nastavnika i asistenata Beogradskog Univerziteta zajedno sa fakultetima u Skoplju i Subotici, sledeći nastavnici i asistenti se udaljuju sa Univerziteta:

I - Udaljeni sa Univerziteta s tim da se njihov predmet preda Sudu za suđenje prestupa protiv srpske nacionalne časti:

- 1) Dr Nikola Popović, redovni profesor Filozofskog fakulteta,⁴
- 2) Dr Henrih Barić, redovni profesor Filozofskog fakulteta,
- 3) Dr Mihailo Gradojević, vanredni profesor Polj. šumarskog fakulteta,
- 4) Dr Justin Popović, vanredni profesor Bogoslovskog fakulteta,
- 5) Inž. Miodrag Totić, docent Poljoprivredno-šumarskog fakulteta.

II - Udaljeni sa Univerziteta s tim da se predmet preda Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača:

- 1) Dr Josip Balen, redovni profesor Poljoprivredno-šumarskog fakulteta.

III - Udaljeni sa Univerziteta:

- 1) Dr Radosav Grujić, redovni profesor Bogoslovskog fakulteta,⁵
- 2) Dr Veselin Čajkanović, redovni profesor Filozofskog fakulteta,⁶
- 3) Dr Borivoje D. Milojević, redovni profesor Filozofskog fakulteta,
- 4) Dr Relja Z. Popović, redovni profesor Pravnog fakulteta,⁷
- 5) Inž. Pavle Vasić, vanredni profesor Tehničkog fakulteta,
- 6) Dr Petar Đorđić, vanredni profesor Bogoslovskog fakulteta,
- 7) Dr Adam Lazarević, vanredni profesor Pravnog fakulteta,
- 8) Dr Branko Miletić, vanredni profesor Filozofskog fakulteta,
- 9) Dr Branislav Milovanović, vanredni profesor Filozofskog fakulteta,
- 10) Inž. Nikola Obradović, vanredni profesor Tehničkog fakulteta,
- 11) Dr Lazo Stanojević, vanredni profesor Medicinskog fakulteta,⁸
- 12) Jeremija Mitrović, asistent Filozofskog fakulteta.

IV - Udaljeni sa Univerziteta što su odbegli u Nemačku:

- 1) Dr Vjekoslav Žerdecki, redovni profesor Filozofskog fakulteta,
- 2) Dr Jovan Markov, redovni profesor Polj.-šumar. fakulteta,
- 3) Ivan Svišćev, redovni profesor Tehničkog fakulteta,
- 4) Dr Dimitrije Tihomirov, vanredni profesor Medicinskog fakulteta,
- 5) Vladislav Vajfert, docent Filozofskog fakulteta,
- 6) Dr Gojko Vlajinac, docent Tehničkog fakulteta,
- 7) Nikola Krajinski, honorarni profesor Pravnog fakulteta,

⁴ Popović dr Nikola, rođen 14.12.1883. u Obrežu, (okrug moravski). Završio gimnaziju u Zaječaru, Filozofski fakultet u Beogradu i filozofiju u Berlinu. Pisao naučno-filozofske studije na srpskom i nemačkom jeziku.

⁵ Grujić dr Radoslav, rođen u Zemunu 29.6.1878. godine. Osnovnu i srednju školu završio u Zemunu. Bogosloviju je učio u Karlovcima do 1899. godine, a tada je postao parohijski pomoćnik u Zemunu. Godine 1904. postavljen je za gimnazijskog katehetu u Bjelovaru gde je ostao do 1914. godine. Zatvaran i interniran u Gospić. Godine 1919. dolazi u Beograd i jedno vreme radi u Drugoj beogradskoj gimnaziji, Bogosloviji, a zatim je 1920. godine izabran za profesora Filozofskog fakulteta u Skoplju za narodnu istoriju. Pisao je istorijske i bogoslovske rasprave: «Srpske škole u beogradsko-karlovačkoj mitropoliji 1718–1739», «Prilozi odnošaja naših s Rumunima», «Apologija srpskog naroda u Slavoniji i njegovih glavnih obeležja». Publikovao je dokumente.

⁶ Čajkanović dr Veselin, rođen u Beogradu 28.3.1881. Osnovnu školu, gimnaziju i Filozofski fakultet završio je u Beogradu. Od 1903. do 1907. bio je na studijama u Lajpcigu i Minhenu, gde je učio klasičnu vizantijsku i orijentalnu filologiju. Godine 1908. postao je na Beogradskom univerzitetu docent za latinski jezik, 1919. godine vanredni, a 1922. redovan profesor. Učestvovao je u svim ratovima kao rezervni oficir i komandovao četom i bataljonom. Naročito se bavio istorijom religije i folklorom. Glavni radovi: «O antičkim poslovcama» (doktorska disertacija), «O Dositejevim grčkim i rimskim izvorima», «O grčkim i rimskim izvorima Dositejeve zbirke basana», «O Zenovijevoj zbirci poslovice i njenim izvorima», «Studije religije i folklor» i drugo.

⁷ Popović Z. dr Relja, rođen 24. 3. 1883. Završio 1902. godine, gimnaziju u Beogradu gde je studirao klasičnu filologiju i pravne nauke. Od 1904. do 1912. nastavio studije pravnih i filozofskih nauka u Minhenu i Berlinu. Doktorski ispit položio u Cirihu 1917, od kada je bio činovnik Ministarstva inostranih dela pri poslanstvu u Berlinu. Godine 1921. izabran je za vanrednog profesora rimskog prava u Beogradu. Napisao je: «Conditionis implendae causa Datum», i znatan broj članaka iz oblasti prava i književnosti u *Arhivu za pravne i društvene nauke, Srpskom književnom glasniku, Vencu* i dr.

⁸ Stanojević dr Laza, rođen 1883. godine u Somboru, gde je završio gimnaziju. Univerzitet pohađao u Budimpešti, specijalizirao na Vojnoj lekarskoj akademiji u Beču. Predmet naučnog interesovanja na Beogradskom univerzitetu «Duševne i živčane bolesti». Od 1919. do 1923. godine bio je upravnik Zavoda za duševne bolesti u Stenjevcu kraj Zagreba, član više naučnih društava u inostranstvu.

- 8) Dr Đoko Slijepčević, priv. docent Bogoslovskog fakulteta,
- 9) Dr Stevan Ivanić, priv. docent Medicinskog fakulteta,⁹
- 10) Inž. Milosav Vasiljević, priv. docent Tehničkog fakulteta,
- 11) Aleksej Debedov, red. profesor Tehničkog fakulteta,
- 12) Sergije Trogubov, honorarni profesor Pravnog fakulteta,
- 13) Žarko Milovanović, priv. docent Medicinskog fakulteta,
- 14) Aleksandar Popov, honorarni nastavnik Tehničkog fakulteta,
- 15) Simeon Kerečki, asistent Tehničkog fakulteta,
- 16) Đorđe Marjanović, asistent Tehničkog fakulteta,
- 17) Nikola Vitenberg, asistent Tehničkog fakulteta,
- 18) Boris Nikitić, asistent Tehničkog fakulteta,
- 19) Grigorije Gagarin, asistent Filozofskog fakulteta.¹⁰

Za potpuno osposobljenje Univerziteta da ponese krupne zadatke naučnog saradnika na obnovi naše opustošene zemlje, nužno je učiniti još niz priprema.

- 1) Jedna od tih priprema jeste: s jedne strane dalje pročistiti radno telo Univerziteta od zaostataka profašističkog i šovinističkog mentaliteta, kao i od zaostataka koji su posledica nepotizma i klikaštva nastalih zloupotrebom pre rata; a s druge strane specijalnim univerzitetskim kursevima i odašiljanjem na visoke naučne institucije u inostranstvu, osposobiti mlade darovite ljude za rad na Univerzitetu i tako popuniti velike praznine u naučnim i nastavnim kadrovima Univerziteta, koje su nastale delimice predratnom nebrigom za naučni podmladak, delimice odlaskom sa Univerziteta bolesnih i starih profesora, delimice pogibijom profesora u oslobodilačkom ratu i logorima.
- 2) Treba dovršiti pripreme materijala za donošenje univerzitetskog zakona, Uredbe o Univerzitetu i fakultetskih uređaba, kako bi se narodna vlast pomogla da što pre i što lakše reši pitanje uklanjanja svih starih zakonskih formalnih pregrada između Univerziteta i naroda, odnosno narodne vlasti i punog uključivanja u džinovski napor što ga čine narod i država na obnovi zemlje. Treba pripremiti takav materijal za zakonske odredbe o najvišoj srpskoj školi koji će dozvoliti uspon i pun rascvat naučnog i kulturnog života našeg naroda.
- 3) U tu svrhu moraju se takođe pripremiti konkretni planovi i nacrti za izgradnju takvih instituta, zavoda i laboratorija, koje će moći odgovarati novim naučnim zadacima koje pred Univerzitet postavlja narodna vlast i nova narodna država. Isto tako se moraju pripremiti predlozi i planovi za nov sistem studentskih domova, stipendija i uopšte punog obezbeđenja materijalnog života studenata radi omogućenja brzog tempa rada i njihove uspešne izgradnje u visoko kvalifikovane stručnjake, nosioce nove radne discipline i graditelje narodne kulture.

SMRT FAŠIZMU, SLOBODA NARODU.

Beograd, 19. maja 1945.¹¹

⁹ Ivanić dr Stevan, rođen 25. 12. 1884. godine u Malom Morkom Lugu (okrug beogradski). Gimnaziju završio u Kragujevcu a medicinu u Beču. Lekar, šef Centralnog higijenskog zavoda u Beogradu. Pisac naučnih i popularnih članaka iz bakteriologije, epidemiologije, higijene i socijalne medicine. Urednik *Glasnika Centralnog Higijenskog Zavoda i Zdravlja*.

¹⁰ Spisak kažnjenih nastavnika, profesora i asistenata objavljen je u Saopštenju Komisije za obnovu Univerziteta, od 19.5.1945. godine. *Politika*, 19.5.1945. godine.

¹¹ *Isto*.

Formirani Sud časti na Beogradskom univerzitetu, striktno se pridržavajući Pravilnika, počeo je sa radom već krajem 1944. godine, saslušavanjem profesora i drugog nastavnog osoblja i proveravanjem njihovog držanja tokom rata. Svi nastavnici i profesori koji su se nalazili u Beogradu ili Srbiji izlazili su pred Sud časti i dobijali karakteristiku koja je za njih značila dalji rad na Univerzitetu ili udaljavanje sa Univerziteta. Deo profesora i nastavnika nikad nije izašao pred članove Suda časti, jer su mnogi od njih napustili zemlju i nisu se pojavljivali na Univerzitetu. Iz tog razloga za istoriografiju je ostala delimična dokumentacija samo onih profesora koji su se vratili na Univerzitet i želeli da na njemu nastave započetu delatnost. Za njih je moguće rekonstruisati i osnovne podatke u vezi sa radom Suda časti.

Iscrpno navedena dokumentacija sačuvana o radu sudova časti na Beogradskom univerzitetu pokazuje svu oštricu revolucionarne svesti članova suda i vremena u kome su presude donošene. Na drugoj strani, poštovana je stroga procedura i nadležnost pojedinih institucija. Kao laički, Sud časti Univerziteta u Beogradu morao je da odluke o udaljavanju profesora sa univerziteta prosledi državnim institucijama u dalju nadležnost. Tek tu u Ministarstvu prosvete, njegovom personalnom odeljenju, donošene su konačne odluke o sudbini profesora koji su odgovarali pred Sudom časti ali i drugih koji su odgovarali pred drugim institucijama.

U Ministarstvu prosvete Srbije – Personalnom odeljenju našli smo podatke za 35 profesora, nastavnika i asistenata koji su penzionisani (četvorica), odnosno otpušteni iz službe (31).

Penzionisani su sa pravom na penzijske prinadležnosti:

1. Dr Radosav Grujić, redovni profesor Bogoslovskog fakulteta, činovnik II položajne grupe 1 stepena,
2. Dr Borivoje D. Milojević, redovni profesor Filozofskog fakulteta činovnik II položajne grupe 2 stepena,
3. Dr Relja Z. Popović, redovni profesor Pravnog fakulteta, činovnik II položajne grupe 1 stepena,
4. Inž. Pavle M. Vasić, vanredni profesor Tehničkog fakulteta, činovnik IV položajne grupe 1 stepena.

Iz državne službe bez prava na prinadležnosti su otpušteni:

1. Dr Nikola Popović, redovni profesor Filozofskog fakulteta,
2. Dr Henrih Barić, redovni profesor Filozofskog fakulteta
3. Dr Mihailo Gradojević, vanredni profesor Poljoprivredno-šumarskog fakulteta
4. Dr Justin Popović, vanredni profesor Bogoslovskog fakulteta
5. Inž. Miodrag Totić, docent Poljoprivredno-šumarskog fakulteta
6. Dr Josip Balen, redovni profesor Poljoprivredno-šumarskog fakulteta
7. Dr Petar Đorđić, vanredni profesor Bogoslovskog fakulteta
8. Dr Adam Lazarević, vanredni profesor Pravnog fakulteta
9. Dr Branko Miletić, vanredni profesor Filozofskog fakulteta
10. Dr Branislav Milovanović, vanredni profesor Filozofskog fakulteta
11. Inž. Nikola Obradović, vanredni profesor Tehničkog fakulteta

12. Dr Laza Stanojević, vanredni profesor Medicinskog fakulteta
13. Jeremija Mitrović, asistent Filozofskog fakulteta
14. Dr Vječeslav Žardecki, redovni profesor Filozofskog fakulteta
15. Dr Jovan Markov, redovni profesor Poljoprivredno-šumarskog fakulteta
16. Inž. Ivan Sviščev, redovni profesor Tehničkog fakulteta
17. Inž. Aleksej Lebedov, redovni profesor Tehničkog fakulteta
18. Dr Dimitrije Tihomirov, vanredni profesor Medicinskog fakulteta
19. Dr Vladislav Vajfert, docent Filozofskog fakulteta
20. Dr Gojko Vlajinac, docent Tehničkog fakulteta
21. Dr Nikola Krajinski, honorarni profesor Pravnog fakulteta
22. Sergije Tregubov, honorarni profesor Pravnog fakulteta,
23. Dr Đoko Slijepčević, docent Bogoslovskog fakulteta
24. Dr Stevan Ivanić, privatni docent Medicinskog fakulteta
25. Inž. Milosav Vasiljević, privatni docent Tehničkog fakulteta
26. Aleksandar Popov, honorarni nastavnik
27. Inž. Simeon Kerečki, asistent Tehničkog fakulteta
28. Inž. Đorđe Marjanović, asistent Tehničkog fakulteta
29. Inž. Boris Nikitin, asistent Tehničkog fakulteta
30. Nikola Bitenbinder, asistent, i
31. Gligorije Gagarin, asistent.¹²

Ekonomsko-komercijalna škola

Ekonomsko-komercijalna škola je obnovu posle rata vodila po istim principima kao i Beogradski univerzitet. I tamo je postojala Komisija za obnovu, pri kojoj je radio Sud časti Ekonomsko-komercijalne visoke škole. Na osnovu presuda može se doći do podataka ko je bio predsedavajući a ko članovi suda. Bili su tu dr Ljubomir Bajalović, dr Dimitrije Peović, dr Bratislav Demetrović, dr Aleksandar Jovanović, dr Nikola Konstadinović i dr.

Sud časti Ekonomsko-komercijalne visoke škole na osnovu saslušanja većine nastavnika, doneo je sledeće zaključke koje je Komisija za obnovu škole prenela Ministarstvu.

Dr Simeon Babić, docent Ekonomsko-komercijalne visoke škole u Beogradu, na dan 6. aprila 1941. godine, javio se na dužnost tek 7. aprila 1945. godine i morao je biti saslušan u pogledu držanja za vreme rata, pa da o tome Sud časti ove Visoke škole donese odluku, pošto su svi stalni nastavnici i pomoćno nastavno osoblje ove Škole podvrgnuti ovom postupku. Komisija je konstatovala da je „izviđajni postupak je odmah proveden, ali usled toga što Babić, iako se javio na dužnost, ne stanuje u Beogradu već u Vrdniku (Fruška Gora) i što se jedan sudija izuzeo od suđenja a drugi uopšte ne dolazi na suđenje, nego mu se mora stalno određivati zamenik, zatim usled potrebe da se zvaničnim dokumentima provere izvesne okolnosti koje je Babić izneo pred Sud, suđenje nije još završeno. Čim bude završeno, Komisija će i o Babiću učiniti predlog“.¹³

¹² AS, Ministarstvo prosvete – Personalno odeljenje, f. 2, nesređeno.

¹³ Isto.

Komisija za obnovu Ekonomsko-komercijalne visoke škole pozabavila se slučajem dr Laza M. Kostića, redovnog profesora ove Visoke škole, na dan 6. aprila 1941. godine i honorarnim profesorima i nastavnicima koji nisu gore naznačenim aktom predloženi za preuzimanje.

U slučaju dr Laza M. Kostića Komisija je konstatovala da se imenovani nije ni do danas prijavio ovoj Visokoj školi niti se uopšte zvanično saznalo šta je sa njim iako je zemlja već potpuno oslobođena. On je izveden pred Sud časti ove Visoke škole da mu se sudi u odsustvu. Odlukom istog Suda časti predmet njegove krivice dostavljen je Sudu za suđenje zločina i prestupa protivu srpske nacionalne časti u Beogradu.

Ispitujući postupke i držanje dr Laze M. Kostića za vreme okupacije, Komisija za obnovu Ekonomsko-komercijalne visoke škole je ustanovila:

[...] da se imenovani primio za komesara Ministarstva saobraćaja takozvane „komesarske uprave“ koju je postavio okupator; da je saradivao na donošenju raznih naredba i uredba koje je propisala „komesarska uprava“ i bio jedan od glavnih saradnika na fašiziranju Beogradskog univerziteta, izradivši toga radi uredbu o fašističkom univerzitetu i pravnom fakultetu kao i o likvidaciji ove škole;

da je bio postavljen za jednog od prvih tri redovna profesora, koji su imali da organizuju fašistički pravni fakultet i kao takav bio je i prvi dekan toga fakulteta;

da je za vreme okupacije pokušavao u više mahova naterati profesore ove Visoke škole da mu pomažu u njegovoj saradnji sa okupatorom i domaćim izdajnicima;

da je pojedine nastavnike ove škole dostavljao tadašnjem ministru prosvete kao sabotere i na sednicama otvoreno optuživao pojedine nastavnike za sabotazu¹⁴.

Komisija s toga nalazi, da je dr Lazo M. Kostić na ovaj način pružao pomoć okupatoru i domaćim izdajnicima čime se ogrešio o dužnost i čast nastavničkog poziva i obaveza naučnog radnika prema narodu i ovoj školi, i takvim svojim radom onemogućio da se bude profesor na ovoj Visokoj školi, pa s toga odlučuje da se dr Lazo M. Kostić, redovni profesor Ekonomsko-komercijalne visoke škole, zauvek isključi sa ove Visoke škole.

U pogledu honorarnih profesora i nastavnika, koji nisu predloženi da budu ponovo postavljeni, Komisija je našla da među njima ima i takvih koji su se ogrešili o svoju dužnost i čast nastavničkog poziva, i to:

Dr Dimitrije Vergun, honorarni profesor, koji se otvoreno i javno izjašnjavao za okupatora i odlazio u Nemačku i u okupirani deo Sovjetskog Saveza govoreći da ide za profesora u Moskvu čim Hitler ovu osvoji;

Dr Milosav Stojadinović, honorarni nastavnik, primio se položaja predsednika i potpredsednika beogradske opštine za vreme okupacije;

Dragoljub Gančić, honorarni nastavnik, kompromitovao se svojim radom za vreme okupacije, saradujući na prosvetnom polju sa neprijateljem;

Dr Jovan Bogičević, honorarni nastavnik, putem predavanja preko radija i štampe, pomogao nastojanja neprijatelja na kulturnom polju;

Antonije Šokorac, honorarni nastavnik, primio se za nastavnika Administrativne akademije ustanovljene pod okupacijom i u tom svojstvu radio protivu interesa Ekonomsko-komercijalne visoke škole;

¹⁴ Isto.

Dr Miodrag Tucaković, honorarni nastavnik, iako u zarobljeništvu ipak se prijavio za docenta na fašistički pravni fakultet, što kao zarobljenik nije mogao učiniti, iz čega proizlazi da je želeo da saraduje na fašističkom univerzitetu.

Komisija je našla da su gore imenovani honorarni profesori i nastavnici pružili svoju pomoć okupatoru i domaćim izdajnicima, čime su se ogrešili o dužnost i čast nastavnčkog poziva i obaveza naučnog radnika prema narodu i školi, pa je odlučila da se za svagda isključe sa Ekonomsko-komeričijalne visoke škole:

1. Dr Dimitrije Vergun, honorarni profesor,
2. Dr Milosav Stojadinović, honorarni nastavnik,
3. Dragoljub Gančić, honorarni nastavnik,
4. Dr Jovan Bogičević, honorarni nastavnik,
5. Antonije Šokorac, honorarni nastavnik i
6. Dr Miodrag Tucaković, honorarni nastavnik.

EIN BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DES EHRENGERICHTS AN DER UNIVERSITÄT BELGRAD

Zusammenfassung: Die Repression gegen die Hochschullehrer der Universität Belgrad sah auf den ersten Blick wirklich so drastisch aus, wie sie in dieser Arbeit beschrieben wurde. Aber bald nach 1945/1946 wurden viele stillschweigend rehabilitiert, sie bekamen neue Arbeitsplätze oder begannen wieder zu unterrichten. Das war nicht der Fall bei den ins Ausland verreisten Hochschullehrern. Sie blieben dauerhaft außerhalb der Reichweite der Repression, die viele ihrer Kollegen an der Universität Belgrad ertragen mussten. Diese Arbeit basiert auf der Dokumentation, die sehr lange ziemlich aktuell war und die heute im Archiv von Serbien in Železnik (Belgrad) aufbewahrt wird.

Schlüsselwörter: Universität Belgrad, Repression, stillschweigende Rehabilitation

Dokumenti i arhivski fondovi

„Pravilnik o Sudu časti Beogradskog univerziteta“, Arhiv Srbije, Komisija za obnovu Univerziteta, Sud časti, f. 1, nesređeno.

Arhiv Srbije, Komisija za obnovu B. U. – Saopštenje Komisije za obnovu Univerziteta, 19. 5. 1945. godine.

Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete – Personalno odeljenje, f. 2, nesređeno.

15.

„PREĆUTNA REHABILITACIJA“
VRAĆANJE NA BEOGRADSKI UNIVERZITET
NASTAVNIKA UKLONJENIH ODLUKOM
SUDA ČASTI POSLE DRUGOG SVETSKOG
RATA

Slobodan Selinić / Dragomir Bondžić

Sažetak: U radu su predstavljeni rezultati istraživanja procesa povratka na Beogradski univerzitet i angažovanja u drugim naučnim i kulturnim ustanovama nastavnika koji su 1945. uklonjeni sa Univerziteta odlukom Suda časti. Analizirani su uzroci i načini njihovog ponovnog angažovanja, razvoj pedagoškog i naučnog rada i doprinos tokom posleratnih godina, kao i kasniji odnos vlasti i ovih nastavnika.

Ključne riječi: Beogradski univerzitet, Sud časti, profesori, nastavnici, rehabilitacija

Posle Drugog svetskog rata Beogradski univerzitet se zatekao u novim političkim, društvenim i ideološkim okolnostima uslovljenim revolucionarnom smenom vlasti i dolaskom KPJ na vlast. Nova situacija je bila karakteristična i po političkom i ideološkom razračunavanju nove vlasti sa poraženim protivnicima u svim sferama društva, pa i u visokom školstvu. U tom kontekstu treba posmatrati i rad Suda časti Beogradskog univerziteta koji je delovao od decembra 1944. do maja 1945. Njegovom odlukom sa Univerziteta je uklonjeno 37 nastavnika za koje je utvrđeno da su bili „nedostojni srpske nacionalne časti“. Od ovog broja, njih 19 je još tokom rata otišlo u Nemačku, šest nastavnika je upućeno na više sudske instance, a njih 12 je samo udaljeno sa Univerziteta. Bilo je više vrsta dela stavljenih na teret nastavnika uklonjenih sa Univerziteta. Prema dostupnim presudama, oni su kažnjavani zato što su tokom okupacije nastavili da se bave naučnim radom, zato što su objavljivali radove tokom rata, zato što su unapređivani u struci tokom okupacije, držali predavanja u Kolarčevoj zadužbini ili kurseve po zemlji, bili pušteni iz zarobljeništva tokom rata, radili u okupatorskim preduzećima, ali i zbog bilo kakve saradnje ili pojavljivanja u javnosti sa predstavnicima okupatora.¹

¹ Arhiv Srbije, Beograd (dalje: AS), Beogradski univerzitet (dalje: BU), V – 114; AS, Ministarstvo prosvete Srbije (dalje: MPS), II – 34; Момчило МИТРОВИЋ, Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952, Београд 1997., 116., 131.-134., 137.; Dragomir BONDŽIĆ, Beogradski univerzitet 1944–1952, Beograd 2004., 83., 84., 339.; Момчило МИТРОВИЋ, Српска национална част пред законом 1945. године, Београд 2007., 157.-159., 168.-171.

Međutim, prema dostupnim podacima, od 37 nastavnika uklonjenih sa Univerziteta, odnosno 18 koji su se u trenutku donošenja presude nalazili u zemlji, njih 11 je rehabilitovano na razne načine i to najkasnije do kraja četrdesetih godina. Na Univerzitet ili u neku državnu instituciju u njihovoj struci vraćeni su profesori Filozofskog fakulteta Borivoje D. Milojević, Henrih Barić, Branko Miletić, Branislav Milovanović i asistent Jeremija Mitrović, profesori Tehničkog fakulteta Pavle Vasić i Nikola Obradović, profesor Bogoslovskog fakulteta Petar Đorđić, profesor Pravnog fakulteta Adam Lazarević, asistent Medicinskog fakulteta Lazar Stanojević i profesor Poljoprivredno-šumarskog fakulteta Mihailo Gradojević.² Dakle, vraćeno je više od polovine kažnjenih nastavnika koji su se u vreme donošenja odluke Suda časti nalazili u zemlji. Svi su bili profesori, sem Mitrovića i Stanojevića. U pitanju su bili priznati stručnjaci i uspešni nastavnici još pre rata. Mnogi su se školovali ili usavršavali u inostranstvu, predavali po nekoliko predmeta, radili na više fakulteta, bili na čelu stručnih zavoda, saradivali sa privrednim i državnim organima, objavljivali radove u međunarodnim stručnim časopisima, učestvovali na međunarodnim skupovima van zemlje, itd.³ Iako su uglavnom nastavili stručnu aktivnost tokom okupacije, neki od njih su tokom ratnih godina jedno vreme bili u zarobljeništvu.⁴

Dakle, može se reći da je osnovni razlog za vraćanje kažnjenih nastavnika u službu ležao u njihovim velikim naučnim i stručnim vrednostima, ali isto tako i u velikom nedostatku stručnih kadrova u zemlji posle ratnih gubitaka, nedostatku nastavnog kadra na fakultetima Beogradskog univerziteta,⁵ i potrebama države za školovanim i stručnim ljudima u

² Od ostalih sedam nastavnika neki su ubrzo umrli (Veselin Čajkanović 1946, Relja Popović 1950), neki su osuđeni na višim sudskim instancama (Nikola Popović, Josip Balen), a neki su nastavili sa radom van državnih ustanova (Radoslav Grujić i Justin Popović pri Crkvi, i Miodrag Totić).

³ Branko Miletić je doktorirao u Pragu 1925. godine. Nikola Obradović je izbegao iz zemlje tokom okupacije Srbije u Prvom svetskom ratu, pa se školovao u Francuskoj, a kasnije je kao inženjer bio na specijalizaciji u Nemačkoj. B. Milojević je kao asistent bio na specijalizaciji u Čehoslovačkoj, Nemačkoj i Engleskoj. M. Gradojević se usavršavao u Francuskoj i Češkoj i doktorirao u Pragu 1924. Pavle Vasić je srednju školu i fakultet završio u Francuskoj. H. Barić je završio studije opšte lingvistike, uporedne gramatike i romanistike i doktorirao u Beču. P. Đorđić je studirao slavistiku i doktorirao 1928. na Jagelonskom univerzitetu u Krakovu. B. Milovanović je 1934. i 1935. godine boravio u Beču u Paleontološkom institutu i u Prirodnjačkom muzeju radi određivanja senonske faune iz Srbije. U Beču je uspostavio saradnju sa istaknutim specijalistom za rudišta O. Kinom, a tokom svog drugog boravka održao je predavanje o geologiji Zlatibora u tamošnjem Geološkom institutu. AS, BU, I – 99; AS, BU, IV – 108; AS, BU, V – 114; AS, MPS, II – 34; AS, MPS, IV – 57; AS, MPS, XVI – 36; AS, MPS, XLIII – 1; Милорад ЈАНКОВИЋ, Драгослав МАРИНКОВИЋ, „Боривоје Д. Милојевић (1890–1968)“, Живот и дело српских научника, књига 6, (ур. Милоје Р. Сарић), Београд 2000., 401.; Милица БУЈАС, „Хенрик Барић“, Српски биографски речник, том 1, Нови Сад 2005., 423., 424.; Драгомир БОНЦИЋ, „Павле Васић“, Исто, том 2, Нови Сад 2006., 96.; Александра БАКИЋ, „Михаило Градојевић“, Исто, 769-770; Предраг ПИПЕР, „Петар Ђорђић“, Исто, том 3, Нови Сад 2007. 591; Александар ГРУБИЋ, „Бранислав А. Миловановић (1908–1977)“, Живот и дело српских научника, књига 10, (ур. Владан Д. Ђорђевић), Београд 2005., 134.-137.

⁴ B. Milovanović je početkom Drugog svetskog rata zarobljen u blizini Užica kao kapetan Jugoslovenske vojske i odveden u oficirski logor u Osnabriku. U Beograd se vratio 29. avgusta 1941. AS, BU, IV – 108; AS, MPS, XLIII – 1; Александар ГРУБИЋ, n. d., 134.-137. H. Обрадовић је до краја 1941. био у заробљеништву у Нирнбергу. Архив Србије, БУ, V – 114; АС, МПС, II – 34; Душан ОБРАДОВИЋ, Мирослав БЕНИШЕК, „Никола М. Обрадовић (1900–1982)“, Живот и дело српских научника, књига 7, (ур. Милоје Р. Сарић), Београд 2001., 358., 364., 365.

⁵ Prema nekim podacima u Drugom svetskom ratu je u Jugoslaviji poginulo oko 90.000 stručnjaka i 40.000 intelektualaca. Tokom rata je poginulo, streljano ili umrlo 24 nastavnika Beogradskog univerziteta. Ljubodrag DIMIĆ, Agitprop kultura 1945–1952, Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji, Beograd 1988., 21.; Бранко ПЕТРАНОВИЋ, „Окупатор и Београдски универзитет“, Београдски универзитет у предратном периоду, НОР-у и револуцији, II, Зборник радова, Београд 1986., 144. O nedostatku nastavnika na Beogradskom univerzitetu tokom posleratnih godina vidi više u: D. BONDŽIĆ, Beogradski univerzitet 1944–1952, 227.-232.

vremenu obnove zemlje i sprovođenja Petogodišnjeg plana.⁶ To je pre svega važilo za stručnjake u naučnim i tehničkim oblastima koje su bile ključne za obnovu, a potom od 1947. i za planski razvoj privrede, poljoprivrede, industrijalizaciju, elektrifikaciju i izvlačenje zemlje iz privredne i tehnološke zaostalosti. Nastavnicima koji su se bavili takvim naučnim disciplinama državna služba često nije ni prekidana. Oni su već tokom 1945. vraćani u državne i privredne organe, pa u institute pri Univerzitetu ili Akademiji nauka, a potom na fakultete u nastavu. Uglavnom su svi do 1949. godine nastavili karijeru na fakultetima ili naučnim institutima u svojoj struci. Tako je KPJ ideološkim obzirima pretpostavila potrebu „za dobrim stručnjacima i izgradnjom kadra u vreme Petogodišnjeg plana“.

Ovi nastavnici su ubrzo ostvarili veoma zapažene naučne karijere, vremenom su napredovali u zvanjima na fakultetima, postali redovni profesori ako to ranije nisu bili ili dekani, stekli najistaknutija mesta na Univerzitetu, predavali veliki broj predmeta, osnivali katedre u drugim univerzitetskim centrima, imali i niz funkcija van Univerziteta i igrali značajnu ulogu u naučnom i javnom životu zemlje. Neki od njih su postali i članovi raznih državnih tela za koja je bila potrebna stručnost, a poveren im je i rad na projektima od velikog državnog značaja, poput onih iz oblasti infrastrukture, iako su samo par godina ranije bili kažnjeni odlukom Suda časti. Neki od njih postali su čak i akademici.

Tako je profesor B. Milovanović posle uklanjanja sa Univerziteta jedno vreme radio u Institutu za geološka istraživanja, a u maju 1949. godine je vraćen u nastavu kao vanredni profesor novoosnovanog Rudarskog fakulteta Tehničke velike škole u Beogradu. Profesor koji je 1945. uklonjen sa Univerziteta zbog saradnje sa okupatorom, par godina kasnije vraćen je na Univerzitet, nastavio je da napreduje u naučnim zvanjima, obavljajući niz funkcija na Univerzitetu, ali i van njega, čak i u međunarodnim organizacijama. Na Rudarskom fakultetu je predavao čak šest predmeta. Šef Katedre za geologiju i paleontologiju bio je od 1949. do 1963, Katedre za paleontologiju od 1963. do 1972, dekan je bio 1953/4, prodekan 1950–1952, starešina Geološkog odseka na Geološkom fakultetu 1952/3. itd. Od 1952. bio je angažovan kao stalni honorarni saradnik sa skraćenim radnim vremenom u Zavodu za geološka i geofizička istraživanja NR Srbije (kasnije Geozavod). Sledeće godine je postao rukovodilac odeljenja za kompleksnu geološku kartu u Geozavodu. Od 1955. do 1964. godine bio je glavni geolog Republičkog Geozavoda u Beogradu. Početkom šezdesetih bio je član Komisije za reviziju investicionog programa za dovršenje i izgradnju železničke pruge normalnog koloseka Beograd – Bar koja je radila kao organ Saveznog sekretarijata za saobraćaj i veze. Kao predsednik jugoslovenske komisije za geološku kartu bio je član Komisije za geološku kartu Evrope koja je delovala pri Međunarodnom geološkom kongresu. Bio je potpredsednik odbora za paleofaunu i paleofloru SANU. Više godina je bio član Komisije za rezerve mineralnih sirovina Ministarstva rudarstva FNRJ, Komisije za istraživanje nafte u Jadranu pri Saveznom geološkom zavodu itd. Preminuo je u Beogradu 8. septembra 1977. godine.⁷

⁶ Prvi petogodišnji plan razvitka privrede Jugoslavije i Srbije postavljao je precizne i konkretne zadatke pred Beogradski univerzitet i druge naučne ustanove u primeni najnovijih rezultata nauke, tehnike i tehnologije u razvoju privrede, a naročito u školovanju određenog broja visokokvalifikovanih stručnjaka potrebnih za izvršavanje Plana. Tome je trebalo prilagoditi rad Univerziteta, Akademije nauka i instituta i u petogodišnjem periodu upisati 32.000 studenata i obezbediti 14.350 novih fakultetski obrazovanih kadrova, i to po tačno određenim kvotama po pojedinim fakultetima i strukama. Plan je predviđao materijalna ulaganja, osnivanje novih ustanova, reformu nastavnih planova i programa i povećanje broja nastavnika i asistenata. Петогодишњи план развита народне привреде ФНРЈ у годинама 1947–1951, Београд 1947.; Петогодишњи план развита народне привреде НР Србије у годинама 1947–1951, Београд 1947.

⁷ AS, BU, IV – 108; AS, MPS, XLIII – 1; 1; Енциклопедија српског народа, Београд 2008., 654.; Александар ГРУБИЋ, n. d., 139.-144., 145.; D. BONDŽIĆ, Beogradski univerzitet 1944–1952, 253.-255.

Mada je na Univerzitet vraćen 1949. ni profesor Nikola Obradović nije ostao bez državne službe posle odluke Suda časti. U početku je, do oktobra 1945. radio u Glavnoj upravi rečnog saobraćaja Srbije, a potom kao inženjer u „Električnom preduzeću Srbije“ („Elektroistok“). Od septembra 1947. radio je kao industrijski savetnik u Ministarstvu elektropriivrede Jugoslavije. U aprilu 1949. Obradović je vraćen na Beogradski univerzitet, odnosno postavljen je za vanrednog profesora na predmetu hidraulični motori na Mašinskom fakultetu Tehničke velike škole u Beogradu. U maju 1951. postavljen je za redovnog profesora. Penzionisan je 1970, a 1971. je postao počasni doktor nauka Univerziteta u Beogradu. Iako u penziji, od 1971. do 1973. bio je redovni profesor na predmetu Hidraulične mašine u Novom Sadu a kurseve na fakultetima u Nišu, Novom Sadu i Beogradu držao je i 1975. i 1976. Za dopisnog člana SANU izabran je 1961. godine, a u maju 1972. postao je redovni član SANU. Preminuo je u Beogradu 7. decembra 1982. godine. Zbog svoje stručnosti imao je veoma značajnu ulogu u projektima od državnog značaja, pre svega u izgradnji hidroelektrana.⁸

Profesor B. Milojević je posle uklanjanja sa Univerziteta ponovo postavljen za direktora Prirodnjačkog muzeja što je bila funkcija koju je imao i u ratu u Nedićevoj Srbiji, a postao je i član Komisije za ratnu štetu. Od 31. maja 1947. bio je upravnik Instituta za fiziologiju razvića, genetiku i selekciju Srpske akademije nauka. Od 1956. bio je šef Odeljenja za animalnu fiziologiju razvića i genetiku novoosnovanog Biološkog instituta SAN. Penzionisan je 1960, a preminuo u Beogradu 16. januara 1968. godine.⁹

Pavle Vasić je posle odluke Suda časti, od 1945. do 1947. radio u Komisiji za obnovu zemlje, Privrednom savetu FNRJ, Saveznoj planskoj komisiji i obavljao je dužnost predsednika Komiteta za normalizaciju, odnosno od 1947. Savezne komisije za standardizaciju. Maja 1948. je premešten u Ministarstvo građevina NR Srbije kao direktor Zavoda za ispitivanje građevinskog materijala, a decembra 1948. je postao upravnik Instituta za ispitivanje materijala Tehničke velike škole. Marta 1949. je vraćen u nastavu kao vanredni profesor za predmet Tehnologija metala na Mašinskom fakultetu, maja 1951. je unapređen u redovnog profesora, a školske 1951/1952. je obavljao dužnost dekana Mašinskog fakulteta. Nastavio je da se bavi naučnim i stručnim radom u oblasti poznavanja i ispitivanja materijala, mehaničke tehnologije i standardizacije, održavajući privrednu saradnju sa inostranstvom, pre svega sa Francuskom.¹⁰

Profesor M. Gradojević je već oktobra 1945. angažovan u Ministarstvu poljoprivrede FNRJ kao honorarni stručnjak i službenik Glavne poljoprivredne stanice Ministarstva poljoprivrede, a od novembra 1947. kao naučni saradnik Saveznog instituta za zaštitu bilja u Beogradu. Decembra 1950. je naimenovan za člana Saveznog stručnog saveta za poljoprivredu i šumarstvo, koji je formiran radi rešavanja zadataka koje je pred navedene oblasti postavljao Petogodišnji plan. Iste godine je konkurisao i početkom 1951. je izabran za re-

⁸ Bio je angažovan oko projektovanja, izgradnje i puštanja u rad hidroenergetskog i plovidbenog sistema “Derdap” na Dunavu, pa je u tom cilju putovao više puta u Rumuniju kao član više jugoslovensko-rumunskih komisija. Učestvovao je i u projektovanju, izgradnji, nabavci opreme i ispitivanju prvih hidroelektrana – „Ovčar banja“, „Međuvršje“, „Vlasina – Vrla I“, „Jablanica“, „Zvornik“, itd. AS, BU, V – 114; AS, MPS, II – 34; Душан ОБРАДОВИЋ, Мирослав БЕНИШЕК, n. d., 367.-369., 371., 373., 377.-379., 381.

⁹ AS, BU, IV – 114; AS, MPS, XLIV – 44; Милорад ЈАНКОВИЋ, Драгослав МАРИНКОВИЋ, n. d., 402., 424., 425; Познати српски лекари, биографски лексикон, Београд – Торонто 2005., 513.

¹⁰ AS, BU, I – 99; AS, MPS, IV – 57; Драгомир БОНЦИЋ, „Павле Васић“, Српски биографски речник, том 2, Нови Сад 2006., 96.

dovnog profesora poljoprivredne entomologije na Poljoprivrednom fakultetu u Beogradu. Penzionisan je 1954, a umro decembra 1956. godine.¹¹

I povratak u službu Lazara Stanojevića, asistenta Medicinskog fakulteta, može se posmatrati u kontekstu malog broja lekara u teškim posleratnim godinama, velike potrebe za njima i za fakultetskim nastavnim osobljem za njihovo školovanje. Stanojević je odmah vraćen kao asistent na Internu propedevtičku kliniku, već 1946. je unapređen u docenta, a 1952. u vanrednog profesora Medicinskog fakulteta za predmet interna medicina. Od 1950. je bio i honorarni docent na Stomatološkom fakultetu.¹²

S druge strane, povratak nastavnika društveno-humanističkih nauka je tekao drugačije i imao druge razloge i okolnosti. Iako su vladajuća Partija i Petogodišnji plan privrednog razvoja posvećivali pažnju i kulturnom napretku naroda i prevazilaženju kulturno-prosvetne zaostalosti, značaj društveno-humanističkih disciplina se nije mogao meriti sa praktično primenljivim prirodnim i tehničkim naukama. Pored toga, ni nedostatak stručnih kadrova i nastavnog osoblja nije bio toliko izražen u ovim naučnim oblastima i na tim fakultetima Beogradskog univerziteta. U tome se mogu tražiti razlozi što nijedan od petorice nastavnika koji su se bavili društveno-humanističkim naukama nije nastavio karijeru na fakultetu sa kojeg je uklonjen odlukom Suda časti. Ipak, i oni su vrlo brzo angažovani u drugim naučnim, prosvetnim i kulturnim ustanovama u Beogradu, Srbiji ili drugim republikama, nastavili rad u struci kojom su se bavili i ostvarili zapažene rezultate.

Istoričar Jeremija Mitrović, asistent Filozofskog fakulteta, uputio je jula 1947. nadležnim organima molbu za poništenje presude Suda časti i dobijanja zaposlenja u nekoj naučnoj ili kulturnoj ustanovi („u Državnoj arhivi ili i kakvom muzeju“). Tokom 1948. dobio je službu u Srpskom, odnosno Jugoslovenskom bibliografskom institutu, a 1953. godine je prešao u Narodnu biblioteku Srbije, gde je penzionisan 1970, mada je i kasnije nastavio sa bibliografskim, leksikografskim i istoriografskim radom.¹³ Branko Miletić, profesor fonetike, akcentologije, dijalektologije i staroslovenskog jezika na Filozofskom fakultetu, angažovan je 1947. kao profesor na Višoj pedagoškoj školi u Beogradu i tako vraćen u nastavni rad.¹⁴

Neki od uklonjenih nastavnika društveno-humanističkih nauka su dobili novu šansu i povratili državnu službu zahvaljujući demetropolizaciji visokog školstva, koja je sprovedena u Jugoslaviji krajem 40-ih i tokom 50-ih godina. Tako je Henrik Barić, posle uklanjanja sa Univerziteta, od 1946. do 1953. bio naučni savetnik Saveta za nauku i kulturu i saradnik Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti, da bi od 1953. do smrti 1957. radio u Sarajevu kao redovni profesor opšte i uporedne lingvistike na Filozofskom fakultetu i direktor Balkanološkog instituta Bosne i Hercegovine. Bio je izabran za člana Naučnog društva BiH 1955.¹⁵

¹¹ AS, MPS, XVI – 36; А. БАКИЋ, n. d., 769., 770.

¹² AS, BU, VII – 40; AS, MPS, XXXII – 58; Познати српски лекари, биографски лексикон, 796. Međutim, u slučaju povratka L. Stanojevića se pojavljuje još jedan faktor koji je mogao da ima ulogu i pri povratku ostalih nastavnika (kao i pri donošenju samih odluka Suda časti). Reč je o ličnim razlozima, poznanstvima, vezama i intervencijama. Istoričar i savremenik Dimitrije Đorđević pominje u memoarima da je Stanojeviću ujak bio Aleksandar Belić, predsednik Srpske akademije nauka i saradnik sa novim vlastima, i da je intervenisao za njega kada je bio „najuren“ sa fakulteta. Vidi: Димитрије ЂОРЂЕВИЋ, Ожигљци и опомене, III, Београд 2001., 22.

¹³ Архив Југославије (АЈ), 315-37-91, Молба Ј. Митровића Комитету за школе и науку ФНРЈ, 29. јул 1947; Исто, Комитет за школе и науку ФНРЈ – Комитету за научне установе, универзитет и велике школе НР Србије, бр. 4764, 6. септембар 1947; D. BONDŽIĆ, Beogradski univerzitet 1944–1952, 256; Симо Ц. ЋИРКОВИЋ, Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944, Лексикон личности, Београд 2009., 342.

¹⁴ AS, BU, IV – 97; AS, MPS, XXXVIII – 55; Сто година Филозофског факултета 1863–1963, Београд 1963., 332., 333.

Adam Lazarević je krajem 40-ih godina nastavio profesorsku karijeru na novoosnovanom Pravnom fakultetu Univerziteta u Skoplju.¹⁶ Petar Đorđić, je posle uklanjanja sa Univerziteta radio kao redaktor u Radio Beogradu (1946), potom kao gimnazijski profesor u Sarajevu (1947), naučni saradnik Narodne biblioteke Srbije (1948-1954), da bi od 1954. bio redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu i šef katedre za istočne i zapadne slovenske jezike i književnosti, do penzionisanja 1974. godine. Od 1952. je radio i kao honorarni profesor ruskog i crkvenoslovenskog jezika na Bogoslovskom fakultetu (koji je tada odvojen od Univerziteta), a kasnije je bio angažovan i na Filološkom fakultetu u Beogradu.¹⁷

Jugoslovensko društvo je u decenijama posle vraćanja profesora na Univerzitet imalo velike pedagoške i stručne koristi od njihovog rada. Jugoslovenska i svetska nauka su značajno obogaćene rezultatima koje su neki od njih postigli. Bibliografija radova profesora Milojevića obuhvata oko 60 objavljenih radova. U svom naučnom radu profesor se bavio protozooloģijom, fiziologijom razvitka, genetikom i biosociologijom. Posebno je istraživao mehanizme nasleđa i evolucije nastojeći da izgradi svoju originalnu sintezu teorije evolucije. Izućavao je regeneraciju delova organizma kod pojedinih vrsta i druge probleme biologije, kao i Darvinovu teoriju. Autor je četiri udžbenika za gimnaziju, preveo je naučno-popularnu knjigu Karla fon Friša *Zagonetka života (savremena biologija za svakog)*, a njegov udžbenik *Zoologija za prvi razred srednjih i njima sličnih škola* iz 1928. doživio je čak devet izdanja. Ućestvovao je na mnogim kongresima i naućnim skupovima u zemlji i inostranstvu, održao brojna predavanja na Kolarćevom univerzitetu, popularisao nauku preko štampe i radija.¹⁸

Profesor Milovanović je objavio više od 200 naućnih, naućno-popularnih i književnih radova. U njima je uglavnom obrađivao paleontološke, regionalno-geološke i probleme iz primenjene geologije. Najznaćajnije rezultate postigao je u oblasti paleontologije rudišta, grupi bizarnih izumrlih školjaka i kreda. Radovi iz ove oblasti ušli su u sve domaće i svetske sinteze i udžbenike. Tokom celog naućnog veka bavio se geološkim kartiranjem, izradio je i ućestvovao u snimanju više geoloških karata. Posle Drugog svetskog rata intenzivirao je rad na mineralnim sirovinama u Jugoslaviji. Posebno su znaćajne njegove studije sastava, strukture i geneze ležišta antimona i molibdena. Mnogo je uradio i na planu popularisanja nauke, pa su njegovi prilozi u *Ninu*, *Ilustrovanoj politici*, *Nauci i prirodi* itd. ostali do danas neprevezideni u domenu popularisanja geološke nauke. Milovanović je ućestvovao na brojnim naućnim skupovima i kongresima.¹⁹ Profesor Nikola Obradović je objavio više od 60 radova. Njegov naućni rad bio je posvećen izućavanju hidromehanike, hidraulićnih mašina i hidraulićnih postrojenja. Iza sebe je ostavio mnogo rezultata u naućnom i pedagoškom radu.²⁰

¹⁵ М. ЈУХАС, n. d., 423.; Spomenica 1951–1976. Naućno društvo i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976., 59., 60.

¹⁶ Љубица КАНДИЋ, Историја Правног факултета у Београду 1905–1941, Друга књига, II том, Београд 2002., 231.-234.

¹⁷ П. ПИПЕР, n. d., 591.; Зоран РАНКОВИЋ, „Петар Ђорђић и његов поглед на савремени богослужбени језик у Срба“, Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати, књига 3, Зборник радова, Београд 2008.

¹⁸ Познати српски лекари, биографски лексикон, 513; М. ЈАНКОВИЋ, Д. МАРИНКОВИЋ, n. d., 402.-408.

¹⁹ Kongres slovenskih geografa i etnografa u Sofiji 1937, меѓunarodni geološki kongres u Alžiru 1952. i Kopenhagenu 1962, ućestvovao je na kongresima Karpatsko-balkanske geološke asocijacije u Bukureštu, Krakovu, Sofiji i Beogradu, kongresima geologa Jugoslavije, predsedavao je Šestim kongresom geologa Jugoslavije na Ohridu 1966. itd. AS, BU, IV – 108; AS, MPS, XLIII – 1; А. ГРУБИЋ, n. d., 143., 146.-151., 155.

²⁰ Razvio je katedru za hidraulićne mašine na Mašinskom fakultetu u Beogradu, jedan je od osnivaća Vazduhoplovne grupe na Tehnićkom fakultetu u Beogradu, jedan je od osnivaća Katedre za mehaniku fluida na Mašinskom fakultetu u Beogradu, osnivać je Zavoda za hidraulićne mašine na Mašinskom fakultetu u Beogradu, uveo je nastavu iz

M. Gradojević je u Ministarstvu a potom i na Fakultetu, nastavio predratni rad na suzbijanju gubara i drugih biljnih štetočina, i objavio niz monografija i članaka iz entomologije, zaštite bilja, primenjene zoologije i pčelarstva u časopisima *Zaštita bilja*, *Napredno pčelarstvo*, itd.²¹ H. Barić je posle rata nastavio rad na indoevropskoj uporednoj lingvistici, balkanskoj romanistici i, posebno, albanologiji, sačinio je albansko-srpskohrvatski rečnik (Zagreb 1950), napisao istoriju albanskog jezika (Priština 1955, Sarajevo 1959), saradivao u brojnim časopisima i 1957. pokrenuo *Godišnjak Blakanološkog instituta*.²² P. Đorđić je ukupno objavio preko 80 radova, uglavnom u periodičnim publikacijama, saradivao je u više lingvističkih i filoloških projekata, a tokom 70-ih godina je objavio najvažnija dela: *Istorija srpske cirilice: Paleografsko-filološki prilozi* (Beograd 1971) i *Staroslovenski jezik* (Novi Sad 1975).²³

Mada su bili kažnjeni zbog toga što su se ogrešili o nacionalnu čast, nastavnici koji su vraćeni na Univerzitet veoma brzo su počeli da dobijaju priznanja, nagrade i sl. što može biti i pokazatelj želje vlasti da ih na taj način pridobije, osim činjenice da su te nagrade svakako zaslužili svojim radom. Profesor Milovanović je pohvaljen od Ministarstva rada već 1946. godine iako je samo godinu dana ranije vlast procenila da se ogrešio o nacionalu čast. Narednih godina je dobio mnoga priznanja i nagrade, a najznačajnija je bila *Sedmojulska nagrada SR Srbije 1961*. Tako je od odluke o uklanjanju sa Univerziteta zbog ogrešenja o nacionalnu čast do visokog priznanja kakvo je bila *Sedmojulska nagrada* prošlo samo oko deceniju ipo.²⁴ Mada ga je 1945. Sud časti kaznio uklanjanjem sa Univerziteta profesor Obradović je već 1949. dobio nagradu Ministarstva elektroprivrede „radi svesrdnog i nesebičnog zalaganja, požrtvovanosti, pokazanih organizatorskih sposobnosti i pokazanih uspeha u toku 1946, 1947. i 1948. godine“.²⁵ I P. Đorđić je 1971. dobio *Sedmojulsku nagradu SR Srbije za Istoriju srpske cirilice*, a 1976. je za zasluge u oblasti bibliotekarstva dobio Spomen-zahvalnicu Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“ u Beogradu.²⁶

Kakav je bio odnos vlasti i vraćenih nastavnika? I pored ukazanog poverenja i vraćanja u državnu službu iz čisto pragmatičnih razloga, vlasti su bile svesne političkih razlika i stavova uklonjenih nastavnika. U jednom dokumentu za B. Milojevića je pisalo da je „u nauci konzervativan, u politici reakcionaran. Omalovažava današnje vlasti“.²⁷ Pored toga, partijski organi su i inače pomno nadzirali život i rad svih nastavnika Univerziteta, tako da su i nastavnici vraćeni u nastavu posle uklanjanja odlukom Suda časti bili predmet stalne kontrole. Pravljeni su izveštaji („karakteristike“) o njihovom stručnom radu, doprinosu razvoju zemlje, odnosu prema kolegama i studentima, pedagoškim osobinama i posebno o ideološko-političkim opredeljenjima i ponašanju pre, tokom i naročito posle rata. Sa druge strane, profesori su većinom izbegavali bavljenje politikom posle povratka u struku. Oni svakako

hidrauličnih mašina na Mašinskom fakultetu u Nišu, Sarajevu i Novom Sadu, uveo je i razvio predmete „Nauka o strujanju“, „Aksijalni kompresori“, „Turbokompresori“, „Osnove turbomašina“ i za svaki od njih napisao udžbenik. Д. ОБРАДОВИЋ, М. БЕНИШЕК, n. d., 383.

²¹ А. БАКИЋ, n. d., 770.

²² М. ЈУХАС, n. d., 423.; Spomenica 1951–1976, 59., 60.

²³ П. ПИПЕР, n. d., 591., 592.

²⁴ Dobio je i nagradu Ministarstva rudarstva FNRJ i nagradu Savezne planske komisije za rad u Komisiji za melioraciju Skadarskog jezera. Dobitnik je i Ordena rada drugog reda 1949. i Ordena zasluga za narod sa zlatnom zvezdom 1971. godine. AS, BU, IV – 108; AS, MPS, XLIII – 1; А. ГРУБИЋ, n. d., 157., 158.

²⁵ Д. ОБРАДОВИЋ, М. БЕНИШЕК, n. d., 371.

²⁶ П. ПИПЕР, n. d., 592.

²⁷ AS, BU, IV – 114; AS, MPS, XLIV – 44.

nisu bili pristalice novog režima, ali mnogi od njih nisu bili ni zakleti protivnici, tako da su se uglavnom posvećivali struci i držali povučeno. Kako se vlast izrazila o B. Milovanoviću, on je izbegavao političko delovanje, tj, držao se „povučeno“, „nigde se ne ističe“.²⁸

U naučnom pogledu, vlast je vraćenim nastavnicima priznavala veliku stručnost i naučni značaj, kao i marljiv rad po povratku u nauku i dobre pedagoške osobine. Recimo, u karakteristikama B. Milovanovića je istican prekovremeni terenski rad na inventarisanju rudnog blaga širom Jugoslavije, zalaganje u nastavi, kao i rad na proučavanju mineralnih sirovina u inostranstvu, u Sudanu 1958, 1959. i 1960, u Etiopiji 1958. Godine 1949. vlast je zapisala o Milovanoviću da je „uporan“ i da zadatke izvršava sa uspehom, kao i da na studente „vrlo rado prenosi svoje stručno znanje. Kao nastavnik je odličan pedagog“.²⁹ Slične ocene o stručnom, naučnom i nastavnom radu i zalaganju su postojale krajem 40-ih godina i u karakteristikama ostalih nastavnika koji su vraćeni na Univerzitet.

Iako se posle vraćanja na Univerzitet profesori uglavnom nisu bavili političkim radom i mada im je vlast priznavala veliku stručnost, nepoverenje prema njima je ostalo i bilo je veoma izraženo posebno u prvim godinama. Zato je njihov marljiv rad u struci posle rehabilitacije tumačen željom da se „rehabilituju“ za grehe koje su počinili tokom rata. Za Milovanovića je navedeno da je „nastojao da se svojim zalaganjem u radu rehabilituje“, dok je marljivi rad Obradovića na fakultetu bar delimično tumačen željom da se „rehabilituje“.³⁰ Isto tako, izražavana je sumnja u iskrenost njihovog odnosa prema novom režimu, posebno prema marksizmu-lenjinizmu, a nizom stereotipnih ideoloških fraza je davana ocena njihovog političkog opredeljenja i delovanja pre, tokom i posle rata, a često i privatnog i moralnog života. Tako su u pogledu političkog držanja Nikole Obradovića doušnici preneli vlastima da se on trudio da se u kontaktu sa ljudima predstavi kao „prijatelj naše socijalističke stvarnosti“, ali su primećivali da „on u svemu tome nije iskren“. Nepoverenje prema njemu bilo je pojačano ubeđenjem da je on „uvek bio pristalica buržoaskog sistema i vladajućih režima u staroj Jugoslaviji“, uključujući i vreme okupacije. O tome da se Obradović klonio politike posle rata svedoči i zapažanje vlasti da se po pitanju Rezolucije IB-a nije izjašnjavao. O stepenu opreza režima prema Obradoviću svedoči i anegdota koju je kasnije sam prepričavao. Reč je o putu stručne delegacije u London 1949. koju je trebao da pošalje ministar Nikola Petrović. Plašeći se da bi Obradović mogao da ostane na Zapadu, ministar ga je naterao da se zakune da će se vratiti u zemlju i to tako što je iz radnog stola izvukao ikonu Svetog Nikole i rekao: „Ja sam Nikola, ti si Nikola, a ovo je Sveti Nikola – zakuni se na njegovu ikonu da ćeš se vratiti. Ako ostaneš tamo kod njih, ja mogu samo da skačem u reku, a ti ćeš me nositi na duši“.³¹

O opravdanosti bojazni ministra Petrovića svedoči primer P. Vasića, koji je zbog stalnog nadzora i suštinskog neslaganja sa komunističkom vlašću odlučio da ostane u inostranstvu. Kao što je rečeno, Vasić je vraćen na fakultet, obavljao je dužnost dekana, a 1958. je čak poslat u Francusku kao predstavnik trgovačko-tehničke firme „Jugoinspekt“ koja se bavila prijemom i kontrolom robe koju je Francuska slala u Jugoslaviju. I pored takvog poverenja i priznavanja stručnih kvaliteta, Vasić je u međuvremenu u karakteristikama optuživan da je pre rata bio „neprijateljski raspoložen prema studentskom pokretu“, da je bio mason, da

²⁸ AS, BU, IV – 108; AS, MPS, XLIII – 1.

²⁹ AS, BU, IV – 108; AS, MPS, XLIII – 1.

³⁰ AS, BU, V – 114; AS, MPS, II – 34; AS, BU, IV – 108; AS, MPS, XLIII – 1.

³¹ Д. ОБРАДОВИЋ, М. БЕНИШЕК, n. d., 369.

je tokom rata saradivao sa okupatorom, podsećano je da ga je Sud časti uklonio sa Univerziteta 1945, a u posleratnom radu mu je zamerano što ne dolazi „redovno na sastanke sindikalne podružnice“ i „ne pohađa kurs dijalektičkog materijalizma“. Imajući verovatno sve to u vidu, Vasić je odlučio da ostane u Francuskoj, gde je radio u hemijskoj industriji u okolini Pariza, zaradio penziju i 1994. umro.³²

Kada je u pitanju dalji odnos vlasti prema vraćenim nastavnicima, specifičan je slučaj L. Stanojevića. Po povratku na fakultet, njegov rad, kao i rad ostalih nastavnika, pomno je praćen i analiziran. Mada mu je priznavan stručni i pedagoški kvalitet, Stanojević je u partijskim karakteristikama redovno optuživan za političko držanje pre i tokom rata, napominjana je veza sa ujakom A. Belićem, kritikovan je što „ne dolazi na kurs dijalektičkog materijalizma“ i smatran je „karijerašem“, „tipičnim buržujem“ i „neprijateljem“ koji „povezuje reakcionare“. Zato je pod pritiskom partijske i studentske organizacije ponovo uklonjen sa fakulteta 1954. godine, kao „politički nepodoban da bude vaspitač studentske omladine“. Iako je sudskom odlukom 1956. vraćen na posao, pod pritiskom fakultetske partijske organizacije nije reizabran za profesora i nije vraćen u nastavu, već je nastavio da radi u zdravstvenim stanicama i lekarskim komisijama.³³

Rezime

Odlukom Suda časti Beogradskog univerziteta sa ove visokoškolske ustanove uklonjeno je 1945. godine 37 nastavnika zbog držanja tokom rata koje je posleratna vlast ocenila kao nedostojno nacionalne časti. Međutim, u narednih nekoliko godina njih 11 je vraćeno na Univerzitet ili u druge naučne i kulturne institucije. U osnovi ovog čina bila je pragmatična politika KPJ koja je bila suočena sa nedostatkom stručnih kadrova posle ratnih gubitaka i velikom potrebom za stručnjacima u vreme obnove i Petogodišnjeg plana. Ovi nastavnici su po povratku na Univerzitet ostvarili značajne pedagoške i naučne rezultate, napredovali u zvanjima, zauzimali rukovodeća mesta na fakultetima, osnivali predmete i rukovodili katedrama i ostavili iza sebe veoma bogatu i vrednu bibliografiju objavljenih naučnih, stručnih i naučno-popularnih radova. Međutim, političko nepoverenje vlasti prema njima nije iščezlo, pa su oni i dalje bili predmet nadzora i „obrade“ i o njima su pravljene partijske i policijske „karakteristike“. Uprkos tome, vlast im je poveravala poslove od najvažnijeg državnog značaja poput projektovanja kapitalnih infrastrukturnih objekata, slala ih u inostranstvo na službena putovanja, uključivala u državne komisije, dodeljivala nagrade i druga priznanja, a bilo je i onih koji su postali članovi republičkih naučnih društava i akademija.

³² AS, MPS, IV – 57; Д. БОНЦИЋ, „Павле Васић“, 96; С. ЋИРКОВИЋ, n. d., 94.

³³ AS, BU, VII – 40; AS, MPS, XXXII – 58; AS, Medicinska velika škola, f. 29; Познати српски лекари, биографски лексикон, 796.

“STILLSCHWEIGENDE REHABILITATION”: RÜCKKEHR ZUR BELGRADER UNIVERSITÄT DER MIT DER ENTSCHEIDUNG DES EHRENGERICHTS NACH DEM ZWEITEN WELTKRIEG ENTLASSENEN HOCHSCHULLEHRER

Zusammenfassung: Die Arbeit präsentiert die Ergebnisse der Forschung über den Rückkehrprozess zur Belgrader Universität und das Engagement in anderen wissenschaftlichen und kulturellen Institutionen derjenigen Hochschullehrer, die 1945 mit der Entscheidung des Ehrengerichts von der Universität entlassen wurden. Der Autor analysiert die Ursachen und die Möglichkeiten für das neue Engagement, die Entwicklung der pädagogischen und wissenschaftlichen Arbeit, ihren Beitrag in den Nachkriegsjahren sowie das spätere Verhältnis zwischen ihnen und der Regierung.

Schlüsselwörter: Universität Belgrad, Ehrengericht, Hochschullehrer, Professoren, Rehabilitation

Literatura

Александра БАКИЋ, „Михаило Градојевић“, *Српски биографски речник*, том 2, Нови Сад 2006.

Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004.

Драгомир БОНЦИЋ, „Павле Васић“, *Српски биографски речник*, том 2, Нови Сад 2006.

Милица БУЈАС, „Хенрик Барић“, *Српски биографски речник*, том 1, Нови Сад 2005.

Драгомир БОНЦИЋ, „Павле Васић“, *Српски биографски речник*, том 2, Нови Сад 2006.

Симо Ц. ЋИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, *Лексикон личности*, Београд 2009.

Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura 1945–1952, Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, Beograd 1988.

Димитрије ЂОРЂЕВИЋ, *Ожигљци и опомене*, III, Београд 2001.

Александар ГРУБИЋ, „Бранислав А. Миловановић (1908–1977)“, *Живот и дело српских научника*, књига 10, (ур. Владан Д. Ђорђевић), Београд 2005., 134.–137.

Милорад ЈАНКОВИЋ, Драгослав МАРИНКОВИЋ, „Боривоје Д. Милојевић (1890–1968)“, *Живот и дело српских научника*, књига 6, (ур. Милоје Р. Сарић), Београд 2000.

Љубица КАНДИЋ, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*, Друга књига, II том, Београд 2002.

Момчило МИТРОВИЋ, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Београд 1997.

Момчило МИТРОВИЋ, *Српска национална част пред законом 1945. године*, Београд 2007.

Душан ОБРАДОВИЋ, Мирослав БЕНИШЕК, „Никола М. Обрадовић (1900–1982)“, *Живот и дело српских научника*, књига 7, (ур. Милоје Р. Сарић), Београд 2001.

Бранко ПЕТРАНОВИЋ, „Окупатор и Београдски универзитет“, *Београдски универзитет у предратном периоду, НОР-у и револуцији*, II, Зборник радова, Београд 1986.

Предраг ПИПЕР, „Петар Ђорђевић“, *Српски биографски речник*, том 3, Нови Сад 2007.

Зоран РАНКОВИЋ, „Петар Ђорђевић и његов поглед на савремени богослужбени језик у Срба“, *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати*, књига 3, Зборник радова, Београд 2008.

Познати српски лекари, биографски лексикон, Београд – Торонто 2005.

Sпоменица 1951–1976. Научно друштво и Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево 1976.

Сто година Филозофског факултета 1863–1963, Београд 1963.

16.

KOMUNISTIČKA VLAST I PROFESORI BEOGRADSKOG UNIVERZITETA 1945-1954.

Dragomir Bondžić

Sažetak: U radu se analiziraju osnovni pravci i sumiraju rezultati državne i partijske politike prema univerzitetskim nastavnicima u Beogradu tokom prve decenije posle Drugog svetskog rata. Pored stalne kontrole i detaljnog praćenja života i rada nastavnika, povremeno su vršene represivne mere nad neposlušnim i neprijateljski nastrojenim nastavnicima, ali su kontinuirano činjeni i naponi da se „pridobije“ i „prevaspita“ veliki broj kolebljivih i neutralnih pojedinaca, u čemu su od početka 50-ih godina postizani sve veći rezultati.

Ključne riječi: Beogradski univerzitet, profesori, Komunistička partija Jugoslavije, nadzor, represija, „prevaspitanje“, kompromis

Po završetku Drugog svetskog rata nastavno osoblje Beogradskog univerziteta, uglavnom sastavljeno od građanski orijentisanih, komunističkoj ideologiji i revolucionarnoj praksi suprotstavljenih profesora, našlo se suočeno sa Komunističkom partijom Jugoslavije, koja je revolucionarnim prevratom preuzela totalnu vlast i počela da sprovodi svoje stavove u svim segmentima društva. Odnos Partije prema univerzitetskim profesorima tokom prvih posleratnih godina određivala je netrpeljivost proistekla iz ideoloških postavki, iskustva Sovjetskog Saveza i sopstvenog predratnog iskustva. Intelektualci, pa prema tome i univerzitetski nastavnici, bili su u očima komunista „kolebljivi“, „sumnjivi“, „nepostojani“ i „nedolučni“ individualisti, nesposobni za disciplinu i organizaciju. U isto vreme, ni profesori Beogradskog univerziteta nisu gajili simpatije prema Partiji i ideologiji marksizma-lenjinizma i samo nekoliko njih je otvoreno podržavalo predratni studentski revolucionarni pokret i delovanje komunista na Univerzitetu.¹

Međutim, odnos KPJ prema nastavnicima i njeno delovanje na Univerzitetu posle Drugog svetskog rata oblikovale su i objektivne društveno-ekonomske okolnosti i pragmatizam. Radilo se pre svega o potrebama nove vlasti za stručnim kadrom u izgradnji novog sistema i svesti o malobrojnosti stručnjaka, a naročito marksistički orijentisane inteligencije. Nedostatak visokokvalifikovanih stručnjaka je bio nasleđen još iz predratnog perioda, uvećan je ratnim stradanjima, a naročito je dolazio do izražaja prilikom pravljenja planova za

¹ Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944 – 1952*, Beograd 2004., 48.-49., 66.-67., 250.-251.

obnovu zemlje i formulisanja Prvog petogodišnjeg plana narodne privrede 1947.² Partijski organi su od početka bili svesni teške situacije i njoj prilagođavali načelni odnos i konkretne poteze prema univerzitetskoj inteligenciji. Istovremeno, i sami nastavnici su bili svesni (i vremenom su postajali sve svesniji) objektivnih istorijskih okolnosti, snage Komunističke partije i njenog neprikosnovenog položaja u političkom i društveno-ekonomskom poretku koji je izgrađivala, te su tome prilagođavali i svoje javno delovanje.

U svakom slučaju, javno delovanje, političko opredeljenje i ideološki stavovi, pa i privatni život svih nastavnika (kao i asistenata i studenata) bili su pod stalnom i strogom kontrolom vlasti. Ta kontrola je vršena preko Univerzitetskog komiteta KP i nižih partijskih organa na fakultetima, preko studentske organizacije (prvo Narodne studentske omladine osnovane januara 1946, a potom preko Saveza studenata Jugoslavije, osnovanog 1951. godine), zatim preko državnih organa, ministarstava zaduženih za visoko školstvo i nauku, i na kraju i preko organa i poverenika Uprave državne bezbednosti (UDB-e). Svi navedeni organi su na različite načine pratili život i rad svakog nastavnika ponaosob i prikupljali podatke o njihovom poreklu, životu i radu u prošlosti, školovanju, stručnim kvalifikacijama i sposobnostima, zalaganju u nastavi, odnosu prema studentima, političkim stavovima, privatnom životu, moralu, vrlinama i manama i odnosu prema novom sistemu i njegovim nosiocima.³

U dosijeu svakog nastavnika postojale su *karakteristike*, dokumenti koje su izrađivali partijski, fakultetski ili državni organi, uz pomoć i saradnju nastavnika i studenata komunističkih, lokalnih organa vlasti i policije. Karakteristike su sastavljane redovno do početka 50-ih godina i mada različite po datumu nastanka, obimu i autoru, bile su uniformnog sadržaja. Sadržale su osnovne biografske podatke (datum i mesto rođenja, poreklo, školovanje) i manje ili više detaljne podatke o ponašanju na Univerzitetu i u javnom životu pre rata, tokom okupacije te naročito posle rata i revolucije i o odnosu prema novom režimu. Pored biografskog dela, njihov sadržaj se može podeliti na stručno-nastavni, ideološko-politički i privatno-moralni.⁴

Stručno-nastavni deo je sadržavao ocene o stručnim kvalitetima pojedinca, ali i o zalaganju u nastavnom radu sa studentima, na predavanjima, vežbama i na ispitima. Formulacije su bile šablonske: „dobar stručnjak“, „loš stručnjak“ (pa čak i „stručna neznalica“!), „dobar stručnjak, ali loš predavač“, „zalaže se u radu sa studentima“, „prilazi studentima sa visine“, „ne radi na nauci“, „popustljiv“ ili „previše strog“ na ispitima itd. Mada su iznete ocene često bile neosnovane, pa su se ponekad i razlikovale u različitim karakteristikama, njihovo postojanje svedoči o ulozi partiji bliskih nastavnika koji su davali podatke o stručnom kvalitetu svojih kolega, i studenata, koji su prenosili sadržaj i kvalitet predavanja i ocenjivali odnos nastavnika prema njima. I u ovom segmentu je postojao ideološki nivo, tako da su nastavnici često optuživani da su „idealisti“ i da imaju „objektivistički“ pristup u nauci,

² U republičkom petogodišnjem planu razvitka privrede 1947. Beogradski univerzitet je imao veoma značajno mesto i zadatke u usavršavanju i primeni najnovijih dostignuća nauke, tehnike i tehnologije u razvoju privrede, a pre svega u školovanju potrebnog broja visokokvalifikovanih stručnjaka za realizaciju tih zadataka u praksi. Za ostvarenje tog cilja je pored materijalnih ulaganja i razvoja organizacije i nastave, bio neophodan i određen broj nastavnog i pomoćnog nastavnog osoblja, koji je od samog početka nedostajao. *Петогодишњи план развита народне привреде НР Србије у годинама 1947-1951*, Београд 1947., 52.-62., 91., 95.

³ Vidi: Ђорђе СТАНКОВИЋ, *Народна студентска омладина (Савез студената) 1945-1952*, Студенти и Универзитет 1914-1954, Београд 2000., 186.-208.; D. BONDŽIĆ, *n.dj.*, 238.-250.

⁴ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Komitet za škole i nauku FNRJ, 315-5-13; AJ, fond Ministarstvo za nauku i kulturu FNRJ, 316-70; AJ, fond Savet za nauku i kulturu FNRJ, 317-67-92; Arhiv Srbije (AS), fond CK KPS, Agitprop komisija (AP), f. 45; AS, fond Beogradski univerzitet (BU), Dosijea nastavnika.

da ne primenjuju dijalektički-materijalizam u svojim predavanjima, da koriste isključivo zapadnu literaturu i zapostavljaju sovjetsku nauku, itd.⁵

Kroz niz fraza, floskula, stereotipnih formulacija, uglavnom neproverenih optužbi, ideološko-političkih kvalifikacija, u karakteristikama je predstavljano te ocenjivano političko delovanje i ideloški stavovi nastavnika pre, tokom i posle rata. Po političkom delovanju u vreme Kraljevine neki su smatrani „povučenim“, „nezainteresovanim“ i „politički neaktivnim“, drugi su ocenjivani kao saradnici i simpatizeri, a neki i kao pomagači KPJ i studentskog revolucionarnog pokreta, ali većinom su smatrani „reakcionarima“, „saradnicima vladajućih klika“ i „monarhofašističkog režima“, „prijateljima buržoazije“, „masonima“, itd. Posebno je posmatrano i ocenjivano ponašanje tokom okupacije, odnos prema okupatoru, saradnicima okupatora i NOP-u. Neki su otvoreno optuživani za saradnju sa okupatorom, „šurovanje sa Nemcima“, pomaganje jedinicama Draže Mihajlovića ili drugim formacijama u okupiranoj Srbiji, te su i nazivani „nedićevcima“, „ljotićevcima“ i „dražinovcima“. Bilo je i onih za koje je isticano da su pomagali NOP i odbijali saradnju sa okupatorom. Na kraju, davan je detaljan prikaz ponašanja posle rata i odnosa prema novom režimu. Pored pristalica i simpatizera, jedan deo nastavnika je smatran „oportunistima“ i „pritajenim neprijateljima“, a veliki broj njih i „otvorenim neprijateljima“ (ili „zakletim neprijateljima“) i protivnicima „nove stvarnosti“ i „izgradnje socijalizma“. Optuživani su za „kritizerstvo“, „apolitičnost“, „velikosrpstvo“, a neki i za „sabotaže“, špijunažu“ i „saradnju sa stranim službama“, nazivani su „grolovcima“ i „dražinovcima“, kritikovani zvog „nepoznavanja marksizma-lenjinizma“, nepohađanja kurseva dijalektičkog materijalizma i sastanaka sindikalnih i drugih masovnih organizacija, itd. Posle sukoba Jugoslavije sa Informbiroom 1948. uziman je u obzir i odnos nastavnika prema tom sukobu i pristalicama Informbiroa i stav prema Staljinu i Sovjetskom Savezu, sovjetskom društvu, kulturi, nauci, stručnoj literaturi.⁶

Na kraju, karakteristike su zadirale i u lični i porodični život nastavnika i davale moralne kvalifikacije i ocene. Mnogima je zamerano što je neko iz porodice tokom rata saradivao sa okupatorom ili pripadao četnicima Draže Mihajlovića, a za pojedince je bilo primedbi da su „oženjeni buržujkom“. Neki su optuživani da su popustljivi prema „studentkinjama ljubavnicama“, da su „alkoholičari“, „prepredeni“, „uobraženi“, pa čak i „moralne propalice“, „hohštapleri“, itd.⁷ Treba reći da su iznete ocene, i stručne i ideološko-političke i moralne, često bile proizvoljne, neproverene i neistinite, i nisu odražavale stvarnost već ideološku svest i pogled iz perspektive vladajuće partije i njene ideologije. Pored toga, treba istaći i da posledice stavova iznetih u karakteristikama nisu bile adekvatne težini optužbi koje su u njima iznošene, pa čak ni eksplicitnim predlozima o postupanju prema nastavnicima. Naime, na kraju karakteristike je uvek davan predlog kako treba postupati prema određenom nastavniku. I dok je ponekad, uz opasku o korisnosti nastavnika za razvoj novog sistema i „nezamenjivosti“ u nastavi, predlagan pragmatičan odnos i „iskorišćavanje“ u nastavi, često je u ideološkom zanosu predlagano „uklanjanje sa fakulteta“. Međutim, takvi radikalni saveti, kao što ćemo videti u daljem tekstu, nisu bili od presudnog uticaja na konkretne postupke vlasti prema nastavnicima.

Pored pojedinačnih karakteristika, partijski i državni organi su redovno pravili i izveštaje i analize o ukupnom ideološko-političkom stanju među nastavnicima pojedinih fakulteta

⁵ AJ, 315-5-13; AJ, 316-70; AJ, 317-67-92; AS, CK KPS, AP, f. 45; AS, BU, Dosijea nastavnika.

⁶ AJ, 315-5-13; AJ, 316-70; AJ, 317-67-92; AS, CK KPS, AP, f. 45; AS, BU, Dosijea nastavnika.

⁷ AJ, 317-67-92; AS, CK KPS, AP, f. 45; AS, BU, Dosijea nastavnika.

i celog Univerziteta. U ovim dokumentima su predstavljani odnosi u fakultetskim organima i nastavničkom kolektivu između pristalica i protivnika novog režima i mase kolebljivih, neopredeljenih pojedinaca, davana opšta ocena ideološko-političkog stanja na pojedinim fakultetima i ukazivano na konkretne pojave i pojedince i njihovo ideološko opredeljenje i ponašanje, odnos prema marksizmu-lenjinizmu i novoj vlasti. Uz imena nastavnika su stavljane kratke ocene stručnosti („dobar“ ili „slab“ stručnjak) i ideološko-političke podobnosti („član KP“, „ispravan“, „nepouzdan“, neprijatelj“), a pojedinci su nazivani „reakcionarima“, „idealista“, „iracionalistima“, „nacionalistima“, „šovinistima“, „masonima“, „stranim špijunima“, „izdajicama“, „buržujima“ i optuživani za nepoznavanje marksizma i sovjetske nauke, neprihvatanje „marksističke nauke“, neprijateljske istupe prema novim vlastima, itd. Posle sukoba sa Informbiroom 1948. godine uvedena je nova kategorija, „ibeovaca“, među koje su svrstavani nastavnici koji su podržavali odnos Informbiroa prema jugoslovenskom rukovodstvu ili uopšte bili prosovjetski nastrojani. Na osnovu prikupljenih podataka među nastavnicima je vršena diferencijacija i svrstavani su u različite grupe u okviru fakulteta ili celog Univerziteta po odnosu prema Partiji i novom režimu. Najčešća podela je bila na pristalice i neprijatelje, ili na članove i simpatizere KPJ s jedne i prikrivene i otvorene neprijatelje s druge strane, ali često su uvedene i kategorije „kolebljivih“, „nepouzdanih“, „aktivnih“ i „pasivnih“ nastavnika, itd.⁸

Takav nadzor i razvrstavanje nastavnika otkrivali su za Partiju nepovoljno ideološko-političko stanje na fakultetima i nepovoljan odnos između broja pristalica i nastavnika koji su smatrani „neprijateljima“ novog režima. Među redovnim profesorima je do kraja 40-ih godina bilo svega dva člana KPJ (Pavle Savić i Dušan Nedeljković), a broj „neprijatelja“ se kretao od 45% do 49%. Kada se posmatraju svi nastavnici (redovni i vanredni profesori i docenti) među njima je 1949. bilo 12,3% članova i kandidata KPJ i 18,3% „neprijatelja“ (stanje je bilo bolje među asistentima – 18,1% partijaca i 16,3% „neprijatelja“ – pošto je ulagan veliki trud da se na fakultete dovede što veći broj podobnih mladih asistenata marksista iz redova studenata).⁹

Nadzor nad ideološko-političkim opredeljenjem univerzitetskih nastavnika je nastavljen i početkom 50-ih godina u izmenjenim uslovima nastalim posle razlaza sa Sovjetskim Savezom, napuštanja dogmatizma, delimične „liberalizacije“ u jugoslovenskom društvu, približavanja Zapadu i pokušaja promene politike vladajuće partije. Iako je tada uočavano da veliki broj nastavnika saraduje u rešavanju školskih i nastavnih pitanja, smatrano je da i dalje deluju pristalice Informbiroa, da je i dalje veliki deo nastavnika „znatan po uticaju i autoritetu“ bio „reakcionaran i neprijateljski nastrojen“ i da „stara buržoaska reakcija“ pojačava aktivnost, formira grupe, povezuje se sa emigracijom i „zloupotrebljava“ novu orijentaciju države i Partije i „demokratizaciju“ zemlje. Pored toga, uočavano je da i sami nastavnici komunisti, čiji broj je vremenom rastao, loše reaguju na „negativne pojave“ na Univerzitetu i sami zapadaju u „sektantstvo“, „karijerizam“, „pasivnost“, „malograđanštinu“, lične sukobe, netrpeljivost i intrige.¹⁰

⁸ AS, fond Komitet za naučne ustanove, Univerzitet i velike škole NRS, f. 6; *Zapisnici i izveštaji Univerzitetskog komiteta KPS 1945-1948*, priredili Momčilo MITROVIĆ i Đorđe STANKOVIĆ, Beograd 1985., 40., 66.-71., 83., 311.-312., *Zapisnici i izveštaji Univerzitetskog komiteta KPS 1948-1952*, (pripr. Momčilo Mitrović i Đorđe Stanković), Beograd 1987., 83., 170.-173., 581.-593.

⁹ AS, CK KPS, AP, f. 10; AS, Ministarstvo za nauku i kulturu NR Srbije, f. 9; AJ, 316-46; AJ, CK SKJ, Ideološka komisija, 507, VIII, k. 29; AJ, CK SKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, κ.3/5; D. BONDŽIĆ, *n. dj.*, 238.-250.

¹⁰ AJ, CK SKJ, 507, VIII, I-1/41 (κ-1); Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), Kabinet Predsednika Republike (KPR), II-2/87; Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Gradski komitet (GK), f. 516; *Zapisnici i izveštaji UK SKS 1948-52*, 496.-498., 557.-559.

Cilj i rezultat celokupne ideološko-političke kontrole i diferencijacije univerzitetskih nastavnika bio je uočavanje objektivne situacije na Univerzitetu i formulisanje politike vlasti prema pojedinim kategorijama univerzitetskih nastavnika, naročito onima koji se nisu slagali sa novim režimom. Kao što je rečeno, ta politika je bila pažljiva i određena kompromisom ideologije i potrebe za stručnjacima, ali se u skladu sa konkretnim slučajevima i prilikama, ponekada svodila na oštro delovanje i sprovođenje represivnih mera, tj. uklanjanje politički nepodobnih nastavnika sa Univerziteta. Do najoštrije reakcije je došlo odmah po oslobađanju Beograda, u zimu 1944/45, kada je nekoliko nastavnika fizički likvidirano zbog rada tokom okupacije (Ilija Pržić, Branko Popović, Miloš Trivunac, Jovan Mijušković); potom je u maju 1945. 37 nastavnika uklonjeno sa Univerziteta odlukom Suda časti, a neki su penzionisani i, ukoliko su bili politički aktivni pre ili tokom rata, odgovarali pred sudovima nove države i osuđeni na višegodišnju robiju (Nikola Popović, Lazar Marković, Radenko Stanković, Kosta Kumanudi, itd.).¹¹ Kasnije je do represivnih mera dolazilo u nekoliko navrata, i to u slučajevima kada su pojedinci ili grupe nastavnika svojim političkim delovanjem ugrožavali politički mir na Univerzitetu i van njega i kada je mogla da bude obezbeđena adekvatna stručna zamena u nastavi.

Već 1946. godine sa Pravnog fakulteta je uklonjen profesor Dragoljub Jovanović, koji je kao lider Narodne seljačke stranke, sarađivao sa KPJ u Narodnom frontu, ali i upućivao oštre kritike na račun novih vlasti. Zato je kroz proceduru u fakultetskim organima i uz kampanju partijske i studentske organizacije uklonjen sa fakulteta, a potom izveden na sud i osuđen na višegodišnju robiju. Njegovo delovanje na fakultetu je proglašeno za „neprijateljsko“, a potom su mnogi protivnici nove vlasti na Univerzitetu proglašavani njegovim pristalicama i nazivani „dragoljubovcima“. Iako su u tom periodu u izveštajima partijske organizacije i karakteristikama mnogi nastavnici predlagani za udaljavanje sa Univerziteta zbog „reakcionarnosti“, „nepodobnosti za rad sa studentima“ i „nenaučnih izlaganja i pisanja“, odnosno zbog ideološke nepodobnosti, do kraja 40-ih godina su uklonjeni, prema dostupnim podacima, jedan profesor sa Veterinarskog, tri sa Pravnog fakulteta i tri profesora i jedna asistentkinja sa Medicinskog fakulteta. U međuvremenu, posle izbivanja sukoba sa Sovjetskim Savezom i Rezolucije Informbiroa, iz Partije je, a potom i sa Univerziteta isključeno nekoliko profesora komunista koji su podržali Rezoluciju, bili kolebljivi ili su u nastavi i životu iskazivali prosovjetske stavove. Do prvih izjašnjavanja i kažnjavanja po tom pitanju („zbog moralne i društvene nepodobnosti“ i „izdajničkog držanja“) došlo je već septembra 1948, da bi krajem 40-ih godina nastavnicima „ibeovcima“ na Beogradskom univerzitetu posvećivana sve veća pažnja.¹²

Početak 50-ih godina, u vreme „liberalizacije“ u jugoslovenskom društvu i na Univerzitetu postojali su različiti stavovi o represivnim merama prema nastavnom osoblju:

¹¹ Vidi više u: D. BONDŽIĆ, *n. dj.*, 82.-85.; Момчило МИТРОВИЋ, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944 – 1952*, Београд 1997., 114.-138.; Srđan CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića, Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd 2006., 265.-267., 355.-362.

¹² D. BONDŽIĆ, *n. dj.*, 255.-263.-; Srđan Cvetković, *n. dj.*, 183.-185., 284.-288., 335.-339., 517.; *Zapisnici i izveštaji UK SKS 1948-52*, 45.-51.; AS, BU, f. 56, Zapisnici Univerzitetskog saveta; AS, BU, f. 84; AS, fond Ministarstvo za nauku i kulturu NR Srbije, f. 9; AJ, CK SKJ, Kontrolno-statutarna komisija, 507, VII, k-VIII/26. Prema dostupnim podacima, sa Univerziteta su do kraja 40-ih godina kao „reakcionari“ uklonjeni Đura Filipović sa Veterinarskog, Dušan Pantelić, Đorđe Mirković i Milan Vladislavljević sa Pravnog, Dušan Borić, Vojislav Arnovljević, Svetislav Barjaktarović i Milica Bošković sa Medicinskog fakulteta, a kao „ibeovci“ Dušan Dohčević i Milivoje Marković sa Pravnog, Mirko Marković, Đorđe Pejić, Dimitrije Pejović, Milena Janković i Marko Vranješević sa Ekonomskog i Vladimir Spasojević, Jovan Drakulić, Jelena i Milovan Bogdanović sa Poljoprivrednog fakulteta.

uprkos promenama i instistiranju na ideološko-političkoj aktivnosti partijske i studentske organizacije i pridobijanju nastavnika i dalje su postojali predlozi za „otklanjanje slabosti i negativnih pojava“ i „odstranjivanje“ pojedinih „nepoželjnih“ nastavnika penzionisanjem, odbijanjem prilikom reizbora, ili na druge načine. Takvi zahtevi su često postavljeni na sastancima državnih i partijskih organa, ali sve ređe je dolazilo do njihove realizacije.¹³ I zaista, tokom prve polovine 50-ih godina na beogradskim fakultetima uglavnom nije bilo nasilnog uklanjanja „nepodobnih“ nastavnika, s tim što se mora istaći značajan izuzetak Medicinskog fakulteta, na kojem su upravo u tom periodu sprovedene najveće kampanje „čišćenja“ u kojima je sa fakulteta uklonjeno jedanaest nastavnika, istaknutih naučnika koji su smatrani „nepokolebljivim neprijateljima“, „reakcionarima“, „buržoaskim naučnicima“ i „smetnjom za dalji razvoj fakulteta“. Prvo je uklonjen profesor Aleksandar Kostić, istaknuti histolog i seksolog, jedan od osnivača fakulteta, koji je smatran najvećim „neprijateljem“ na Univerzitetu još od 1945. Pošto nije bio spreman na kompromise sa novom vlašću, a smatrano je i da oko sebe organizuje „reakciju“, marta 1952. je prevremeno penzionisan, uz niz neprijatnosti i zabrana. Sledeće godine partijska i studentska organizacija na fakultetu i studentska štampa započeli su organizovanu kampanju protiv nekoliko nastavnika, tzv. „kluba trinaestorice“, koji su optuživani kao „reakcionari“ i moralno diskvalifikovani za rad sa studentskom omladinom. Pod takvim pritiskom, fakultetski i državni organi su tokom 1953. i 1954. uklonili iz nastave deset nastavnika i asistenata.¹⁴

Tako je „čistkom“ na Medicinskom fakultetu zaokružen proces represivnog delovanja vlasti prema nastavnicima Univerziteta u prvoj posleratnoj deceniji, ispunjenoj sukobima i otporima, tokom koje je iz nastave iz ideološko-političkih razloga uklonjeno preko trideset uglednih stručnjaka i predavača. Treba reći da je, osim pojedinaca koji su odgovarali pred sudom i snosili pravne posledice (Dragoljub Jovanović), većina uklonjenih ili penzionisana ili nastavila sa radom u drugim ustanovama van Univerziteta i postigla značajne uspehe u karijeri (recimo, V. Arnovljević je već 1950. postao dopisni a 1955. redovni član Srpske akademije nauka), iz čega se može zaključiti da je vlastima bilo najvažnije da ih ukloni iz osetljive univerzitetske sredine i spreči njihov ideološko-politički uticaj na studentsku omladinu.

Pored represivnog delovanja, komunistička vlast je tokom prve posleratne decenije konstantno težila da ideološko-političkim radom i pritiskom menja političke stavove univerzitetskih nastavnika i pridobija ih za svoju politiku. Ovo se pre svega odnosilo na tzv. „kolebljive“ nastavnike, kojih je po partijskim analizama bilo mnogo na svim fakultetima. Njih je trebalo „prevaspitati“, odnosno ideološko-političkim i agitaciono propagandnim radom „izmeniti im stara shvatanja i navike“, upoznati ih sa teorijom marksizma-lenjinizma i ciljevima socijalističke izgradnje, ubediti ih da napuste „pozicije buržoaske nauke“ i prihvate marksizam kao „jedino pravilan pogled na svet“. Istovremeno, trebalo ih je uključiti u društveno-politički i kulturni život i izgradnju socijalizma kao aktivne i lojalne članove društva.¹⁵

¹³ AJ CK SKJ, 507, VIII, I-1/41 (κ-1) i VIII, II/2-b-65 (κ-1); IAB, GK, f. 516; AJBT, KPR, II-2/87.

¹⁴ AS, Medicinska velika škola (MVŠ), f. 28; AS, MVŠ, f. 29; AS, MVŠ, f. 33; IAB, GK, f. 363; *Народни студент*, бр. 5, 26. март 1952, 2; *Исто*, бр. 19, 29. октобар 1953, 1; *Исто*, бр. 20, 4. новембар 1953, 3. Октобра 1953. su uklonjeni profesori Ilija Dimitrijević, Milan Prica, Milan Fotić, docent Milivoje Milošević, Vandel Tasić, Nikola Mirjanić i asistent Nikola Maksimović, a tokom 1954. Smilja Kostić-Joksić (supruga Aleksandra Kostića), Laza Stanojević i Mitar Mitrović.

¹⁵ Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988., 103.-107.

Ideološki i propagandni pritisak na nastavnike je vršen na razne načine: preko aktivnosti partijske organizacije na Univerzitetu (posebno nastavničke ćelije), preko studentske organizacije, dnevne štampe, državnih organa, itd. Partijska organizacija nastavnika na Univerzitetu je vremenom brojčano rasla i tokom 1954. došla do 386 članova, ali u njenom radu su postojali stalni problemi. Pre svega, činili su je uglavnom mlađi nastavnici i asistenti sa malim uticajem, a u radu je bilo mnogo grešaka i pogrešnog pristupa – od „sektašenja“ i preteranog pritiska na nastavnike nekomuniste, do pojave „sitnoburžoaskih shvatanja“, „pasivnosti“, „intriga“, sukoba i „zloupotrebe“ demokratije i slobode mišljenja početkom 50-ih godina.¹⁶ Značajan problem je predstavljala i prezauzetost nastavnika komunista koji zbog obaveza u Partiji i društveno-političkom vannastavnom radu nisu stizali da kvalitetno odrađuju svoje nastavne obaveze i da se stručno usavršavaju. To je nagnalo Agitprop CK KPJ (Milovana Đilasa) da još juna 1947. reaguje i zatraži da se „ideološko-politički uzdignuti kadrovi rasterete“ i da im se rad na nauci i stručnom usavršavanju odredi kao „glavna partijska obaveza“.¹⁷

Posebnu ideološku i propagandnu ulogu je imalo Udruženje univerzitetskih nastavnika, osnovano juna 1946, čiji osnovni zadatak je bio da „prevaspitava“ nastavnike, da podiže njihov ideološko-politički nivo, upozna je javnost sa njihovim stavovima po raznim društveno-političkim pitanjima, da se bori za „idejnu čistotu nastave“, itd. U suštini, Udruženje je predstavljalo transmisiju Partije i partijske politike među univerzitetskim nastavnim i pomoćnim nastavnim osobljem. U početku je Udruženje bilo neaktivno i stalno kritikovano od strane partijskih organa, ali krajem 1948. posle izbijanja sukoba sa Informbiroom i Sovjetskim Savezom i odluka Petog kongresa KPJ da se pojača ideološko-politički rad, intenzivirana je i njegova aktivnost. Novembra 1948. godine pokrenut je list „Univerzitetski vesnik“ kao glasilo Udruženja, koji je uz brojne teškoće izlazio sve do 1956. i predstavljao tribinu za političko izjašnjavanje nastavnika i za predstavljanje zvanične partijske politike po raznim pitanjima značajnim za Univerzitet i nastavno osoblje. Od 1948. Udruženje je organizovalo kurs marksizma-lenjinizma na kojem je nastavnike trebalo upoznati sa osnovnim stavovima ove ideologije, kao i brojna predavanja i seminare na kojima su državni funkcioneri i nastavnici predstavljali partijsku politiku po raznim tekućim pitanjima unutrašnje i spoljne politike, privrede, društva, kulture, nauke i umetnosti. Ispočetka je vođena stroga evidencija posećivanja kurseva i predavanja i kritikovani su pojedinci koji su izostajali, da bi početkom 50-ih godina „liberalizacijom“ partijske politike postalo jasno da takvi oblici ne odgovaraju intelektualcima na Univerzitetu, da treba pribeći fleksibilnijim metodama, tako da je veća pažnja posvećivana otvorenim partijskim sastancima, diskusijama i debatama, kulturno-umetničkom, društvenom i svakodnevnom životu nastavnika i asistenata. Rad Udruženja je dopunjavan i radom sindikalnih podružnica, a računalo se i na individualni rad pojedinaca komunista sa nastavnicima i asistentima.¹⁸

¹⁶ *Zapisnici i izveštaji UK SKS 1945-48*, 119., 232.-233.; *Zapisnici i izveštaji 1948-52*, 499.-500., 554.-558.; IAB, GK, f. 357; IAB, UK, f. 516.

¹⁷ *Zapisnici i izveštaji UK SKS 1945-48*, 119, 246-247; IAB, GK, f. 357; IAB, UK, f. 516.

¹⁸ AS, BU, f. 139; IAB, UK, f. 41; *Zapisnici i izveštaji UK SKS 1945-48*, 53-54; *Годишња скупштина Удружења универзитетских наставника*, Универзитетски весник, бр. 40-41, 26. децембар 1950, 1; *Годишња скупштина Удружења универзитетских наставника*, Универзитетски весник, бр. 74, 29. децембар 1952, 1; *Из извештаја Удружења универзитетских наставника*, Универзитетски весник, бр. 87, 26. јануар 1954, 2; D. BONDŽIĆ, *n. dj.*, 265.-269.

Pored toga, vremenom je sve veća pažnja posvećivana brizi o materijalnom položaju nastavnika. Pored povećavanja redovnih prinadležnosti, uvedene su različite nagrade i stimulansi, obezbećivana materijalna pomoć u novcu ili raznim sredstvima za najugroženije, davani dodaci za nabavku literature, za opasnost na poslu, za prekovremeni rad i broj ispitanih studenata, itd. Novčane nagrade i razna odlikovanja i priznanja davali su državni organi najistaknutijim nastavnicima u nastavi i društvenom životu, uglavnom pristalicama i simpatizerima, ali često i onima koji su smatrani neprijateljima, pa i nekim koji su kažnjavani. Time je davan stimulans za rad, podsticano pridobijanje „kolebljivih“ nastavnika i ubrzavana njihova integracija u novi društveno-politički poredak. Vremenom je posvećivana i sve veća pažnja i veoma teškom pitanju stambenog obezbeđenja nastavnika, pošto veliki broj njih nije imao rešeno to pitanje, koje je uopšte u Beogradu tih godina predstavljalo veliki problem. Vlasti su preko Univerziteta obezbeđivale nastavnicima stanove, a zatim su pravljene i planovi za sistematsko rešavanje tog problema.¹⁹

Na kraju, treba reći da je Partiji bilo jasno da bi problem političkog opredeljenja univerzitetske elite bio najefikasnije rešen stvaranjem mladog marksističkog kadra i dovođenjem na fakultetske katedre politički podobnih asistenata i nastavnika iz redova studenata ili iz privrede, tako da je to od početka bio jedan od primarnih ciljeva Partije. Međutim, taj proces je teкао sporo i uz velike teškoće. Na Petom kongresu je konstatovano da u tom pogledu nisu postignuti značajniji rezultati, čak je primećeno i da tzv. „reakcionarni, buržoaski, stari“ profesori toj aktivnosti poklanjaju mnogo veću pažnju i imaju više uspeha, namećući svoje kandidate za asistentska mesta. Problem je, pored lošeg materijalnog položaja i velikih zahteva nastavno-naučnog rada, predstavljala i pomenuta činjenica da Partija sebi naklonjene kadrove opterećuje društvenim i partijskim obavezama, oduzimajući im vreme za rad na nauci. Ipak, vremenom je na fakultetske katedre dolazio sve veći broj mladih nastavnika, koji su prihvatili bar formalno marksistički pogled na svet, ponekad ga primenjivali u struci i uklapali se u novu situaciju i sistem koji je gradila Partija.²⁰

Tako su se do sredine 50-ih godina svi pomenuti procesi na Univerzitetu, koje je diktirala i usmeravala KPJ prilagođavajući ih aktuelnim društveno-političkim prilikama i stanju na Univerzitetu, slili u jedan koji se može nazvati integracija, pomirenje ili obostrani kompromis. Represijom su sa Univerziteta i iz nastave uklonjeni najaktivniji, nepomirljivi „neprijatelji“ koji su mogli „negativno“ da utiču na studente. Jedan deo „kolebljivih“ nastavnika je ideološko-političkim pritiskom, ako ne „prevaspitan“ i „pridobijen“ za novu ideologiju i režim, ono bar nateran na mirenje sa situacijom koja se posle otpora pritisku Sovjetskog Saveza stabilizovala i kretala ka izgradnji i učvršćivanju novog društveno-političkog sistema. Na takvo pomirenje su bili primorani i brojni nastavnici na koje ideološki rad nije ni malo delovao, već su čvrsto ostajali na svojim ideološkim pozicijama, ali su jednostavno prihvatili novi sistem i pravili kompromis sa njim. Istovremeno, veliki broj starijih, najuglednijih i na marksizam najotpornijih nastavnika je tokom 50-ih godina odlazio sa stručne i životne scene, a njihova mesta su zauzimali novi, mlađi nastavnici, ne uvek marksistički orijentisani, ali uglavnom integrisani u novi sistem i pomireni sa

¹⁹ D. BONDŽIĆ, *n. dj.*, 270.-282.

²⁰ *Zapisnici i izveštaji UK SKS 1945-48*, 26., 119., 246.-247.; *V kongres KPJ*, Beograd 1948., 296.-299.

novim režimom. To je bio kompromis, koji je svima donosio korist – i Partiji, i državi, privredi, i studentima, i nastavnicima marksistima i onima koji su i dalje ostajali na pozicijama tzv. „građanske“, „idealističke“, „buržoaskе“ nauke.

Rezime

Odnos komunističke vlasti prema profesorima Beogradskog univerziteta tokom prve decenije posle Drugog svetskog rata bio je uslovljen ideološkim postavkama Komunističke partije i njenim neprikosnovenim položajem u jednopartijskom sistemu, ali i konkretnim političkim i društveno-ekonomskim uslovima i interesima Partije i države. Komunistička partija je bila nepoverljiva prema univerzitetskim profesorima, kao i prema intelektualcima uopšte, smatrajući ih „reakcionarima“, „neprijateljima“ i „slugama buržoazije“ i „predratnih režima“. Isto tako, i profesori su bili suprotstavljeni ideološkim stavovima i političkoj praksi komunizma, tako da je među njima bilo veoma malo pristalica, a još manje članova Partije. Istovremeno, univerzitetska elita je bila neophodna novoj vlasti za školovanje novih visokoobrazovanih stručnjaka za sve oblasti društvenog i privrednog života, pa joj se moralo pristupati oprezno i izdiferencirano. Tako su, pored stalne kontrole života i rada, povremeno vršene represivne mere nad neposlušnim i neprijateljski nastrojenim nastavnicima, ali su kontinuirano činjeni i naponi da se ideološkim pritiskom „prevaspita“ i materijalnim povlasticama „pridobije“ veliki broj kolebljivih i neutralnih pojedinaca, u čemu su od početka 50-ih godina postizani sve veći rezultati. Pored toga, tokom 50-ih godina je došlo i do porasta broja marksistički orijentisanih nastavnika, kao i do mirenja većine nastavnika sa postojećom društveno-političkom situacijom i integracije u sistem, koji je posle sukoba sa Sovjetskim Savezom pokazao čvrstinu, ali i sposobnost da se barem delimično menja i prilagođava novim uslovima.

KOMMUNISTISCHE HERRSCHAFT UND HOCHSCHULLEHRER DER UNIVERSITÄT BELGRAD 1945–1954

Zusammenfassung: In dieser Arbeit analysiert und summiert der Autor die Grundrichtungen und Ergebnisse der Staats- und Parteipolitik in Bezug auf die Hochschullehrer in Belgrad in den ersten Jahrzehnten nach dem Zweiten Weltkrieg. Neben der ständigen Kontrolle und detaillierter Überwachung ihres Lebens und ihrer Arbeit wurden gelegentlich auch repressive Maßnahmen gegen ungehorsame und feindselige Lehrkräfte durchgeführt. Es wurden aber auch kontinuierliche Anstrengungen unternommen, um viele unentschlossene und neutrale Personen zu „gewinnen“ und „neu zu erziehen“. Seit Anfang der 1950er Jahre wurden immer „bessere“ Ergebnisse erzielt.

Schlüsselwörter: Universität Belgrad, Kommunistische Partei Jugoslawiens, Überwachung, Repression, „Neuerziehung“, Kompromiss

Literatura

Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944 – 1952*, Beograd 2004.

Srđan CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića, Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd 2006.

Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988.

Момчило МИТРОВИЋ, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944 – 1952*, Београд 1997.

Момчило МИТРОВИЋ – Ђорђе СТАНКОВИЋ (prir.), *Zapisnici i izveštaji Univerzitetskog komiteta KPS 1945-1948*, Beograd 1985.

Момчило МИТРОВИЋ – Ђорђе СТАНКОВИЋ (prir.), *Zapisnici i izveštaji Univerzitetskog komiteta KPS 1948-1952*, Beograd 1987.

Ђорђе СТАНКОВИЋ, *Народна студентска омладина (Савез студената) 1945-1952, Студенти и Универзитет 1914-1954*, Београд 2000.

POLITIKA I MEMORIJA: HLADNI RAT I VRIJEDNOST JUGOSLAVENSKE REVOLUCIJE

Tatjana Jukić

Sažetak: Uz pretpostavku da se hladni rat formira u uvjetima memorije Drugog svjetskog rata, čak kao stanovita memorija Drugog svjetskog rata, Drugi svjetski rat u Jugoslaviji za tu memoriju ima posebnu, strukturnu vrijednost, jer se realizira i kao komunistička revolucija. To je važno ne samo zato što zapadni saveznici rat u Jugoslaviji vide stoga kao aktivnu sablast Oktobra (pa onda i kao aktivnu sablast vlastite politike u Prvom svjetskom ratu), već i zato što sama logika komunističke revolucije, s polazištem u Marxovoj filozofiji, zahtijeva upravo takvu intervenciju u postojeće režime sjećanja i pamćenja. U svome prilogu analiziram memoarske zapise pripadnika britanskih vojnih misija pri partizanima, prije svih Fitzroyja Macleana, ali i memoare Winstona Churchilla, kao tekstove koji svjedoče o takvoj logici. S tim u vezi zanima me ponajprije mogućnost da se hladnoratovska (bio)politika u pedesetima i kasnije formira oko intervencija u memoriju karakterističnih zapravo za komunističku revoluciju. Time se ujedno otvara pozicija za analizu specifične (bio)politike onoga što tek zahvaćamo kao postsocijalizam.

Ključne riječi: komunistička revolucija, hladni rat, memorija, (bio)politika

Ni jedan opis književnosti koja nastaje u vrijeme socijalizma, u Hrvatskoj ali uopće u bivšoj Jugoslaviji, ne može isključiti specifičnu političku logiku hladnog rata. Štoviše, upitno je u kojoj je mjeri legitiman analitički zahvat u kulturnu proizvodnju u najširem smislu (u najšire shvaćene prikazivačke prakse, pa onda i u djelokrug takozvane inteligencije i kulturnih elita), u periodu od završetka Drugog svjetskog rata pa sve do kraja 1980-ih, koji ne računa na specifične uvjete hladnog rata.

U jugoslavenskom slučaju, to se posebno jasno vidi na primjeru 1948. godine i rezolucije Informbiroa. Titovo "ne" Staljinu nezamislivo je izvan geopolitičkih podjela i interesa konstitutivnih za hladni rat. Zauzvrat, Titov prekid sa Staljinom doveo je do strukturnih promjena u kulturnoj politici u Jugoslaviji poslije 1948, ponajprije možda kad je riječ o prikazima i analizi Drugog svjetskog rata.

Ta strukturna promjena neodvojiva je od zahtjeva koji se postavio pred cjelokupnu zajednicu, da se praktički preko noći rekonstituiraju dugo stvarana slika o vezi sovjetske Rusije i mašinerije revolucije. Što znači da rezolucija Informbiroa pretpostavlja masivnu intervenciju u memoriju, i to memoriju zajednice, memoriju oko koje se zajednica okuplja, to jest

u pamćenje formativno za zajednicu. S druge strane, kao pamćenje formativno za *zajednicu*, ta se memorija već unaprijed postavlja kao političko pitanje, pa rezolucija Informbiroa otvara pitanje sprege politike i memorije i prije nego što odredi sovjetsku Rusiju kao svoj predmet.

Do koje je mjere specifična sprega politike i memorije, koju povezujemo s 1948. godinom, obilježila dekade u dolasku (zapravo sve vrijeme hladnog rata u bivšoj Jugoslaviji) pokazuje mjesto što ga u kulturnoj memoriji toga vremena zauzima Goli otok.¹ Goli otok bez dvojbe je najmasivnija trauma u periodu koji spominjem; ujedno, Goli otok bio je logor uspostavljen upravo radi discipliniranja memorije, u kontekstu rezolucije Informbiroa. Analiza Golog otoka tako zahtijeva da se, možda prije svega, u obzir uzme njegova specifična mnemička struktura: da se u obzir uzme Goli otok kao mjesto gdje se prepleću i međusobno uvjetuju kriminalizacija memorije i njezina patologizacija. Drugim riječima, Goli otok je mjesto gdje se memorija zahvaća kao kriminalna i kažnjiva, kao podloga za nadzor i discipliniranje, ali ujedno kao mjesto gdje se takva intervencija u pamćenje ne može zahvatiti nego kao patologija, jer dovodi, pokazat će se, do masivne i neproradive traume.

Koliko je takva dinamika utjecala na dekade u dolasku možda najzornije pokazuje činjenica da se sredinom 1980-ih, dakle, upravo u vrijeme kad se svode računi hladnog rata i priprema teren za njegovu obustavu, u Jugoslaviji snima niz istaknutih filmova koji teže proraditi rezoluciju Informbiroa, i to kao mnemički sindrom: *Otac na službenom putu* Emira Kusturice (1985.), *Sretna nova 1949.* Stoleta Popova (1986.), *Večernja zvona* Lordana Zafranovića (1986.), da spomenem samo neke. S jedne strane, takva filmska konstelacija pokazuje da se sve to vrijeme, od 1948. godine do sredine 1980-ih, taj sindrom nije bio proradio: da je sve to vrijeme bio formativan za kulturnu memoriju socijalizma, što znači da se kulturna memorija socijalizma sve vrijeme formirala u stvari oko sindroma, i to sindroma koji je svoju koherenciju našao u sprezi kriminalizacije i patologizacije memorije. S druge strane, ispostavlja se da je prorada upravo toga sindroma bila nužna da bi se sveli računi hladnoga rata u Jugoslaviji, s implikacijom da hladnome ratu iz jugoslavenske perspektive nije moguće analitički pristupiti ako se pritom (psiho)analitički ne zahvati pamćenje rezolucije Informbiroa; otud, uostalom, masivno i masovno javno prepoznavanje spomenutih filmova kao iznimno i posebno vrijednih.²

¹ Za detaljnije recentne analize Golog otoka vidi Ugo VLAISAVLJEVIĆ, *Lepoglava i univerzitet. Ogledi iz političke epistemologije*, Sarajevo 2003. i Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, Zagreb 2008., posebno 80.-124.

² Osim Zlatne arene za najbolji film i režiju na 32. pulskom festivalu, *Otac na službenom putu* na istom festivalu dobio je i Zlatnu arenu za scenarij (Abdulah Sidran), za glavnu mušku i žensku ulogu (Miki Manojlović, Mirjana Karanović), te nagradu kritike «Milton Manaki», kao i nagradu gledatelja (Zlatna vrata Pule). Nadalje, bio je nominiran i za Oscara, u kategoriji najboljeg stranog filma, te je osvojio Zlatnu palmu u Cannesu, i Zlatni globus za najbolji strani film. Već iduće godine *Sretna nova 1949.* osvojiti će na 33. pulskom festivalu Zlatnu arenu za najbolji film i za scenarij (Gordan Mihić), a *Večernja zvona* Zlatnu arenu za režiju i za glavnu mušku ulogu (Rade Šerbedžija). Pri čemu valja napomenuti da je Zafranović *Večernja zvona* snimio prema scenariju Mirka Kovača, kao adaptaciju Kovačeva romana *Vrata od utrobe* (1978.). Naime, Kovač je napisao scenarij i za *Lisice* Krste Papića (1969.), prvi film čija priča otvoreno problematizira obračun sa Staljinovim simpatizerima u Jugoslaviji 1948. Namjerno ističem masivnost i masovnost javnog prepoznavanja spomenutih filmova kao posebno vrijednih: jer masivnost i masovnost, kako nagrada tako i filmova, upućuju da njihova posebna, dodana, javna vrijednost svoju koherenciju nalazi izvan pojedinoga filma. Što znači da su sami ti filmovi istodobno bili pod prijetnjom uvjeta vlastite fabule, ali, također, da film (sama logika filmskoga, logika filmske koherencije) otvara općenitije pitanje memorije kao kriminalne i kao patologije. Drugim riječima, slučaj jugoslavenskih filmova iz sredine 1980-ih, o rezoluciji Informbiroa, provocira pitanje može li se memorija kakvu implicira film uopće zahvatiti, osim kao prijetnja.

Za tu dinamiku svakako je indikativno što je i testamentalno djelo Danila Kiša upravo *Goli život*, troipolsatni film o pamćenju Golog otoka. Kiš ga je snimio 1989. s režiserom Aleksandrom Mandićem, svega nekoliko mjeseci prije smrti, ali nije doživio da film vidi u cijelosti. Na tragu dokumentarnog filma *Shoah* Claudea Lanzmanna iz 1985. godine, Kiš u njemu, tokom boravka u Izraelu, intervjuira dvije nekadašnje zatvorenice na Svetom Gr-guru (ženskoj sastavnici logorskog kompleksa s centrom na Golom otoku).³ Indikativno je također što je Kiš isprva odbijao pisati o Golom otoku, jer je, prema svjedočenju Györgya Konrada, smatrao da je to 1980-ih postalo pomodno, da su knjige o logorima pod prijetnjom inflacije; ipak, kaže Konrad, te dvije žene su ga “uzbudile svojim pričama”.⁴

Ovdje, to je važno jer se narativni korpus Danila Kiša formira oko dviju velikih trauma 20. stoljeća: Holokausta za vrijeme Drugog svjetskog rata i, kasnije, staljinističkih progona u Sovjetskom Savezu od 1930-ih nadalje. Naime, i Holokaust i gulag svoju koherenciju nalaze u mreži logora, a upravo specifični uvjeti tih logora odredili su poslije smjer u kojem će se razvijati ne samo proučavanje traume i kulturne memorije, već uopće recentna filozofija i kritička teorija. Moglo bi se, dakle, reći da humanističke znanosti poslije Drugog svjetskog rata vlastitu koherenciju nalaze u pokušaju da zahvate uvjete, ako već ne logiku, mreže logora, ili logora kao mreže, već zato što takva mreža redefinira samo pitanje života i granice ljudskoga.

Kad Kiš, obilježen takvim korpusom, pred smrt pristaje raditi na pamćenju Golog otoka (kad Kiš pred smrt pristaje na Goli otok?), on uključuje golootočku problematiku u taj općenitiji interes za koncentracijske logore u 20. stoljeću; u skladu, uostalom, s činjenicom da se jugoslavenska 1948. ne da zahvatiti izvan općenitije logike hladnog rata. Praksa sprežanja Golog otoka s mrežama logora u totalitarnim režimima, prije svega s gulagom, kasnije se uvriježila, nerijetko uz izostanak kritičke perspektive. Ipak, *Goli život* ostaje privilegirana pozicija za pristup komparativnoj analizi golootočke traume, ponajprije zato jer sama koherencija Kiševa korpusa ovisi o zamislivim relacijama mreža logora. A to je manjak što ga ostale komparativne analize golootočke traume, čak i one gdje ne izostaje kritička perspektiva, teško mogu nadoknaditi.

Otud posebna, strukturna vrijednost Kiševih opaski o logici tih relacija. Naime, kaže Kiš, njegov interes za gulag (interes koji će 1976. rezultirati *Grobnicom za Borisa Davidoviča*, ali i *Časom anatomije*, knjigom eseja i polemika iz 1978.) ponajprije je platforma za *kritičku proradu* ranije opsesije Holokaustom i gubitkom oca u nacističkom koncentracijskom logoru. Tako, kad 1976. komentira *Grobnicu za Borisa Davidoviča*, Kiš napominje:

Svojom sam posljednjom knjigom napustio teren prepoznatljivih činjenica, koordinatni sistem vrednosti gde je naratorsko Ja dovoljan garant istinitosti, a sećanje, makar kao dešifrovanje infantilnih stresova, izgubilo je svaku vrednost. (...) Put je, dakle, jasan, zvali to angažovanošću ili kako drugo: od prvog lica jednine (*Rani jadi, Bašta, Pepeo*), preko trećeg lica (*Peščanik*), do trećeg lica množine: oni. Možda je to ono što nazivate angažman. To proširivanje ne samo krugova realnosti, nego i obaveza koje iz takvog zahvata nastaju.⁵

³ Dvije Kiševe svjedokinje/ kazivačice bile su Ženi Lebl i Eva Panić-Nahir, a film je razdijeljen u četiri epizode. O postupcima zahvaljujući kojima *Goli život* odstupa od Lanzmannova modela i podvrgava ga kritici vidi Davor BEGANOVIC, *Pamćenje traume. Apokaliptična proza Danila Kiša*, Zagreb-Sarajevo 2007., 284., 286.

⁴ Konrad prema D. BEGANOVIC, *Pamćenje traume*, 285.

⁵ Vidi Danilo KIŠ, *Gorki talog iskustva*, (prir. M. Miočinović), Beograd 1991., 75.

Ne radi se, dakle, o tome da su Holokaust i gulag za Kiša sumjerljivi. Upravo suprotno, gulag je mjesto gdje se pomiče granica pamćenja pripovjednoga "ja" i mobilizira se kao primjerni prostor političkoga.

Nekoliko je važnih implikacija te pretpostavke. Prvo, to zapravo znači da se gulag za Kiša mobilizira kao primjerni prostor političkoga tek kad pomakne granice pamćenja pripovjednoga "ja". Naravno, iz toga proizlazi da je političko u stvari liminalno stanje onoga što "ja" zahvaća ili proizvodi kao memoriju; da se političko ne da urediti kao memorija, ako taj poredak računa na "ja", jedninu, nepovredivost sebe. Drugo, i Kiš tako, ispostavlja se, kreće od memorije kakvu opisujem kad govorim o rezoluciji Informbiroa: ako je pamćenje formativno za množinu, za "oni", za *zajednicu*, ta se memorija već unaprijed postavlja kao političko pitanje, ili, kako Kiš kaže, kao angažman. Pri čemu nije nevažno što "ja" takav angažman ne može zahvatiti nego kao dug i prijetnju, u onoj mjeri u kojoj je "ja" tim pomakom memorije *obavezano* i *obezvrijeđeno*. I treće, takva relacija Holokausta i gulaga razotkriva Holokaust kao problemski kompleks nerazrješiv unutar logike političkoga; istom mjerom, takva relacija Holokausta i gulaga razotkriva gulag kao traumatsko mjesto upravo političkoga.

Nadalje, Kiš sugerira da su takva prijetnja i takva memorija konstitutivne za samu književnost, kad memoare Karla Štajnera, *7000 dana u Sibiru*, izdvaja kao jednu "od najboljih knjiga naše posleratne reči", te napominje: "Da je bilo sreće, mi bismo danas mesto mase papirnatih romana, romančina i romančića imali jednu bogatu memoarsku literaturu, jedan ogranak književnosti koji smo, eto, pretvorili u staru hartiju".⁶

Zato ni Goli otok za Kiša nije naprosto sumjerljiv s logorima Holokausta, pa čak ni s gulagom, već je mjesto gdje se i opet pomiče granica pamćenja. Štoviše, s obzirom da je *Goli život* film, Kiš ovdje pomiče možda prije svega granice pamćenja same književnosti, s implikacijom da je film granica pamćenja književnosti, odnosno da je film liminalno stanje onoga što književnost zahvaća ili proizvodi kao memoriju. Kao granično stanje književnog pamćenja, film tako i kod Kiša otvara općenitije pitanje memorije kao kriminalne i kao patologije, ujedno pitanje može li literatura (pa i ona memoarska) uopće zahvatiti memoriju kakvu implicira film, osim kao prijetnju.

Svi ti različiti pomaci reflektiraju se zauzvrat kao stanovita nesmjestivost logora u geografskom smislu. Kao otok, Goli otok bi trebao sugerirati upravo geografsku odjelitost, geografsku definiciju, upravo smjestivost logora. Ipak, Kiševe kazivačice bivše su zatvorenice sa Svetog Grgura, otočića kamo se logorski kompleks bio proširio za žene. Logor tako rizomatski nadrasta geografsku definiciju, pa je arhipelag njegova logična slika.

Naravno, arhipelag priziva u pamćenje poznatu sintagmu Aleksandra Solženjicina, o Arhipelagu Gulag; sintagmu koja se u memoarskoj literaturi s područja bivše Jugoslavije nerijetko parafrazira kao "arhipelag Goli".⁷ Za ovu problematiku, međutim, jednako je indikativno što Gilles Deleuze, na primjer, arhipelag opisuje kao primjernu figuru političkoga, i to zato što arhipelag nije slagalica, čiji jednom složeni komadi teže rekonstrukciji cjeline, "već je prije zid od slobodnih, cementom nepovezanih kamenova, gdje svaki element vrijedi za sebe ali i kroz relaciju s drugima".⁸ S jedne strane, ta Deleuzeova slika potvrđuje

⁶ *Isto*, 83.

⁷ Zanimljivo je primijetiti da je u osnovi te parafraze aliteracija, to jest sličnost po zvučanju sovjetske birokratske kraticice *gulag* i hrvatskoga toponima *Goli*. Istodobno, odnos glasova u aliteraciji, kao retoričkoj figuri, odgovara upravo slici arhipelaga.

⁸ Gilles DELEUZE, *Critique et clinique*, Pariz 1993., 110.

gulag kao traumatsko mjesto upravo političkoga. S druge, Deleuzeova aluzija na suhozid, čija struktura odgovara slici arhipelaga, priziva u pamćenje mediteranski imaginarij, pa se stječe dojam da je sama konfiguracija dalmatinskog prostora, s njegovim arhipelazima i suhozidima, logično prizorište političkoga (kao traume).⁹

Usto, ta nesmjestivost logora u geografskom smislu, koja zapravo implicira stanovitu svesmjestivost, implicira također logor kao totalizacijsku gestu. Kako će to reći Giorgio Agamben u utjecajnoj studiji o sprezi koncentracijskih logora, politike i golog života, “upravo je radikalna transformacija politike u oblast golog života (to jest, u logor) legitimirala i nužno zahtijevala totalnu dominaciju. Samo zato što se politika u našem vremenu posve transformirala u biopolitiku bilo je moguće da se politika konstituira kao totalitarna politika u dotad nepoznatoj mjeri”.¹⁰

Kad govori o konstituciji politike kao totalitarne, u dotad nepoznatoj mjeri, Agamben međutim istodobno opisuje zapravo uvjete hladnoga rata. Hladni rat, naime, pretpostavlja dotad nepoznatu totalizaciju geopolitičkoga: on je nezamisliv izvan svoje globalnosti. Riječ je o političkoj logici koja teži isključiti uopće mogućnost sebi strane pozicije, odnosno samu mogućnost isključenja. (Što već na početku, logično, vodi prema dekonstrukciji geopolitičkoga i ekspanziji hladnoga rata u svemir, ali i do hladnoga rata kao naglašeno biopolitičke prijetnje, s njegovim fantazmama o nuklearnom oružju i totalnom uništenju života. U tome smislu koncentracijski logor zapravo je primjerna figura političke logike u podlozi hladnoratovskoga.) Već zato Jugoslavija, kao prije svega politički ustroj, a onda i svaki modalitet odnosa inteligencije i vlasti, *strukturno* ovisi o uvjetima hladnog rata, i već zato svaka analiza Jugoslavije tokom hladnoga rata zahtijeva komparativni pristup.

Nadalje, ako odnos inteligencije i vlasti u tome periodu zadaje specifična politička logika hladnoga rata, to pretpostavlja da se sam djelokrug inteligencije unaprijed locira unutar političkoga, već ondje gdje se politika formira oko specifične logike, ili pak oko tipa inteligencije. Aludiram ovdje prije svega na radove Jean-Pierrea Vernanta i Marcela Détiennea o specifičnoj strukturi inteligencije kod starih Grka, dakle, u rodnome mjestu politike i političkoga; Vernant i Détienne je opisuju kao lukavu inteligenciju, kao tip lukavosti i domišljatosti, koji antička filozofija mora obezvrijediti da bi se uopće uspostavila, kao disciplina, ali koji preživljava u oblastima kakve su ratovanje, trgovina i *politika*.¹¹ Naravno, to ne znači da se specifična logika političkoga da svesti na spomenutu strukturu domišljatosti; ipak, vrlo je indikativno što tip inteligencije kakav opisuju Vernant i Détienne, a koji preživljava u trgovini, ratovanju i *politici*, odgovara zauzvrat u velikoj mjeri onome što Michel Foucault, i to u predavanjima o rođenju *biopolitike*, opisuje kao *tip racionalnosti* u podlozi koncepta moderne države, uprave i vlasti.¹²

Dakle, na mjestu barem potencijalne opozicije između intelektualaca i vlasti nazire se strukturalna sprega politike i inteligencije. Naravno, ta se sprega ne da ograničiti na hladni rat, već je formativna za svaku politiku; ipak, hladni rat, kao politika koja sebe definira kao

⁹ Podsjetila bih da neki od najvažnijih hrvatskih filmova o traumi političkoga u socijalizmu računaju upravo na taj strukturalni afinitet dalmatinskog prostora i traume političkoga: među inima, već spomenute *Lisice* Krste Papića, te *Prometej s otoka Viševice* Vatroslava Mimice (1964). Indikativno je također da oba takvu interakciju naglašeno povezuju s uvjetima grčke tragedije.

¹⁰ Giorgio AGAMBEN, *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford 1998., 120.

¹¹ Vidi Jean-Pierre VERNANT i Marcel DÉTIENNE, *Lukava inteligencija u starih Grka*, Zagreb 2000., 7.

¹² Vidi Michel FOUCAULT, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978-1979* [*Naissance de la Biopolitique: Cours au Collège de France, 1978-1979*], (ur. M. Senellart), New York 2008., 3.-10.

globalnu ili čak postglobalnu, i koja teži isključiti uopće mogućnost sebi strane pozicije, ili mogućnost isključenja, takav odnos politike i inteligencije nužno pretpostavlja svakom drugom kritičkom interesu. I upravo zato što hladni rat strukturnu spregu politike i inteligencije pretpostavlja svakom drugom kritičkom interesu, intelektualac se u tome periodu zapravo drugačije ne može ni zamisliti: njega zadaje odnos prema političkoj logici i prema vlasti, on jest intelektualac jedino naspram vlasti. Za tu je situaciju egzemplarna Hannah Arendt, ne samo zato jer njezin otklon od filozofije u korist političke teorije svjedoči zapravo o nemoći filozofije da zahvati tu specifičnu inteligenciju koju Vernant i Détiene lociraju u politici, već i zato što Arendtini tekstovi o totalitarizmu provociraju u konačnici analizu totalizacijske geste samoga hladnog rata.¹³

Pri čemu je važno što je hladni rat zapravo mnemički režim: on se formira oko pamćenja Drugog svjetskog rata, te se organizira kao kontraarhiv političkih problema koje Drugi svjetski rat nije uspio riješiti, pa čak ni reorganizirati. Problemi koje Drugi svjetski rat nije uspio riješiti, pa čak ni reorganizirati, međutim, daju se svesti na jedan zajednički nazivnik, a to je komunizam kao prijetnja, to jest prijetnja komunističke revolucije. S obzirom da je nosiva pretpostavka komunističke revolucije upravo sistemska intervencija u postojeće režime memorije, to bi značilo da se hladni rat formira zapravo pod uvjetima komunističke revolucije. Usto, kad opisujem komunističku revoluciju kao prijetnju, pritom ne mislim da je ona bila prijetnja samo za zapadne saveznike, već je to bila, jednako ako ne i više, upravo za socijalističke države u Istočnom bloku, u onoj mjeri u kojoj socijalistički državni aparat mora potisnuti mesijanski impuls revolucije (i specifičnu memoriju kakvu implicira mesijansko) da bi uopće formirao organe vlasti i legitimirao se kao *raison d'État*. U tome smislu, staljinistički gulag i jugoslavenski Goli uistinu su traumatska mjesta upravo političkoga: jer reflektiraju potrebu države da kriminalizira i patologizira, unutar organa vlasti, vlastitu političku memoriju koja ne podliježe organizaciji i arhivu.

Zato bi se moglo reći da hladni rat odgovora u stvari onome što Jacques Derrida opisuje kao groznicu arhiva: stalnoj, strukturnoj prijetnji memoriji kao redu i poretku.¹⁴ Hladni rat zato je u jednakoj mjeri prijetnja arhivu koliko i podsjetnik da je arhiv (samo) obećanje takvog poretka, odnosno da arhivsko valja shvatiti prije svega kao obećanje uređene memorije, odnosno memorije kao poretka. Svakako je simptomatična retorika ovdje: *hladni* rat prijeti arhivu poput groznice ili *vrućice*. Te figure, međutim, ne teže opisu rata i arhiva kao sistema usporedivih s organizmom; prije se radi o mogućnosti da se organizam i organsko opišu kao termodinamička mašinerija istoga reda kao rat. Već tu se nazire *biopolitičko* hladnoga rata.

A ako se formira oko neuspjeha da se memorija komunizma proradi (unutar arhiva, historiografije, filozofije), i to sada kao rezidualna memorija svjetskog rata, hladni rat opisiv je zapravo kao traumatsko pamćenje svjetskog rata, kao traumatska memorija, štoviše, kao totalizirajuće pamćenje traume. Zato se postavlja pitanje može li se problematici hladnog rata i, specifičnije, odnosu inteligencije i vlasti u tome vremenu, pristupiti drugačije osim kao traumatskoj memoriji, i nije li fundamentalno manjkav svaki pristup toj temi koji ne uzima u obzir specifičnu strukturu pamćenja traume. Što tada priziva psihoanalizu, i vodi prema pitanju je li hladnom ratu uopće moguće analitički pristupiti ne uzmu li se u obzir psihoanalitički protokoli.¹⁵

¹³ Čemu valja dodati da Agamben citirani argument o konstituciji politike kao totalitarne razvija upravo iz pretpostavki Arendtine studije o totalitarizmu.

¹⁴ Usp. Jacques DERRIDA, *Mal d'Archive. Une impression freudienne*, Pariz 1995.

¹⁵ Nimalo slučajno, spomenuta Derridina studija o groznici arhiva podnaslovljena je *Frojdovska impresija*.

Takvu sistemsku traumu omogućuje zauzvrat totalizacija geopolitičkoga, koju hladni rat preuzima od svjetskog rata: možda manje uspješno od hladnoga (i u svakom slučaju kraće), i Prvi i Drugi svjetski rat su svjetski, također se, dakle, koncipiraju kao totalizacijska gesta, ili barem kao fantazma o ratu kao totalizacijskoj gesti. Već zamisao o krizi i sukobu koji isključuju svaku vanjsku granicu odgovara strukturi traume, jer i trauma pretpostavlja isključenje svake vanjske granice, svake granice koja nije unaprijed upisana u djelokrug traumatskoga. Svjetski ratovi, drugim riječima, i to upravo kao fantazma o presezanju preko svake zamislive granice, već strukturno zadaju memoriju sebe kao traume. Simptomatično je u tome smislu što Freud svoju studiju o žalovanju i melankoliji (*“Trauer und Melancholie”*) piše upravo 1917. godine, u jeku Prvog svjetskog rata i u vrijeme Oktobarske revolucije: studiju koja problemski zahvaća manje normalan afekt žalovanja, koliko melankoliju kao neuspješno žalovanje, žalovanje onkraj prorade – kao da tek svjetski rat, čija struktura evidentno korespondira s dinamikom komunističke revolucije, patologizira ono što je u žalovanju normalno. S implikacijom tada da do takve patologizacije dolazi tek kad političko isključi uopće mogućnost sebi strane pozicije, odnosno samu mogućnost isključenja; s implikacijom također da se melankolija već unaprijed postavlja kao političko pitanje.

Upravo se tu nazire posebna vrijednost jugoslavenskog slučaja, gotovo višak vrijednosti, barem kad je riječ o analizi formativnog perioda hladnog rata. U Jugoslaviji, naime, Drugi svjetski rat realizira se istodobno kao komunistička revolucija, kao nigdje drugdje u tome totaliziranom geopolitičkom okviru. S jedne strane, to je važno jer zapadni saveznici rat u Jugoslaviji zato promatraju prije svega kao aktivnu sablast Oktobra, pa onda i kao aktivnu sablast vlastite politike u Prvom svjetskom ratu (aktivnu sablast vlastitog neuspjeha u onome što pamte kao pobjedu, dakle uspjeh).¹⁶ Već tu jugoslavenska revolucija provocira specifičnu spregu politike i memorije karakterističnu za hladni rat, kao kakav futur drugi hladnoratovskoga, njegova fantomska projekcija, i, upravo zato, kao scena njegova domišljanja.

S druge strane, sama logika komunističke revolucije zahtijeva upravo takvu intervenciju u postojeće režime sjećanja i pamćenja; kako sam spomenula, komunistička revolucija formira se oko sistemske intervencije u postojeće arhivske i historijske režime, kao intervencija u mnemičko, suprotstavljena logici arhiva. Prisjetimo li se Marxove filozofije, komunistička revolucija, ali i uopće projekt komunizma, događaju se u vremenu političkog *obećanja*. Oni su načelno neostvarivi i neostarivi; njihov je prezent, ali i njihov perfekt, načelno sablastan i fantomski, jer se stalno premješta u fantazmatski futur onoga u dolasku. Jugoslavenski slučaj realizira se upravo kao takvo premještanje, i zato kao specifična *memorija* revolucije, memorija *obećanja*: on je aktivna *sablast* Oktobra u času kad je Oktobar u Sovjetskom Savezu već etatiziran i historiziran. Upravo zato, jugoslavenska revolucija otvara pitanje koje Oktobar, barem za političku *povijest*, nije mogao otvoriti, a to je: može li se revolucija uopće realizirati osim unutar protokola sablasnoga, kao specifična memorija političkoga – nužno izvan logike i ekonomije kakvu pretpostavlja *raison d’État*? Nadalje: ako se revolucija ne može realizirati osim unutar protokola sablasnoga, a nužno izvan logike i ekonomiju kakvu implicira *raison d’État*, ne znači li to da se revolucija nužno realizira u uvjetima golog života, i tako do logične konzekvencije dovodi sablasnu logiku svojega obećanja – sada kao obezvređenje opreke između života i smrti? U tome smislu, moglo bi se reći da tek s jugoslavenskim slučajem (i opet, barem za političku *povijest*) počinje permanentna revolucija i,

¹⁶ Već 1948. Winston Churchill napominje da bi ime Drugog svjetskog rata trebalo biti “Izlišni rat” (*“the Unnecessary War”*). Vidi Winston CHURCHILL, *The Second World War. Volume I. The Gathering Storm*, London 1967., x.

s njom, kriza formativna za hladni rat. Pri čemu nije nevažno da komunizam, kao projekt, također računa s totalizacijom geopolitičkoga; mislim pritom na Komunističku *Internacionalu* i projekt *univerzalne* proletarizacije, ali i na načelno neomeđivo premještanje svih postojećih pozicija u fantazmatski futur onoga u dolasku.¹⁷

Kao takva, jugoslavenska revolucija za hladnoratovsku politiku ima vrijednost instrukcije ili scene domišljanja, ali ujedno i vrijednost koju psihoanaliza pripisuje prasceni ili praprizoru (*die Urszene*), s tim da edipsku fantazmu, implicitnu u Freudovu opisu prascene, otvara za radikalniji upis političkoga. Ono što ta scena pokazuje jest odnos političke inteligencije o kojoj ranije govorim, i specifične memorije konstitutivne za revoluciju – memorije čija realizacija pretpostavlja nasilje i računa na traumatsko. Kad kažem da realizacija te memorije pretpostavlja nasilje i računa s traumatskim, ne mislim samo na historijsko nasilje revolucije, već prije svega na nasilje strukturno ubilježeno u logiku obećanja, jer obećanje pretpostavlja jedino vlastitu prekršivost, i obećati zapravo može jedino neuspjeh, melankoliju, nesreću.¹⁸ Svakako je simptomatično što će taj odnos fascinirati Churchillove izaslanike u Titov štab tokom 1943. i 1944. i prometnuti se u opće mjesto britanske ratne memoaristike, naposljetku i kod samog Churchilla: odnos *uspjeha* političkog domišljanja (lukave inteligencije!) i *nesreće* konstitutivne za memoriju revolucije, koja se formira oko obećanja.

Izdvajam britanske memoariste zbog nekoliko razloga. Prvo, William Deakin, a malo poslije i Fitzroy Maclean, bili su časnici za vezu pri partizanskom Vrhovnom štabu u jeku revolucije, i prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, dakle, i prije nego što se socijalistička Jugoslavija konstituirala oko *raison d'État*. (Maclean odlazi iz vojne misije u ožujku 1945.) Britanska vojna prisutnost među partizanima, posebno pri Vrhovnom štabu, u tome je smislu najsustavnija.¹⁹ Usto, oba su bila bliski Churchillovi suradnici; štoviše, kad je o Deakinu riječ, u *Drugom svjetskom ratu* Churchill ističe da je mu je Deakin prije rata pet godina bio asistent, i to u njegovu književnom radu.²⁰ Upravo su njihovi izvještaji, dakle, u podlozi ne samo Churchillove politike prema komunistima u Jugoslaviji tokom rata, već i memoarske dionice o Titu i Jugoslaviji.

Drugo, i Churchill i Maclean memoarske zapise koji uključuju prikaze jugoslavenske revolucije objavljuju netom nakon Drugog svjetskog rata, to jest, u vrijeme same formacije hladnog rata: Macleanovi *Istočni pristupi* (*Eastern Approaches*) izlaze 1949, a prvi svezak Churchillova *Drugog svjetskog rata* tiskan je već 1948. Kao takvi, oni su simptomatični za

¹⁷ Kad govorim o totalizaciji geopolitičkoga karakterističnoj za komunizam, indikativan je komentar Jacquesa Derride, o prvoj rečenici *Komunističkog manifesta*: da je sablast komunizma koja kruži Evropom ujedno scena evropske unifikacije, da se *Komunistički manifest*, dakle, otvara scenom evropske unifikacije. Usp. Jacques DERRIDA, *Spectres de Marx. L'État de la dette, le travail du deuil et la nouvelle Internationale*, Pariz 1993., 23. Moglo bi se u tome smislu reći da je totalizacija geopolitičkoga konstitutivna za komunizam. Naravno, svaka analiza obećanja i sablasnoga u Marxovoj filozofiji kreće ovdje iz pozicije duga Derridinim *Sablastima Marxa* (uostalom, kao što ta studija kreće uvelike iz pozicije duga filozofiji Waltera Benjamina).

¹⁸ O obećanju iz te vizure vidi Tatjana JUKIĆ, "Kapitalizam, psihoanaliza, kulturna memorija: *Dundo Maroje* za nas kao obećanje tragedije", *Komparativna povijest hrvatske književnosti XI. Držić danas – epoha i naslijeđe*, (ur. C. Pavlović i V. Glunčić-Bužančić), Split-Zagreb 2009., 297.-305., posebno 303.-304.

¹⁹ Za iscrpan opis britanske vojne prisutnosti među partizanima, posebno u Hrvatskoj i posebno pri ZAVNOH-u, te za utjecaj koji su izvještaji pripadnika britanskih misija u Hrvatskoj imali na formiranje britanske politike prema Jugoslaviji u periodu od 1945. do 1948. (dakle, upravo do rezolucije Informbiroa), vidi Katarina SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku 1945.-1948.*, Zagreb 2006. O recentnim analizama Titove navodne kontaminacije i indoktrinacije pripadnika britanskih vojnih misija pri partizanima, ponajprije Deakina i Macleana, vidi posebno 13-15.

²⁰ Vidi Winston CHURCHILL, *The Second World War. Volume V. Closing the Ring*, London 1966., 410.

strukturu memorije u podlozi hladnoratovskoga. S tim u vezi, valja upozoriti da ta struktura ne privilegira pristup karakterističan za historiografiju, već upravo za književnost. U uvodu prvome svesku Churchill tako upozorava da se oslonio na “metodu” Daniela Defoea, kako je Defoe razvija u *Memoarima jednoga viteza* (*Memoirs of a Cavalier*), te svoj tekst “ne opisuje kao povijest, jer ona pripada drugoj generaciji”.²¹ Pri čemu nije naodmet spomenuti da je za svoje memoare Churchill 1953. godine nagrađen Nobelovom nagradom, i to za književnost.²²

Naposljetku, Churchill je primjerna figura duge britanske političke tradicije, tradicije u kojoj se u velikoj mjeri odredila kako uopće struktura moderne državne uprave, tako i dinamika razvoja kapitalizma. Naravno, u onoj mjeri u kojoj je upravo Velika Britanija primjerno mjesto kapitalizma, ona je mjesto formativno za Marxovu filozofiju i za projekt komunizma; dovoljna je indikacija u tome smislu što Marx upravo u Londonu piše *Kapital*. S tim u vezi indikativno je također što Michel Foucault, u spomenutim predavanjima o rođenju biopolitike, raspravu o specifičnostima moderne države otvara napola sentencijom, napola naputkom što ga uzima iz povijesti britanske državne uprave: s implikacijom zapravo da britanska državna uprava ima vrijednost instrukcije ili scene domišljanja kako za analizu uopće modernog upravnog aparata (to jest, za analizu same oblasti upravljanja, dakle, politike kao takve), tako i za analizu sprege toga aparata i života, to jest, za analizu upravo biopolitike. Nimalo slučajno, Foucault tu instrukcijsku vrijednost britanske uprave dovodi u vezu s instrukcijskom vrijednošću psihoanalize, pa na početku taj naputak o upravljanju Roberta Walpolea, engleskog državnika iz 18. stoljeća – “*Quieta non movere*” – uspoređuje s početkom Freudova *Tumačenja snova* (*Die Traumdeutung*).²³ Zauzvrat, tu posebnu vrijednost britanskog primjera, ili slučaja, možda najsžetije opisuje Gilles Deleuze, kad na tragu Julesa Micheleta uspoređuje francuske i engleske kraljeve, pa kaže da su engleski oslobodili bujicu kapitalizma, a Francuzi su izumili buržoaski aparat koji će ih blokirati i pozivati na račun.²⁴

Zbog svega toga fascinacija britanskih memoarista revolucijom u Jugoslaviji i sama se razotkriva kao scena domišljanja, te ima vrijednost instrukcije, sada evidentno kao scena domišljanja uopće granica i djelokruga sprege političkoga i memorije.²⁵

Obrisi te scene naziru se već s prvom rečenicom poglavlja “Tito i Jugoslavija” *Drugog svjetskog rata*, kad Churchill kaže: “Čitatelj se sada mora vratiti unatrag, žestokoj i mračnoj priči koju je glavna naracija prestigla”.²⁶ Već opis priče o ratu u Jugoslaviji kao žestoke i mračne sugerira strukturu traumatske memorije, po intenzitetu nasilja (žestoka), i, još više možda, po neproradivosti (mračna).²⁷ Ipak, još legitimnija indikacija i intenziteta te priče

²¹ Vidi Winston CHURCHILL, *The Second World War*, I. ix.

²² Simptomatično: Deakin, inače profesor povijesti na Sveučilištu u Oxfordu, memoarski zapis o ofenzivi na Sutjesci, *Bojovnu planinu* (*The Embattled Mountain*) tiskat će tek 1971.

²³ Naravno Walpole i Freud ne govore isto (govore donekle suprotno, što napominje i Foucault), ali imaju istu vrijednost, kao scene domišljanja. Usp. M. FOUCAULT, *The Birth of Biopolitics*, 1.

²⁴ Vidi Gilles DELEUZE – Claire PARNET, *Dialogues II*, London – New York 2006., 28.

²⁵ Svakako je interesantno što Spehnjak, i to u knjizi koja je bez dvojbe historiografska i teži se legitimirati kao arhivska studija, također apostrofiraju termine kakvi su «fascinacija» Titom, koja je «zavela» predstavnike britanskih vojnih misija. Fascinaciju i zavedenost stavlja pritom u navodnike, u težnji da ih tako izolira, evidentno kao strano tijelo u historiografskom tekstu. Ipak, izdvojena sada kao strano tijelo, fascinacija britanskih emisara i, kasnije, memoarista tim rječitije signalizira prijetnju poretku kakav teže uspostaviti arhiv i historiografija, prijetnju memorijom neproradivom unutar arhiva i historiografije. (Vidi K. SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku 1945.-1948.*, 14.)

²⁶ Vidi W. CHURCHILL, *The Second World War*. V. 408.

²⁷ U sljedećem paragrafu Churchill kaže da je zemlja, posebno «duž dalmatinske obale», bila «u krajnjim mukama». U pismu Rooseveltu od 23. listopada 1943.: «Borbe [ondje] su najokrutnije i najkrvavije vrste». *Isto*, 409., 413.

i njezine neproradivosti jest njezin učinak na ono što Churchill naziva glavnom naracijom, dakle, na njegove memoare kao takve. Naime, ako ju je glavna naracija prestigla, a čitatelj se mora vraćati (i vraćati se *mora*), tada se ta “mala” priča o revoluciji ni ne može organizirati osim kao regresija, kao petlja na linearno vrijeme memoara, koja ga u stvari sve vrijeme potkapa i dovodi u pitanje. Štoviše, u tome slučaju ta “mala” priča o revoluciji signal je neke bazičnije nemoći naracije – nemoći da se neke priče organiziraju u skladu sa zamisli o povijesnom razvoju. Ta mala žestoka priča pokazuje se tako kao prijetnja onome što naracija teži uspostaviti kao red i poredak političke povijesti, gotovo kao da je uopće zamisao o narativnome redu i poretku u političkoj povijesti moguća samo ako se potisne ono što je u memoriji žestoko i neproradivo.

Ta kriza nužno dovodi u pitanje samo “ja” pripovjedača, dakle, samo uporište memoarske naracije. Budući da se takve krize u Churchillovoj naraciji događaju iznimno rijetko, tim je veća analitička vrijednost ove koja se javlja u poglavlju o Titu i Jugoslaviji: “Dok sam ležao bolestan u Marakešu”, kaže Churchill, “pritiskala me kriza u jugoslavenskoj situaciji”.²⁸ Churchill ovdje aludira na Drugo zasjedanje AVNOJ-a, kad postaje jasno da revolucionari neće pristati na povratak egzilantske kraljevske vlade: kad postaje jasno da će državna uprava u Jugoslaviji poslije rata biti socijalistička. Ta kriza koincidira s pripovjedačevom bolešću, ali opis njih dviju zajedno sugerira da se radi o krizama istoga reda: o stanjima koja ga pritišću, onemoćavaju, imobiliziraju, međusobno se dopunjuju i konstituiraju se kao scena biopolitičkoga. Nipošto slučajno, u istome paragrafu Churchill napominje da će britanskoj vojnoj misiji pri partizanima priključiti i vlastitoga sina Randolpha: slanje sina na ratište “najokrutnije i najkrvavije vrste” pripada krizi istoga reda, iste žestine i iste neproradivosti.

Upravo iz te perspektive valja zahvatiti poznatu epizodu o kojoj pripovijeda Maclean: o susretu s Churchillom u Kairu, kad ga je izvijestio da će se jugoslavenska država poslije rata najvjerojatnije orijentirati prema sovjetskom modelu. “Premijerov odgovor”, kaže Maclean, “razriješio je moje dvojbe. ‘Kanite li se’, upitao je, ‘poslije rata preseliti u Jugoslaviju?’ ‘Ne, gospodine’, odgovorio sam. ‘Ni ja’, rekao je on. ‘I zato, što se manje vi i ja budemo brinuli kakav će oblik vlade oni uspostaviti, to bolje’”.²⁹ Samo naoko riječ je o lakonskom odgovoru. Churchill, naime, pitanje socijalističke uprave ovdje postavlja kao pitanje života, pitanje može li se u socijalizmu živjeti, s implikacijom da je socijalizam scena preživljavanja, gdje se u sferi političkoga obezvređuje opreka između života i smrti. Drugim riječima, Churchill ovdje socijalizam postavlja kao pitanje golog života, dakle, kao biopolitičko pitanje *par excellence*. Churchillovo poznato pitanje Macleanu premješta se tako u pitanje što uopće jest život u revoluciji, a onda i za socijalističku upravu, s implikacijom da je u takvim uvjetima život razlučiv od smrti nepodrživ, pa se pitanje života logično premješta u djelokrug sablasnoga, fantomskoga.³⁰

Ironično, Fitzroy Maclean je poslije rata dio života ipak provodio u Hrvatskoj, i to upravo na dalmatinskome otoku, u svojoj kući na Korčuli, gdje je boravio također i tokom rata. Maclean se, moglo bi se reći, cijeli život vraćao sjećanju na rat i revoluciju. Tim više fascinira da u svojim memoarima revoluciju od početka postavlja kao pitanje memorije, i to memorije u djelokrugu fantomskoga. O prvome jutru nakon što se noću padobranom spustio među partizane on bilježi sljedeće:

²⁸ *Isto*, 415.

²⁹ Vidi Fitzroy MACLEAN, *Eastern Approaches*, London 1965., 339.-340.

³⁰ S tim u vezi nužno je spomenuti britansku fascinaciju partizanima kao borcima koji bezrezervno obezvređuju vlastiti život, ali zapravo život uopće. Usp. W. CHURCHILL, *The Second World War*. V 409.; F. MACLEAN, *Eastern Approaches*, 265.

Dok smo sjedili ondje, kuriri su donosili dnevna izvješća iz okolice gdje su u toku bila borbena djelovanja. Uručujući poruku, i oni bi pozdravili stisnutom pesnicom. Sve se to doimalo čudno poznatim: seljačka koliba, žustar mladi zapovjednik, dobrohotna figura političkog komesara s brkovima nalik na brk morža i sa značkom sa srpom i čekićem na kapi, djevojka s pištoljem i ručnim bombama, uopće atmosfera aktivnosti i iščekivanja. Isprva se nisam mogao sjetiti gdje sam to već bio vidio. Tad mi se vratilo. Cijela ta scena, upravo takva, mogla je biti uzeta iz jednoga od starih sovjetskih filmova o građanskom ratu, koji sam gledao u Parizu prije sedam-osam godina. U Rusiji sam vidio revoluciju dvadeset godina kasnije, kad je bila jednako rigidna i pompozna i utvrđena kao i ostali evropski režimi. Sad sam svjedočio borbi u njezinim početnim fazama, s revolucionarima koji se bore za život i slobodu u strahovito nepovoljnim okolnostima.³¹

Maclean tako u memoarima otvara jedno od nosivih pitanja o sprezi memorije i revolucije, a to je: može li se revolucija uopće zahvatiti osim unutar protokola fantomskoga, kao specifična memorija političkoga, nužno izvan logike i ekonomije kakvu pretpostavlja *raison d'État*? Svakako je indikativno što se i za njega ta memorija realizira u sprezi s filmom, kao specifična logika filmskoga, osovljena oko spektralnosti. Da je i Oktobar u početnim fazama tražio sličnu memoriju, pokazat će njegov sunarodnjak William Somerset Maugham, kojega je britanska obavještajna služba 1917. poslala u Rusiju da, kaže ironično, "spriječim boljševičku Revoluciju i Rusiju zadržim u ratu".³² Ali to je priča za dalju analizu, i drugu priliku.

POLITICS AND MEMORY: THE COLD WAR AND THE VALUE OF THE YUGOSLAV REVOLUTION

Abstract: Given the fact that the Cold War forms around the memory of the Second World War, the Second World War in Yugoslavia is structurally relevant to its formation, because it plays out as a communist revolution. This is important not only because the Western Allies therefore perceive the war in Yugoslavia as an active specter of the Russian Revolution (and then as the active specter of their own politics in the First World War), but also because the very logic of the communist revolution, with its Marxist underpinnings, calls for such an intervention into the existing memory regimes.

My analysis here focuses on the wartime memoirs of British liaison officers to Josip Broz Tito's partisan headquarters that testify to this logic, particularly on *Eastern Approaches* by Fitzroy Maclean, as well as on Winston Churchill's *The Second World War*. What interests me is the possibility that the Cold War (bio)politics in the 1950ies and later is structured around the interventions characteristic in fact of the communist revolution, which then provides a passageway to analyzing the (bio)politics of what we are only beginning to grasp as postsocialism.

Key words: communism, revolution, the Cold War, memory, (bio)politics

³¹ Vidi F. MACLEAN, *Eastern Approaches*, 259.-260.

³² William SOMERSET MAUGHAM, *Ashenden*, London 1965., x.

Literatura

- Giorgio AGAMBEN, *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford 1998.
- Davor BEGANOVIĆ, *Pamćenje traume. Apokaliptična proza Danila Kiša*, Zagreb-Sarajevo 2007.
- Winston CHURCHILL, *The Second World War. Volume I. The Gathering Storm*, London 1967.
- Winston CHURCHILL, *The Second World War. Volume V. Closing the Ring*, London 1966.
- Gilles DELEUZE, *Critique et clinique*, Pariz 1993.
- Gilles DELEUZE – Claire PARNET, *Dialogues II*, London – New York 2006.
- Jacques DERRIDA, *Mal d'Archive. Une impression freudienne*, Pariz 1995.
- Jacques DERRIDA, *Spectres de Marx. L'État de la dette, le travail du deuil et la nouvelle Internationale*, Pariz 1993.
- Michel FOUCAULT, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978-1979 [Naissance de la Biopolitique: Cours au Collège de France, 1978-1979]*, (ur. M. Senellart), New York 2008.
- Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, Zagreb 2008.
- Tatjana JUKIĆ, “Kapitalizam, psihoanaliza, kulturna memorija: *Dundo Maroje* za nas kao obećanje tragedije”, *Komparativna povijest hrvatske književnosti XI. Držić danas – epoha i naslijeđe*, (ur. C. Pavlović i V. Glunčić-Bužančić), Split-Zagreb 2009., 297.-305.
- Danilo KIŠ, *Gorki talog iskustva*, (prir. M. Miočinović), Beograd 1991.
- Fitzroy MACLEAN, *Eastern Approaches*, London 1965.
- William SOMERSET MAUGHAM, *Ashenden*, London 1965.
- Katarina SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku 1945.-1948.*, Zagreb 2006.
- Jean-Pierre VERNANT i Marcel DÉTIENNE, *Lukava inteligencija u starih Grka*, Zagreb 2000.
- Ugo VLAISAVLJEVIĆ, *Lepoglava i univerzitet. Ogledi iz političke epistemologije*, Sarajevo 2003.

18.

UKRAJINSKO PITANJE U JUGOSLAVIJAMA. POLITIČKI KONTEKST HRVATSKE UKRAJINISTIKE

Jevgenij Paščenko

Sažetak: Vizija Ukrajine u Jugoslaviji prije i poslije komunističkog režima neumitno se povezivala s političkim faktorom. Položaj Ukrajine u sovjetskome sistemu se odražavao na statusu ukrajinsko-rusinske zajednice. Osim vanjskih utjecaja stav prema ukrajinskom pitanju oblikovao se i problemima interentičkih, crkvenih, političkih odnosa u tim Jugoslavijama. Kao grko-katolici, pristalice ideje nacionalne neovisnosti Ukrajine, neskloni ruskom ili sovjetskom režimu, predstavnici te manjine tradicionalno nisu bili u milosti službenog Beograda. Međutim, zahvaljujući aktiviziranju djelatnosti Ukrajinaca-Rusina jačao je interes prema Ukrajini što se odrazilo na postupnom formiranju hrvatske ukrajinistike. Razdoblje od 1945. godine, obilježeno sovjetsko-jugoslavenskom suradnjom, karakterizira se represivnim mjerama prema ukrajinsko-rusinskoj manjini. Sličnost odnosa prema ukrajinskom pitanju u predratno doba potvrđuje srodnost tih režima u stavu prema drugim narodima. Proganjanje Ukrajinaca je presjeklo prethodni i značajno oslabilo dalji razvoj ukrajinistike.

Ključne riječi: ukrajinistika, Ukrajina, Galicija, Vasilije Vojtanovski, Stanko Gašparović, Ukrajinaci-Rusini, Grko-katolička crkva

Jedan od središnjih problema koji se neminovno postavljao i morao se rješavati komunističkim režimom u poslijeratnoj Jugoslaviji bio je povezan s međunacionalnim odnosima. Nije nov, s obzirom na prethodnu Jugoslaviju, on se isto tako neminovno morao naslanjati, pogotovo u razdoblju sovjetsko-jugoslavenskog zbližavanja i na sovjetski model. U tom smislu je primjer stava prema Ukrajinacima vrlo indikativan. On se odnosio na Ukrajinu koja je već bila pod sovjetskim režimom, u sustavu SSSR-a, ali i na Ukrajince-Rusine koji su prebivali na jugoslavenskim prostorima i također su, kao i njihova povijesna domovina neminovno se našli na udaru rusko-sovjetskog stava prema jugoslavenskim Ukrajinacima-Rusinima.

Na prvi pogled, ukrajinska manjina – samo jedna od drugih u polietničkoj strukturi jugoslavenskoga stanovništva. Međutim, s obzirom na povijesnu opterećenost, najprije uključenost u imperijski prostor – austro-ugarski i ruski, a kasnije i u sovjetski - ideološki, politički, s obzirom na povezanost ukrajinsko-rusinske dijaspore s povijesnom domovinom, ti su migranti već od početka povukli za sobom na teritorije svojih migracija i probleme

njihove domovine. Na jugoslavenskim zemljama su se ukrajinski doseljenici uključivali u ne manje složeni problem interetničkih odnosa. Ukrajinci su nastupali kao još jedan predstavnik etničkih, vjerskih, političkih kretanja u jugoslavenskom društvu i na svoj način su primali utjecaje ili utjecali su na određeni procesi međunacionalnih odnosa u zemlji. S te strane ukrajinsko pitanje može se razgledavati i kao svojevrsan indikator niza problema u tadašnjem društvu. Ono pruža mogućnost, kroz stav prema ukrajinskom pitanju sagledati niz aspekata u povijesnoj perspektivi i njen odraz u tadašnjoj pred- i neposredno komunističkoj praksi koja se u Jugoslaviji deklarirala kao posve nova u odnosu na prethodnu.

Položaj Ukrajinaca u Rusiji – carističkoj ili sovjetskoj – tradicionalno se doživljavao poredbom nacionalnih odnosa na jugoslavenskome prostoru, što se odražavalo i na stavu prema ukrajinskoj manjini. Dakle, ta skupina je u neku ruku i fon, na kojem se ocrtava profil, sudba intelektualca u Jugoslaviji pred komunističkoj, komunističko-sovjetskoj odnosno drukčije socijalističkoj kako se ona deklarirala u doba raskida s socijalističkim taborom.

Povijesni aspekt je značajan u uvodnom rasvjetljavanju konteksta, ali s obzirom na postojeću literaturu posvećenu doseljavanju Ukrajinaca-Rusina¹ na jugoslavenske zemlje obilježimo samo glavne karakteristike. Ukrajinsko-rusinska skupina u tim zemljama smatra se najstarijom emigracijom iz ukrajinskih prostora.² Jedan od osjetljivih problema je bio u reagiranju na doseljenike od strane drugih etnosa. Kako opažaju ukrajinski istraživači, pridošlice iz ukrajinske Galicije nisu izazivali veliko oduševljenje od strane pravoslavnoga stanovništva koje njih je imenovalo Galicijani. Taj problem odnosa biti će i nadalje posebice oštar u interetničkim odnosima Ukrajinaca u Bosni, najprije s predstavnicima istočnoga kršćanstva. S obzirom na jačanje srpsko-hrvatskih konfrontiranja tog razdoblja, ukrajinski su doseljenici prebivali u nemilosti službenog Beograda što je postalo i ostalo normom političke refleksije potonjega na ukrajinstvo.

Ugledavanje na Rusiju i težnje njenog imitiranja u statusu Srbije kao neke analogije Rusije na Balkanu izgledaju skroz pogrešnim. Rusija sama po sebi predstavlja nešto posve drugo, nemoguće za političku paralelu njenoga modela na Balkanu od strane Srbije ili nekog drugoga političkoga subjekta. Rusija kao imperij, politička svijest, mentalnost, kulturna tradicija se bitno razlikovala od balkanske tradicije. U Srbiji poimanje Rusije se doživljavalo kroz prizmu mitologiziranih vizija. Upravo mitološke korijene imalo je shvaćanje Rusije kao branitelja ugroženih Slavena, ili postulat o vjerskoj srodnosti kao uvjeta uzajamnosti. Ukrajina je isto većinski pravoslavna i upravo to je bilo jedan od motiva za njeno asimiliranje. Rusko pravoslavlje je služilo kao motiviranje u osvajanju drugih pravoslavnih naroda, gdje je motiv «obrane od drugih» predstavljao samo strategiju. Mitski ideologem nužnosti nekog slavenskoga zajedništva doživljavala se u Rusiji kao nužni panslavizam, a ruski slavizam - kao panrusizam. Sve te forme koristile se najprije za osvajanje, ne i obranu slavenstva kako se to doživljavalo na Balkanu. Dakle, političko identificiranje s Rusijom dovelo je tu istu Srbiju do velikih poraza kojima je nemalo svjedočenja u modernoj povijesti.

U takvim poistovjećivanjima neumitnim je bio negativan stav prema Ukrajini a onda i njenim doseljenicima skoro u svim razdobljima političke povijesti službenoga Beograda. Svoju ulogu glede stava prema doseljenicima odigravala je i religijska pripadnost doseljenih

¹ Koristimo naziv ukrajinskog povjesničara Myhajla Gruševs'kog koji je pokazao povijesnu pripadnost Ukrajini imena Rus' koje je nastalo i postojalo na ukrajinskim zemljama od ranoga srednjovjekovlja sve do koloniziranja Ukrajine od strane imperija – ruskog i austrijskog: *Istorija Ukrajinjy-Rusy u 10 tomah i 13 knyghah (1898-1936)*.

² D-r. Myhajlo MARUNČAK, *Ukrajinci v Rumuniji, Čeho-Slovaččyni, Poljšči, Jugoslaviji*, Vinnipeg 1969., 43.

Ukrajinaca-Rusina. Crkva, grko-katolička prema tradiciji, bila je glavno duhovno središte doseljenika iz ukrajinskog Zakarpatja i Galicije.

U prvome svjetskome ratu Ukrajinci su pod Austrijom bili na suprotnoj fronti od Ukrajinaca pod Rusijom. To je vodilo zbližavanju između Ukrajinaca i Hrvata s prostora Austrije, povišenoj toleranciji od strane hrvatske javnosti prema Ukrajini te posve suprotnim raspoloženjima u srpskoj sredini. Slični stavovi jačaju s propašću carske i nastankom boljševičke Rusije. S proglasima 1917.-1918. Ukrajinske Narodne Republike njena vlada poduzimajući mjere po uspostavi diplomatskih odnosa i na Balkanu, bila je primorana konstatirati antiukrajinski stav službenoga Beograda i posve suprotan u Zagrebu, gdje su Ukrajinci nailazili na simpatije i razumijevanje.³

Svoju ulogu su odigrali i bjeloemigranti. Politički događaji na slavenskome istoku (boljševički prevrat, ruski građanski rat) dovode do novoga vala političkih migracija na južnoslavenske zemlje, većinom ruskih doseljenika, odnosno rusificiranih Ukrajinaca u redovima antiboljševičkih emigranata. Ruska emigracija je donijela i tradicionalni antiukrajinizam, podcjenjivanje svega ukrajinskog, imperijsku svijest glede Ukrajine i njenoga naroda, jezika, kulture što nije moglo ne odjeknuti se u srpskim vladajućim strukturama. Sve to se na svoj način odrazilo i na stavu prema Ukrajincima u Jugoslaviji.

Međutim, ukrajinska zajednica se konsolidirala, podržavala veze s Lavovom, Stanislavom, drugim gradovima gdje je organizirajuću ulogu, pored s tradicionalno vodećim značajem unijatske crkve imalo nacionalno udruženje *Prosvita* koje je u svome programu obvezatno predvidjelo suradnju s dijasporom. Djelatnost ukrajinsko-rusinske skupine na prostoru Jugoslavije i u Hrvatskoj između dva rata izražavala se u trima osnovnim formacijama koje se uzajamno preplitale ili doživljavale određena unutarnja prestrojavanja glede liderstva. Prvu je predstavljala Grko-katolička crkva koja je imala vodeću ulogu u duhovnom životu te cijele zajednice. Druga organizacijska struktura se grupirala uokolo spomenutoga kulturno-znanstvenog društva *Prosvita*. Treću je skupinu predstavljala specifična udruga ukrajinskih studenata.

Razvoj političkih događaja 1930-h godina obilježen je nezaustavnim porastom dva totalitarna režima u Europi. Oba režima su bili, između ostalog srodni mitologiziranjem izražaja svojih ciljeva. Sovjetska propaganda je uspijevala stvoriti virtualnu sliku vlastite stvarnosti koja je nailazila na pozitivan stav u europskoj ljevici.⁴ Međutim, ukrajinska realnost je morala rušiti mitologiziranu sliku «pravednosti» sovjetskoga režima upravo suprotnim stanjem. Početkom 1930-h širom podsovjetske Ukrajine a također u regijama Rusije s većinskim ukrajinskim stanovništvom došlo je do planirane akcije istrebljenja seljaštva putem gladi što je s kasnijim otkrivanjem tog zločina imenovano klao Gladomor (ukr.: Голодомор).⁵ Na prostor tadašnje Jugoslavije spoznaje o tome su dolazile upravo iz sredine ukrajinske zajednice koja je podržavala veze s zapadnom Ukrajinom u kojoj se širila adekvatna informacija o antiukrajinskoj politici sovjetskoga režima. Ulazak sovjetskih snaga

³ Dokumenti su objavljeni u knjizi: Volodymyr SERGIJČUK, *Neusvidomlennja Ukrajiny. Stavlennja svitu do Ukrajins'koji deržavnosti: pogljad u 1917-1921 roky z analizom s'ogodennja*, Ljviv 2002., 664.-670. Vidi također: Volodymyr SERGIJČUK, «Horvats'kyj narod najbilše rozumije nas, ukrajinciv...», *Ukrajinci Horvatiji. Materialy i dokumenty. Knyga perša*, Zagreb 2002., 97.-102.

⁴ O tome: Jevgenij PAŠČENKO, «Virtualnost i realnost 'tridesetih godina' u ukrajinskom kontekstu», *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova VII. (Hrvatska književnost tridesetih godina dvadesetog stoljeća) sa znanstvenog skupa održanog od 30. rujna do 1. listopada 2004. godine u Splitu*, Split 2005., 62.-86.

⁵ Jevgenij PAŠČENKO (ur.), *Genocidni zločin totalitarnog režima u Ukrajini 1932.-1933. Gladomor*, Zagreb 2008.

u zapadnu Ukrajinu 1939. potvrdio je stav sovjetskih vlasti prema idejama o ukrajinskoj neovisnosti, nacionalnoj osebnosti cjelovito. Metode antiukrajinizma su indikativne za prepoznavanje sovjetske prakse koja će se kasnije primjenjivati s proširenjem tih metoda na zemlje soclogora.

Informacija iz Ukrajine je na svoj način utjecala na proces ideološkog diferenciranja u hrvatskom društvu. Propaganda totalitarnih režima je povezivana s nacionalnim idealima različitih strana. Za razliku od socijalno, prosovjetsko usmjerenih predstavnika, oni intelektualci koji su ideal vidjeli u stvaranju neovisne Hrvatske, nisu vjerovali sovjetskoj mitologiji. Stanje u Ukrajini o kojoj su hrvatski intelektualci saznali i od ukrajinskih djelatnika jačalo je neprihvatanje sovjetske ideologije. U porastu interesa za ukrajinsko pitanje dolazi do većeg zblizavanja između ukrajinskih i hrvatskih intelektualaca. Potonji više se zanimaju za ukrajinsku kulturu, pružaju potporu ukrajinskim kulturnim pregaocima koji objavljuju u hrvatskim medijima.

Ukrajinska je zajednica u Hrvatskoj, cjelovito na prostoru tadašnje Jugoslavije ušla u razdoblje drugoga svjetskoga rata s izraženim kroz djelatnost intelektualnih udruženja i pojedinih predstavnika nacionalnim opredjeljenjima, raspoloženjima u kojima uglavnom nije bilo mjesta simpatijama prema sovjetskom režimu. Ponajprije takva uvjerenja se temeljila na doživljavanju sovjeta kao neprijateljski raspoloženih prema ukrajinskoj neovisnosti, nacionalnoj ideji cjelovito.

Uoči i na početku drugoga svjetskoga rata dinamizira se političko raslojavanje u hrvatskom društvu, sve više izražavanom kao prosovjetsko i antisovjetsko. U ukrajinskoj zajednici također dolazi do diferenciranja – od suzdržanih do radikalno raspoloženih uvjerenja, spremnosti učestvovati u ratnim formacijama za oslobođenje Ukrajine od sovjetskoga režima. Međutim, takvi namjeri nisu odgovarala interesima njemačko-nacističkih stratega. Ukrajina jednostavno nije se vidjela kao samostalna slavenska državnost. U svezi s time, već uoči rata jugoslavenska policija je uhapsila niz ukrajinskih nacionalnih aktivista što je prema mišljenju svjedoka bilo uslugom službenog Beograda njemačkim vlastima.⁶

U uvjetima pritisaka od strane službenih beogradskih vlasti, podrške od strane hrvatske kulturne javnosti, utjecaja iz Ukrajine gdje se stvarale formacije oslobođenja Ukrajine od sovjetskoga režima, Ukrajinci u Jugoslaviji, posebice oni koji su se angažirali za neovisnu Ukrajinu kao i Hrvatsku oduševljeno su dočekali raspad prve Jugoslavije. U značajnom kontingentu tih Ukrajinaca, a ponajviše iz Bosne i Hrvatske rastu raspoloženja i namjere neposredno učestvovati u borbama na ratnim frontama.

Međutim, dalji razvoj događaja bio je nepovoljan za ideje osamostaljivanja jer je to bilo suprotno i njemačkim osvajačkim planovima. Proglašena u Lavovu 30. lipnja 1941. ideja obnove Ukrajinske države je bila spriječena u svom ostvarivanju. Bez obzira na različitost ideoloških usmjerenja, ukrajinska skupina je postala metom različitih represivnih intervencija s tragičnim posljedicama. Prema svjedočenju povjesničara, najviše su tijekom rata nastradali od ruku četnika koji su vidjeli u Ukrajincima neprijateljski etnikum.⁷ U takvim dramatičnim vremenima ipak realnom ostaje činjenica da Ukrajinci, njihova djelatnost, posebice u kulturi, prosvjeti, političkim težnjama najviše se izražavali na prostoru Hrvatske. Pojavljuju se prijevodi iz ukrajinske klasike, publicistike, istraživanja o ukrajinskoj književnosti. Djelatnost ukrajinskih aktivista nailazi na zainteresiranost, podršku u hrvatskim in-

⁶ Antin IVAHNJUK, «Horvaty j Ukrajinci (Do ukrajinsko-horvats'kyh vzajemyn)», *Naša meta* (Toronto), grudensičenj, 1951.-1952.

⁷ *Isto*, 50.

telektualnim krugovima gdje se pojavljuju neposredno hrvatski intelektualci koji uključuju u krug svoje aktivnosti ukrajinistiku. Posebice je indikativna sudbina Stanka Gašparovića (1917-1989). Rodom iz Vukovara gdje je nastanjen značajan dio Ukrajinaca-Rusina, on je u druženju s njima bliže upoznao ukrajinsku problematiku. Kao hrvatski rodoljub nije mogao ne uočiti srodnost političke sudbe Ukrajinaca i Hrvata što je uvijek bilo značajnim stimulansom u zbližavanju Hrvata s Ukrajinom. Studiranje književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu koji je završio 1940. odvijalo se ne bez druženja s ukrajinskom studentima koji su tamo imali svoju zajednicu i dosta aktivnu djelatnost, posebice po pitanjima uvođenja u nastavu ukrajinistike. Kao profesor gimnazije u Zagrebu, Gašparović nastupa i kao književni kritičar, objavljuje u tadašnjem tisku. U krugu njegovih interesa je i ukrajinska književnost, povijest, ukrajinska nacionalna ideja. Na tu temu on je objavio nekoliko zapaženih tekstove gdje posebice uočljivi oni o ukrajinskim klasicima, najprije o stvaralaštvu Tarasa Ševčenka, ukrajinskoj povijesti.⁸ Njemu pripadaju i prijevodu s ukrajinske klasike – novela ukrajinskog ekspresionista Vasylja Stefanyka kojem je posvetio i uvod u knjigu prijevoda.⁹ Nje bez njegovih zalaganja ukrajinski jezik se, kao poseban predmet, epizodno, u obliku lektorata, prvi put je počeo predavati potkraj Drugoga svjetskog rata (1944.-1945. – dva semestra).¹⁰ To je bila prva sveučilišna nastava na prostoru jugo-istočne Europe od Grčke sve do Beča.

Publikacije Stanka Gašparovića, Ivana Esiha, Mladena Bošnjaka, ukrajinskih publicista kao Antin Ivahnjuk, Eugen (Evgen) Maćah, Mihajlo Vintoniv, djelatnost Prosvite, ukrajinskih studenata u Zagrebu i, na kraju – hrvatskih intelektualaca su imali ponajprije kulturološki-prosvjetni sadržaj. Objavljivani tekstovi studentske mladeži prožeti rodoljubljem, idealom ukrajinske neovisnosti. Naravno je da s ukrajinskom problematikom izražavana su i određena politička konsolidiranja, više deklarativne razine što je bilo neumitnim u stilistici tih vremena. Posebno je bio uočljiv Vasylj Vojtanovs'kyj. Poznat kao književni i politički djelatnik, on je bio osnivač zagrebačke Prosvite, objavljivao je u hrvatskom tisku o događajima u Ukrajini, prevodio je s ukrajinske klasike na hrvatski. Još je 1940. bio uhapšen i zatočen u beogradskom zatvoru Glavnjača. Godine 1941. u Zagrebu je stvoreno Ukrajinsko predstavništvo s funkcijom veleposlanstva, misleći na buduću neovisnu od sovjeta Ukrajinu državu. Na čelu predstavništva bio je Vasylj Vojtanovs'kyj koji je dobio potporu od tadašnjih političkih struktura Hrvatske koje su obećavale osigurati prava Ukrajinaca u Hrvatskoj. To ipak nije značilo zaštitu Ukrajinaca od ustaškog ekstremizma. U Lipovljanima kao jednom od središta ukrajinske manjine ustaše su kasnije deportirali u koncentracijski logor Jasenovac jedan broj tamošnjih Ukrajinaca ali ne na temelju toga da su Ukrajinici jer su stradale i druge nacionalnosti pa i Hrvati.

U razdoblju 1940-ih promatramo složenu i dramatičnu situaciju kada je ideja nacionalne neovisnosti vodila prema različitim formama konsolidiranja. Jednim od izraza bilo je kulturno zbližavanje. Ono se ostvarivalo u uvjetima političkog režima koji je deklarirao ostvarenje ideje nacionalne neovisnosti. Upravo to je privlačilo i ukrajinsku i hrvatsku sredinu prema mogućnosti realizirati vlastitih težnji. Međutim, fatalnost tog procesa se izražavala i u tome da je ideal nacionalne neovisnosti povezivan s jednim od totalitarnih režima koji je prebivao u sukobu s drugim. Sve to je neminovno vodilo prema tragičnim

⁸ Stanko GAŠPAROVIĆ, *Taras Ševčenko (1814-1861), najveći pjesnik i prorok Ukrajine*, Zagreb 1942., 24.

⁹ Vasilij STEFANYK, *Sinovi. Novele*, Zagreb 1943.

¹⁰ Milenko POPOVIĆ, «Historijat i stanje ukrajinistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu», *Deset godina studija ukrajinistike na Filozofskome fakultetu u Zagrebu*, Zagreb 2007., 4.

posljedicama za one koji su pokušavali realizirati nacionalne ideale u uvjetima jednog od sukobljenih režima.

Završetak drugog svjetskog rata, obilježen proširivanjem rusko-sovjetske ideologije na jugoslavenski prostor je značio širenje ruske nacionalne politike. Ona je donosila neumitnu uporabu sovjetskoga stava prema Ukrajincima. U rasvjetljavanju utjecaja sovjetske doktrine na jugoslavensku politiku prema ukrajinskoj manjini realnom je činjenica represivnih akcija. Međutim, i dalje postoje problem informacije o tome. Neminovnom je bila politika likvidiranja određenog djela Ukrajinaca. Isto tako je realnom činjenica da je taj proces još uvijek zamagljen, nije dovoljno rasvijetljen, proučen, ponajviše je tendenciozno prikazan komunističkim interpretatorima. Postoje niz faktora koji su utjecali na sprječavanje istraživačkog procesa. To su najprije – režim straha, zabrane bilo kakvih razgllašavanja, zanimanja, pisanja o djelatnosti represivnog aparata. Ukrajinska je tema dugo vrijeme bila tabuirana u razdoblju sovjetsko-jugoslavenske suradnje 1945-1948. Međutim, i to je vrlo indikativno, čak i poslije prekida s sovjetskim blokom jugoslavenske službe su nastavljale u različitim formama nedobronamjernu politiku prema ukrajinsko-rusinskoj manjini. Na takav način potvrđuje se da je slično ruskome stavu prema ukrajinskom političkom pitanju, stavu negativnom prema ukrajinskoj nacionalnoj aktivnosti, što se i vidi u carističkom ili sovjetskom razdoblju, službena jugoslavenska politika također je nastavljala sličan stav – nepromjenljivo negativan. U svezi s iznesenim moramo konstatirati određene poteškoće u potpunom rasvjetljavanju postavljenoga pitanja jer za konačan zaključak su potrebna odgovarajuća istraživanja u arhivama. S druge strane, na osnovu različitih postojećih izvora, uključujući i usmena svjedočenja može se ocrtati određena vidljiva slika.

Kako svjedoče ukrajinski istraživači, sovjetska služba sigurnosti je pratila politička kretanja na prostoru Jugoslavije i već je prije 1945. posjedovala informaciju o nepodobnim osobama. Posebice ta aktivnost pojačala s ulaskom sovjetske vojske u zapadnu Ukrajinu s kojom su Ukrajinci s prostora Križevačke biskupije podržavali tijesne veze. Nadalje sovjeti i jugoslavenski komunisti su budno pratili ukrajinsku dijasporu u Hrvatskoj. Antin Ivahnjuk je svjedočio da je pukovnik NKVD-a (Ukrajincin prema prezimenu) u tajnom zatvoru u Beogradu gdje je Ivahnjuk bio zatvoren 1945. godine, o zagrebačkim Ukrajincima znao više nego on sam koji je živio više godina u Zagrebu.¹¹

S pobjedom Titovog režima Ukrajinci su postali jednim od objekta represije. U karakteristici režima čini se pogodnom konstatacija njemačke povjesničarke Katrin Boeckh: "Nakon kraja jugoslavenske „Narodnooslobodilačke borbe” Staljin je na razne načine podupirao uspostavu titoističke vlasti: sovjetski „savjetnici” - agronomi, pravници, agenti, vojno osoblje i drugi stručnjaci - poslani su u zemlju da se s njihovom pomoći izvrši gospodarska, politička i društvena preobrazba i sovjetizacija. Pripadnici sovjetskog „Narodnog komesarijata za unutarnje poslove” (NKVD) podržavali su izgradnju jugoslavenske tajne službe OZNA-e (Odjeljenje za zaštitu naroda, Uprava državne bezbjednosti). Na prijedlog sovjetskog ministra unutarnjih poslova Berije Staljinu, Tito je na raspolaganje dobio jednog komesara NKVD-a i jednog potpukovnika s 30 suradnika NKVD-a za tjelesnu stražu. Daljni temelj za odnose sa SSSR-om odredio je prijateljski Sporazum o obostranoj pomoći i suradnji, koji je sklopljen 11. travnja 1945. u Moskvi. Zajednička gospodarska poduzeća trebala su vezati Jugoslaviju, kao i ostale države istočne, srednje i jugo-istočne

¹¹ Bogdan LIS'KYJ, «Antin Ivahnjuk – velykyj ukrajins'ko-horvats'kyj patriot», *Ukrajinci Hrvatske*, Zagreb 2002., 62.-73.

Europe, za Moskvu. Prevođenje i objavljivanje sovjetske književnosti, suradnja sovjetskih i jugoslavenskih novinskih agencija kao i preuzimanje sovjetskih propagandnih metoda i izjava također su se pobrinule za širenje sovjetskih ideja”.¹²

U stavu prema Ukrajinima represije su bile usmjerene prema svim glavnim institucijama, udruženjima, pojedincima posebice u političkoj, religioznoj, kulturnoj, intelektualnoj i drugim sferama. Najprije su morali i bili kažnjeni neposredni suradnici s NDH - lideri Ukrajinskog predstavništva u Zagrebu. Karakterističnom je posebna okrutnost prema predstavnicima Organizacije ukrajinskih nacionalista. Oni su bili istrijebljeni zajedno s članovima obitelji. Takva metoda je bila jako izražena u sovjetskoj praksi te je nailazila na prihvaćanje od strane jugoslavenskih komunista, najprije u Beogradu. Dakle, jugoslavenski organi su radili zajedno s sovjetskim specijalcima. Prema svjedočenjima ukrajinskih očevidaca, 1945. godine u Jugoslaviji su postojali tajni zatvori NKVD-a kamo su usmjeravani posebno značajne osobe čiji je trag onda je nestajao. O likvidiranju određenih osoba postoje svjedočenja – što službena, što osobna, što je u određenoj mjeri kasnije predočeno u različitim publikacijama. Prema proučavanjima ukrajinskih autora, 1945. godine pohapšeni su gotovo svi Ukrajinci predstavnici inteligencije različitih struka (studenti, ljekari, inženjeri, drugi). Prvom osobom koja je bila uhapšena i podvrgnuta torturama s daljim likvidiranjem, uključujući i članove obitelji bio je spomenuti lider ukrajinskih rodoljuba Vasylyj Vojtanovs'kyj. S dolaskom režima 1945. on se skrivao određeno vrijeme u sjemeništu Grko-katoličke crkve, zatim je izdan i predat vlastima. Bio je odveden u Beograd gdje je mučen i strijeljan ili obješen, zajedno s njim je ubijena supruga Vlatka (Rožman), rodom Hrvatica i sin Vladimir, mladi poručnik. Mjesto je njihovog pokapanja kao i drugih nepoznato.

Također je manje poznata sudbina mnogih drugih jer kako svjedoči jedan od učesnika ukrajinskih udruženja u Hrvatskoj, zagrebačka OZNA, koja je izvršavala egzekucije po naredbi suda Kremļa, nikada nije dala točne materijale.¹³ Od ukrajinskih aktivista u Hrvatskoj, uhapšenih i likvidiranih od strane komunističke vlasti su poznata imena: Vasylyj Baryc'kyj, Ivan Jacus', Gavrylo Kompanec', Iljko Masynyk, Oleksandr Satnikov, Myhajlo Strilec', Myhajlo Stepčyšyn, Volodymyr Skomorovs'kyj, Roman Stadnyk, Ivan Tymko dok sudbina mnogo drugih još uvijek nije poznata.¹⁴ Osim strijeljanja, mnogi su osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne. U takvom zatvoru je boravio spomenuti ukrajinski aktivist iz Zagreba Antin Ivahnjuk. On je jedini preživjeli od značajnijih imena u Zagrebu koji su bili uhapšeni. Antona Ivahnjuka je uhapsila jugoslavenska policija, držala u zatvoru a kasnije predala je u sovjetski tajni zatvor NKVD-a u Beogradu. Taj Ukrajinac nije bio član OUN iako je bio nacionalno orijentiran i vodio je društvo Probojem (Dnipro). Pušten je iz zatvora na intervenciju jednog jugoslavenskog ministra koji je bio partizan a liječila ga je kao zarobljenika u hrvatskoj bolnici Ivahnjukova supruga, lječnica po struci. Iz Jugoslavije Ivahnjuk sa suprugom je protjeran u Italiju, zatim su otišli su za Kanadu. Međutim, nisu se svi našli na zapadu što svjedoči sudbina Mykoly Bučka, urednika ukrajinskog časopisa Dumka. Pred krajem rata on je bio uhapšen partizanima kao ukrajinski nacionalist, predat kaznenim organima u SSSR-u i sve do 1955. je bio u logorima GULAGa.¹⁵

¹² Katrin BOECKH «Religious persecution in Yugoslavia, 1944-1953: Stalinist ideas under Tito». Hrvatski prijevod: «Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944. – 1953: Staljinizam u titoizmu», *Journal of Contemporary History (Časopis za suvremenu povijest)*, 38/2006., br. 2, 406.

¹³ Eugen MAČAH, «Ukrajinci u Hrvatskoj», *Dumky z Dunaju. Misli s Dunava*, 6/2003.-2006., 56.

¹⁴ Bogdan LIS'KYJ, «Z dijeljnosti ukrajins'kyh studentiv u Horvatiji (1920-1945)», *Aljmanah Ukrajins'kogo Narodnogo Sojuzu*, Džerzi siti-Nju Jork 1996., 106.

¹⁵ Isto, 106.; o. Roman MYZ', *Svjaščenyky osjeckogo vikarijata*, Novi Sad 1993., 85.

Još za vrijeme rata partizani su strijeljali grkokatoličkog svećenika Vlasova, rodom Ukrajinca. Neki osuđeni Ukrajinci bili su poslije sukoba Tito-Staljin oslobođeni. Jedan broj hrvatskih Ukrajinaca je pobjegao u inozemstvo a neki su protjerani od strane režima. Točan broj žrtava komunističkog režima u represivnom stavu prema Ukrajincima u Hrvatskoj nikad nije objavljen – zaključuje B. Lis'kyj.

Jedan od najaktivnijih u smislu izražaja ukrajinske nacionalne ideje kontingent u Hrvatskoj – studenti koji su iz Ukrajine dolazili na studije u Hrvatsku neminovno su postali objektom pratnje specijalnih službi. Kako svjedoče suvremeni ukrajinski povjesničari, mnogi od njih poslije instaliranja u Jugoslaviji prosovjetskoga režima, poslije rata su poginuli zbog gajenja nacionalne ideje od ruku tada još poslušnih učenika NKVD-a, podosta je dospjelo u sibirske logore.¹⁶

Osim spomenutih kategorija objektom represija je svakako bila i crkva. Politika prema crkvi od strane jugoslavenskog komunističkog režima još jednom potvrđuje korištenje sovjetskih doktrina. Crkva se doživljava kao ideološki, klasni neprijatelj, a u slučaju Grko-katoličke ona je i objekt etničkog obilježja jer je ponajviše okupljala ukrajinsko-rusinsku etničku skupinu. Sovjetska služba koja je već imala dovoljnu praksu na zapadnoukrajinskim zemljama je morala zahtijevati okrutan stav prema unijatima u čemu je imala potpunu suglasnost od službenih organa sa središtem u Beogradu kamo su se ponajčešće odvodili uhapšeni ako nisu bili riješeni «na licu mjesta». Prva etapa stava prema unijatima odgovarala je općem stavu – likvidiranje neprijatelja između kojih su neumitno bili i ukrajinski svećenici.

Uobličavanjem takvoga postupka je bilo likvidiranje grko-katoličkog svećenika o. Ivana Tymka. On je bio, prema zapisniku OZN-e sastavljenim od 4.05.1945. u prostorijama Grko-katoličkog sjemeništa u Zagrebu uhapšen zbog optužbe da je skrivao tamo Vasylja Vojtanovskog.¹⁷ Vojni sud Komande grada Zagreba je 29.06.1945. njemu, zajedno s drugim predstavnicima vjerskih zajednica, građana različitih nacionalnosti – svega su navedena 58 imena - inkriminirao da je sudjelovao u tri krivičnih djela – «kod organizovanja, tzv. ukrajinske legije, koja je vodila borbu protiv narodno-oslobodilačke vojske u Bosni» te je pomagao sakriti se Vojtanovskom. Okrivljenima je presuđena kazna smrti vješanjem, strijeljanjem, prisilnim radom. Timko je strijeljan zbog toga, kao se navodi u optužbi da «provodeći u život direktive za protunarodni rad, koje je u nizu posljednjih godina dobivao od poglavara organizacije, kojoj je pripadao, grkokatoličkog biskupa Janka Šimraka, zloupotrijebio je svoj položaj župnika grkokatoličke župe Ćirila i Metoda u Zagrebu, sakrivajući u sjemeništu te župe predsjednika neprijateljske terorističke organizacije tkzv. Ukrajinaca, zločinca Vojtanovski Vasilija (...) To je učinio, iako je znao da Vojtanovskoga traže narodne vlasti kao ratnog zločinca».¹⁸ U navedenom treba skrenuti pozornost na definiciju *tkzv. Ukrajinaca* koja bi značila i nepriznavanje Ukrajinaca kao naroda što upućuje na već postojeću od ranije tendenciju u državnim organima službenog Beograda koji je rabio ruske

¹⁶ Vladyslav ROGOVYJ, Volodymyr SERGIJČUK, *Pidtrymka ukrajins'kogo studentsva v Horvatiji*. O. KOROPEJ, «Studiji ta gromads'ka prac'a ukrajins'kyh studentiv v Jugoslaviji», *Aljmanah objednannja ukrajins'kyh veterynarnyh likariv*, Nju-York-Čikago-Vinnipeg. Bogdan LIS'KYJ, «Z dijalnosti ukrajins'kyh studentiv u Horvatiji (1920-1945)», *Ukrajinci Horvatiji. Materialy i dokumenty*, Knjiga I, Zagreb 2002., 38.-50.

¹⁷ *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946., 32.

¹⁸ «Vojni sud Komande grada Zagreba. Sud. Broj: 290/45.» Arhiv Hrvatske. Zagreb.

¹⁹ Iz priopćenja B. Lis'kog

pojmove. To još jednom upućuje na poseban položaj Ukrajinaca prema kojima se nastavljala politika iz prethodnih, predkomunističkih razdoblja što je bilo karakterističnim i za sovjetsku praksu, u biti rusku, u stavu prema Ukrajinacima poslije boljševičkoga prevrata u Petrogradu.

Predstavnici ukrajinske crkve su proganjani i na prostoru Bosne gdje ukrajinski živalj imao je prisne veze s Ukrajinacima Hrvatske. U logoru je umro o. Oroz Mykola – grkokatolički župnik Kanižki, bili su pohapšeni i robijali o. Levyc'kyj, o. Babij; o. Kaminec'koga su pokušali ubiti pa umjesto njega ubili su Musorku - čovjeka koji je bio kod župnika.¹⁹

Kako opaža Katrin Boeckh, „Nakon mjeseci divljih čistki, obračun s ratnim neprijateljem postao je osnutkom službene vlasti za progon uređeniji, legalističkiji. “Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača”, utvrđena za raskrinkavanje antikomunističkih elemenata djelovala je 1945. i 1946. godine. Kod nje nije upadljiva samo sličnost s imenom paralelne sovjetske ustanove nego i zajednički obrazac postupka.²⁰ Prema proučavanjima autorice, godina 1953. kao godina smrti Staljina označila je cezuru u jugoslavenskoj vjerskoj politici (...). Od sredine pedesetih godina smanjio se broj uhićenja i osuda crkvenih pripadnika. Zato su učinkovitima postali suptilniji kontrolni mehanizmi poput guste mreže informanata i agenata državne sigurnosne službe kao i mehanizmi prisluškivanja.²¹ Represije su bile sastavni dio komunističkog režima o čemu je već objavljivano nemalo dokumenata.²² To isto bi moralo biti karakteristično i za stav prema ukrajinskom pitanju, međutim ono je i nadalje bilo obilježeno posebice postroženim stavom.

Mada poslije 1950. opaža se određeno smanjenje represivnoga stava prema različitim strukturama, postoje razlozi konstatirati nastavak progonstva, najprije ukrajinskih grkokatoličkih svećenika. Godine 1957. su započeti sudski procesi ukrajinskim svećenicima u Bosni što je imalo karakter političkih procesa. Naime, crkveni su predstojnici Šlapak Petar, Bilenjkyj Feliks, Biljak Gregor, Jurista Myhajlo bili optuženi za vršenje neprijateljske djelatnosti protiv socijalističke Jugoslavije zbog povezivanja s «emigrantskim ukrajinskim organizacijama» (U originalu optužbe napisano je: Ukajinskim). U biti, oni su ispali krivi zbog objavljivanja članaka u tisku ukrajinske emigracije gdje su obraćali pozornost na teški položaj Ukrajinaca, ponajprije crkve koja je zbog svoje podređenosti Vatikanu prebivala u nemilosti u Jugoslaviji. Opširno *Obrazloženje* svjedoči dosta budno i trajno praćenje službama ukrajinskih svećenika u zemlji; govori o upućenosti u povijesne događaje, posebice iz predratnih i ratnih razdoblja.²³ Sve to ukazuje na nastavljanje prakse rigoroznoga stava prema ukrajinskoj manjini na prostoru Jugoslavije, bez obzira na deklariranja raskida sa sovjetskom praksom. Ako je cjelovito, u stavu prema drugim vodećim crkvama, kako smatra Katrin Boeckh, općenito, jugoslavenska vjerska politika činila se unatoč svojoj rigoroznosti i brutalnosti još uvijek manje agresivna od sovjetske,²⁴ stav prema ukrajinskoj crkvi kao manje istaknutoj ipak, svojom rigoroznošću upućivao na neprekidnost tradicije od strane službenih vlasti i povezanost s sovjetskom praksom.

²⁰ K. BOECKH, «Vjerski progoni u Jugoslaviji», 404.n Boeckh, isto, str. 411.

²¹ Isto, 413.

²² *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, 3. izdanje, Zagreb 2009.

²³ Roman MYZ', *Sudovi procesy svjaščenykam 1957 roku. Dokumenty. Materialy do istoriji ukrajinciv u Bosniji. Tom II. Zibrav i zredaguvava o. mgr. Roman Myz'*, Novyj Sad 2006., 201.-218.; o. Ivan BARŠČEVSKI, *O. Myhajlo Jurysta u mojih spomynah. Jogo žytt'a, prac'a i doba (1897-1982)*, Slavon'skyj Brod 2007.

²⁴ n Boeckh, isto, str.430

U socijalističkoj Jugoslaviji, prema zaključcima samih predstavnika ukrajinske zajednice, nitko tako nije se zanimao za Ukrajince kao tajna policija. Ona je najviše pritiskivala svećenike i kulturne djelatnike. Od duhovnih osoba u zatvoru su odležali: o. Grygorij Biljak, o. Myhajlo Kaminec'kyj, o. Feliks Bilenjkyj, o. Vasylyj Strljčyk. Od građanskoga pučanstva u zatvoru su bili, na primjer Petro Šlapak, Mykola Kagan, Ivan Svatok. Velike poteškoće i stalni «informativni razgovori» prolazili su skoro svi ukrajinski djelatnici koji su smatrali da imaju bilo-koji značaj u kulturnom životu Ukrajinaca Bosne.²⁵ Zagrebački Ukrajinci, udruženja (posebice Prosvita) dugo su bili tabu tema u bivšoj Jugoslaviji. U razdoblju nakon rata rijetko tko od zagrebačkih Ukrajinaca je ostao u Zagrebu. Myhajlo Vintoniv, agronom i dirigent zbora u društvu Probojem (Dnipro) preselio se u SAD i tu je ubijen u nerasvijetljenim okolnostima. Za neke druge značajnije predstavnike ukrajinske dijaspore u Bosni i Hrvatskoj praktički je nemoguće doći do podataka. Na primjer, jedan od najistaknutijih Ukrajinaca u Bosni bio je Nikola (Mykola) Kahan (Kagan). Kad ga je UDB-a (SDB-e) uhapsila, pokupila je sve što se odnosilo na njegovo pisanje i podatke o njemu, sjećaju se njegovi sunarodnjaci.

Ozračje stvoreno jugoslavenskim vlastima prema ukrajinskom pitanju negativno se odrazilo na sudbini onih hrvatskih intelektualaca koji se povezivali s ukrajinskom kulturom, bavili se ukrajinistikom, kontaktirali s ukrajinskim krugovima. Vrlo karakterističnom je sudbina Stanka Gašparovića kao najvećeg predstavnika tadašnje hrvatske ukrajinistike. On je doživio eliminaciju iz društvenog života i više nikada nije se vraćao ukrajinskoj temi, ukrajinskoj literaturi, stvaralaštvu Tarasa Ševčenka o kojem je napisao solidno istraživanje. Dakle, više nije razvijao se kao ukrajinist – toliko je rigorozno zvučalo u jugoslavenskoj praksi povezivanje s ukrajinskom problematikom. To isto se odnosi i na književno-istraživačku djelatnost Ivana Esiha koji također prestao se baviti pitanjima ukrajinske kulture, problemom ukrajinsko-hrvatskih književnih poredbi koje je taj autor pokrenuo ranije. Doživljavao je progonstva ali je uspio emigrirati Mladen Bošnjak koji se bavio ukrajinskim inkunabulama.

Prevodilačka djelatnost glede ukrajinske teme uglavnom se svodila na klasiku, folklor. Naime, u razdoblju sovjetsko-jugoslavenskoga savezništva su bili prevedeni neki ukrajinski autori socrealističkoga sadržaja. Početkom 1950-ih pojavljuju se pojedina djela iz narodne tradicije, ali sve to se prevodi iz ruskih izvora. Onoj razini kakvu je imala hrvatska ukrajinistika prethodnog razdoblja 1940-ih kada se prevodilo neposredno s ukrajinskog, izvan ruskoga posredništva, hrvatska ukrajinistika će se vratiti tek početkom 1960-ih.

U političkim natezanjima između sovjetskog i jugoslavenskog režima potonji je koristio ukrajinsko-rusinsku zajednicu u različitim formama ideoloških, političkih manipuliranja. Jedna od strategija bila je produbljivanje rascijepa u toj zajednici, potpora političkom rusinstvu i suzbijanje kulturno-prosvjetne djelatnosti ukrajinskoga življa. U daljem razvoju jugoslavenske politike, propagandnih afirmacija «bratstva-jedinstva», Savez Rusina i Ukrajinaca SFRJ je morao odigravati ulogu jednog od učesnika takvih akcija, u tome savezu su podržavane ideološki podobne strukture, kadrovi, usmjerenja.

U socijalističkoj Jugoslaviji koja je, bez obzira na deklariranja «drukčijeg» socijalizma i demokracije, i nadalje se čuvala matrica komunističke svijesti iskovane njenim liderom još u vrijeme sovjetskoga školovanja. Stav prema ukrajinskom pitanju bio je tradicionalno

²⁵ Bogdan LIS'KYJ, *Almanac of «Homin of Ukrainy»*, 166.

suzdržan. U komunističkoj (uvjetno - protu nacionalističkoj) ideologiji svoju ulogu je odigravao i etnički faktor: Ukrajinci su asocijativno povezivani s pojmom ustaštva što je cementiralo nepromjenljivost percepcije ukrajinskog nacionalnog pitanja. U takvom ozračju Ukrajinci Hrvatske su morali i nadalje biti dosta sekundarnom pojavom a problem represija prema Ukrajincima-Rusinima u razdoblju poslije 1945. nije se moglo istraživati. O tome, kako opažaju predstavnici ukrajinske zajednice čak nije se smjelo govoriti ili «govorilo se šapatom».

Razdoblje poslije 1945. i do 1950-h bilo je jednim od najdramatičnijih u povijesti ukrajinsko-rusinske zajednice na jugoslavenskim zemljama jer su se Ukrajinci našli u zoni sudara dva totalitarna režima. U Hrvatskoj 1940-ih godina dio Ukrajinaca je vidio mogućnost za ostvarenje ideje samostalne Ukrajine. Međutim, ta ideja nije nailazila na razumijevanje dominirajućih totalitarnih režima – ni na sovjetskoj ni na nacističkoj strani. Ukrajinski su rodoljubi bili sprječavani i represirani od strane njemačkih nacista kao i sovjetskih komunista. U praksi komunističke vlasti na prostoru Jugoslavije Ukrajinci koji su izražavali lojalnost neovisnoj Hrvatskoj doživjeli su represivne intervencije od strane jugoslavenskog komunističkog režima. U stavu potonjeg prema ukrajinskom pitanju su se preplitali različiti motivi. Osim ideoloških – kažnjavanje pristalica prethodne vlasti – neumitnim je bio sovjetski utjecaj na stav prema ukrajinskim patriotima, ukrajinskom pitanju cjelovito. Međutim, i poslije raskida sa sovjeticima jugoslavenske vlasti su nastavljali s nepovjerenjem prema Ukrajincima koji se poistovjećivali s tendencijom prema osamostaljenju drugih naroda, u prvom redu hrvatskog.

Pitanje politike službenih vlasti prema ukrajinsko-rusinskoj zajednici u Jugoslavijama zahtijeva posebnog pristupa što nije cilj predočenoga teksta. Njegov je zadatak – ocrtati kontekst upoznavanja ukrajinske kulture, stvaranja ukrajinistike u hrvatskoj sredini. Taj razvoj je bio neprekidno popraćen političkim okolnostima koje su kočile razvoj struke. Vizija Ukrajine kao dio hrvatske ukrajinistike je nastajala u uvjetima politički vrlo dramatičnim. Međutim, bez obzira na poteškoće hrvatska ukrajinistika je uspijevala postupno se formirati, posebice u razdoblju od sredine 1930-ih do 1945. U stvaranju vizije Ukrajine je učestvovala ne samo ukrajinska dijaspora kao jedan od sudionika razvoja hrvatske ukrajinistike, već i hrvatski intelektualci koji se uključili u tu struku. Oni su doživljavali pritiske od strane političkih struktura predkomunističke i komunističke Jugoslavije.

Slom razvoja ukrajinistike nastaje upravo poslije 1945. kada je jugoslavenski komunistički režim koristio sovjetske (ruske) metode prema ukrajinskom pitanju.

Rezime

Pojam *ukrajinsko pitanje* podrazumijeva stav prema Ukrajini u širokom diskursu koji se odnosi na politički, crkveni, etnički, znanstveni i drugi aspekti. Ukrajina u sklopu rusko-carističkog, odnosno rusko-sovjetskoga režima je imala različite percepcije u političkim središtima Jugoslavije predkomunističkog i komunističkog razdoblja. Različito se percipirala i ukrajinsko-rusinska zajednica koja se formirala na tom prostoru u valovima migracija od sredine 18. stoljeća, kraja 19. stoljeća i zatim tijekom 20. stoljeća, poslije boljševičkoga prevrata u Petrogradu, odnosno prvog i drugog svjetskog rata. Ukrajinski faktor je bio poticajan u razvoju ukrajinistike u Hrvatskoj kada postupno u tu struku uključuju se i hrvatski

intelektualci. Ukrajinsko-rusinska zajednica uoči i tijekom drugoga rata bila predstavljena u svim segmentima razdvojenosti hrvatskog društva – od povezivanja s idejama jednog od totalitarnih režima, rusko-sovjetskog ili njemačko-nacističkog do promišljene nepripadnosti blokovima. Predstavnici su te zajednice bili žrtvama i ustaških, i četničkih kaznenih akcija. Jedan dio ukrajinskih intelektualaca je povezivao ideal ukrajinske neovisnosti s neprijateljima sovjetskoga sistema što je vodilo prema zbližavanju s predstavnicima srodnih uvjerenja u hrvatskoj sredini. Također su bili predstavnici koji su vjerovali u sovjetsku mitologiju. Tragedija jednih i drugih bila je u tome da se naslanjali na režime srodne totalitarnističkim duhom i jednako netolerantne prema ukrajinskom pitanju. To se potvrdilo u razdoblju rata i odmah iza 1945. kada je prema ukrajinskom pitanju u značajnoj mjeri primjenjivali se rusko-sovjetske metode koje je preuzeo i jugoslavenski sistem. Represivne akcije su zadesile i Ukrajinke i Hrvate koji su se zauzimali za ukrajinsku temu. Takav stav komunističkih vlasti prema ukrajinstvu potvrđuje zaključak o srodnosti komunističke ideologije onoj prethodnoj (carskoj ili kraljevskoj) u pogleda na druge narode. Politički faktor je snažno utjecao na oblikovanje ukrajinstike u hrvatskom društvu: represivne mjere su presjekli zanimanje hrvatskih intelektualaca za ukrajinstiku, predstavnici ukrajinsko-rusinske zajednice i dalje su bili proganjaniji (crkva) ili su postajali sekundarni učesnici propagandnih demonstriranja bratstva-jedinstva.

UKRAINISCHE FRAGE IN BEIDEN JUGOSLAWIEN: POLITISCHER KONTEXT KROATISCHER UKRAINISTIK

Zusammenfassung: Das Bild der Ukraine in Jugoslawien vor und nach der kommunistischen Herrschaft ist untrennbar mit dem politischen Faktor verbunden. Die Position der Ukraine im sowjetischen System spiegelte sich in der Position der ukrainisch-ruthenischen Gemeinschaft wider. Abgesehen von äußeren Einflüssen beeinflussten die Haltung gegenüber ukrainischer Frage auch interne Probleme sowie religiöse und politische Zusammenhänge in beiden Jugoslawien.

Als Griechisch-Katholiken, Befürworter der Idee der nationalen Unabhängigkeit der Ukraine, dem russischen/sowjetischen Regime gegenüber abgeneigt, waren die Vertreter dieser Minderheit traditionell nicht sehr geschätzt vom offiziellen Belgrad. Allerdings wurde das Interesse an der Ukraine immer größer dank intensiver Aktivitäten der Ukrainer-Ruthenen. Schließlich führten sie zur Entstehung der kroatischen Ukrainistik.

Der Zeitraum seit 1945, gekennzeichnet durch die sowjetisch-jugoslawische Zusammenarbeit, wird durch die repressiven Maßnahmen gegen die ukrainisch-ruthenische Minderheit geprägt. Die Ähnlichkeit in der Haltung gegenüber der ukrainischen Frage in der Vorkriegszeit wird durch die Ähnlichkeit dieser zwei Regime in der Haltung gegenüber anderen Nationen bestätigt. Die Verfolgung der Ukrainer beendete die bisherige Entwicklung und lähmte deutlich die Weiterentwicklung kroatischer Ukrainistik.

Schlüsselwörter: Ukrainistik, Ukraine, Galizien, Vasilije Vojtanovski, Stanko Gašparović, Ukrainer-Ruthenen, Griechisch-Katholische Kirche

Literatura

- Ivan BARŠČEVSKI, *O. Myhajlo Jurysta v mojih spomynah. Jogo žytt'a, prac'a i doba (1897-1982)*, Slavons'kyj Brod 2007.
- Katrin BOECKH «Religious persecution in Yugoslavia, 1944-1953: Stalinist ideas under Tito» [«Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944. – 1953: Staljinizam u titoizmu»], *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006., br. 2, 403.-431.
- Stanko GAŠPAROVIĆ, *Taras Ševčenko (1814-1861), najveći pjesnik i prorok Ukrajine*, Zagreb 1942.
- Antin IVAHNJUK, «Horvaty j Ukrajinci. (Do ukrajinsko-horvats'kyh vzajemyn)», *Naša meta* (Toronto), grudenj-sičenj, 1951.-1952.
- Bogdan LIS'KYJ, «Antin Ivahnjuk – velykyj ukrajins'ko-horvats'kyj patriot», *Ukrajinci Hrvatske*, Zagreb 2002., 62.-73.
- Bogdan LIS'KYJ, «Z dijeljnosti ukrajins'kyh studentiv u Horvatiji (1920-1945)», *Aljmanah Ukrajins'kogo Narodnogo Sojuzu*, Džerzi siti-Nju Jork 1996.
- Eugen MAČAH, «Ukrajinci u Hrvatskoj», *Dumky z Dunaju. Misli s Dunava*, 6/2003.-2006.
- Myhajlo MARUNČAK, *Ukrajinci v Rumuniji, Čeho-Slovaččyni, Poljšči, Jugoslaviji*, Vinnipeg 1969.
- Roman MYZ', *Sudovi procesy svjaščenykam 1957 roku. Dokumenty. Materialy do istoriji ukrajinciv u Bosniji. Tom II. Zibrav i zredaguvava o. mgr. Roman Myz'*, Novyj Sad 2006.
- Roman MYZ', *Svjaščenyky osjeckogo vikarijata*, Novi Sad 1993.
- Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, 3. izdanje, Zagreb 2009.
- Jevgenij PAŠČENKO (ur.), *Genocidni zločin totalitarnog režima u Ukrajini 1932.-1933. Gladomor*, Zagreb 2008.
- Jevgenij PAŠČENKO, «Virtualnost i realnost 'tridesetih godina' u ukrajinskom kontekstu», *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova VII. (Hrvatska književnost tridesetih godina dvadesetog stoljeća) sa znanstvenog skupa održanog od 30. rujna do 1. listopada 2004. godine u Splitu*, Split 2005., 62.-86.
- Milenko POPOVIĆ, «Historijat i stanje ukrajinistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu», *Deset godina studija ukrajinistike na Filozofskome fakultetu u Zagrebu*, Zagreb 2007.
- Volodymyr SERGIJČUK, «Horvats'kyj narod najbiljše rozumije nas, ukrajinciv...», *Ukrajinci Horvatiji. Materialy i dokumenty. Knyga perša*, Zagreb 2002.
- Volodymyr SERGIJČUK, *Neusvidomlennja Ukrajiny. Stavlennja svitu do Ukrajins'koji deržavnosti: pogljad u 1917-1921 roky z analizom s'ogodennja*, Ljviv 2002.
- Vasilj STEFANYK, *Sinovi. Novele*, Zagreb 1943.

19.

O STATUSU INTELEKTUALCA, ILI ČEMU INTELEKTUALCI DANAS?

Cvjetko Milanja

Sažetak: U razmatranju autor skicira tezu da je uloga intelektualca, napose humanističkoga tipa, u ranijim društvenim i političkim sustavima donekle imala svoje opravdanje, jer su oni figurirali kao moralna savjest svoga vremena, upirući svoja nastojanja na ublažavanje ideološke rigidnosti i iz nje derivirane represije. Danas pak intelektualci „opće prakse“, zbog promijenjenih društvenih i političkih prilika, nemaju tu ulogu, posebice pak u postmoderno doba opće relativizacije. Ako su ranije oni imali svoje vjetrenjače, danas takvih vjetrenjača više nema, pa se uloga intelektualca bitno profesijski i stručno profilirala, i tako posredno može biti korektiv.

Ključne riječi: intelektualci, savjest, postmodernizam

Umjesno je upitati se o naravi i ulozi intelektualaca u prijašnjim društveno-političkim i ekonomskim prilikama u odnosu s današnjim, promijenjenim, odnosno točnije rečeno u doba modernosti i postmodernosti. Naša razmatranja, bolje reći skica, oslanja se na teorijsku refleksiju koja je elaborirala fenomen navedenih dviju epoha, te položaja, naravi i uloge intelektualaca u njima, s primisli, bar u zgradama, o intelektualcu na našim prostorima. Dakle, kako nas upućuju kritička mišljenja, a uzmimo najreprezentativnije, Frankfurtsku školu, Foucaulta, Tourainea, za razliku od vremena prosvjećenih vladara, kad su intelektualci bili spremni služiti tim vladarima, bez obzira na njihov autoritarizam, u doba zrele modernosti, posebice u 20. stoljeću, odnos se intelektualca prema povijesti znatno mijenja. Razlog tomu nisu samo epistemološke naravi koju je ponudilo razdoblje modernosti, kako to proizlazi iz lucidnih Foucaultovih sistematizacija, nego i u ekonomskim činjenicama, masovna proizvodnja, i s tim povezana masovna potrošnja. Za tren možemo staviti u zagrade obično kritičku i dosta negativnu ocjenu masovne potrošnje, koja ne želi sagledati i drugu stranu toga fenomena – strast subjekta da se realizira i tim „minimalizmima“, odnosno efekt sublimacije. Ovdje je bitnije primijetiti da je hegelijanski „čisti svijet uma“ u toj pojavi, kako nas upozoravaju Horkheimer i Adorno, vidio opasnost krajnje instrumentalizacije paketa ponude modernosti u službi prosječnosti, te drugo, još poraznije, u 20. stoljeću, taj hegelijanski čisti um postao je „podređen politikama modernizacije i nacionalističkim diktaturama“,¹ što je na paradoksalan način krajnja konzekvenca Hegelovih teza.

Tu smo već u srcu problema, kako za europski tako i za bivši jugoslavenski, te hrvatski kontekst. Neka budu, kao ilustracija, spomenute dvije markantne ličnosti – Sartre i Krle-

¹ Alain TOURAINE, *Kritika modernosti*, Zagreb 2007., 125.

ža, čija je književna i javna djelovanja dobro imati na umu, i zbog nutarnje aporije uz ino. Načelno se može reći da su intelektualci branili pokrete za nacionalno oslobođenje od različitih oblika kolonijalizma. No, to ih je navelo na mišljenje da su režimi koji su izrasli iz tih oslobodilačkih borbi automatski i neupitno progresijski. Otud popustljivost, pače i razumijevanje, prema represijama komunističkih režima (Aragon) i različitim oblicima terorizma (za ovo potonje primjer je Žižek). Otriježnjenje je došlo 68-om, odnosno postmodernističkim prijelomom, ali ne toliko epistemološkim novim činjenicama, koje su i samu prevlast uma dovele u pitanje, nego upravo obrnuto; intelektualci su optužili moderni svijet da je uništio um. Na toj tezi temelji se naša kritika intelektualaca u postmoderno doba. Moderni svijet više ne mogu voditi ideje, kao primjerice u 19. stoljeću, nego – budući da više nema društvenih aktera za revolucionarne promjene – jedino je preostala kritika „novog barbarstva“, apsolutne vlasti i državnog kapitalizma, što je neka vrsta „idejnog revolucionarstva“ u ime „čistih“ prosvjetiteljskih ideja. Jedini profit takva načina razmišljanja bio je da su intelektualci zauzeli kritički i odbojni stav prema političkom autoritarizmu, ali i prema instrumentalnoj racionalizaciji i tehničkom svijetu, i na taj su se način u stvari otuđili od društvenog života i u biti marginalizirali.

Takav put intelektualaca Touraine naziva skretanje prema *antimodernizmu*, za što veliku zaslugu ima Horkheimer i Frankfurtska škola tezom da je individualni Subjekt, budući da je odvojen od uma, postao ovisan o političkoj i/ili ekonomskoj moći. S druge strane tomu možemo pridodati prijezir prema masovnoj kulturi u čemu su oni vidjeli samo instrument manipulacije, ali ne i sublimacije. To je intelektualce dovelo do stava da figuriraju kao reprezentanti otuđene mase koja nije u stanju misliti vlastiti bitak. Ovdje međutim, kao prvi kritički korak, treba upozoriti kako na poznatu Weberovu tezu o raščaravanju modernog svijeta tako i na postmodernu ideju Subjekta, ma koliko on bio vatimovski „slab“, tako i na činjenicu da u postmoderno doba ne vrijede opća načela koja osiguravaju jedinstvo svijeta i čovjeka, svijeta prirode i razvitka povijesti. Ili drugim riječima kazano, intelektualci su izgubili moć jer im je masovna proizvodnja, masovna potrošnja i masovna kultura oduzela elitistički monopol i uzdrmala tezu o desublimaciji suvremene kulture; naime, potrošačka logika i logika vlasti su dosta konfliktne. Jedino opravdanje takva tipa intelektualca moglo bi se naći u Nietzscheovoj opasci o opasnosti utilitarizma. Ona je imala svoje realne temelje nakon drugog svjetskog rata u činjenici društvene prakse i zgrtanju bogatstva čiji je kulturni model bio utilitarizam.

Osnovne Foucaultove teze u horizontu našeg razmatranja mogu se naznačiti kao misao da je u modernom društvu vlast posvuda i nigdje, što znači da je vlast skup svih iskaza institucija. S tim u vezi subjektivacija bi bila posljedica presudnog širenja „upravljivosti“. Tako je konstitucija Subjekta proizvod „ukupne tehnologije vlasti nad tijelom koju tehnologija ‘duše’ – tehnologija odgojitelja, psihologa i psihijatarata – ne uspijeva prikriti ili kompenzirati, iz jednostavna razloga što je ona samo jedno od njenih sredstava“.² Toj Foucaultovoj tezi se može suprotstaviti postmodernističko nastojanje prema kojemu se Subjekt konstituira upravo u oponiranju impersonalnoj vlasti koja tobože samo tehnički provodi vlast. Opet se dakle moramo vratiti ideji Subjekta makoliko da je on ugrožen.

U navedenom kontekstu intelektualac je imao svoju ulogu u promicanju i obrani tolerancije i slobode. No, druga polovica 20. stoljeća mijenja situaciju, pa je intelektualac – koji

² Michel FOUCAULT, *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*, Zagreb 1994., 30.

je u komunističkim režimima imao značajnu ulogu - bio moguć kao mislilj kritike optimizma logike tržišta dobara i usluga (ženski pokreti, ekolozi), iako mu je prijetila opasnost zatvaranja u „ljevičarsku“ kritiku suvremenog društva koji su opisivali kao manipulacijski stroj. Međutim, kako se intelektualac poistovjetio s prosvjetiteljskom idejom modernosti, koja s dobom postmoderne, kako to uvjerljivo elaborira Lyotard, opada kao jedna od Velikih priča, i intelektualac gubi teren i građu.

Pa kakva je to postmodernistička slika društva, i uloga intelektualaca u njemu, sociološki govoreći. Sociološka je misao naime utvrdila da postoji određena aporija između slike sistema bez aktera (N. Poulantzas, N. Luhman) i slike aktera bez sistema (E. Goffman), odnosno između ekonomske i kulturne propozicije, te u procesu subjektivacije sukobom između subjekta i vlasti. Sedamdesete godine 20. stoljeća gotovo da su dale argumente za takvu rasudbu koja je društvo promatrala kao pakleni stroj, i to gotovo hiberniziran. Međutim, proces obrazovanja, potrošnje dobara, tehnologija, bili su dakako u pokretu. S druge strane, kraj osamdesetih pali su totalitaristički sustavi pa je slijedila apologija tržišne ekonomije, potrošnje, slobodama. Na sceni je bio *homo economicus* i njegovi intelektualni branitelji. Može se reći da se to odnosilo na bogatiji dio društava. Drugi su bili oprezniji i u tome vidjeli opasnost ističući nezavisnost i osobnost kulturnog i nacionalnog identiteta pod svaku cijenu. Posebno je to važno za tzv. male narode koji su došli do emancipacije, mirom (Češka, Slovačka) ili ratom (Hrvatska).

Navedene aporije dovele su do raspada „društvenog“, pa je dio intelektualaca stao jamrati nad nestankom normativizacija, predviđajući da jamac konstituiranja Subjekta, slobodnog i odgovornog, nisu više zakoni, nego zapravo sfera želje. Riječ je o novim elementi, pa i društvenog bića – individualizam, prava, tržište. Osobni Subjekt nije više kolektivni subjekt, a ljudska prava nisu dužnosti građana. U tom smislu i etika, kako upozorava Touraine „mora pozvati svakog pojedinca da preuzme odgovornost za svoj život i da brani slobodu koja je jako daleko od individualizma osjetljivog na sve vrste društvenog determinizma“,³ pri čemu bi sloboda značila način uravnoteženja između razbijenih fragmenata racionalističke modernosti, kako je definira Gidens i Beck, a prema Touraineu dominantan su četiri segmenta – seksualnost, potrošnja, nacija i poduzeće.

Nadaje se dakle pitanje kako razriješiti konflikt između Subjekta i sistema, između slobode i vlasti u današnjem „programiranom“ (Touraine) društvu u kome proizvodnja simboličnih dobara ima središnje mjesto. Ne jamačno više argumentima društvene uporabe tehnologije nego prije proizvodnjom i masovnom distribucijom slika, podataka i jezika (P. Bourdieu). Društvo i Subjekt su antagonistički supostavljeni, pa bi u tom smislu društvo bilo polje sukoba, dogovora, posredovanja između institucionalne racionalizacije i subjektivacije. Riječ je u biti o korespondenciji kulturnih orijentacija i društvenih aktera, a u horizontu bogata Sjevera i siromašna Juga, pa tako i Hrvatske, dakako da kulturalizam kod ovog potonjeg postaje sve agresivnijim argumentom.

Gdje je tu mjesto i uloga intelektualca? Intelektualcu „opće prakse“ čini se da je odzvonilo. Njega nema ili ga je sve manje u javnom životu. Dakako da bi tip intelektualca koji se zalaže za „stare“ vrijednosti (prosvjed protiv gospodara novca i vlasti) bio anakronizam; dapače neki su postali zagovornici novih despota, pa i u Hrvatskoj jamačno (Aralica). A drugi su i dalje mrzovoljili protiv ideje Subjekta u ime uma, povijesti i nacije (Lasić), a treći

³ A. TOURAINE, *n. dj.*, 280.

su branili univerzalne vrijednosti inkarnirane u poveljama Ujedinjenih nacija (Supek), dok su četvrti u biti branili univerzalne, transtemporalne, humanističke prosvjetiteljske vrijednosti (Gotovac), svi više manje s implicitnim podtekstom o potrošačkom društvu kao obliku dekadencije. Dakako da uloga intelektualca nije da reklamira oblike potrošačkoga društva, ali nije jamačno ni u tome da prezire želje onih kojima su dosta dugo bile uskraćene mogućnosti potrošnje, slobode, obrazovanja, što ne valja brkati s konzumerizmom u lošem smislu riječi. Konzumerizam je u dobrom smislu i oblik sublimacije. Nutarnja je aporija takva tipa intelektualca, zarobljena u prosvjetiteljskoj koncepciji, što osuđuju siromaštvo, a s druge strane jednako osuđuju i masovnu kulturnu potrošnju. Još veća njihova strukturna aporija jest u činjenici da kad pišu svoja književna djela oni slijede poučak romantizma, a to je ideja individualizma, subjekta, te afirmacija organskog, živog, tijela, a kad javno apeliraju kao da zaboravljaju taj poučak i zatravnjeni prosvjetiteljskom intencijom oni se vraćaju općim, vremenu neprimjerenim postulatima, i izgledaju kao neka vrsta uzaludnih apostola, pri čemu zapravo de facto rade na smrti romantičnog naslijeda. Svijest je za njih uvijek neki oblik lažne svijesti. Nije nimalo stoga čudno što oni gube svoj utjecaj na društvo kao cjelinu. Jednostavnije rečeno, golema većina stanovništva više vremena provodi u gledanju televizije nego čitanju knjiga, svjesni da im je porast životna standarda omogućio ne samo električne kućanske aparate i automobil, nego i godišnje odmore, obrazovanje djece, različite ugone, a ne samo obveze. K tome, upravo je to omogućilo rekuperaciju njihova Subjekta kojega je inače „visoka kultura“ optuživala za konformizam. Jamačno ne valja biti naivan i pomisliti da je izbjegnuto svaki oblik komercijalizacije, ali s druge strane valja imati na umu i učinke koji su se odrazili na polje emocija, solidarnosti, svijesti o temeljnim problemima života.

Na kraju možemo zaključiti zajedno s Touraineom da je uloga intelektualca da štiti od demagogije, da pridonosi pojavi Subjekta tako što će pojedinac biti akter vlastita života, a njegov glavni zadatak je da „izgradi savez između Subjekta, uma, slobode i pravde“.⁴ Trebali bismo u završnom dijelu primijeniti navedenu teorijsku skicu na analizu hrvatske stvarnosti, odnosno intelektualaca i njihovih akcija u ranijem i sadašnjem političko-društvenom sustavu, s polazišnom premisom da oni koji su služili različitim tiranima zašute, a oni drugi da brane slobodu od vlasti, što ostavljam za drugi dio rasprave.

⁴ Isto, 286.

ÜBER DIE POSITION DER INTELLEKTUELLEN. WOZU DIE INTELLEKTUELLEN HEUTE?

Zusammenfassung: In dieser Arbeit präsentiert der Autor die These, dass die Rolle der Intellektuellen, vor allem der humanistisch gesinnten Intellektuellen, in der früheren sozialen und politischen Systemen bis zu einem gewissen Grad gerechtfertigt war, weil sie als moralisches Gewissen seiner Zeit fungierten und bemüht waren, die ideologische Starrheit und die daraus resultierende Repression zu mildern.

Heute spielen die „universellen“ Intellektuellen, aufgrund sozialer und politischer Verhältnisse, nicht mehr solche Rolle, vor allem in der Postmoderne, in der Zeit der allgemeinen Relativierung. Wenn sie früher ihre eigenen Mühlen noch gehabt hätten, sind heute die Mühlen verschwunden. Daher hat sich die Rolle des Intellektuellen berufsmäßig und professionell profiliert und kann damit indirekt ein Korrektiv sein.

Schlüsselwörter: Intellektuelle, Gewissen, Postmoderne

Literatura

Michel FOUCAULT, *Nadzor i kazna: radanje zatvora*, Zagreb 1994.

Alain TOURAINE, *Kritika modernosti*, Zagreb 2007.

PRILOZI

Prilog I.

„Desničini susreti 2010.“: Intelektualci i vlast, 1945-1954.

Pozivno pismo

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
„Desničini susreti“
Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb
Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb

Zagreb, 6. siječnja 2009.

„DESNIČINI SUSRETI 2009.“: INTELEKTUALCI I VLAST, 1945-1954. (Zagreb, Zadar i Islam Grčki, 18., 19. i 20. rujna 2009.)

Poštovana/poštovani,

„Desničini susreti 2009.“ održat će se ponovo u dva dijela – u Zagrebu, 18. i 19. rujna te u Zadru i Islamu Grčkom, 19. rujna 2009. godine. U Zagrebu će se raspravljati temu *Intelektualci i vlast, 1945-1952.*, nastavljajući – sukladno temeljnoj programskoj orijentaciji „Desničinih susreta“, s težištem na kritičkoj refleksiji fenomena kulture i kulturalnosti s komparativističkog stajališta – s istraživanjima i stručnim raspravama propitati proturječne i često konfliktne fenomene i procese u hrvatskom i širem južnoslavenskom transkulturalnom prostoru u modernom i postmodernom razdoblju (18. -21. stoljeće).

Problem uspostavljanja monopolne vlasti komunističkih partija u zemljama Srednjoistočne i Jugoistočne Europe, te stvaranja sveobuhvatne kontrole nad svim društvenim sferama, predstavlja izuzetno važno i tek sporadično istraženo poglavlje u povijesti velikog dijela europskog kontinenta. U tom su kontekstu posebno važni, s jedne strane, sistemski stav prema intelektualcima te, s druge, odnos intelektualaca prema novom ideologijskom autoritetu. U jugoslavenskom slučaju ovo istraživačko pitanje posebno je neistraženo u razdobljima „koalicijsko-demokratske vlasti“ (1944.- studeni 1945.), primjene sovjetskoga doktrinarnog sustava u „izgradnji socijalizma“ (prosinac 1945. – 1950.) te u prvim godinama stvaranja jugoslavenskoga alternativnog modela (u sljedećem razdoblju do VI. kongresa KPJ/SKJ 1952.).

„Desničini susreti 2009.“ imaju naglašeno istraživačku, projektnu orijentaciju, a ovaj skup u rujnu 2009. godine će biti prvi u nizu istraživačkih i izdavačkih inicijativa pod istim glavnim naslovom *Intelektualci i vlast, 1945-1952.* Matična adresa ovog ciklusa je Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a u realizaciji partnerski sudjeluju Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu te Hrvatsko društvo pisaca i Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, također iz Zagreba.

Inicijalni skup u rujnu otvoren je stručnjacima u društvenim i humanističkim znanostima, ali i „svjedocima vremena“ (bilo da je riječ o intelektualcima, bilo da je riječ o obnašateljima vlasti u navedenom razdoblju). Pripremni odbor će prihvaćati prije svega prijave priopćenja koja će se temeljiti na problematizaciji novih arhivskih istraživanja, ali i novim pristupima iskustvu vremena. Vjerni svojim interkulturalnim ishodištima, „Desničini susreti 2009.“ će se fokusirati prije svega na hrvatsko iskustvo, ali i sva druga u kontekstu događanja u DF/FNR Jugoslaviji.

Tema *Intelektualci i vlast, 1945-1952.* isto tako otvara nove mogućnosti pristupa Vladanu Desnici, njegovim iskustvima intelektualca, u rasponu od visokoga državnog činovnika do profesionalnog književnika, jednoga od najsmionijih u svome stvaralaštvu u to doba u nas.

Molimo zainteresirane da se jave prof. dr. sc. Ivi Bancu ili prof. dr. sc. Drago Roksandiću mailom ivo.banac@yale.edu ili drago.roksandic@ffzg.hr, odnosno, na istu adresu za obojicu profesora: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta (Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb).

Srdačno Vas pozdravljamo i radujemo se Vašoj suradnji!

Za Pripremni odbor „Desničinih susreta 2009.“

(prof. dr. sc. Ivo Banac)

(prof. dr. sc. Drago Roksandić)

Prilog II.

„Desničini susreti 2009.“: Intelektualci i vlast, 1945.-1954.

Program rada

Program rada

Petak, 18. rujna 2009., s početkom u 10.00 sati
(Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova 24, 10000 Zagreb)

10.00-10.30 Otvaranje „Desničinih susreta 2009.“,
Drago Roksandić, prof. dr. sc.
Velimir Visković
Poruka obitelji Vladana Desnice

I. sjednica (predsjedava: prof. dr. sc. Drago Roksandić)

10.30-11.00 Dušan Bošković, prof. dr. sc., *Intelektualci u vlasti: društveni obrasci u formativnim godinama Druge Jugoslavije*

11.00-11.30 Krešimir Nemeč, prof. dr. sc., *Jesmo li imali socrealizam?*

11.30-12.00 Gojko Tešić, prof. dr. sc., *Ideološki diskurs nadrealista u jugoslovenskom kontekstu prvnih godina*

12.10-12.30 Velimir Visković, *Utjecaj Miroslava Krleže na artikulaciju političke i kulturne paradigme, 1945-1954.*

12.30-13.00 Ivo Banac, prof. dr. sc., *Hrvatski dilasovci*

S t a n k a, 13.00-13.15

II. sjednica (predsjedava: prof. dr. sc. Ivo Banac)

13.15-13.45 Tonko Maroević, dr. sc., akademik, *Socrealizam Grge Gamulina*

13.45-14.15 Staniša Tutnjević, dr. sc., *Poetika socijalističkog realizma (1945-1952) – pitanje književnog (dis)kontinuiteta*

14.15-14.45 Krištof Jacek Kozak, prof. dr. sc., *Levitevi Josipa Vidmarja: intelektualac pred in po 1945*

14.45-15.15 Goran Miloradović, *Politički uzroci i okolnosti podele umetnika na realiste i moderniste u Jugoslaviji 50-ih godina*

P r e k i d z a r u č a k, 15.15-17.15

III. sjednica (predsjedava: Velimir Visković)

17.15-17.45 Dušan Marinković, prof. dr. sc., *Tjeskoba stvaranja i polemičko ja Vladana Desnice*

17.45-18.15 Sanja Roić, prof. dr. sc., *Dva prijevoda jedne knjige: Ignazio Silone, Kruh i vino / Hleb i vino*

18.15-18.45 Lidija Vukčević, dr. sc., *Poetika kao izazov politici – dekonstrukcija u diskurzivnoj prozi Vladana Desnice*

Večernji program

- 19.15-22.15 u kinu „Tuškanac“, Tuškanac 1, 10000 Zagreb (u suradnji s Hrvatskom kinotekom)
- Bruno Kragić, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ i Nikica Gilić, prof. dr. sc., *Film i vlast: slučaj filma „Bakonja fra Brne“ Fedora Hanžekovića* (razgovor poslije projekcije filma)
- Godina proizvodnje: 1951.
 Trajanje: 104 minute
 Tehnika: 35mm standard c/b
 Režija: **Fedor Hanžeković**
 Produkcija: Jadran film
 Snimatelj: Oktavijan Miletić
 Filmski rod: igrani film
 Zemlja proizvodnje: FNR Jugoslavija – NR Hrvatska
 Scenarij: **Fedor Hanžeković** (prema istoimenom romanu **Sime Matavulja**)
 Glazba: Boris Papandopulo
 Montaža: Blaženka Jenčik
 Scenografija: Vladimir Tadej
 Kostimografija: M. Turkalj

Subota, 19. rujna 2009., s početkom u 10.00 sati
 (Velika vijećnica Filozofskog fakulteta, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb)

IV. sjednica (predsjedava: dr. sc. Miroslav Perišić)

- 9.00-9.30 Stefano Petrungaro, dr. sc., *O kulturnoj-prosvjetnoj politici u Jugoslaviji (1945.-53.)*
- 9.30-10.00 Snježana Koren, *Komu i kakav odgoj i obrazovanje?“ Nastava povijesti u izgradnji “novog socijalistickog covjeka”*
- 10.00-10.30 Magdalena Najbar-Agičić, mr. sc., *Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine*
- 10.30-11.00 Drago Roksandić, prof. dr. sc., *Zagrebački Filozofski fakultet u revolucionarnoj tranziciji (1945-1948.)*

Stanka, 11.00-11.15

V. sjednica (predsjedava: dr. sc. Stefano Petrungaro)

- 11.15-11.45 Momčilo Mitrović, dr. sc., *Sudovi časti na Beogradskom univerzitetu 1944/1945.*
- 11.45-12.15 Slobodan Selinić, mr. sc., Dragomir Bondžić, mr. sc., *Prećutna rehabilitacija. Vraćanje na Beogradski univerzitet profesora udaljenih odlukama Sudova časti 1945.*
- 12.15-12.45 Dragomir Bondžić, mr. sc., *Komunistička vlast i profesori Beogradskog univerziteta 1945-1954 (između saradnje i represije)*

Stanka, 12.45-13.00

VI. sjednica (predsjedava: prof. dr. sc. Gojko Tešić)

- 13.00-13.30 Vlaho Bogišić, *Ivo Andrić i vlast*
- 13.30-14.00 Miroslav Perišić, dr. sc., *Od partijske ka društvenoj eliti. Evropsko iskustvo jugoslovenske inteligencije 1945-1954.*

Prekid za domjenak, 14.00-14.45

VII. sjednica (predsjedava: prof. dr. sc. Krešimir Nemeć)

- 14.45-15.15 Tatjana Jukić, prof. dr. sc., *Uspomena života: britanska (bio)politika i sjećanje na II. svjetski rat u Jugoslaviji*
- 15.15-15.45 Branko Matan, *Slučaj Bogdana Jerkovića – uspon i pad zagrebačkoga studentskog teatra u pedesetima*
- 15.45-16.15 Jevgenij Paščenko, dr. sc., *Jugoslavenska primjena sovjetskoga doktrinarnog pristupa ukrajinskom pitanju*
- 16.15-16.45 Cvjetko Milanja, prof. dr. sc., *Čemu intelektualci danas? Uloga intelektualaca u socijalističkom sistemu i u postmoderno doba*
- 16.45-17.10 Zaključna rasprava

Nedjelja, 20. rujna 2009.: program u Zadru i Islamu Grčkom

7.30: polazak autobusom za Zadar i Islam Grčki

Program u Zadru

- 11.00-11.15: susret s prof. dr. Antom Uglešićem, rektorom Sveučilišta u Zadru i prof. dr. sc. Vladimirom Skračićem, prorektorom Sveučilišta u Zadru u Rektoratu Sveučilišta
- 11.15-12.30: predstavljanje istraživačkog programa Sveučilišta u Zadru „Arhipelagos“ i rasprava (voditelj i predstavljatelj: prof. dr. sc. Vladimir Skračić)
- 12.30-13.30: ručak u restoranu Sveučilišta u Zadru (domaćin: Rektorat Sveučilišta)
- 13.30-15.00: „Zadar u desetljeću poslije 1945. godine“ (tematska šetnja Zadrom u razgovoru s istraživačima kulturne povijesti Zadra)
- 15.00: polazak za Kulu Stojana Jankovića u Islamu Grčkom

Program u Islamu Grčkom

- 15.30-16.00: polaganje vijenca na grob Vladana Desnice u crkvi sv. Đurđa i slovo Velimira Viškovića, predsjednika Hrvatskoga društva pisaca
- 16.00-17.30: obilazak sjevernog i središnjeg dijela Kule i predstavljanje projekta Međunarodnog sveučilišnog centra u Kuli Stojana Jankovića (predstavljajući: doc. dr. sc. Vladan Desnica, unuk pisca Vladana Desnice, prof. dr. sc. Drago Roksandić, voditelj „Desničinih susreta“ i Sandra Benčić, Centar za mirovne studije)
- 17.30-19.00: šetnja drugim dijelovima Kule Stojana Jankovića i okrjepa domaćim specijalitetima iz Sjeverne Dalmacije i Like, u pripremi mjesnih suradnika Centra za mirovne studije

Predstavljanje projekta „Stara Kula – novi mostovi“ (Gordan Bosanac, programski voditelj Centra za mirovne studije u Zagrebu, Marijeta Rajković, Filozofski fakultet u Zagrebu i dr. sc. Nataša Desnica-Žerjavić, kćerka Vladana Desnice u ime Društva prijatelja Kule Stojana Jankovića.

19.00: odlazak iz Kule Stojana Jankovića

Imensko kazalo

A

Adorno, Theodor 63, 234
Agamben, Giorgio 213, 214, 220
Aleksееva, Ljudmila 76, 82
Aliberti, Elena 102, 110
Andrassy, Juraj 153, 154, 155
Andrejević Kun, Đorđe 30
Andrić, Ivo 51-52, 88
Anikeev, Anatolij 69
Antoljak, Stjepan 153, 154, 160, 172, 173
Antunac, Grga 32
Aragon, Louis 113, 235
Aralica, Ivan 236
Arendt, Hannah 116, 121, 214
Artuković, Andrija 154
Assman, Aleida 139, 149
Aymé, Marcel 105

B

Babić, Anto 127, 137, 143, 144, 147, 149
Babić, Krunoslav 157
Babić, Simeon 185
Babić, Vladimir 141, 142, 143, 144, 145
Bajalović, Ljubomir 185
Bakarić, Vladimir 21-22, 25-26, 164, 165, 168, 169
Bakić, Aleksandar 189, 192, 194, 197
Banac, Ivo 69, 71, 82
Barac, Antun 151, 158, 169, 170, 172, 173, 176
Barada, Miho 141, 144, 145, 156, 158, 172, 173
Barić, Henrih 189, 192, 194
Barković, Josip 17
Barščevski, Ivan 233
Bazala, Albert 153, 158, 160, 170
Bebler, Aleš 59
Beganović, Davor 211, 220
Bekić, Darko 69
Benešić, Julije 151
Benišek, Miroslava 189, 194, 191, 195
Benveniste, Émile 12, 18
Benjamin, Walter 216
Bernstein, Burton J. 70, 72, 82

Bešević, Ivanka 95
Biber Tehek, Antun 24, 164, 165
Bićanić, Rudolf 26, 144, 146
Bihalji-Merin, Oto 15
Bilandžić, Dušan 23
Bilić, Jure 24
Biocca, Dario 103, 109, 110
Bjelakovic, Nebojsa 71, 82
Blaeva, Iskra 71, 82
Blažević, Jakov 25
Boeckh, Katrin 226, 227, 229, 233
Boffa, Giuseppe 82
Bogdanov, Vaso 141, 142, 144, 156-157
Bogdanović, Milan 20, 92
Bogetić, Dragan 69, 72, 82
Bogičević, Jovan 186
Bohorič, Adam 60
Bondžić, Dragomir 127, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 199, 200, 202, 203, 205, 206, 208
Boranić, Dragutin 91
Bosnić, Lovro 154, 156
Bošković, Dušan 76, 77, 82
Bošnjak, Mladen 225, 230
Bošnjaković, Fran 153, 158
Bošnjaković, Srećko 154
Botteri, Hugo 154
Bourdieu, Pierre 236
Božić, Ivan 144
Brandt, Miroslav 144
Brecelj, Marijan 62, 67
Brežnjev, Leonid 79
Brkić, Zvonko 23-25
Brown, A 95
Broz, Ivan 91
Broz, Josip v. Tito
Bučko, Mykoly 227
Budak, Mile 154
Budak, Neven 125, 133, 134, 137, 145, 149
Bujas, Milica 189, 197
Bujas, Ramiro 153, 155
Bujević, Aldo 176

C

Calvino, Italo 110
 Camus, Albert 55, 111, 116
 Cankar, Ivan 60, 67
 Car Emin, Viktor 34
 Car, Pero 23
 Carducci, Giosuè 116
 Carrà, Carlo 39
 Cavalcanti, G. 116
 Céline, Paul 34
 Cerinco, Miho 20
 Cerutti, Furio 121
 Cesarc, Rudolf 153, 160
 Cetinić, Marin 24
 Cézanne, Paul 37, 38, 39
 Chomsky, Noam 121
 Churchill, Winston 71, 81, 82, 215, 216-218, 220
 Cipriš, Vid 154
 Collotti, Enzo 128, 137
 Connelly, John 128, 137
 Croce, Benedetto 101, 112, 113, 115, 121
 Cvejić, Anđelka 45, 56
 Cvetković, Srđan 203, 208

Č

Čajkanović, Veselin 182
 Čajkovac, Šime 154
 Čengić, Enes 176
 Čepulić, Vladimir 154
 Čerčil v. Churchill, Winston
 Čolaković, Rodoljub 145
 Črnja, Betto 24, 25, 26
 Čubelić, Tomo 130, 132, 141, 142
 Čubrilović, Ljubica 148
 Čubrilović, Vasa 145
 Čulinović, Ferdo 131

Ć

Ćirković, Simo C. 192, 197
 Ćopić, Branko 50
 Ćorović, Vladimir 147
 Ćosić Vukić, Ana 50, 54, 56
 Ćosić, Dobrica 20, 50, 77, 83

D

Damjanović, Stjepan 172, 174, 176,
 D'Annunzio, Gabriele 119
 Dante, Alighieri 34
 Dabčević Kučar, Savka 9
 Davičo, Oskar 20, 50, 76, 82
 Dedinac, Milan 74
 Deakin, William 216-217
 Dedijer, Vladimir 20, 22, 78, 129
 Defoe, Daniel 217
 Deleuze, Gilles 212-213, 217, 220
 Demetrović, Bratislav 185
 Dérienne, Marcel 213, 214, 220
 Derrida, Jacques 214, 216, 220
 Desnica, Vladan 9, 17, 18, 85-99, 100, 101, 105-110, 111-120, 121
 Despot, Milan 24
 Despot, Zvonimir 162
 Detoni, Marijan 30
 Di Paolo, Maria Grazia 104, 110
 Dimić, Ljubodrag 70, 73, 83, 123, 137, 197, 204, 208
 Diminić, Dušan 24
 Dimitrov, Georgi 71
 Dinić, Mihailo 144
 Doknić, Branka 149
 Dončević, Ivan 17, 20, 92, 96, 105
 Drašković, Blagota 146
 Drašković, Vuk 45, 55
 Drenovac, Bora 20, 76
 Drndić, Ljubo 24, 27
 Dugački, Vladimir 158
 Dugački, Zvonimir 153
 Duhamel, Georges 34
 Durst, Franjo 153, 154, 155, 157

Đ

Đilas, Milovan 9-10, 15, 16-17, 19-26, 27, 69, 70, 75, 83, 103, 140, 143, 145, 147, 149, 163, 165-167, 176
 Đilas, Štefica 20
 Đogo, Gojko 45-46, 55
 Đojs v. Joyce, James
 Đorđević, Dimitrije 192, 197
 Đorđić, Petar 189, 193, 194
 Đorgović, Momčilo 76
 Đurinović, Tomo 24

E

Eco, Umberto 109, 110
 Edelman, Murray 121
 Eisner, Bertold 153
 Esih, Ivan 225, 230

F

Fabbri, Marcello 39
 Fajfar, Tone 59
 Fantoni, Rajmond 153
 Fargier, Jean-Paul 83
 Faržije v. Fargier, Jean-Paul
 Feller, Miroslav 13
 Filipović, Vladimir 153
 Filonov, Pavel 35
 Flaker, Aleskandar 176
 Foscolo, Ugo 116
 Foucault, Michel 213, 217, 220, 234, 235, 238
 Frangeš, Ivo 17, 18
 Franičević, Marin 33, 40, 96, 105
 Frank, Stanko 154, 155
 Franolić, Vladimir 153, 158, 160
 Freud, Sigmund 215, 216

G

Gabrič, Aleš 123, 125, 129, 137
 Gahs, Aleksandar 153
 Galkin, Aleksandar A. 125
 Gamulin, Grga 13, 14, 28-41, 42, 142
 Gamulin, Ivo 142
 Gančić, Dragoljub 186
 Garodi, Rože 45
 Gašparović, Stanko 225, 230, 233
 Gatalović, Miomir 70, 73, 83
 Georgieva, Tatjana 77
 Gerasimov, Aleksandr 35
 Gerasimov, Sergej 35
 Gestrin, Ferdo 144
 Gide, André 34, 105, 116
 Gitis, I. V. 127
 Glaise von Horstenau, Edmund 155, 156
 Gligorić, Velibor 14, 75, 83
 Gliha, Oton 37
 Goethe, Johann Wolfgang 63
 Goffman, Erving 236
 Golob, Zvonimir 20

Gončarov, Ivan 35
 Gorki, Maksim 32, 34, 66, 73, 83
 Gotovac, Vlado 237
 Goya, Francisco 32, 39
 Gračanin, Mihovil 157
 Gradojević, Mihailo 189, 191, 194
 Grafenauer, Bogo 144, 149
 Gramsci, Antonio 166-167, 176
 Gross, Georg 30
 Gross, Mirjana 134
 Grubačić, Kosta 127
 Grubelić, Miljenko 125
 Grubić, Aleksandar 190, 193, 194, 197
 Grujić, Radoslav 182
 Grün, Herbert 63,
 Gubler, Max 39

H

Hadler, Frank 129
 Hamsun, Knut 34
 Hauptman, Ljudmil 141, 142, 153, 155-157,
 160, 172
 Havliček, Jaroslav 153, 158, 160
 Hegedušić, Krsto 30, 40
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 234
 Hergešić, Ivo 103
 Herman, Oskar 31
 Hofman, Ivan 149
 Höpken, Wolfgang 126, 128, 129, 132, 137
 Horkheimer, Max 234
 Horvat, Ivo 153, 157, 158, 160
 Horvat, Josip 168, 175, 176
 Horvat, Joža 17, 96, 105
 Horvat, Marijan 144, 176
 Horvatić, Stjepan 157, 160
 Hruščov, Nikita 72, 79
 Huysmans, Juris-Karl 34

I

Ivahnjuk, Antin 224, 225, 227, 233
 Ivanić, Stevan 183
 Iveković, Hrvoje 153, 176

J

Jakić, Živko 139
 Jakovina, Tvrtko 69, 72, 83

Jakovljević, Ilija 47
 Jambrešić Kirin, Renata 210, 220
 Janković, Dragoslav 144
 Janković, Milorad 189, 191, 193, 197
 Jareb, Mario 162
 Javoršek, Jože 66, 67
 Jefimov, Aleksej V. 125
 Jelavich, Charles 124, 137
 Jenko, Narciso 49
 Jovanović, Aleksandar 185
 Jovanović, Dragoljub 203
 Jovanović, Jagoš 144
 Joyce, James 54, 116
 Judt, Toni 128, 137
 Jukić, Tatjana 216, 220
 Jurak, Josip 159
 Jurišić, Petar 154, 158

K

Kagan, Mojsej 83
 Kahan (Kagan), Nikola 230
 Kalezić, Vasilije 20
 Kami v. Camus, Albert
 Kandić, Ljubica 193, 197
 Kangrga, Milan 176
 Kantolić, Zoran 127, 137, 159, 162
 Karadžić Stefanović, Vuk 131
 Karahasan, Dževad 103
 Kardelj, Edvard 9, 11-14, 22, 73, 76, 165
 Kaser, Karl 129, 137
 Kaštelan, Jure 26, 92
 Kavčič, Stane 9
 Keilbach, Vilim 153
 Kidrič, Boris 59
 Kiš, Danilo 211-212, 220
 Kladnik, Darinka 59, 63, 66, 67
 Klaić, Nada 144
 Kniewald, Dragutin 153, 154, 155
 Kocbek, Edvard 61, 88
 Kogoj, Marij 63
 Kolar-Dimitrijević, Mira 162, 159
 Konrad, György 211
 Konstantinović, Nikola 185
 Kopitar, Janez 60
 Körbler, Juraj 154
 Koren, Snježana 146, 149
 Kosa, Đuro 125
 Kosanović, Sava N. 20

Kosor, Marko fra 96
 Kostić, Aleksandar 204
 Kostić, Dušan 20
 Kostić, Laza M. 186
 Kostić, Ljubica 157
 Kostov, Trajčo 71
 Kostrenčić, Marko 144
 Koudelka, Viktor 153
 Kovač, Mirko 210
 Kovačić, Ivan Goran 53
 Ković, Miloš 127, 129, 133, 134, 137
 Kozak, Fran 59, 66
 Kozak, Jacek Krištof 63, 67
 Kozak, Juš 58
 Kožar, Alem 125, 137
 Krajačić, Ivan Stevo 168
 Krajačić, Soka 23
 Kralj, Nevenka 157
 Kristl, Zvonimir 19
 Krleža, Miroslav 10, 15, 20, 22, 26, 29, 30, 34, 41, 49-50, 54, 62, 66, 82, 113, 114, 116-117, 118, 121, 129, 166, 175, 234-235
 Krstulović, Vicko 22
 Kulenović, Skender 20, 53
 Kumanudi, Kosta 203
 Kumbatović, Filip 92
 Kumičić, Eugen 34
 Kusturica, Emir 210
 Kušan, Fran 157
 Kvakan, Pavao 153

L

Ladika, Ivo 158
 Lagrou, Pieter 128
 Laker, Volter v. Laqueur, Walter
 Lalić, Mihailo 20
 Lalkov, Milčo 70, 71, 83
 Lampe, John 71, 83
 Lang, Sl. 169
 Lanović, Mihajlo 153, 158, 160
 Lanzmann, Claude 211
 Lape, Ljuben 125, 144
 Laqueur, Walter 71, 83
 Laracy, Darina 102
 Larionov, Igor 35
 Lasić, Stanko 56, 74, 83, 176, 236
 Laudeiro, Alfredo 128, 137
 Lazarević, Adam 189, 193

Lazić, Žika 85
 Lees, Loraine 69, 83
 Lempi, Džon v. Lampe, John
 Lenjin, Vladimir I. 79, 134
 Levstik, Fran 60, 67
 Lilly, Carol S. 123, 124, 137, 140, 141, 149
 Lim, Antonjin 83
 Lim, Mira 83
 Linardić, Josip 157
 Lipschitz, Jacob 39
 Lis'kyj, Bogdan 226, 227, 228, 230, 233
 Lončarević, Vladimir 47, 56
 Lorejn, Lis v. Lees, Lorraine
 Lovrečić, Milan 24
 Lubarda, Petar 81
 Luhman, Niklas 236
 Lukács, György 34, 43
 Lukač v. Lukács, György
 Lukić, Stevo 29
 Lukić, Sveta 55, 83
 Luthar, Oto 134, 137
 Lyotard, Jean-François 116, 118, 236

LJ

Ljubojev, Petar 79, 80, 83

M

Macleane, Fitzroy 216, 218-219, 220
 Maćah, Eugen 225, 227, 233
 Majnarić, Nikola 158, 172
 Makek, Ivo 141, 142, 146
 Maksimović, Desanka 53
 Mali, Karmen 148
 Maljević, Kazimir 35
 Mandić, Aleksandar 211
 Mandić, Oleg 144
 Mann, Thomas 116
 Marini, Marino 39
 Marinković, Dragoslav 189, 191, 193
 Marković, Lazar 203
 Marković, Marko 92
 Marković, Predrag J. 70, 127, 129, 133, 134, 137
 Marrone, Gaetana 107
 Martin, Elaine 67
 Marunčak, Myhajlo 222, 233
 Marx, Karl 13-14, 134, 215, 217

Matić, Dušan 76, 83
 Matković, Hrvoje 125, 137
 Matković, Stjepan 127, 137
 Matvejević, Predrag 103
 Mayer, Antun 153, 157-158, 160
 Medinski, E. N. 127
 Mejlah, Boris 36
 Mencej, Marin 140
 Merenik, Lidija 81, 83
 Mereškovski, Dmitrij 64
 Mihailović, Draža 201
 Mihailović, Dragoslav 45, 55
 Mijušković, Jovan 203
 Miletić, Branko 189
 Miletić, Petko 25
 Miličević, Nataša 127, 129, 133, 134, 137
 Milojević, Borivoje D. 189, 190, 193
 Miloradović, Goran 70, 77, 83
 Milostić, Milovan 130
 Milovanović, Branislav 190, 189, 193, 194, 195
 Milušić, A. 169, 170, 171, 174
 Mitrev, Dimitrije 92
 Mitrović Đilas, Mitra 20, 143
 Mitrović, Jeremija 189, 192
 Mitrović, Andrej 134
 Mitrović, Momčilo 127, 152, 160, 162, 188, 197, 202, 203, 208
 Mitrović, Stefan 73
 Mohorovčić, Andrija 176
 Mrazović Gašpar, Karlo 25, 169
 Mrvaljević, Đuro 148
 Muraško, G. P. 69, 84
 Murtić, Edo 31
 Musil, Robert 116
 Mykola, Oroz 229
 Myz', Roman 227, 229, 233

N

Nadeau, Maurice 102
 Najbar-Agičić, Magdalena 126, 127, 129, 137
 Nastasijević, Momčilo 16, 54
 Nazor, Vladimir 152
 Nedeljković, Dušan 20, 202
 Nekić, Marija 154
 Nemeč, Krešimir 101
 Nenadić, Djuro 153, 155, 157
 Nietzsche, Friedrich 64
 Nikezić, Marko 9

Nikolić, R. 14, 18
 Noskova, A. F. 69, 84
 Novak, Grga 144, 154
 Novak, Slobodan 34
 Novicki, Petr 79

NJ

Njegoš, Petar Petrović 131

O

Oberški, Janko 153, 154
 Obradović, Dositej 90
 Obradović, Dušan 191, 194, 195, 197
 Obradović, Nikola 193, 195
 Obrenović-Šimanek, Mirjana 156
 Olujić-Lešić, Grozdana 87
 Orozco, José Clemente 39
 Osimo, Bruno 109, 110
 Ostojić, Stevo 89

P

Papić, Krsto 210
 Parnet, Claire 217, 220
 Paščenko, Jevgenij 223, 233
 Pašić, Nikola 131
 Pataki, Stjepan 172
 Pavelić, Ante 154
 Pavlinić, Antun 24
 Pavlov, Todor 29, 45
 Pavlović, Stevan 71, 83
 Pećnjak, Davor 121
 Peković, Ratko 49, 55
 Pelikán, Jan 21, 27
 Peović, Dimitrije 185
 Perišić, Miroslav 70, 76, 83
 Permeke, Constant 39
 Perović, Dušan 144, 146-147
 Perović, Latinka 9
 Petračić, Andrija 157
 Petranović, Branko 80, 83, 189
 Petrović, Dragomir 148
 Petrović, Milić F. 149
 Petrović, Nikola 195
 Petrungaro, Stefano 123, 124, 126, 134, 137
 Petz, Vladimir 153, 158, 160
 Pevalek, Ivo 157

Picasso, Pablo 39
 Pijade, Moša 22
 Piper, Predrag 189, 193, 194
 Plut, Dijana 132, 137
 Podbevšek, Anton 63
 Podhorski, Rikard 153, 154, 155, 157
 Pokivajlova, T. A. 69, 84
 Popa, Vasko 54
 Popov, Stole 210
 Popović, Branko 203
 Popović, Jovan 74, 83, 95
 Popović, Mića 81
 Popović, Milenko 225, 233
 Popović, Milentije 20
 Popović, Momčilo 148
 Popović, Nikola 182, 203
 Popović, Relja Z. 182
 Posada, José Guadalupe 39
 Postružnik, Oton 31, 32-33
 Poulantzas, Nikos 236
 Pranjeković, Ivo 92
 Prešern, Franc 59, 61
 Prica, Čedo 95
 Prica, Zlatko 31
 Prljević, Dragutin 148
 Procacci, Giovanni 127, 137
 Protega, Miljenko 144
 Proust, Marcel 34, 54, 116
 Prust v. Proust, Marcel
 Prvčić, Stjepan 169
 Pržić, Ilija 203
 Pšibiševski, Stanislav 118
 Puškin, Aleksandar S. 116
 Puvačić, Dušan 102, 106, 110

R

Radauš, Vanja 169
 Radelić, Zdenko 70, 152, 162
 Radica, Bogdan 169, 175, 176
 Radonjić, Vukašin 148
 Radulović, Jovan 45, 55, 98
 Rajčić, Miodrag 148
 Ranković, Zoran 193
 Ranogajec, Vlado, 155
 Rapo, Dušan 92, 100
 Regula-Bevilacqua, Ljerka 162
 Režek, Mateja 70
 Richier, Germaine 39

Rilke, Rainer Maria 34
 Ristić, Jovan 82
 Ristić, Marko 64, 76, 113
 Ristović, Milan 70, 83
 Rivera, Diego 39
 Rogovy, Vladyslav 228
 Roić, Sanja 110
 Roje, Ante 24
 Roksandić, Drago 127
 Rolland, Romain 34
 Ross Johnson, A 19, 27
 Rouault, Georges 39
 Rozental, Mark 36
 Rus, Janez 59

S

Sadoul, Georges 79, 84
 Sadulj, Žorž v. Sadoul, Georges
 Salinari, Carlo 102
 Salvini, A 95
 Salzer, Olga 130, 131, 133, 146, 148
 Sartr v. Sartre, Jean-Paul
 Sartre, Jean-Paul 55, 116, 234
 Savić, Pavle 202
 Schneider, Artur 153, 158
 Seidenfeld, Gabriella 103
 Sekulić Bunko, Nikola 174
 Selimović, Meša 55
 Selinić, Slobodan 127
 Sergijčuk, Volodymyr 223, 233
 Setinski, Viktor 153
 Silić, Josip 92
 Silone, Ignazio 101-110
 Simić, Novak 47
 Sirotković, H. 169
 Slipičević, Faud 129, 148
 Solarić, Gojko 148
 Solženjcin, Aleksandar 212
 Somerset Maugham, William 219, 220
 Spehnjak, Katarina 123, 137, 216, 217, 220
 Spišić, Božidar 154
 Srkulj, Stjepan 139
 Sršan, Stjepan 162
 Staljin, Josif 15, 29, 71, 72, 74, 81, 82, 165, 174, 209
 Stanković, Đorđe 200, 202, 208
 Stanković, Radenko 203
 Stanojević, Lazar 182, 192, 196

Stanovnik, Janez 19
 Stefanyk, Vasilj 225, 233
 Stojanović, Jugana 101
 Stojadinović, Miloslav 186
 Stojanović, Radoslav 70, 84
 Sučić, Dinko 154
 Supek, Ivan 237
 Supek, Rudi 26, 27
 Sutherland, Graham 39

Š

Šarić, Tatjana 151, 162
 Šegedin, Petar 9, 13-14, 18, 20, 26, 27, 34, 35, 75
 Ševčenko, Taras 225, 230
 Šidak, Jaroslav 124, 127, 137, 141, 142, 144, 145, 149, 156-157, 169, 176
 Šimrak, Janko 228
 Šimunović, Frano 32
 Šinko, Ervin 13, 15, 40
 Širola, Franjo 24
 Škorić, Vladimir 157
 Škreb, Stjepan 153, 154, 156
 Šlomović, Erich 31
 Šnajder, Đuro 105
 Šokorac, Antonije 186
 Špiljak, Mika 24, 170, 174
 Šprljan, Augustin (Gušter) 25
 Štajner, Karl 212
 Štambuk, Zdenko 33
 Štampar, Andrija 156
 Šturm, Franc 59
 Šuvar, Mira 71, 84
 Švob, Držislav 157

T

Tadić, Jorjo 144, 147
 Tarle, Jevfenij V. 125
 Tartaglia, Marino 37
 Tartaljo, Gvido 104
 Teodosić, Radovan 141, 149
 Theoharis, Athan 70, 71, 72, 84
 Tiljak, Đuro 31
 Tišma, Aleksandar 95
 Tito (Josip Broz) 20-21, 22, 46, 54, 70, 71, 72, 74, 83, 91, 134, 165, 166, 174, 209, 216, 218
 Todorović, Živojin N. 87, 100

Togliatti, Palmiro 102
Torbarina, Josip 157
Torop, Peter 110
Tošić, Desimir 76, 84
Touraine, Alain 234, 235, 236, 237, 238
Tripalo, Miko 9
Tripković, Đoko 69
Trivunac, Miloš 203
Trocki, Lav 102
Trubar, Primož 60, 61
Truman, Hari (Harry) 71
Tucaković, Miodrag 187
Tutnjević, Staniša 56
Tymk, Ivan 228

U

Ugrčić, Jovo 24
Ujević, Mate 89
Ujević, Tin 16
Ulam, Adam 71, 84

V

Vajnaht, Edo 141
Varićak, Teodor 153
Vasić, Pavle 191, 195
Venturi, Lionello 102
Verga, Giovanni 34
Verginella, Marta 133, 137
Vergun, Dimitrije 186
Vernant, Jean-Pierre 213, 214, 220
Vidmar, Josip 57-67, 68
Vilfan, Joža 20
Vinaver, Stanislav 89
Vintoniv, Myihajlo 225, 230
Visković, Velimir 73, 84
Vlahović, Veljko 20, 21
Vlaisaljević, Ugo 210, 220
Vnuk, Živko 24
Vodnik, V. 60, 61
Vodušek Starič, Jerca 70
Vojnović, Branislava 22, 25, 27, 163, 164, 168,
169, 170, 174, 176
Vojnović, Ivo 34

Vojtanovs'kyj, Vasylj 225, 227
Vollard, Ambroise 31
Volokitina, T. V. 69, 71, 84
Vouk, Vale 170
Vranicki, Predrag 20
Vraz, Stanko 60
Vrkljan, Vladimir 157, 158, 171
Vrkljan, Ante 157, 169
Vrkljan, Irena 20
Vrkljan, Zvonimir 153, 158, 160
Vučo, Nikola 144

W

Wachtel, Andrew B. 124, 131, 137
Walpole, Robert 217
Weber, Max 235
Weil, Simone 103

Z

Zadravec, Franc 64, 65, 66, 68
Zafranović, Lordan 210
Zaleskij, Konstantin 73
Ziherl, Boris 59, 60, 68, 113, 140, 144, 149
Zimmermann, Stjepan 153, 154-155, 158, 160
Zinovjev, Grigorij 102
Zlatic, Dina 24-25
Zogović, Radovan 13, 15-16, 18, 40
Zola, Émile 34
Zorić, Damjan 88
Zuglia, Srećko 154, 157
Zupa, Antun 30
Zwitter, Fran 144

Ž

Ždanov, Andrej 29, 45, 113
Žeželj, Mirko 146
Žic, Ivan 24
Živković, Smilja 148
Žižek, Slavoj 235
Župančić, Oton 63
Žuvić, Nikola 154

Autori članaka

Ivo BANAC, prof. dr. sc.
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Dragomir BONDŽIĆ, mr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd

Dušan BOŠKOVIĆ, prof. dr. sc.
Institut za filozofiju i društvenu teoriju,
Beograd

Tatjana JUKIĆ, prof. dr. sc.
Odsjek za anglistiku Filozofskog fakul-
teta Sveučilišta u Zagrebu

Snježana KOREN, viši predavač
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Krištof Jacek KOZAK, prof. dr. sc.
Fakulteta za humanistične studije Uni-
verze na Primorskem, Koper

Dušan MARINKOVIĆ, prof. dr. sc.
Odsjek za južnoslavenske jezike i knji-
ževnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta
u Zagrebu

Tonko MAROVIĆ, akademik prof. dr. sc.
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Cvjetko MILANJA, prof. dr. sc.
Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakul-
teta Sveučilišta u Zagrebu

Goran MILORADOVIĆ, mr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd

Momčilo MITROVIĆ, prof. dr. sc.
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, mr. sc.
Naklada „Srednja Europa“

Jevgenij PAŠČENKO, prof. dr. sc.
Odsjek za istočnoslavenske jezike i knji-
ževnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta
u Zagrebu

Stefano PETRUNGARO, dr. sc.
Dipartimento di Storia dell'Università
di Padova

Sanja ROIĆ, prof. dr. sc.
Odsjek za talijanistiku Filozofskog fa-
kulteta Sveučilišta u Zagrebu

Drago ROKSANDIĆ, prof. dr. sc.
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Slobodan SELINIĆ, dr. sc.
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Staniša TUTNJEVIĆ, dr. sc.
Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj
Luci

Lidija VUKČEVIĆ
književnica

DESNIČINI SUSRETI 2009.

Zbornik radova

Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Nakladnik

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 01/6120-111; faks. 01/6156-879
e-mail: info@ffzg.hr
www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik

Boris Bui

Grafička oprema

Ivanka Čokol
Marko Maraković
Boris Bui

Lektura i izrada kazala

Jadranka Brnčić

Idejno rješenje naslovnice

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice

Ana Pojatina

Tisak i uvez

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
rujan 2011.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 777553.

“Desničini susreti 2009. Zbornik radova” četvrti je svezak Biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

“Desničini susreti”, utemeljeni 1989., obnovljeni su 2005. i 2006., na stotu obljetnicu rođenja pisca (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.) u suradnji “Desničinih susreta” Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, fakultetskog Odsjeka za kroatistiku, Hrvatskog društva pisaca i Srpskog kulturnog društva “Prosvjeta”. Održavaju se svake godine redovito koncem onoga rujanskog tjedna u kojem je piščev rođendan. Stalni sastav Pripremnog odbora “Desničinih susreta” čine: prof. dr. sc. Krešimir Nemec, Velimir Visković, Čedomir Višnjić i prof. dr. sc. Drago Roksandić.

Ovaj Zbornik uključuje 19 članaka nastalih na temelju priopćenja sa skupa koji je na temu “Intelektualci i vlast 1945.–1954.” održan u Zagrebu 18. i 19. rujna te u Zadru i Islamu Grčkom 20. rujna 2009. Autori članaka su: Dušan BOŠKOVIĆ, Ivo BANAC, Tonko MAROEVIĆ, Staniša TUTNJEVIĆ, Krištof Jacek KOZAK, Goran MILORADOVIĆ, Dušan MARINKOVIĆ, Sanja ROIĆ, Lidija VUKČEVIĆ, Stefano PETRUNGARO, Snježana KOREN, Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, Drago ROKSANDIĆ, Momčilo MITROVIĆ, Slobodan SELINIĆ, Dragomir BONDŽIĆ, Tatajana JUKIĆ, Jevgenij PAŠČENKO i Cvjetko MILANJA.

Sadržava i priloge: Pozivno pismo za Desničine susrete 2009. na temu “Intelektualci i vlast 1945.–1954.” i Program rada Desničinih susreta 2009.

* * *

Umjetnost ne znači poučiti (to je didaktička estetika), ne znači osuditi (to je moralna ili politička estetika), ne znači ubijediti, uputiti, potaknuti (to je prakticistička, utilitarna estetika), već samo upoznati, spoznati, proniknuti.

Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice*.
Knjiga druga, 55-56, (priređio i redigirao Dušan Marinković),
v/b/z – SKD Prosvjeta, Zagreb 2006.

CIJENA: 130,00 kn

9 789531 754002